

GRAD
SPDQ
E
040389

Buhr

B 1,531,362

ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА

Владимир Стојанчевић

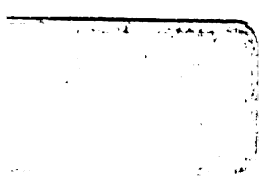

СРПСКИ НАРОД У СТАРОЈ СРБИЈИ У ВЕЛИКОЈ ИСТОЧНОЈ КРИЗИ 1876 - 1878.

НА КРИЗА

ЈАВНО ПРЕДУЗЕЋЕ
СЛУЖБЕНИ ЛИСТ СРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Digitized by Google

20 250

СРПСКИ НАРОД У СТАРОЈ СРБИЈИ
У ВЕЛИКОЈ ИСТОЧНОЈ КРИЗИ
1876–1878.

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

СРПСКИ НАРОД
У СТАРОЈ СРБИЈИ
У ВЕЛИКОЈ
ИСТОЧНОЈ КРИЗИ
1876–1878.

БЕОГРАД • 1998

**СРПСКИ НАРОД У СТАРОЈ СРБИЈИ
У ВЕЛИКОЈ ИСТОЧНОЈ КРИЗИ
1876–1878.**

Аутор

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

Рецензенти

**Милорад ЕКМЕЧИЋ
Здравко АНТОНИЋ**

Уредник

Братимир ГАРИЋ

За издавача

Благоје НИКОЛИЋ

Издавачи

**Јавно предузеће
Службени лист СРЈ
Београд, Јована Ристића 1
Балканолошки институт САНУ
Београд, Кнез -Михаилова 35
Посебна издања, књига 68**

grad
exch/nbsrb
31709795
4/25/01

*Тешки Ангелини Гинки рођеној Сшојанчевић,
сестѝрама Милеви и Љубици
и браћу Петѝру Лешијанину у сѝомен*

УВОД

Догађаји везани за тзв. Велику источну кризу, односно за српске ратове за ослобођење и независност 1875-1878. године, били су: после Првог и Другог српског устанка 1804-1815. године, најзначајније појаве у новијој историји српског народа 19. века.

Кад је с пролећа 1875. године планула, у историографији потом позната, Невесињска пушка, устанак Срба у Херцеговини убрзо се пренео и у суседну Босну, најпре у Крајину и Посавину. Овај устанак је одмах добио широки социјално-политички карактер тако да је, са пуно права, Васо Пелагић о њему говорио као о Трећој српској револуцији. Али устанак је имао и балкански и европски значај пошто је изазвао велику дипломатско-политичку кризу не само у односима Србије и Црне Горе са Турском, него је на директан начин отворио нову етапу у развоју Источног питања. Априлски устанак 1876. године у Бугарској и обимна завереничка устаничка припрема Нишког комитета (почевши од 1874. године) у Старој Србији – праћена масовном емиграцијом српског становништва из Турске у Кнежевину Србију – изазвали су најживље манифестације солидарности како у јавном мњењу код Срба и Хрвата у Аустро-Угарској, тако и у политичким круговима и у влади Србије, затим у Црној Гори. Годину дана по избијању устанка у Босни и Херцеговини, Србија и Црна Гора објавиле су рат Турској, чиме је у потпуности било отворено пред Европом Српско питање. Све европске велике силе, у првом реду Русија и Аустро-Угарска узеле су у претрес проблематику укупних српско-турских односа, али и уређење својих билатералних међуодноса у новонасталим приликама, као и, такође, своју нову политичку оријентацију према Турској.

Српско-турски рат 1876. године послужио је као непосредан повод за велико дипломатско-политичко ангажовање Русије, Аустро-Угарске, затим и Велике Британије и Француске на Балканском полуострву. Жилаво трајање босанско-херцеговачког устанка, покољи Бугара на Балкану, почетни успесу српске војске (Шуматовац) и велике

победе Црногораца учинили су то да се Велика источна криза отвори са свим својим бројним компонентама. Немоћ Турске да среди прилике навела је дипломате великих сила да на Цариградској амбасадорској конференцији 1876. године изнесу план о преуређењу односа између Порте и њених хришћанских поданика у Царевини. Главни резултат Конференције било је признавање аутономног статуса за Бугарску и Босну и примирење српско-турског сукоба. Следио је, потом, тајни договор између Русије и Аустро-Угарске (Рајхштатски споразум и Будимпештанска конвенција), о њиховим интересним сферама, по коме је Босански вилајет дошао под непосредни утицај Аустро-Угарске, а Бугарска (у границама Егзархије) под утицај Русије. За Србију и Црну Гору било је предвиђено територијално проширење и заједничка граница у долини реке Лима.

Да помогне устанак у Босни и Херцеговини Србија је, заједно са Црном Гором, објавила рат Турској крајем пролећа 1876. године. Рат је, најпре, донео прве победе српској војсци, али је војничка надмоћ Турске била превелика. После пада Књажевца и пораза на Ђунису у лето 1876. ултиматум цара Александра II Турској спасио је Србију од даље најезде турске војске. Српско-турски преговори окончали су се тек у фебруару 1877. године на основу *status quo ante bellum*.

Устанак у Босни и Херцеговини тиме је изгубио знатну подршку, пре свега у моралном и политичком погледу. Међутим, под великим притиском славјанофила, царска влада Русије била је приморана да објави рат Турској, имајући за претекст неиспуњавање турских обавеза преузетих на Цариградској амбасадорској конференцији. Убрзо, руска војска је, заједно са румунском, прешла Дунав и опколила главнину турске војске у утврђеној Плевни. Опсада Осман-паше, победиоца Срба у 1876. години, у Плевни, трајала је месецима, уз обостране велике губитке. У јесен 1877. године Царска руска влада затражила је од кнеза Милана Обреновића да Србија опет уђе у рат против Турске, како би се ослабила турска одбрана у Плевни и на превојима Балкан-планине. Иако с оклевањем, и више пута позивана од самог руског цара, Србија је ушла у рат са већ увелико ослабљеном и истрошеном војском, 2. односно 14. децембра, неколико дана после пада Плевне. У међувремену, Руска главна команда, упорно је тражила да се *главнина* српске војске упути преко Беле Паланке и Пирота – правцем на Софију, како би се опколило крајње лево крило турске војске у (западној) Бугарској. Русија је Србији обећала велику финансијску ратну помоћ.

Улазак Србије у Други рат против Турске, значио је велико охрабрење за Србе под турском влашћу, али и велику неизвесност у Србији за успех ратних операција. Ризик је био велики и са војног и са политичког гледишта. Са првог, јер би евентуални неуспех Шумадијског и Тимочког корпуса око ослобођења Беле Паланке и Пирота могао јако компромитовати и морално и материјално српску војску, и то из два

разлога. Најпре зато што је могао да подстакне турски гарнизон из Ниша на испад у снажну диверзију на позадинске комуникације два споменута српска корпуса. Ово тим пре што је Хафис-пашин Косовски корпус већ преотео Куршумлију и кретао се ка Прокупљу, као појачање опкољеном Нишу. Затим, што руска војска, и после капитулације Плевне, није успела да пређе балкански планински венац и да тако помогне српској војсци која се, пре истека децембра – била истурила чак до Цариброда и Драгоманског кланца. Јер, могући координирани напад Софијског турског корпуса са испадом нишке војске (чији је гарнизон бројао преко 12.000 људи), уз садејство надлазеће јужне групације турске војске из правца Врања, могао је слабо снабдевену српску војску код Пирота и Цариброда, довести у положај античке Кане, до њеног опкољавања и безнадежног војног положаја, поготову када се има у виду да су Турци, на левом крилу српске пиротске војске, држали положаје на Ћипровачком Балкану и имали јак гарнизон у опкољеном Белоградчику, а са југозапада, у правцу Лесковца појављивале су се бројне масе арбанашког башибозука. Ипак, захваљујући великом народном устанку у трнско-брзничком крају и на Власини (под вођством знепољског Коџабаше Аранђела Станојевића, Симе Соколова и Ивана Пејчовића) и помоћи српске војске у заузимању Трна, Брезника и Годеча, испод Петроханског кланца (на реци Искру), турска одбрана је попустила свуда. Софијски корпус повукао је војску која је бранила Петрохијски кланац и позиције код Сливнице, па је један јак одред руске војске пошао у потеру за Турцима, који су напустили Софију. Руска и српска војска, потом, сусреле су се у Сливници и код Перника и Радомира на Струми, које су ослободили добровољци пуковника Ђоке Влајковића у саставу српске војске. Српско-турско ратовање на софијском сектору тиме је било завршено. У ослобођеним пределима Нишког санџака, и у деловима Видинског и Софијског санџака, српска војска почела је да организује цивилну управу, ослањајући се, добрим делом, на истакнуте народне представнике и чланове Нишког комитета за ове крајеве.

Улазећи у рат са Турском српска влада Стевче Михајловића – Јована Ристића 1876. године, прокламовала је као циљ: ослобођење Босне и Херцеговине и Старе Србије и њихово уједињење са Србијом. То, међутим, није остварено због ратног неуспеха. На захтев Русије Србија је ушла у Други рат против Турске, децембра 1877. године, али са знатно скромнијим циљем: ослобођење Старе Србије (са Македонијом). То стога што су, у међувремену, Аустро-Угарска и Русија, склопиле тајни Рајхштатски уговор уз допуну Будимпештанске конвенције) по коме српска влада није смела за свој будући ратни циљ узимати у обзир подручје Босне и Херцеговине. Ослободилачком покрету Срба у Турској, односно српској националној револуцији, тиме је био задат осетан ударац, а обим дејстава српске војске у Другом српско-турском

рату био је знатно ограничен и сведен на простор између Ибра – Мораве и Нишаве, односно упућен у јужном правцу. За то време Црна Гора била је у сталном рату са Турском.

Други рат Србије са Турском није био дуготрајан али је, сам по себи, довео до крупних војних успеха. За седам недеља зимског ратовања, највећим делом по планинском земљишту и без добрих комуникација, српска војска ослободила је добар део територије Старе Србије: цео Нишки санџак и ушла у периферне делове Новопазарског, Приштинског и Скопљанског санџака, затим захватила пограничне пределе Видинског и Софијског санџака у западној Бугарској. На крају рата, у јануару 1878. године, српска војска, заједно са добровољачким одредима, налазила се пред Новом Вароши, Сјеницом, Новим Пазаром, Вучитрном, Приштином, пред Јањевом, у Липљану и манастиру Грачаница на Косову, на ободу Скопске Црне Горе, пред Кумановом и Кривом Паланком у Старој Србији, и пред Ђустендилом и Дупницом у Бугарској. У завршним данима рата, у „заплави” српске војске нашле су се среске вароши: Ниш, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Врање (са манастиром Св. Прохор Пчињски), Гњилане (са Новим Брдом), затим Бела Паланка, Пирот, Трн (са целим Знепољем), Брезник (са Перником), Радомир, Мрака, Кула, а од мањих места још и: Цариброд, Драгоман, Комштица, Сливница, на путу за Софију, Босиљград. У географском смислу гледано, био је ослобођен цео слив Јужне Мораве са Топлицом, Нишавом, Ветерницом, Власином, Моравицом и Биначком Моравом, а зашло се и у водопаћу река: Лима (ток Увца), Лаба, Ситнице и Пчиње у Старој Србији, као и горњих токова река: Струме, Искра, Лома и Огосте у западној Бугарској. Близу пола милиона становника ових крајева било је ослобођено од турске вековне власти.

Као својој савезници Главна команда руске војске у Бугарској је на завршетку ратних операција, по прелиминарима Једренског примирја од 19/31. јануара 1878, оставила српској војсци да у ослобођеним крајевима, на простору од реке Струме до Ибра на Косову, организује цивилну управу и успостави своје власти. Српска војска је то учинила са успехом, на основу још раније донете Уредбе о уређењу новоослобођених крајева, од 3. јануара 1878 (то су биле тзв. Управе, тзв. управни цивилни окрузи). Овакво стање, међутим, није дуго потрајало.

Санстефански мировни уговор који је Русија потписала са Турском од 3. марта 1878, изазвао је велико изненађење: у целом српском народу, на Балканском полуострву али и код дипломатије и влада великих сила у Европи. Основни резултат био је стварање велике Бугарске кнежевине, претежно у границама Егзархије, затим аутономија за Босну и Херцеговину и признање државне независности за Србију и Црну Гору. По Санстефанском уговору Србија би морала да уступи Бугарској више од половине територије коју је била ослободила српска војска, укључујући и Пиротски и Врањски округ (казу). Овај уговор,

међутим, наишао је на велики отпор великих сила Европе, посебно у Великој Британији. Тражила се суспензија Санстефанског уговора и сазивање Конгреса државника великих сила у Берлину. Русија је, после специјалних преговора у Бечу и Лондону, морала попустити. Србија је тако, до дефинитивног мировног уговора, задржала највећи део својих ратних тековина.

На Берлинском конгресу (јуна-јула 1878) Србију је заступао Јован Ристић као министар спољних послова српске владе, али без права гласа и приступа седницама Конгреса, сем када је Србија била на дневном реду одлучивања. Јован Ристић је, према могућностима, развио велику делатност у одбрани националних и државних интереса Србије и српског народа, исто као и српска влада у Београду код дипломатских представника великих сила. Напуштена од Русије, Србија се окренула Аустро-Угарској и, уз неколико тешких обавеза из билатералних односа, успела да сачува већи део територијалних тековина из рата са Турском. Из историографије познате су одлуке Берлинског конгреса: Црној Гори и Србији, призната је државна независност уз извесна територијална увећања, Босна и Херцеговина дошле су под аустроугарску окупациону управу; санстефанска Бугарска била је, углавном, сведена на своје етнографске границе; остали део српског народа у Старој Србији остао је и даље под турском влашћу. Од великих очекивања и огромних жртава, упркос трогодишњем ослободилачком устаничком покрету Срба у Турској и рата Србије и Црне Горе, 1875-1878. године, били су постигнути мали успеси, а претрпљена велика штета у читавој националној политици српског народа. На испуњење програма српске националне револуције – на ослобођење српског народа од туђинске (турске и аустроугарске) власти и стварања националне државе уједињеног српског народа – после Берлинског конгреса 1878. године, морало се чекати још пуне четири деценије, до завршетка Балканског и Првог светског рата 1912-1918.

У концепцији ове књиге полазило се од расветљавања и приказивања три групе проблема из периода ослободилачког покрета српског народа у Турској и ратовања Србије (и Црне Горе) са Турском 1875–1878. године. Ти су проблеми били: правни, друштвени и економски положај Срба под турском управном у пограничним крајевима Османског царства: ток и правци ратних операција у Другом српско-турском рату и активности српске владе током рата и уређење ослобођених крајева непосредно по одласку Турака; дипломатско-политички положај Србије у међународним односима, посебно у периоду од Санстефанског уговора до завршетка Берлинског конгреса и трајнијег одређивања нових граница ослобођених делова Старе Србије. Свака од ових група проблема детаљније је разматрана по посебним тематским насловима, тако да се из њих може лепо пратити генеза, развојни токови и конкретни резултати до којих се дошло у периоду активног пок-

ретања ослободилачког покрета у српском народу под турском влашћу, пре свега у Старој Србији (1874-1878), а у вези са покренутим устанком босанско-херцеговачких Срба (1875-1878) и разрешењем Велике источне кризе на Берлинском конгресу на начин како је то изведено у лето 1878. године.

Ова основна проблематика, у методолошком поступку њихове обраде, била је сагледавана у ширем амбијенту, најпре, општег положаја Срба под турском влашћу, односно турских правних и политичких установа према српском становништву, затим у појединим крупнијим појавама и манифестацијама из тих односа и положаја српског народа у Турској. Посебна пажња у томе била је обрађена питањима аграрно-правних обавеза српских сељака, њиховим пореским дажбинама, правно-безбедносном статусу хришћанског сељаштва уопште у коренито измењеним законским и управно-практичним приликама и односима у аграру после увођења Танзиманског законодавства – после Гилханског хатишерифа 1839. и Хатихумајуна 1856. године, посебно после Саферске уредбе 1859. са важношћу за Босански вилајет, и система уредбених прописа за Нишки санџак 1860. године – познатих (махом) под парцијалним називом „Лесковачки закон”.

При овоме, где је била прилика за то, или где је сачувана историјска документација то омогућавала, обрађена је пажња и на институције из обичајног права Срба под турском влашћу, као што је била општинска заједница или неки други облик локалне самоуправе или кнежинске аутономије која је дошла у сукоб са турском управом, односно са новим тенденцијама управне централизације и отоманизације њених хришћанских поданика, што је послужило као једна од основа за сукоб патријархалне народне средине и органа турске власти. Управо, овакав комплекс питања из аутономне организације народног живота Срба, који се нашао у сукобу са посттанзиматском праксом Портине политике – је за Босну и Херцеговину тако убедљиво обрадио Милорад Екмечић. У нашој књизи тај проблем је посебно обрађен са терена Нишког и неколико других околних санџака у Старој Србији и југозападној Бугарској-позорници великих српских народних покрета, завера, буна, устанака, у време и непосредно пред избијање великих српско-турских ратова 1876-1878. године.

Али, осим аграрно-управних односа, у дубоко поремећеној фискалној политици Портиној 1860-1870-тих година, посебно је анализиран карактер и стање националноослободилачког покрета и нових политичких тенденција код Срба у Старој Србији (посебно у Нишком санџаку), да се радикално кида са турском управом управо широким припремама за један велики антитурски ослободилачки покрет (Нишки комитет, 1874-1878), за извођење српске националне револуције на овим просторима и пространствима српског народа у Турској, односно свим територијама Турског царства.

Из књиге ће се видети да су обим припрема и ширина народног покрета у организацији Нишког комитета били далеко дубљих основа но што се о томе до сада знало у српској историографији и да су локални покрети Срба у позадини турске војске у многоме допринели релативно брзим и великим успесима српске војске, затим организацији и сређивању стања у ослобођеним крајевима, најзад и код разматрања територијалних и граничних питања између руских опуномоћника и српских представника за разграничење између Србије и Бугарске. Такође, приказани су и велики напори српске владе да се, поступно и упорно, отклоне и сузбију многе препреке за ревизију одлука Санстефанског уговора, што ће све олакшати и довести до повољнијег решења српско-бугарских односа на Берлинском конгресу. Значајан историографски допринос ове књиге – по ауторовом уверењу – требало би да буде и у томе што је у њој детаљно и чињенично приказан историјат српско-бугарских односа за период од признавања Бугарске кнежевине на Берлинском конгресу, јула 1878. године, па до коначног уређења српско-бугарске границе, у пролеће 1879. године. Границе Србије, утврђене на Берлинском конгресу према Турској, Бугарској и Аустро-Угарској (у Босни) остаће све до Балканских ратова и до Првог светског рата са овим државама и оне ће одређивати однос Србије према српском народу под туђинском влашћу, односно утицати на политику и стратегију српских влада за коначно спровођење у дело припрема из програма српске националне револуције, постављеног још у време Првог српског устанка (1804–1813. године).

Догађаји из ослободилачког српског народног покрета, народних устанака и српско-турских ратова 1875–1878. године, чинили су, у међувремену, веома значајан напор, да се ова српска национална револуција приближи свом коначном решењу – стварању јединствене српске државе.

Ако је историја учитељица живота, или бар донекле, онда ће историја периода 1875-1878. године показати какав је, тада, био народни живот и који су били главни проблеми националне егзистенције српског народа, односно шта се онда догађало, чему се тежило, зашто, како и колико се од тога успело (или није успело) да се та егзистенција обезбеди и унапреди. Другим речима, које су и какве биле предности, или препреке, да се, у то време, изврши ослобођење српског народа, бар оног под турском влашћу, и тако учврсти српска национална држава на Балкану.

Што је ова књига угледала свет у Едицији *Велика источна криза*, дугујем велику захвалност издавачима: ЈП Службени лист СРЈ и Балканолошком институту САНУ, као и рецензентима академику Милораду Екмечићу и проф. др Здравку Антонићу.

Владимир Стојанчевић

**ОПШТИ ПОЛОЖАЈ СРБА У СТАРОЈ
СРБИЈИ, ПОЗОРНИЦИ ДРУГОГ
ТУРСКО-СРПСКОГ РАТА**

ЛУЖНО ПОМОРАВЉЕ У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА XIX ВЕКА (ДО 1878)

У 19. веку, до 1877/78. године, подручје Јужног поморавља, како је познато, налазило се у саставу Османског царства. Али мање је познато то како су историјска збивања на овом подручју утицала на радикалну измену дотадашњих укупних односа између турске управе и српског народа, с једне стране, и како је, с друге стране, антитурски ослободилачки покрет становништва нишког, лесковачког, врањског и пиротског краја, на један револуционаран начин у суштини, у неколико махова, угрозио опстанак турске власти. У историјском раздобљу од Првог српског устанка 1804. године па до српско-турских ратова 1876–1878. године вршила се темељита промена дотадашњих односа између турске управе и српског народа и то у двоструком правцу. Са турске стране, уопштено казано, ишло се на што потпунију отоманизацију целокупног нетурског становништва на Балканском полуострву, што је наилазило на велики отпор хришћанске раје, против које је она била највише и уперена. Са српске стране, што се тиче крајева Јужног поморавља, испољавала се све више ослободилачка идеја као негација идеји отоманизације. Супротност ова два интереса, турске државе и српског народа, и њихова међусобна тежња да се што више поларизују, како би извели своје посебне намере и остварили циљеве, довели су до сукоба. Ранкеова констатација о суштини узрока Првог српског устанка 1804. године, да су једни, тј. Срби, хтели напред, а други, тј. Турци, да су хтели назад, односно да сачувају стечено, могла се са правом односити и на подручје Јужног поморавља.

Дубока противност турског државног система, како би фигуративно рекао Светозар Марковић, и пробужена народна свест, о нужности да се тај систем промени, као противна народним интересима, створила је најпре психолошку и моралну основу о немогућности мирног опстанка турске власти у српском народу. Мере државне реформе, зване „низамима цедид“ с циљем реорганизације и јачања Турске, имале

су се извести и новом фискалном политиком, чија је материјална основа почивала на новим дажбинским обавезама хришћанске раје. Затим, у материјалној сфери односа, дошло је до даљег погоршања друштвено-економског положаја. У аграрно-правним односима настало је све чешће, и насилно, потискивање и замена тимарско-спахијског система установом читлучења и читлука, чиме се класични десетак увећавао, као четвртина или трећина, за три или четири пута.

У конкретно датој историјској ситуацији, то се у крајевима Јужног поморавља изражавало у губљењу баштина српских сељака и стварању приватног турског поседа на селу, односно у замени стандардних спахијских десечарских производних односа са читлучком зависношћу сељака. А то је практично значило наметање нових производних односа на штету сељака, како по обавези обима производње тако и у степену експлоатације сељачког рада, односно производа његовог рада. Арбанашка колонизација западних предела прокупљанске, лесковачке и врањске казе, и наметање „господара” – или читлуксахибијских ага и сеоских субаша, бекчија, равничарским селима јужноморавског подручја, осетно јаки после Свиштовског мира 1791. године, јављају се као нови чиниоци и у економском и у друштвеном животу српске народне средине, пре свега у животу сеоског српског становништва. Ове нове појаве у политичком и економском систему у Турској, негативно су утицале нарочито и на установу кнежинске самоуправе и аутономност српске сеоске општине где се представнички органи народне самоуправе замењују стално засељеним управним и судским службеницима турских обласних паша, око 1800. године регрутовани махом од арбанашких дошљака.

Увођење нових установа и прописа којим су се регулисали односи између становништва и турских власти дестабилизovalo је дотадашњи правни и друштвени живот српског становништва, пореметило не само његов правни (безбедносни) и производни статус већ и сам начин живота у породици и селу, али и у широј друштвеној заједници српског народа под турском влашћу. Српско село нашло се у опасности да масовно постане приватна сопственост муслимана, а српски сељак зависан на имањима новонасталих ага и бегова. Читав процес пропадања тимарско-спахијског система ишао је у правцу самовласног присвајања и земље и раје, као беговске, „господарске” имовине, са свим последицама на целокупан живот српског народа под турском влашћу.

Отпор новим мерама из друштвених, правних и економских односа нужно је водио друштвено-класном сукобу између владајућег система и све више обесправљеног законом незаштићеног српског сеоског становништва јужноморавског подручја. Сукоб је постао неминован када су Пазваноглуове субаше и сејмени (из Видинског пашалука) око 1800. године, почели упадати у насеља Нишке и Пиротске нахије, а арбанашке башибозучке дружине у српска села Леско-

вачке и Врањске нахије. Устанак у Београдском пашалуку 1804. године послужио је само као повод за учестану акцију турских *шевџиша* и непошtedну пљачку српских села, што је – како изгледа – изазвало припреме за народни устанак најпре на подручју Нишке и Пиротске нахије, почетком 1805. године, затим и у прокупљанској нахији, а нешто касније и у Врањској нахији. Лесковачки башкнез Стојан, на кога је пала турска сумња да је припремао народ на одметништво, био је најкрупнија жртва моћног лесковачког *ићишуглије* Шашит паше. Буна Запаљанаца – на међи четири нахије: нишка, пиротска, лесковачка и прокупљанска, и у непосредној близини Власинског „кола” (среза) врањске нахије, био је исходни догађај у нововековној друштвеној и политичкој историји целог јужноморавског подручја. Сићевачка клисура у нишкој нахији, планински предео Висок у пиротској, Црна Трава са Власином у врањској, Поречје и Доња Јабланица у лесковачкој нахији, као и подјастребачка села прокупљанске нахије биће, потом, предеоне целине преко којих ће српско становништво јужноморавског подручја стајати у тесним политичким и организационим везама с ослобођеном Србијом у Првом српском устанку. Од почетка 1805. године Јужноморавци са Нишављанима и Топличанима, Јабланичанима и Власинцима супротставиће се – активно и са оружјем – негативном току своје историје не би ли, по примеру српских устаника у Београдском пашалуку и у тимочким пределима Видинског пашалука, али и у братској заједници са њима, преокренули историјски ход догађаја у своју корист.

За све време трајања Првог српског устанка, нарочито 1805, 1806, 1807, 1809, 1811. и 1812. године подручје Јужног поморавља стајало је у центру војно-политичких циљева Карађорђа и Правитељствујушћег совјета, а – упоредо са тим – становништво Јужног поморавља, после неколико буна и устанака и великих емигрирања у ослобођену Србију, представљало је знатан чинилац у политичкој и војној историји обновљене српске државе у Првом српском устанку. Да поменемо такозване титуларне војводе и пограничне војне команданте у саставу српске устаничке војске на јужном (нишком) фронту српско-турског ратовања 1806-1811. године, као што су били: Мита и Маринко Петровићи, пиротске војводе, Стреља Петровић лесковачки војвода (побратим Карађорђевић), браћа Поповићи војводе нишке, Риста Исајловић, војвода прокупљански, Никола Мандрда барјактар из Пољанице врањске нахије, лесковачки кнез Момир Стојановић; или учитељ Прока Н. из Пиротске нахије, трговац нишки Стефан Живковић (члан Правитељствујушћег совјета), поп Стојан из Велике Грабовнице иначе избеглица свештеник у Смедереву, и други.

Не улазећи у детаље, треба рећи да је, нарочито 1806, 1807. и 1809. године, народни устанак био обухватио велики део територије у сливу Јужне Мораве, а да су се Карађорђевој војсци, или њене претходнице, уз садејство народних устаника из јужноморавских предела налазили исту-

рени, нарочито 1807. године, на развођу река Косанице и Лаба, Сијеринске и Каменичке Криве реке, у Клисурској ветерничкој, код Просеченице и изнад Масурице, у целој Власини, Лужници, северном делу Пиротске нахије заједно са Ак-паланком (Белом Паланком), Калном и Светониколским превојем на Старој планини. По слободној процени, са ове територије потекла је велика струја бежаније и емиграције ка територији ослобођеног дела северне Србије од неколико десетина хиљада лица, али не мање од 50–60.000. Ова емиграција појачала је, затим, становништво ослобођене Србије и српско-турски фронт на Јастрепцу, Делиграду, Грамади и код Калне са више хиљада бораца, али је то за последицу имало популационо слабљење попришта народних покрета и буна (устанака) у Јужном поморављу, као и, са друге стране, нови талас продирања Арбанаса са Голака и Лаба у правцу Прокупља, Лебана, Бујановца и села врањске Пољанице и Масурице.

Током 19. века, све до ослобођења ових крајева 1877/78. године, турско-српске противности, не само у политичким збивањима, у аграрним односима и друштвеној комуникацији, већ и у погледима на свет и у начину живота, у верском погледу, показивале су, нарочито, на линији судара српских села са насељеничким арбанашким селима, крајњу нетрпеливост, односно стални препад институција турске локалне управе на српско становништво. Тако, поводом Грчког устанка 1821. године, настао је велики прогон народних старешина и верских (црквених) представника који се завршио – између осталог – и тзв. погибијом нишких мученика. Дванаест или петнаест година касније, прогоне се Лесковчани, Нишлије и Пироћанци због њихове тежње да се новом српско-турском границом (из 1833. године) обухвате и њихове нахије. Године 1841. велики народни устанак обухватио је свих пет нахија Јужног поморавља, заједно са суседним крајевима. Врањанци нарочито страдају 1843. и 1844. године од Арнаута који учествују у покрету Дервиш Цара, а 1846. године лесковачка емиграција у Србији преко познатог Мирче Стојановића покушава да организује нови народни устанак и, уз помоћ кнеза Милоша, да прошири границе Кнежевине Србије и на скоро цело Јужно поморавље и предео Загорје у Западној Бугарској.

За време Кримског рата 1853–1856. године, нишко-лесковачки и пиротски крај су у припремама за антитурску оружану акцију, ако би руска војска прешла преко Дунава, или ако би Кнежевина Србија ушла у рат са Турском. Та тајна активност трајала је и по закључењу мира између Турске и Русије, да би добила нови подстрек по доласку кнезова Милоша и Михаила поново на владу у Србији 1858. односно 1860. године. У међувремену, у овим акцијама су главну реч водили, међу Србима на подручју Јужне Мораве познати вођи устанка из 1841. године и група истакнутијих нишких првака на челу са познатим Колетом (Николом) Рашићем. На почетку своје управе кнез Михаило добио је једно „прошеније” како је писало, „велико као врата”, у коме су се износила

бројна турска недела и зулуми, са потписима на десетине лица. Жалбе и тужбе на турске власти са подручја Јужног поморавља, као и из су-седног Знепоља, у много примера, са почетка 1860-их година, допирала су и до руске владе, као израз и тежња становништва „Старе Србије”, како су се потписивали и наводили, да се турским зулумима стане на пут, и да се уведе српска управа.

У ово време за револуционарно расположење у српском сељаштву Јужног поморавља била су типична два догађаја: путовање по овим крајевима великог везира Мехмед паше Кибризлије, да извиди питање тзв. господарлука, отетих сељачких земаља, затим и стварање српске националне тајне револуционарне организације у Нишу крајем 1874. године, чија се организациона мрежа простирала до Пирота и Трна, Врања и Гњилана, и настављала на сличну организацију у приштинском и призренском крају. Главни њен организатор био је Нишлија Тодор Станковић, потоњи српски конзул у Старој Србији (иза ратова 1876–1878. године). Од Лесковачана да поменемо још само њих неколико који су се, у овом националном послу, посебно истицали, као што су били: Нешко Митровић, трговац, учитељ Јосиф Хаџи Костић, лесковачки парох поп Красић и угледни домаћин из Рупља трговац Анђелко Хаџи Димитријевић, затим и чувени Власотинчани браћа Стојан и Јова Стоилковићи.

Када је 1876. године избио српско-турски рат ова национална организација Срба са подручја Јужног поморавља много је допринела свом ослобођењу, помажући у сваком погледу српску војску која је, после опсаде нишке тврђаве, пошла у три правца: према Пироту и Трну, Лесковцу и Врању, на Прокупље и Куршумлију. Познато је да су српску војску, у њеном наступању, јако помагали устанци сеоског становништва на Власини, у доњој Јабланици, затим у Поречју и врањској Пољаници. После битке на Грделици, почетком јануара 1878. године, потпуном поразу турске војске у Грделичкој клисури, много су допринесли становници њених села планинских (Никола Илић описао је детаљније, с ослоном на службене релације Српске врховне команде, све главније борбе на овом подручју).

Становништво, заправо људи Јужног поморавља – ако се резимирају резултати досадашње српске историографије о његовој историји у 19. веку – међу којима треба истаћи и један број домаћих људи, (а од Лесковачана посебно Јосифа Хаџи Костића, Драгољуба Трајковића, Сергија Димитријевића, проту Драгутина Ђорђевића, Јована Јовановића) људи Јужног поморавља били су и сами активни и храбри ствараоци историје свога краја. Сагледавање проблема историје крајева Јужног поморавља и судове о људима и становништву овога подручја изнео сам у својој књизи *Лесковац и Лесковачка нахија у 19. веку, 1804–1878. године*. Томе за ову прилику, додајем и ово: историјска прошлост Јужног поморавља у 19. веку пребогата је збивањима и догађајима

чији је историјски значај превазилазио локалне оквире, и који су се уклапали, стога, у ширу проблематику и развојне процесе националне историје српског народа уопште. Штавише, политичка и друштвена проблематика Јужног поморавља представљала је, умногоме, и окосницу спољне и националне политике влада Кнежевине Србије у њеној државној политици која је ишла на ослобођење и уједињење српског народа под турском влашћу, а највећим делом, по свему изгледа, управо на подручју граница Нишког санџака из времена ослобођења 1877/78. године, тј. практично целог Јужноморавског слива. Укупна историјска кретања у другој половини 19. века, а нарочито српско-турски ратови 1876–1878. године су то сасвим јасно показали. Континуитет целокупне историје ових крајева, од средњег века па до 19. века, у сваком погледу, ишао је стално напред, и у смислу непрекидне, латентне или отворене борбе, за очување или за стицање слободе, и за живот у националној заједници српског народа и његове државне организације, како за време пре доласка Турака тако и у борби са Турским царством, све до 1877/78. године.

ДРУШТВЕНИ И ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ СЕЉАШТВА У НИШКОМ И СОФИЈСКОМ САНЦАКУ УОЧИ ОСЛОБОЂЕЊА 1877–1878. ГОДИНЕ

I

За утврђивање друштвеног и економског положаја сељака у турским провинцијама на Балканском полуострву значајна је била 1839. година када је био донет Гилхански хатишериф, којим је у Османском царству укинут спахијски ред и спахилуци прешли у категорију непосредних државних имања. До ове године сматрало се да је Турска била држава феудално-спахијског типа¹ у којој је ред спахија – у ратним временима ред коњаника – уместо плате–издржавања од турске државе добијао одређени посед – спахилук на селу, односно десетак у житу, воћу, меду, варивима и другом, затим понешто од стоке, од сељака који су живели у селима а која су сачињавала један одређени спахилук. Са Гилханским хатишерифом спахије су губиле право на десетак и добијали су доживотну пензију из државне касе.² Али укидање спахијских права на десетак није значило и укидање десетка као аграрне обавезе сељака: десетак је после 1839. године припао држави, односно државној каси, с тим што је његово скупљање лицитацијом продавано у закуп приватним лицима, тзв. илтизамцијама, који су, углавном, били бивше спахије (али не из истих села), богатији муслимани из градова и вароши, каткада покоји Јерменин, Јеврејин, Грк – обично као ортак Турчина илтизамције. Са већим отварањем Турске према Европи, нарочито са повећаном трговачком разменом (као последицом великог броја трговачких уговора Турске са европским државама) 1840-их и 1850-их година и преовладавањем робноновчаних односа, аграрна

¹ Конст. Иречекъ, *Княжесѣво Бѣлгария*, I Пловдивъ, 1899, 230.

² Основно дело о овоме је: Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours I*, Paris, 1882.

производња турских провинција добија све више на цени, јер служи као извозни артикал на европске пијаци. Закупци убирања државног десетка, илтизамџије, настоје – нарочито после Кримског рата и даљег продирања европског капитализма у Турској – да што више експлоатишу аграрно богатство села, услед чега се продубљује већ раније започети процес куповине некретнина (земље) по селима, односно закупа на експлоатацију аграрне производње читавих сеоских атара, сеоских општина. Пореске обавезе које су сељаци – на Балканском полуострву огромним делом хришћанска раја – имали према држави (услед недостатка новца у народу и монополског диктирања цена сеоским производима) омогућавали су многобројне и разноструке малверзације у имовинским односима на селу.³ Најкрупнија малверзација, без сумње, била је – на разне начине и под различитим узроцима – претварање раније спахијске земље у приватан посед нових власника, званих у народу господари, иначе мал-сахибија, односно читлук-сахибија.⁴ Тај процес преласка раније спахијске (државне) у читлук-сахибијску (приватну) својину јако се омасовио 1860-их и 1870-их година на целом Балканском полуострву, у јужнословенским земљама нарочито, како у Босанском,⁵ тако и у Призренском (Приштинском), Солунском и Туна вилајету. Велика превирања у структури државне управе Османског царства, посебно у спровођењу тзв. Танзиматског – реформног законодавства, олакшавала су узурпацију власти многих локалних (провинцијских) управника и њихову самовољу у управи насупрот позитивним законима Царства које је у принципу узимало у заштиту хришћане као законски равноправну друштвену категорију са Турцима, односно муслиманима. Отуда се у трећој четврти XIX века нагло погоршао положај сељаштва, које трпи велики притисак фактора економске, али и ванекономске природе.⁶

Погоршање економског али и друштвеног положаја сељаштва осетило се са посебном тежином у пограничним сандацима Турске према Србији: Приштинском, Нишком, Софијском и Видинском. Разлози томе били су, делом, и политичке природе. Долазак кнезова Милоша и Михаила на управу Србијом 1858, односно 1860. године, и њихов познати курс помагања еманципационог покрета балканских народа изазвао је велико подозрење на Порти, утолико више што је још Ми-

³ О земљишним и имовинским односима у нашим земљама под турском влашћу за време турске управе најпотпуније је писао Бранислав Недељковић, *Историја башиџинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931*, Београд, 1936.

⁴ О процесима читлучења у јужнословенским крајевима у Турској око поливине XIX века видети: Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд, 1971, 107–123, 123–132, и д.

⁵ Видети: Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдула-Меџида (1839–1861)*, Београд, 1949.

⁶ Добру анализу друштвеног и економског положаја сељаштва у босанском пашалуку око половине XIX века дао је Нилз Поповъ, *Положение раиш въ современной Боснии*, Славянскыи Сборникъ I, С. – Петербургъ 1875, 318–412.

лош, 1859. године, доводио у питање важност тзв. Турског устава из 1839. године, а самим тим и турски суверенитет у Србији изван градова. Кнез-Михаилова позната активност на Балкану још више је стварала нерасположење Турака према Србији и Србима уопште.⁷ Последица тога било је опасивање Кнежевине местимично јаким колонијама Черкеза на Тимоку, у Нишавској долини, у Топлици,⁸ затим башибозучким притиском на српска и бугарска погранична села, пооштреним полицијским притиском на хришћанско становништво не само по селима већ и по варошима. Тај пооштрени курс Портин према Србији, срачунат на појачање безбедности турске пограничне територије, огледао се и у мерама вишенедељне инспекције великог везира Мехмед Кибризли-паше 1860. године по Бугарској и дуж српске границе, која је и српско и бугарско становништво пограничних санџака доводила у стање крајње констернације и великих прогона (Јован Хаџи Васиљевић је документовано и оштроумно изнео резултате драстичних мера Кибризли-паше на друштвени живог нетурског становништва и на погоршање хришћанско-турских односа и по другим странама: тзв. садразамско време).⁹ Догађаји око бомбардовања Београда 1862. и предаје градова 1867. године, укупна кнез-Михаилова антитурска активност у Србији и изван ње (стварање савеза балканских земаља и народа), подземни рад бугарских револуционарних организација и хајдучких чета 1860-их и 1870-их година још више су појачавали постојећи антагонизам. То је нарочито долазило до изражаја на селу где Турци врше комбиновани притисак економске експлоатације са административним злоупотребама.

Наметање нових новчаних обавеза, читлучење земље и уплитање у породични живот хришћанског сељака стварали су основу за нови талас незадовољства сељаштва турском управом. Са друге стране, појачани талас полицијске стеге, везан за масовна сумњичења и политичке завере, рушио је и последње веровање у исправност турске управе и постхатихумајунског законодавства. То ново стање хришћанско-турских односа 1870-их година најбоље се манифестовало кроз скоро даноноћна крстарења чувеног сердара Нишког санџака, Белог Мемедџи, чија је окрутност у извиђању политичких радњи српског становништва и данас, још увек, остала у сећању најстаријих живих генерација ових крајева.¹⁰ Слично је било и у крајевима суседног Софиј-

⁷ Последње дело које општитрно говори о овом знаменитом периоду: Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Својина пољопривредних Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, Београд, 1963.

⁸ О последицама крупних политичких и друштвених покрета у Турској после Кримског рата: Васо Чубриловић, *Полицијски узроци сеоба на Балкану од 1860–1880 год.* – Гласник Географског друштва, 16, Београд, 1930. – Посебно о черкеским насељима у прокупачком крају: Видосава Николић, *Архивски извори за изучавање етничких, социјалних и економских промена у Прокупљу 1877/1878. године.* – Архивски алманах, 4, Београд, 1962, 140 (наводе се 15 прокупачких села где су живели Черкези у 325 домова у 1877/78. години).

⁹ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852–1862)*. – „Браство“ XV, Београд, 1921.

¹⁰ О овом чувеном и веома строгом представнику турске власти у Нишком санџаку спремам посебан рад.

ског санцака, где је откривање мреже бугарске револуционарне организације и комитетског рада, 1873. године,¹¹ довело турски фанатизам до границе претећих припрема за велики покољ свих хришћана на том подручју (у прибалканском региону Бугарске то ће се и десити у пролеће 1876. године, у догађајима тзв. априлског устанка).

Једном речју, у Турској на Балканском полуострву, 1870-их година постајала је велика политичка, друштвена и економска конфронтација права, интереса и међусобних обавеза између широких народних маса свих балканских народа и Османског царства. Та конфронтација се нарочито изражавала на селу, где је постојала једна дубока друштвено-економска потчињеност сељаштва институцијама из аграрно-правних односа, специфичним у Турској како по правној организацији тих односа, тако и по степену и формама експлоатације производње и сељачког рада, па чак и приватног третмана сељака у његовом дому и породичном животу. У Нишком и Софијском санцаку ти аграрно-правни односи имали су и неке своје посебне карактеристике. Њихов приказ је предмет ове расправе.

II

Уопште узевши, 1860-их и 1870-их година, у Нишком и Софијском санцаку, по својим аграрно-правним односима, разликовале су се две врсте села. То су била тзв. слободна или „рајетска” села, и чифлучка (господарска) или „мезалска” села.¹² У ствари, ове две врсте села представљале су два типа производних односа на селу. Рајетска села имала су тачно утврђене аграрне и, уопште, пореске обавезе према држави, и нису имала над собом господара. Насупрот њима мезалска села била су „господарска”, са сељацима чивчијама који су на господарским имањима – као турском приватном власништву – радили под различитим производним (и уопште економским) условима. У рајетским селима сељаци нису били чивчије, већ слободни корисници земље, до које су дошли откупом. Разумљиво је да је аграрни положај сељака у мезалским селима био тежи јер су основу производних односа представљали чивчијски, тј. (у разном степену) зависни, закупнички односи на туђој земљи, од којих је – уговором – зависила не само врста (по продуктима) производње већ и сељачков удео у добити.

У Нишком и, нарочито, у Софијском санцаку, пред ослобођење од Турака 1877/78. године, постојале су три врсте господарских села, односно три врсте зависних сељака, заправо три класе сељака прои-

¹¹ Упоредити: Владимир Стојанчевић, *Бекство Генади Сидојанова у Србију пред шурском војском. Прилог познавању ирлика Ослободилачког покрета у Бугарској у 1872. години.* – Зборник Матице српске, Уједињена омладина српска, Нови Сад, 1968, 495–498.

¹² Видети: Јован Хаџи Васиљевић, *Јужна Сјара Србија I, Кумановска област*, Београд, 1909, 138. – В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 112.

звођача. То су били: исполције, момци и кесимције. У обрађивању земље својих господара, заправо господарске земље, они су учествовали под различитим условима.

У Нишком санџаку однос и распоред рајетских и чивчијских села био је неједнак по појединим казама. Најмање слободних села било је у Прокупачкој кази, затим у Јабланици (Лесковачка каза) и у Пчињском колу (Врањска каза). Чивчијских села било је и у Нишкој и Пиротској кази, али мање.

По сачуваним и познатим подацима у Прокупачкој кази сва села са српским (хришћанским) становништвом, осим неколико изузетака, имала су „господаре”, у укупно 94 села са 1904 куће (домаћинства), и то у (каснијим, по ослобођењу) срезовима.¹³

у добричком	64 села и	1514 кућа
у прокупачком	15 села и	219 кућа
у косанчићком	15 села и	171 кућа.

У овоме срезу било је слободних села, 26 на броју.¹⁴ Како се види, однос између чивчијских и слободних села био је више него у пропорцији 3,1/2 према 1.

У Јабланици је тај однос био још неповољнији: на 25 чивчијских (господарских села) са 467 чивчијских породица,¹⁵ долазило је само 3 слободна (рајетска) села: Бошњаце, Ђеновац и Шумане, односно у пропорцији 8:1 село.¹⁶

У Врањској кази, читлучки аграрно-правни односи су најтежи били у Пчињском колу, где је било 53 села под „агалуцима”, тј. читлучима, према 33 слободна села.¹⁷ Насупрот томе, Пољаница-кол и Масурица-кол имали су доста села са слободним аграрно-правним режимом. Тај повољан однос слободних села према чивчијским селима изгледао је овако:¹⁸

У Пољаници 37 слободних села према пет чивчијских, са 245 кућа у Масурици 26 слободних села према седам чивчијских.

Дакле, 96 слободних села у Врањској кази, према 65 чивчијских са 2.938 чивчијских кућа¹⁹ (у селима: Врбовац, Бујковац, Кумарево, Ђуковац, Павловац, Дубница, затим Лебовац, Корбевац, Себеврање, Нера-

¹³ Милован Спасић, *Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа шойличког и врањског за време њурске владавине* – „Гласник Српског ученог друштва” 71, Београд, 1890, 229–233.

¹⁴ Нав. д., 234.

¹⁵ Нав. д., 233/4.

¹⁶ Нав. д., 235.

¹⁷ Нав. д., 245/6.

¹⁸ Нав. д., 244; 245; 246.

¹⁹ Нав. д., 249.

довац, Бресница, Ратаје и Балиновац, где су Турци имали своје „миљкове”).²⁰

За Лесковачку казу не зна се тачно број и распоред слободних и чивчијских села. Слободних села, готово сва, највише је било у потоњем власотиначком срезу и у Црној Трави, најмање у Морави и Поречју. По истраживањима Драгољуба Трајковића, у слободна лесковачка села спадала су – осим Шумана, Бошњаце и Ђеновца – још и: Пертате, Загужане и Губеревац, која су била само у аграрној обавези плаћања десетка. И половина села В. Копашница имала је свога баштиника и баштиниске земље, такозване „кадимлије”; слободних сељачких парцела било је и у селима: Чукљеник, Пресечина, Брејановац и још неким.²¹ Тако је, по најновијим испитивањима Јована Јовановића, у целом Поречју од 29 села било под господарима 27 села, сем Великог Трњана и Рудара. Затим, зна се да су под господарима била села: Разгојски чивлук, Грделица, Печењевце, Стопање, као и – у Поречју – Бунушки чивлук, Чукљеник, Накривањ и др.²²

У власотиначком крају, напротив, само је Ново Село било почитључено,²³ док се Власотинце после дугог спора са неким Латиф-бегом у Цариграду, откупило за 130.000 гроша, где сем десет службеника турске власти није живео ниједан Турчин-приватник.²⁴ У овоме крају, пространи предео Црна Трава са својим бројним махалама, као вакуф џамије Аја Софије у Цариграду, уживао је знатне пореске повластице и, као џамијско добро, био поштеђен читлучења²⁵ (иако је било покушаја и у томе правцу, нарочито после угушења устанка 1841. године).

У Пиротској кази, као и у Нишкој, било је чивчијских села, али ближи подаци о томе нису остали сачувани. Но, читлучких села и читлучких имања по селима било је свакако у знатном броју, пошто се, на пример, из преко четири хиљаде жалби народа Пиротске казе 1860. године великом везиру Мехмед Кибризли-паши, многе односе и на питање, „господарлука”.²⁶ По савременим сведочењима, уопште, „у новоослобођеним крајевима чифлуци су постали насилнички и недавно”, што се посебно односило на Пиротску казу. У овој кази (нахији) која је, изгледа, била царска мукада,²⁷ и у којој су сви државни порези, у натури и новцу, били давани под једногодишњи закуп, чи-

²⁰ Видосава Николић–Стојанчевић *Турска имовина у Врањском округу у време ослобођења 1877/8. године* – Лесковачки зборник VIII, Лесковац, 1968, 85

²¹ Драгољуб Трајковић, *Немањина Дубочица*, Београд, 1961, 106, 108.

²² Видети: Јован В. Јовановић, *Лесковачко Поречје*. Антропогеографска и социолошка студија I, – Лесковачки зборник, XII. Лесковац, 1972, 39.

²³ Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, Лесковац, 1951, 10.

²⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови Крајеви*, Београд, 1884, 115

²⁵ Риста Николић, *Крајишће и Власина. Антропогеографска истраживања*. Српски етнографски зборник XVIII, Насеља српских земаља, 8. Београд, 1912, 67.

²⁶ Ј. Х. Васиљевић, нав. д., 172.

²⁷ Влад. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Београд, 1957, 195.

тлучење је почело узимати драстичније облике негде после 1830. године, када су се на имањима сељака почеле узимати „таксе” на име „виноградског” и „субашког”, као накнада пољацима и субашама,²⁸ и када се почело са ванзаконским узимањем кулука као облика радне ренте, за потребе обрађивања приватних турских земаља, миљкова, како оних који су били стечени законским путем, тако и оних који су били силом отети.

Пред крај турске власти, „чифличани у Пиротској нахији плаћаху у новцу, а у нишкој, лесковачкој и врањанској покрајини даваху десетак и „девето”.²⁹ Када у Пиротској нахији господари чифлика поред новца затраже и „девето” а народ не даде, Турци позову у Ниш око 60 Срба, који такође одговоре да не дају „девето”. На то Турци, доказујући право на спахилуке, покажу султанов ферман, али им се одговори да је султан преварен њиховим неистинитим представљањем. Од 30 села Пиротске нахије изабрана три човека оду у Цариград на тужбу. После тромесечног тумарања и тражења нађу: да су у царским тефтерима земље записане као села, а не као чифлуци... Тако је (и) у нахијама Нишкој, Лесковачкој и у Врањанској... На основу тога велики везир изјави: да су земље у Пиротској нахији слободне баштине, а не чифлуци, и да Турци чифлуке држе бесправно. Добивши о томе царски ферман..., једва после две недеље дође налог нишком паши да се чифлуци прогласе за села, и паша забрани спахијама да ништа не узимљу од сељана, док из Цариграда не дођу пресуде и тапије...³⁰ Значајна чињеница што овде није било чифлука из старине је та што у Пиротској нахији није било Турака насељених по селима, као сеоско становништво.

У Нишкој кази око 50 села имало је „спахије”, тј. читлук-сахибије, а само 16 села била су „чиста”, тј. изван читлучког производног односа.

Интересантно је поменути села која су била слободна од читлукче (господарске) експлоатације уочи ослобођења 1877. године, и то:³¹

Велико Боњинице	102	куће са	752 становника
Модра Стена	54	”	399 ”
Семче	55	”	1367 ”
Велики Присјан	43	”	359 ”
Чагаровац	40	”	361 ”
Јагличе	44	”	414 ”
Копривница	55	”	508 ”
Вукманово Село	38	”	297 ”
Бонцарево	33	”	274 ”

²⁸ Нав. д., 190; 191.

²⁹ Алекса Јовановић, *Правда и ујрава у Врањанској покрајини за владе Турака*. – „Бранич”, часопис за правне и друштвене науке, св. 2, Београд, 1889, 79.

³⁰ Нав. м.

³¹ Ове податке о нишким селима уступила ми је др Видосава Николић – Стојанчевић, на основу својих исписа из Архива Србије, које ће, заједно са другима, објавити у посебној студији.

Ланиште	13	"	103	"
Тамњаница	25	"	266	"
Космовац	199	"	105	"
Марина Кутина	37	"	360	"
Гркиња	58	"	575	"
Сопотница	59	"	486	"
Мали Вртоп	39	"	288	"

– што износи 714 кућа у 16 рајетских, тј. слободних села. Значајно је то што се већина слободних села налазила доста далеко од Ниша као центра турске моћи, у доста неприступачном Заплању које је важило и иначе као предео буна и устанака противу турске власти³² још од времена Првог српског устанка па све до великог народног покрета у децембру 1877. године пред наилазак српске војске. Исто тако слободних српских села било је и у близини српско-турске границе, премда је било и таквих у којим Турци нису имали никакву своју државину у земљи, иначе углавном стечену насилним путем после устанка нишких села 1841. године.³³

У Нишкој кази, као интересантна појава у постојању институције читлука-господарлука, помињу се читлучка имања – „чифлуци” – хришћанских господара, Срба Нишлија, и то у селима: Велика Вртопа, Виландрица, Малошиште, Власе, Белотинце, Кравје, Миљковац, Доња Трнава, Сечаница, Дудулајце, Липовица, „и још 6 села у лесковачком округу”.³⁴ Тако се на пример, само у Лесковачком поречју, као хришћански читлук-сахибија помиње, пред ослобођење 1877. г., Јоргаћ Костић-Тотин, по народности Грк, који је имао своје чифлуке, као имања, у атарима села Пресечина, Накривањ и Чукљеник.³⁵

На средњем току реке Власине село Добро Поље и других 15 села околних успело је – тужбама у Цариграду – да се ослободе од читлучења, плативши за то Порти велику откупнину. Напротив, других 15 села са Власине и Крајишта постала су турски читлуци, и то села: Орах, Сиришник, Горња Врапча, Бозовица, Трекљано, Кошарево, Калотинци, Габрешевци, Кобиље, Мусуљ, Барје, Плоча, Доња Лисина, Горња и Доња Ржана.³⁶

У Трнској кази (Знепоље), која је такође припадала Нишком санцаку, практично није било читлучких имања турских господара, а

³² Владимир Николић, *Народни покрети противу Турака у срезу нишком*. – Преглед цркве Епархије нишке, Год. XIII, број 3, Ниш, 1932, 43–52. и д.

³³ Видети: Владимир Стојанчевић, *Друштвени и економски положај српског сјановишћя у Лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. год.*, Лесковачки зборник X. Лесковац, 1970, 43–52.

³⁴ Архив Историјског института, Београд. Сигн. XXV/13. – В. Стојанчевић, *Један докуменћ о аграрно-правним односима после српско-турског ратја, 1877/8*. – Архивски преглед 1–2, Београд, 1968, 282.

³⁵ Јован М. Јовановић, нав. д., 39.

³⁶ Риста Николић, нав. д., 66 нап. 1.

још мање читлучких села, због ранијих војничких привилегија датих Знепољцима.³⁷ Сам факат да је у Трну пред ослобођење од српске војске крајем 1877. године било неколико турских фамилија, а у целом Знепољу није било ниједног турског села, значило је много за очување слободног земљишног поседа знепољских сељака.

У Софијском сандаку, који је пред ослобођење Бугарске 1878. године имао осам каза (Софијску, Орханијску, Златичку, Самоковску, Дупничку, Радомирску, Ћустендилску и Цумајску),³⁸ аграрно-правни односи били су најтежи у његовом јужном и југозападном делу, око Ћустендила, Радомира и Дупнице. Читавим низом околности из претходног историјског развитака ових крајева друштвени и економски положај становништва ових подручја био је изванредно тежак, а нарочито сељаштва. Ту су и облици експлоатације били не само вишеструки него су, можда, и пореске и аграрне обавезе села и сељака биле међу најтежим на Балканском полуострву. То је потицало услед тога што је, уопште, много земље – и то оне најплодније – било у турским рукама. (По неким изворима, још у XVII веку, у старом Ћустендилском сандаку – који је био тада знатно пространији но у другој половини XIX века – било је између 588 и 1017 тимара, од којих се током XVIII и почетком XIX века формирао велики број читлука са читлук сахибијама, господарима).

Тако је, на пример, Ћустендилска каза бројала 159 села, а у њима је било око једне трећине обрадиве земље у рукама турских земљопоседника.³⁹ Оваква врло неповољна пропорција добијала је у тежини када се има на уму да је турско становништво у Ћустендилу и осам суседних села, пред ослобођење Бугарске, бројало само 700 кућа, од тога 500 кућа у вароши.⁴⁰ „Ти односи били су истоветни и у суседној Радомирској и Дупничкој котлини”.⁴¹

У селима Ћустендилске, Радомирске и Дупничке казе, која нису била „рајетска” („раецка”, или „рајска”), било је случајева када су сељаци имали и део својих имања, својих земаља, али су обрађивали и господарску земљу. Исто тако, било је и сељака који уопште нису имали ни комада своје земље (ни куће), као што је то био случај са тзв. кесимџијама.

Тако се као рајетска села у Ћустендилском крајишту помињу следећа (нека су данас у Југославији, на територији босилградске комуне): Босилград, Божица, Грујинци, Извор, Горње Ујно, Горњи и Доњи Коритен, Злогош, Скавица, Бранковци, Рикачево, Рибарци – укупно 12 слободних села.⁴²

³⁷ Конст. Иречекъ, нав. д., II, 513.

³⁸ Архив Историјског института, Београд. Сигн. XXV/13.

³⁹ Конст. Иречекъ, нав. д., I, 232.

⁴⁰ Архив Историјског института, нав. м.

⁴¹ Конст. Иречекъ, нав. м.

⁴² Конст. Иречекъ, нав. д., II, 558 н. 36

Као типично читлучка села, кесимџијског типа, где су обавезе према господарима биле плаћане колективно, сеоским кесиму-одсеком (а не индивидуалним давањима) помињу се села у све три казе, и то:

у Ћустендилској котлини 10 села: Невестино, Четирци, Нови Чифлик, Трновлак, Копеловци, Дворишта, Шишковци, Лекинци, Тр-сино, Кадревица, дакле „сав крај Струме или уопште на исток од града“;⁴³

у Дупничкој кази четири села: Малка и Голема Козница, Мрво-дол, Блато (код Кадин Моста);⁴⁴

у Крајишту више села, од којих се посебно помињу: Чешљанци, Ломница, Драгојчинци, Црешњево.⁴⁵

И у Нишком и у Софијском санџаку било је и села са мешовитом структуром поседа и аграрно-правним односима. Тако су, у неким се-лима, сељаци поред обраде сопствених земаља радили и на наполицу: у неким је сопственик земље обрађивао земљу заједно са момцима (како се називао аграрни пролетеријат, сељак-беземљаш, у пределу: Ћустендил-Дупница-Радомир).⁴⁶

Тако су у радомирском селу Негованци 80 кућа имале сопствену земљу и при том су радили и господарску (агину земљу) на исполицу. У истом селу сељаци других шест кућа радили су као момци беземљаша (док су само две од њих имале по делић своје земље).⁴⁷

И у кесимџијским селима Крајишта било је, каткада, по неколико слободних, рајетских кућа.⁴⁸

С друге стране, поједина села у Софијском санџаку била су тешко притиснута деобом међу више господара – „спаија“. Тако је крајишко село Ломница (од 70 кућа) било подељено између једанаест „ага“, село Чешљанци (од 28 кућа) међу три „аге“.⁴⁹

У Нишком санџаку, у Лесковачкој кази, село Радоњица (1858. го-дине са 30 домова) имало је седам читлук-сахибија, а село Брза (исте године са 60 домова) пет господара⁵⁰! Село Орах, на реци Власини, имало је такође два господара.⁵¹

У Врањској кази, село Раистовац имало је 12 врањских бегова за господаре,⁵² а Доње Жапско 7 бегова, итд.⁵³

У формирању аграрно-правних односа велику улогу имали су и локални наследни управници, као што је, нпр., био у Врањској кази Ра-

⁴³ Нав. д., 557 н. 33.

⁴⁴ Нав. д., 557 н. 34.

⁴⁵ Нав. д., I, 232; II, 558 н. 35.

⁴⁶ Нав. д., I, 180.

⁴⁷ Нав. д., II, 557

⁴⁸ Нав. д., 558

⁴⁹ Нав. д., I 233, II 233.

⁵⁰ Јован Јовановић, нав. д., 24

⁵¹ Риста Николић, нав. д., 66 нап. I

⁵² Риста Николић, *Врањска Пчиња*, СЕЗ V, Насеља 2, Београд, 1903, 115.

⁵³ Нав. д., 116 н. I.

миз-паша, син чувеног Хусеин-паше (који је ратовао са Србима у Првом и Другом устанку). Ослобођење Врања затекло је Рамиз-пашу као великог поседника, сопственика два села и као огромног богаташа.⁵⁴ Села Кукавица и Јовац сматрана су се као његова баштина, осим парцела у другим селима. Исто тако, један од најбогатијих врањских бегова, Сулејман бег држао је простране утрине села Доњег Жапског и Ратаја као своје добро.⁵⁵ Северније, у Лесковачкој кази, велико село Вучје било је чифлук Исмаил-паше лесковачког.⁵⁶ Село Прекопчелицу учитлучио је тек 1873. године турски богаташ Шек Кадрија.⁵⁷ Пре тога, још 1843. године, Есад бег Шех Сувар Абди Пашић из Лесковца добио је од Осман-паше нишког Големо Село као господарлук, које му је отеком, кесимом, давало годишње две хиљаде ока пшенице, деведесет ока масла и 170 гроша.⁵⁸

III

У Софијском санцаку у обрађивању господарске земље постојале су три врсте уговорних, или условних, земљорадника, односно три типа аграрно-правних односа. То су били: наполичари, момци и кесимџије.⁵⁹ Свака од ових врста земљорадника при обрађивању земље имала је своја посебна права и обавезе, и различит третман у опхођењу са људима, односно у поступању читлук-сахибија према аграрном раднику. Основна разлика међу њима била је у томе што су наполичари и момци били слободни у избору имања и услова на којима би радили, док су кесимџије – по правилу – наследно обрађивали земљу господара. Тако су први, углавном радили на великим и већим чифлуцима у котлинама Ђустендила, Радомира и Дупнице, док су кесимџије више обрађивали земљу на узвишенијим теренима. Основни разлог за овакву поделу био је у томе што су наполичари и момци представљали покретнији део аграрно обавезног сељаштва, док су кесимџије – из страха да не изгубе земљу коју су наследно обрађивали – представљали више статичан део сељака – обрађивача туђе земље.

Код наполичара је било карактеристично то што су „узимали од господара чифлука један део његове земље, да је раде под наполицу. Неки од њих имали су и властиту земљу, која им... није била довољна за исхрану. Ти су се земљоделци обично пресељавали са својом стоком на чифлук или у кућу коју им је ага (господар чифлука) правио и оправљао”.⁶⁰ Код уговорних обавеза на наполицу важно је питање било то:

⁵⁴ Видосава Николић–Стојанчевић, *Турска имовина*, нав. м.

⁵⁵ Риста Николић, *Врањска Пчиња*, 119.

⁵⁶ Сергије Димитријевић, нав. д., 9.

⁵⁷ Нав. д., 25.

⁵⁸ Алекса Јовановић, *Приноси за историју српског права*, Београд, 1904, 117.

⁵⁹ Йорданъ Ивановъ, *Сѣверна Македония, Исторически издирванія*, София, 1906, 227.

⁶⁰ Нав. д., 228 – Јован Аћимовић, *Аграрни одношаји у Бугарској за време турске владавине*, „Порота”, лист за правне и друштвене науке, година друга, Београд, 1881, 66.

ко даје пољопривредни инвентар и семе. Обичаји су варирали у погледу тога, али „у Ћустендилском округу господари су давали наполичарима семе за усев. После вршидбе жито се делило на пола између чифликије и земљорадника, а није се вадило семе. У неким местима опет аге су заједно обрађивале земљу с наполичарима, мада је ага давао семе, па су плод на пола делили, а слама је припадала наполичарима за њихову стоку”.⁶¹ Но, понегде, наполичари су живели у својим кућама, које ага није био дужан да оправља.

Момачки производни однос био је другојачији и непогоднији од наполичарског односа. Тако „момци су се погађали код ага, особито на малим чифлуцима, за шест месеци, или за годину, обично од Митровдана до Митровдана.”⁶²

„Момци су бивали и бећари и ожењени људи са својом породицом... Неки од њих имали су и своју земљу, коју су, кад су постајали момцима, давали другим сељацима под наполицу. Момци су се погађали обично за 40–50 кутлова (један кутао има 20 ока) жита, 12 ока соли, 12 ока сира, пола коже за опанке итд., а на неким чифлуцима добијали су нешто и у новцу, обично 50 гроша и парченце земље, на коме су сејали усеве за своју домаћу потребу...”⁶³ Момачке производне обавезе биле су тешке. Обично су живели у господарској кући. Хранили су се лоше, јер су били сеоска сиротиња, и слабо награђени, а обично са великом породицом. Каткада су проводили на имањима господара и по 40–50 година – цео људски радни век. Могли су мењати чифлуке, тражећи нешто боље услове рада, односно награђивања. То је било у случајевима када су чифлуке аге хтеле да плате и рад момачких жена „момкиња”, и њихове деце. Број момака на раду у једном чифлуку зависио је од његове величине. У радомирском пољу имало је око 20 чифлука, на свакоме је живело по 2–6, али и по 8–10 момака „но никада више од десет”.⁶⁴

И наполичари и момци, радећи на чифлуцима, имали су одређени, уговорни, посао и одређени доходак за исхрану. Код кесимџија, треће врсте чифлуцких радника-обрађивача земље, случај је био другојачији.

Највише изложено економској експлоатацији, социјално највише угрожено и културно сасвим заостало сељаштво било је у равничарском делу Ћустендилске казе, у тзв. Ћустендилској котловини (котлини). Ту су била лоцирана и најкрупнија читлучка села, односно највећи читлуци. У Ћустендилској котлини, само у 31 селу постојала су, уочи самог ослобођења 1878. године 92 велика чифлука, поред низа мањих парцела обрадивог земљишта које је било у рукама Турака – ситних поседника. Карактеристично је, као и у неким случајевима код

⁶¹ Нав. м.

⁶² Йорданъ Ивановъ, нав. д., 229.

⁶³ Јован Аћимовић, нав. м

⁶⁴ Нав. м.

врањских села, да је било, углавном, више „господара” у једном селу. Из пописа који је дао добар познавалац прилика у целом некадашњем Ћустендилском санцаку, Ј. Захаријев, читлуци су били овако распо-
ређени:⁶⁵ село Мазарачево три „чифлика”, Стенско три, Горановци – сва земља у турским рукама, Перивол – пет шестина земље у турским рукама, Јамборано све земље (градине и њиве) у турским рукама, Сово-
љано осам чифлика, Лиљач два, Г. Граштица, два, Коњаво четири, Д. Граштица седам, Катриште три, Жабокрет сва земља у турским ру-
кама, Гирчевци три чифлика, Нови Чифлик три, Трновлак три, Ко-
луша један, Двориште један, Јаблково – сва земља састојала се у
ситним читлукима, Граница три чифлика, Берсин један (пола сеоске зе-
мље), Пиперков Чифлик један, Лозно два, Багреници седам, Жилинци
седам, Шипочано три, Шишковци девет, Скрињано три, Николичевци
осам, Копиловци четири, Слокоштица четири, и Радловци два
„чифлика”. Како се иначе зна из традиције, најгори не само економски
већ и друштвени положај сељака био је у оним селима која су имала
више „господара” (ага, бегова, „спахија”).

Чисто рајетских села у Ћустендилском крајишту, уопште, било је
62, и то у планинским и потпланинским крајевима,⁶⁶ где ни раније није
било турске приватне земљишне својине нити пак спахилука. У ко-
тлинском, равничарском делу, међутим, било је тек 12 „рајетских”, тј.
слободних села, са земљама у наследној сопствености сељака, тзв.
„земи хараџијске”. Најбогатији и највећи читлук-сахибија овде био је
неки Мехмед-ага Челебин, који је имао три читлука велика и још многе
мање читлуке у пет кесимџијских села.⁶⁷

Ћустендилско крајиште имало је 33 села кесимџијска.⁶⁸

У Софијском санцаку кесимџијски производни однос био је
највише практикован у потпланинским насељима Ћустендилског кра-
јишта, затим у околини Радомира. Кесим значи одсек, или уговорну
обавезу о раду на читлучким имањима са тачно утврђеним производ-
ним обавезама. Кесимџије су махом, генерацијама живеље на феу-
далчевој, господарској земљи и били су законом заштићени да их
господар – докле год чивчије врше уговорне обавезе – не може отерати
са те земље. Кесимџије су имале своје куће, али су најпре за земљу на
којој је кућа била подигнута морали давати нешто од производа (У дру-
гим крајевима, нарочито у Нишком санцаку, ова врста накнаде за усту-
пљену земљу која је „накнађивала” у натуралијама господару, била је
позната под именом „параспура”, односно „параспурне земље”).⁶⁹ У

⁶⁵ Йорданъ Захариѣвъ *Кюстендилскиѣ коѣловиѣ (географско-ѣтнографски изслед-
вана)*, София 1963, 53, 54.

⁶⁶ Нав. д. 55.

⁶⁷ Нав. м.

⁶⁸ Нав. д., 55, 57.

⁶⁹ Милан Ђ. Милићевић, нав. д., 135.

погледу производње, власник чифлука био је потпуни господар у томе: шта се уговара, тј. шта, колико и када има да се ради, даје или обрађује. Он је „...самовољно одређивао, колико кутлова жита треба да му се да на годину, колико дана треба да кулучи кесимџија на другим ближим или даљим читлучима, колико ока масла... сира... товара дрва... јагањаца и колико овнова за Бајрам, па и колико пари чарапа треба да му донесе сваке године кесимџија. Спахија је одређивао тачно све дужности кесимџији, но никако није било одређено колико ће остати за исхрану... земљорадника, па макар све дао до голе душе. Много пута у рђаве године морао је кесимџија да купује жито не само за исхрану но и за кесим, јер ага није хтео да зна за немање”.⁷⁰

Код кесимџијског производног односа натурална рента чинила је основни део читлучке експлоатације. Али много је узиман и кулук за рад и обраду других домена господарског читлука, за које кесимџија обично није био заинтересован јер није био адекватно награђиван за такве послове, као што су поправке господарских зграда, превоз дрва и хране до амбарава или пијаце, копање јазова и др. Управо код кесимџијског рада, читлук сахибија долазио је не само до повољних услова за стицање богатства, већ и за стицање великих профита, управо применом кулука, услед експлоатације вишка рада свог потчињеног сељака. Јер је кесимџија морао стално да ради, и све да ради, нарочито оно што је било основно у обавези кесимџијског уговарања, као: „1) да да извесну количину жита; 2) да коси, жње, врше, копа виноград, бере грожђе на турским чифлицима – све под кулук; 3) да доноси дрва, масло, сир, јагњад, овнове итд.; 4) да даје извесну суму новаца”. Новчана рента узимала се, уместо ситних воћарских и повртарских култура, као накнада за кирију, коришћење огрева и сламе, итд. Каткада је кесим, као збир натуралних давања, претваран у новчани износ. Нарочито пред крај турске власти „бегови су и кулук замењивали новцем, наплаћујући по 40–50 гроша од куће”.⁷¹

При кесимџијском уговарању тешка обавеза је била сељакова дужност да плати царски данак на кућу и земљу, често и за воденичарину, без обзира на то да ли је воденица била господарева својина, сеоско заједничко добро или приватна (махом примитивна) сељачка градња.

Пред ослобођење 1877/78. године због тешких аграрно-правних обавеза многе кесимџије напуштале су своја села и учитлучене баштине и пресељавали се на боља места, одлазили у печалбу,⁷² или су емигрирале у Србију и Влашку (Румунију). У таквим случајевима го-

⁷⁰ Јован Аћимовић, нав. д., 66.

⁷¹ Нав. д., 67.

⁷² Мита Ракић, *Из Нове Србије. Путописне белешке*. – „Отаџбина” св. 21, Београд, 1880, 117.

сподар читлука био је обавезан да да откуп за кућу у којој је кесимџија становао.

IV

У Нишком санџаку аграрни положај сељака, изгледа, био је нешто повољнији, мада у основи тежак и флуидан, са тенденцијом преласка са устаљених облика класичног деветка и трећине на наполичарство и најамни рад са момцима, аргатима.⁷³ То је по свој прилици било зато што је, у овим крајевима, било мало стариначке турске (османлијске) популације, па према томе и старовременских аграрних господара, и што је ово подручје својим честим народним устанцима онемогућавало сталнију структуру аграрно-правних институција и односа какви су били у Софијском санџаку. У овим крајевима читлучки односи јачају од времена појаве мухацира са територије тзв. Шест нахија, премда их је било и у ранијим временима. И овде је 1839. година била преломна, како по субјективним носиоцима који на селу стварају нове читлуке и проширују старе, тако и по факторима објективног развоја друштвено-економских процеса у Турској уопште, нарочито од времена појачаног продора европског капитализма око средине XIX века. „Развитак робне привреде доводио је до повећања експлоататорских апетита турских велепоседника, а самим тим расла су давања радног народа. Читлук-сахибије се више нису задовољавале деветком. Они су почели да узимају све више, осмину, шестину, четвртину, а било је случајева да је господарлук долазио и до половине жетвеног приноса. Уз то су се свакодневно рађале нове феудалне дажбине... Напуштањем раније уобичајеног деветка положај чивчија се јако погоршао. Он се све више приближавао положају наполичара... Распространио се и систем по коме су читлук-сахбије обрађивале извесне комплексе земље у властитој режији, помоћу бесплатне чифчијске радне снаге. Тиме је био васкрснут класични феудални домен (лично феудално имање)... Стварање сопственог феудалчевог имања, такозваног беглука вршило се на рачун раје. Сељацима су одузимаи земљу, коју су они одвајкада обрађивали...”⁷⁴

У основи, правог закупничког односа, кесимџијства, овде није било, а српско становништво по казама Нишког санџака у својим аграрним обавезама разликовало се првенствено по квотама аграрног приноса које је било дужно да изда читлук-сахибијама.

Аграрно-правни односи у Нишком санџаку при крају турске владавине показивали су тенденцију промена у двоструком правцу: с једне стране, у даљем јачању обавеза на давање кулука господару земље, а с

⁷³ Видети: Владимир Стојанчевић, *Народноослободилачки бокрећ у Нишком крају 1833. и 1834/35. године*. – „Историјски часопис“ V, Београд, 1955, 427–436.

⁷⁴ Сергије Димитријевић, нав. д., 11.

друге стране – на откупу од зависности, тј. у стицању права на откуп чифлука, или дела чифлука, односно читавих села – што се чинило најчешће, и то колективним пристанком и уделом у трошковима свих сељака – и стварање слободног сељачког поседа,⁷⁵ односно слободних села. Ова друга појава сведочи да је, како је поменуто, нпр., више села у власотиначком срезу, нарочито у долини Власине, откупом одбацило читлучке односе. Зна се, такође, да су се и села Каменица, Матејевци и „многа, а особито она села близу Србије” откупила у последње време турске власти. Са друге стране, постојање хришћанских чифлука указивало је на процес прелажења земље из турске руке у хришћанске путем откупа „и то не давно од 2–3,5 и 10 година”. Колико се зна у нишко-лесковачком крају, према величини чифлука, „куповна цена износила је од 5–10 до 15 хиљада дуката. Мало их има што прелазе ову суму”.⁷⁶

Аграрно-правни односи у Нишком сандаку, ма колико тешки и због личних злоупотреба при сакупљању аграрних и државних пореза (десетак) и честих ексцеса Турака, били су знатно лакши од оних у Софијском сандаку, нарочито по основи конкретних обавеза из дела натуралне ренте. У томе смислу био је илустративан пример у вези са објављивањем тзв. Лесковачког закона из 1860. г.⁷⁷ којим су се регулисала обострана права и обавезе господара земље, односно „сајбије”, и сељака одн. „кираџија”. Нешто јачи ауторитет представника државне управе у Нишком сандаку према ономе што је имао представник Софијског сандака утицао је, како-тако, да се аграрни односи поштују како су царске уредбе о тзв. нормирању господарлука прописивале. Извесно је да су и сељаци села Нишког сандака имали већа права уопште у поређењу са сељацима Софијског сандака.

Тако су обавезе сељака равничарских села Нишке, Лесковачке и Пиротске казе – осим плаћања царског десетка од жита, воћа, варива и поврћа – према господарима земље пред само слобођење биле ове:

⁷⁵ Сергије Димитријевић, нав. д., 26, сматра да се господарлаци у Нишком сандаку могу поделити у три групе: у прву групу ишли су они господарлаци који су били обавезни на плаћање царског десетка и господарског деветка; у другу категорију – они који су били обавезни на плаћање царског десетка, али и петине, четвртине, трећине, чак и половине жетвеног приноса власнику чифлика; у трећу категорију ишли су они које „читлук сахибија обрађује са слугама, а под наполицу, где земљорадници дају поред царског десетка половину или трећину приноса. Разлика између друге и треће категорије, (јесте) по свој прилици, да су давања код друге групе устаљена, док су давања треће групе уговорна, тј. утврђују се сваке године”.

⁷⁶ В. Стојанчевић, *Један докуменџ о аграрно-правним односима*, 281.

⁷⁷ Алекса Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, Београд, 1896, 178–188. – Драгољуб Трајковић *Око Лесковачког закона од 27. зилкаде 1275 године*, „Лесковачки зборник IV”, Лесковац 1964, 137–141. – Постојао је и један административни пропис нишког валије из 1861. године, нека врста уредбе са важношћу за цео Нишки ејалет, који је одобрила Порта, а који је законски регулисао питање регуларног скупљања порезе и десетка, питање пољака и лихварства, уз напомену да је последњих година раја бежала у Србију због великих злоупотреба у пореским задужењима и због зулма, Панчо Доревџ, *Докуменџи изџ џурскиџ џ државни архиви*, I, Софија 1940, 406.

(1) деветак, који се углавном састајао од сваке врсте жита (кукуруз, пшеница, овас, јечам, раж, крупник, просо и др.) „и то у име кирије за поље на коме је то родило”;

(2) обавеза параспура „у име кирије за земљиште на коме је чивчија начинио кућу, подигао авлију, башту, засадио воћњак, направио појату, гувно, ливаду, итд”. Параспур је предвиђао да сви пољски радови, од сетве до жетве, преноса и усклађивања, буду обављени бесплатним сељаковим радом у искључиву корист „сајбије” на земљишту на коме се посеје 20 ока семена господаревог. У противном, за уступљено земљиште за зграде итд., сељак је био обавезан да „за ово у време жетве даје 100 ока од његова сопственог плода”;

(3) за посађене винограде, односно за коришћење винограда, „у име кирије” сељак је плаћао 1–2 гроша „годишње на мотику”.⁷⁸

По једном аутентичном документу из времена ослобођења сељаци чија су села била обавезна на плаћање класичног „деветка” имали су доста пространа права, и то:

„1-во Могли су на земљишту које им је уступљено, да подижу зграде, какве и колико хоћеду, да саде винограде, да пате стоку, подижу баште, засађују воћњаке и саде усева какве им је воља, и у овом се није могао нико да меша.

„2-го Били су сигурни да могу вечито да остану на уступљеном им земљишту. Господар земље није могао никад да их отера са тога земљишта, није могао ово да отуђи, по другим којим теретима, него онима, који већ постоје, нити је могао ово имање ма како да му окрњи; уопште са овим имањем није могло ништа да се учини, што би било од штете по сељака или што би ма како умалило корист, коју сељак од овог имања има.

„3-ће Сви сељаци у једном чифлуку имали су на господаревом земљишту селску утрину за пашу стоке, коју господар земље није могао да преобраћа у земљу за сејање усева на штету сељана и паше њихове стоке итд.

4-то Ако чифлук има у своме атару какву шуму или планину, сељаци су имали право, да из ње бесплатно набављају грађу за подизање зграда и за друге домаће потребе, оградe, огрев, итд. но нису имали право сече дрва ради продаје. Право је ово господара земље, који је ово преносио на сељаке, но свагда под извесном и нарочитом погодбом.

5-то Сваки сељак имао је право, да може свакад, да напусти земљиште на коме живи у чифлуку, па да се сели у други чифлук или на земљиште које је купио. У овом случају он је слободно располагао са свим зградама, које је на темељу на уступљеном му земљишту био подигао. Он је могао ово да прода господару земље, ако се с њиме погоди о цени, или другоме коме сељаку, који хоће на његово место у тај чифлук да се досели (ако би ова личност била угодна господару земље),

⁷⁸ В. Стојанчевић, нав. м.

или је напоследку могао све ово да поруши, па материјале да однесе собом гди хоће. Но зграде на њима, као што су вењаци, ограде, заклони, није смео да ремети и оне су остајале сопственост господара земље”.⁷⁹

За све наведено сматрало се да су „од прилике права чифличара насељених на туђу земљу, – у неку руку непомичних кираџија”. Овде је веома важан факат био тај да је сељак био слободан да бира имање, тј. господара код кога је ступао, и то погодбом у одређене производне односе.

То је била слика аграрних обавеза оних села која су представљала чифлук-својину „турског” господара, односно оних сељака на имањима господара који су радили под обавезом на давање тзв. деветка.

Али господари чифлука по селима имали су и знатне делове земљишта које су давали „у обрађивање сељацима из свога чифлука на израду на половину, трећину, четвртину итд”. Ова су имања била обрађивана „средством надничара”. Разуме се да су ово били тежи облици аграрно-правног производног односа и да су се приближавали оним нормама читлучке експлоатације какве су биле, углавном, важеће за Софијски санџак, заправо за његове југозападне крајеве. У Нишком санџаку обавезе трећине, четвртине или наполице биле су распрострањене у Врањској кази, али их је било, местимично, и по другим казама овога санџака.

За села Нишког санџака значајно је било то што је „господар могао да прода свој чифлук буд коме, али под истим теретима за сељаке, но могли су га купити и сељаци сами и онда они постају самостални господари. Тако су постала самостална многа села...”⁸⁰ При томе, изгледа, да су сељаци имали право првенства при откупу читлука, али да је невоља била у томе што у многим случајевима нису имали довољно новаца, па се тако и дешавало да су чифлуке, или делове чифлука, откупљивали имућни варошани.

На читлучким имањима за сељаке је посебан терет представљала обавеза параспура. „Параспурна њива је она земља коју спахија задржи за себе, па му је сељаци, његове чивчије, морају обрађивати и род с ње свозити у кошеве и амбарове. Господар је био дужан давати по 20 ока семена на сваку кућу својим чивчијама; остало је било њихово”. Параспурна њива стварана је, најчешће, на рачун слободне сељачке земље путем узурпације, али и од сеоских утрина које су по налогу господара разораване. У сваком случају, корисне површине, било њиве за цераалије, било утрине за испашу стоке, одузимане су од села и сељака и претваране у приватан посед Турака – насилника, на којима су сељаци још били приморани на бесплатан рад применом ангарије, кулука.

⁷⁹ Нав. м.

⁸⁰ Нав. м.

Читлучка села у Прокупачкој кази називала су се господарључима, у Врањској агалуцима,⁸¹ а у Лесковачкој – најчешће – спахијским селима. У овим казама до читлука се најчешће долазило на тај начин што је сељацима чињена потрица, узапћивана стока, забрањивана сеча шума, што су сељаци малтретирани на различите начине да себи нађу заштитнике, тј. господара. У Прокупачкој и Врањској кази, пред крај турске владавине, господари су узимали од почитључених села трећину, четвртину или петину од свих усева, а могли су да, кршећи закон, истерају чифчије и да на њихова места доведу друге, под условима који би њима одговарали. Били су ређи случајеви где би Турчин, сајбија, обрађивао своја имања уз помоћ „момака”.

Постојећи производни однос из сфере економског живота адекватније се одразио и у сфери друштвене надградње, у друштвеном животу српског становништва Нишког санџака и бугарског становништва Софијског санџака. Тренд пауперизације сељака, оптерећеног бројним пореским обавезама и ангаријом (кулуком), погађао је материјалну основу његове егзистенције, али разни зулуми и прогони управних органа дубоко су потресали његов психички живот и уздрмавали чак и дотадашњу релативну стабилност институција народног друштвеног живота на селу. Постављање субаша, пољака, по селима и све чешће залажење органа турске жандармерије (сердара) по хришћанским селима и сеоским домовима доводило је у питање не само неповредивост имовине већ и лични интегритет људи, посебно женског света.⁸² Са сваком годином која је пролазила јачао је хришћанско-турски антагонизам и сукоб међу њима био је неизбежан. Он се одржавао на неколико начина.

Тако, фактичко стање незаконитости доводило је до појава све чешћих групних бежања из Турске у Србију из свих суседних турских пашалука, а у ово време посебно из Нишког и Софијског санџака. Српске власти прихватале су ове несрећне избеглице, али се тиме отварао политички проблем у односима између Турске и Србије. Две земље су се међусобно оптуживале за стварање рђавих односа у пограничним крајевима. Српска влада је указивала на неодрживост правно-политичког положаја хришћанског становништва у Нишком и Софијском (као и Видинском и Приштинском) санџаку,⁸³ на естремне облике повреде права сељака из области аграрно-правних установа и односа, на драстичне облике кршења основних људских права проглашених још Гилханским хатишерифом и нарочито Хатихумајуном 1856. године. Порта је, опет, сматрала српску владу узрочником за наводну поли-

⁸¹ Милован Спасић, нав. д., 229.

⁸² Милојко Веселиновић, *Бег и бегчија или огледало шурског насиља*, Београд, 1883, 36; 42 и д.

⁸³ Видети: Владимир Стојанчевић, *Полијинка Кнежевине Србије према лесковачком крају у време доношења, Лесковачког закона од 27 јула 1275 (1860. године)* „Лесковачки зборник” VIII, Лесковац 1968, 59–65.

тичку непослушност својих хришћанских поданика и за подстрекивање на буне и устанке.

На постојећи систем друштвено-економских и грађанско-правних односа у Турској уопште, слаба правна заштићеност хришћанског дела становништва, нередовно стање у забаченим крајевима Царства, где је самовоља управних и феудалних господара давала маха нарочито материјалном и моралном упропашћивању ширих слојева становништва – упркос не тако малим интервенцијама са Порте, али безуспешним у њиховој примени – срозавали су економски, друштвени и правни положај народа у Нишком и Софијском санџаку. Овде, посебно на селу, друштвено-економски односи 1860-их и 1870-их година били су много неповољнији но икада раније, пре и после 1839. године, са изузетком крцалијских времена између 1794. и 1804/5. године. Последње године турске управе у овим областима значиле су не само даљу етапу у материјалном (економском) упропашћивању читавих крајева и групе села већ и, могло би се рећи, последњу етапу у потпуном обеземљавању највећег броја тамошњих сељака. Појачана активност тајне заграничне српске политичке организације на територији Нишког санџака (и у суседним крајевима Софијског и Видинског санџака),⁸⁴ као и бугарског национално-револуционарног комитета у неким крајевима Софијског санџака, значила је велику припрему за нови народни устанак ширих размера и са дубоким социјално-политичким тенденцијама.

У рату који су повеле Русија и Србија 1877. године становништво већег дела територије Нишког санџака устало је на Турке – нарочито на бегове, аге, субаше и бекчије – као носиоце стравичне аграрне експлоатације сељака и зулума над њима – при наиласку првих одреда српске ослободилачке војске, а нарочито у власотиначком крају, Грделичкој клисури и Знепољу.⁸⁵ У нешто скромнијим размерама то исто дешавало се и по селима Софијској санџака – нарочито у Радомирској, Дупничкој и Ђустендилској кази – када су наилазиле претходнице руских козачких ескадрона са севера и српска народна војска и добровољачке формације са северозапада.

Ослобођење целог Нишког и Софијског санџака 1877/78. године имало је поред политичког (и националног) ослобођења, за тамошње српско, односно бугарско становништво, пре свега, значај социјалног и друштвеног ослобођења од крајње експлоататорских институција турског аграрног система.

⁸⁴ Тодор Станковић, *Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876–1877. – Сјоменица шездесетогодишњице и освећања сјоменика ослобођења Ниша, 1877–1937*, Ниш 1937, 5. – Упореди: Вл. Стојанчевић, *Народни јокеј за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-шурског рата 1877–1878. године.* – „Лесковачки зборник“ IX, 172.

⁸⁵ Видети: нав. д. 171–184.

ПРОШЛОСТ ПИРОТСКОГ КРАЈА У ПЕРИОДУ ОСЛОБОЂЕЊА 1874 - 1878. ГОДИНЕ

Питање ослобођења Пирота и подручја горњег Понишавља било је везано за успех рата Србије са Турском најпре 1876, а затим и 1877/78. године. Како је познато, Први рат је био неуспешан, док се Други завршио победом Срба. Пирот је био ослобођен од стране српске војске 16/28. децембра 1877. заједничким операцијама Тимочког и Шумадијског корпуса.¹

У Другом рату са Турском Србија је била савезник Русије, чија је војска ослобођала северну Бугарску. У сламању Турске, долазећи са два различита правца - Срби са северозапада, Руси са североистока - обе савезничке војске сусреле су се у крајевима данашње западне Бугарске: код Ћипровца, у Гинском кланцу и источно од Сливнице на путу за Софију.² Велики војни пораз Турака довео је до ослобођења Бугарске, чију је почетну управну организацију преузео високи комесар царске Русије, најпре књаз Черкаски, а убрзо по његовој смрти и књаз Дондуков Корсаков. Истовремено, у ослобођеним крајевима Понишавља, од Ниша до Драгомана, Брезника и Трна била је уведена српска цивилна управа.³ Пошто мировни уговор између Русије и Турске, закључен у Сан-Стефану 19. II/3. III 1878. није могао решити међудржавне и територијалне проблеме, као и интересе великих сила

¹ *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877 - 1878. године* (са две карте). Издање: Оперативно одељење Врховне команде. Београд, 1879, 21-27.

² *Рат Србије са Турском, 14. - Зайиси Јеврема Грујића, III (Друга влада Обреновића и шурски рашкови)*, Београд, 1923, 312.

³ Владимир Стојанчевић, *Српска управа у Брезнику и Граову 1877/79. године*, „Зборник Филозофског факултета“, XIV-1, Београд, 1979, 345-350 - Владимир Стојанчевић, „Коџобаши“ *Трнске казе Аранђел Сјановјевић и српско-бугарски спор око Трна и Знепоља 1878-1879*, Историјски часопис, XXV-XXVI. Београд, 1979, 193-217.

на Балканском полуострву, у лето 1878. године био је сазван познати Берлински конгрес, од представника шест великих сила и Турске, и његове политичке одлуке биле су обавезне за све заинтересоване земље.

На Берлинском конгресу Кнежевини Србији била је призната државна независност и већи део територије ослобођене од стране српске војске у децембру 1877. и у јануару 1878. године. То су биле територије данашње југоисточне Србије, или савременицима позната четири јужноморавска округа: нишки, пиротски, топлички и врањски. У овим окрузима живело је равно три стотине хиљада становника; од тога је у Пиротском округу било сто седамдесет и једно насеље са око 77.000 житеља.⁴

I

Прошлост српског народа пиротског краја није била лака у последње време турске власти⁵ нарочито у периоду српско-турских ратова 1876-1878. године. Гранични предео Турске према Кнежевини Србији, пиротска каза (нахија), као и суседни крајеви, била је изложена великом притиску турских управних и пограничних органа, а села веома често изложена насиљима и прогањањима не само полицијских власти већ и од читлучких ага, читлуксахабија, овде познатих под именом господара.⁶ У то време нови елеменат друштвено-правне несигурности и економског пропадања пиротског сељаштва представљали су осииони и немирни Черкези којих је, пред отварање Источне кризе 1875. и српско-турских ратова, било у неколико села пиротске казе.⁷

Но, посебан разлог за рђав положај српског становништва уопште представљали су политички односи између Турске и Србије; заправо, велики страх Турака да је српска раја овог подручја била у тајним завереничко-устаничким расположењима, односно да су постојале тајне везе и канали становништва читавог пиротског подручја са по-

⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србије, Нови крајеви*, Београд, 1884, XVI. - По попису турске администрације у 1873. години Пиротска каза имала је 29.741 лице хришћана (мушких) и 5.772 муслимана мушкараца, од тога у Пироту је живело 10.975 душа у око 3.000 хришћанских и 400 „турских“ кућа. Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њедели Србије 1877-1878. године*, Лесковац, 1975, 10-11.

⁵ Владимир Стојанчевић, *Пироћанци и пироћански крај у национално-ослободилачком покрету српског народа у XIX веку (до 1877. године)*, Пиротски зборник, 8-9. Пирот 1979, 3-14.

⁶ Опширније о томе видети код: Јован Хаџи-Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852-1862)*, „Браство“, XV. Београд, 1921; Андрија Раденић, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860-1861*, „Архивски преглед“, 1-2. Београд, 1970, 112-148; 133, 137. Упоредити и: Мирослав Ђорђевић, *Прве скупштинске дебате о аграрним проблемима југоисточне Србије (1878-1882)*“, „Нишки зборник“, 1. Ниш 1968, 1-15.

⁷ Милан Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 240.

граничним становништвом и властима у Кнежевини Србији.⁸ И заиста, иако Турци нису имали ништа одређено у сазнањима о обиму и правом карактеру ове везаности Пироћанаца - варошана и сељака - са Србијом, постојање једне чак политичке тајне организације, била је основа са којом се мислило да се, у погодном политичком тренутку, свргне турска власт и уведе српска национална управа. Та организација, која је крајем 1874. године била основана у Нишу (иницијатори: Таско и Ђорђе Узуновићи, Михаило Божићарац, Коле Рашић, Тодор Станковић, затим Анђелко Хаџи Димитријевић из Рупља, Аранђел Станојевић из Трна и други) простира се на читавом подручју пространог Нишког санџака, па и даље, према југу и истоку - све до Брезника и Трна, затим до Ѓилана и Приштине, до Вучитрна, Пећи и Призрена.⁹ Природно је да је и пиротска каза била обухваћена и да су први људи из народа били њени тајни представници.

Рад ове тајне организације био је врло конспиративан, али пројект великим припремама за народни устанак (уз помоћ Србије), и са дубоким везама у народу. Међу овима, од варошана Пироћанаца били су, пре свега, браћа Крстићи - Ранча, Мита и Цека чорбација, затим Живко Антић „свињар”,¹⁰ а од највиђенијих људи са села у пиротској кази: Миладин Манчовић из Беровице, Глиша Табаковић из Држине, Адам Маринковић из Кусе Вране,¹¹ Виден Станковић из Стрижевца, поп Ђорђе и поп Глигорије из Стрелца, Јевта из Осмакова, Тодор из Поганова, поп Раденко из Валниша, и други.

Захваљујући бодром националном осећању српског народа пиротског краја, не само верошана већ и сељака, посебно у Високом и у Лужници, припреме за ослобођење од Турака одвијале су се са доста

⁸ Још почетком 1870-их година Пироћанци су, идући традицијом својих предака из времена Првог српског устанка и сарадње са кнезом Милошем, и сами улазили у подухвате који су били у вези са радом на непосредном рушењу турске управе у Понишављу. Пред српско-турске ратове 1876. и 1877. године, поред веза са српском владом које су делом ишле преско угледног пиротског трговца Цеке Крстића, потомка Хаџи Неше Филиповића, као и преко знепољског коцобаше Аранђела Станојевића, изгледа да је у Пироту постојао 1872. године и тајни месни одбор Главног одбора за Српско ослобођење, чије је седиште било у Крагујевцу и којим је после смрти Светозара Марковића (као његовог оснивача) неко време руководио Јеврем Марковић. Са месним одборима у Нишу и Лесковцу овај месни одбор у Пироту - чији састав због строге илегалности није остао забележен у писаним документима - могао је бити претеча каснијег рада тајног Српског народног одбора (Комитета) који је почетком 1874. године био основан у Нишу, са дејством на свој територији Нишког санџака, а који је обухватао и пиротску и трнску (знепољску) казу. - Ђорђе Игњатовић, *Јеврем Марковић - командант ослободилаца Пироћа*, „Пиротски зборник”, 8-9. Пирот, 1979, 24.

⁹ Тодор Станковић, *Учешће Нишлија у ослободилачком рату у 1876-1877*. Споменица шездесетогодишњице и освешћења споменика ослобођења Ниша 1877-1937. Ниш, 1937, 15.

¹⁰ Коста Костић, *Историја Пироћа*, Пирот, 1937, 26 (књига састављена од разних Костићевих радова).

¹¹ Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости* (у књизи *Србија у рајовима. Сећања*.) Београд, 1958, стр. 80-81, 90 (Прво издање дела је из 1882). - Тодор Станковић, нав. дело, 35. - Радован Влајковић, *Социјални профил посланика Пиротског округа 1878 - 1888*, Пиротски зборник, 8-9, 68-69, 69-70, 83.

успеха, нарочито у северним пиротским селима, од Беле Паланке на западу па све до планинског Високог на истоку. То се почело видније осећати непосредно пред почетак Првог рата Србије са Турском 1876. године.

II

Српске пограничне власти пружале су, према могућностима, доста подршке ослободилачком покрету Срба у Турској, посебно у пиротском крају. Разуме се да су све поверљиве поруке ишле преко Пирота и истакнутијих људи у вароши. По казивању једног савременика о везама са српским властима, Пироћанац Ђорђе Јоцић наводио је како: „Баш пред први српско-турски рат, некако пред Петровдан дође мени једног дана у моју мејану у Пироту Тодор из Поганова, који беше отишао у Србију у дунђерлук. Ја сам се зачудио што се вратио у то доба године, јер се дунђери обично враћају пред зиму. Тодор ме тад замолио да га одведем у подрум да се испава и одмори од пута, и казао ми је да га одмах водим даскал Коци. Чим га је чича Ђорђе одвео до даскал-Коце, он је из тојаге извадио нека писма и дао му их. Како их је овај прегледао, одмах је рекао да има писмо за Јордан-пашу и одма је с Ђорђем отишао до Јордан-паше и предао му то писмо. Јордан паша се тад одвише зачудио њиховој смелости и рекао им да се добро чувају да Турци то не дознаду. Тодор се одмах вратио натраг; Миладин из Беровице га је пратио, пошто су у механи код чича-Ђорђа потрошили један наполеон, што је Тодору дао Хорватовић за трошак. Овакви примери ондашње акције српске државне политике нису били ретки”.¹² Јорданча паша тадашњи мутесариф краткотрајног пиротског мутесарифлука (санџака), Бугарин из Елене,¹³ слично егзархијском владици Виктору у Нишу, такође Бугарину из Калофера, стајао је у вези са српском владом и помагао је ослободилачки покрет Срба у пиротском крају знајући да српска влада (можда делом и преко њега) пружа широку подршку и народном покрету против турске власти у бугарским крајевима, управо ради свргнућа господства Отоманског царства на већем делу Балканског полуострва. Ове везе Пироћанаца средином 1870-их

¹² Владимир Николић, *Сјари Пироћ*, Етнолошке белешке из прошлости града, Пирот, 1974, 73 у напомени.

¹³ Јорданча-паша, пиротски мутесариф при крају 1876. године, био је Бугарин родом из Елене. Једно време радио је заједно са Аранђелом Станојевићем по упутствима српске владе на ослобођењу пиротског краја и његовог придружења Кнежевини Србији. Влад. Николић мисли да је то било 1875. године, нав. дело, 69, 73. Видети и: Јован Хаџи-Васиљевић, нав. дело 169. - Даскал Коца Глигоров после ослобођења Пирота остао је уз егзархијску странку, определио се као Бугарин, иселио се из Пирота и отишао за Софију. „Седмдесетих година, нарочито доласком егзархијског владике Евстатија и Јордан-паше, који је био пиротски мутесариф пред Први рат, започели су у Пироту интензиван рад егзархијски учитељи. Ослобођењем Пирота пресечена је пропаганда негдашњих васпитаника Пловдивске семинарије. Са Евстатијем отишли су у Бугарску и ти странци учитељи и једна учитељица”, Коста Костић, нав. дело, 35.

година биле су само наставак традиционалних веза и сарадње са ослобођеним делом Србије још из времена Карађорђевих војвода Мите и Маринка Петровића и чувених пиротских трговаца, савременика кнеза Милоша, као што су били: Хаџи Неша Филиповић, Хаџи Ђира Нешовић, Хаџи Павал, Цветко Ђурчибаши, Младен Ђурчија Марковић, и других угледнијих народних представника из пиротског краја каснијег времена.

Кад је избио Први рат Србије са Турском крајем јуна 1876. године, дошло је до отвореног народног устанка и борбе са Турцима у пограничним селима. Тада сељаци пиротске казе ступају као добровољци у редове српске војске, коју је, према Пироту, предводио баш Ђура Хорватовић. Поред других добровољаца Срба, Руса и Бугара, организованих у посебним батаљонима, добровољци из пиротског краја, као и уопште из Нишког санџака, били су у саставу тзв. Старосрбијанског батаљона, којим је, једно време, командовао Знеполац Сима Соколов, касније, у Другом српско-турском рату, познат и као почасни поручник српске војске и носилац златне медаље за храброст.¹⁴ Али 1876. година није довела до ослобођења Срба у Турској, упркос великим борбама са Турцима и на подручју пиротске казе, где се посебно одликовао један други Пироћанац - Јевта из Осмакова.

После повлачења српске војске, на привремено ослобођеној територији пиротске казе, Турци врше репресалије. Том приликом страдало је око педесет села. У једном приватном писму, од 26. јула 1876. са Пандирала, наведена су села која су Турци спалили због учешћа у борбама на српској страни Градиште, Моклиште, Дол, Букоровци, Кална, Долњи Рин, Долња Глама, Горња Глама, Козја, Витановци, Мирановци, Плеш, Орља, Базовик, Рагодеш, Шугрин, Бабинкал, Осмаково, Врањишта, Црешњанци, Стањенци, Врандол, Дражево, Љубатовица, Церово, Црноклиште, Темска и друга.¹⁵

И манастир Светога Ђорђа у Темској није био поштеђен од пљачкања и профанације. Већ болесни игуман Кесарије био је избачен кроз прозор своје ћелије и остао је на месту мртав.¹⁶ У самом Пироту, само у једном хапшењу, било је затворено четрдесет варошких првака, који су били изложени бруталним поступцима од спроводника и чувара. Велика бежанија пиротских сељака била се склонила у села књажевачког округа, где је била прихваћена од српских власти. Бежећи у Србију, ве-

¹⁴ У Првом српско-турском рату чета Симе Соколова бројала је педесетак бораца, по неким вестима чак и 150-200 људи. Видети: Владимир Стојанчевић, „Коџобаши“ *турске казе Аранђел Ситанојевић*, 197 нап. 18.

¹⁵ Из Архива на Констанинџин Иречек. Прејиска с. Българи. Българска академия на науките. Архивен институт. София, 1953, 108 - Упоредити и: Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност. Први рат*, I, Београд, 1896, 225 („... довољно је доказано, да су разуздани башибозуци порушили више од педесет села у Старој Србији“). - Упореди Јован Ристић, нав. дело, 261.

¹⁶ Мита Ракић, *Из Нове Србије*, „Отаџбина“, књ. пета. Београд, 1880, 605.

лики број сељака, посебно нејачи, изгинуо је било у борби било од турских потера, а нарочито од Черкеза.¹⁷

Када је у фебруару 1877. године био склопљен мир између Србије и Турске, део ових бегунаца сељака вратио се у своја опустошена села, али су многи од њих остали и даље у Србији, односно у избеглиштву.

III

Други српско-турски рат почео је победама српске војске.¹⁸ И овога пута сељаци из пограничних села пиротског краја доприносе своје ослобођењу учешћем, на разне начине, у операцијама српске војске.¹⁹

При заузећу важног превоја Свети Никола, на Старој планини, одељења српске војске имала су за путовође сељаке из потпланинског села Равно Бучје. У службеном извештају (релацији) команданта овога сектора српско-турских борби стајало је: „извештај овај не може се да закључи, а да се не изрази признање за савесну и ревносну сарадњу они 10 сељана Равнога Бучја, који су нашој војсци били вође”.²⁰ Светониколски превој, једном заузет од српске војске, омогућавао је не само слободне операције у пределу Загорје већ је довео у везу Србе са руском војском у крају око Ћипровца и омогућио напредовање српске војске према Белоградчику.

Заузеће превоја Свети Никола било је од великог значаја и зато што се њиме прекидала комуникација турске војске у Загорју, у западној Бугарској, са Понишављем и Пиротом, а олакшавало се и ослобођење самог Пирота, и то неколико дана - само две недеље од

¹⁷ Из Архива на Констанијин Иречек, 110.

¹⁸ Генерал Д. Ђурић, *Грађа за историју српско-турског рата 1877-1878 године*. - „Ратник”, XXXI, св. III. Београд, 1894, 285-286.

¹⁹ Један савремени опис стања при ослобођењу села Сопот разматран је био у штабу Друге шумадијске дивизије 7/19. децембра 1877: „Пред подне, упаде у нашу собицу један млад сељак. Рече да се зове Дојчин, и да је из села Сопота. Плачним гласом поче причати команданту, како су дванајест заптија Турака дошли у његово село, да вуку храну за низаме на Нишору, и зоб и сено за њихову стоку. Морали смо им вели Дојчин дати све што су од нас захтевали. Дали смо им и двадесет саона за вучу. Заптије остадоше у селу да товаре, а ја побегох овамо да те молим господине, како се Бог моли, да нас с својом војском спасеш ове беде.” Сељакова молба била је услышена: један ескадрон српске коњице кренуо је, а пред њега ишао је Дојчин пешице и показивао пут. После неког времена војска је отворила ватру на Турке - заптије, које у страху побегоше из села. „Сиђосмо у село. За непун четврт сахата, све се село искупи око нас. Нико не беше празних руку. Сваки је од њих носио по нешто - плоску ракије, чутурицу вина закићену сувом кадивicom, парче погаче, сира или сланине. Са очима пуним суза, али суза радости, они су нас поздравили и нудили...” - Михаило Ђорковић, *Моје усвојене из ратова 1877, 1878. и 1885*. Београд, 1906, 232-234. Видети и: Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат. Усвојене и белешке из 1876 - 1878. године*, II, Београд, 1907, 391.

²⁰ *Рат Србије са Турском*, 8; 11.

објављеног рата Турској 1/13. децембра 1877.²¹ Ослобођење Пирота без сумње је много допринело и напуштању Софије коју је 22. децембра (по старом) ослободила руска војска.

Војске Шумадијског и Тимочког корпуса продирале су, са старе границе, идући према Пироту преко Беле Паланке, око које су се такође водиле оштре борбе. У службеном извештају о ослобођењу главног града Понишавља од 16/28. децембра стајало је: „Наша храбра војска освојила је данас, после дводневне борбе, утврђени и јако брањени Пирот. Она је ушла данас у 11 сахата у... варош, где је дочекана одушевљеним народом...”²² У ствари, накнадни извештај је гласио: „Борба је започета 15/27. ов. м. Десно крило наших колона напало је непријатеља код Суводола и Блата, а лево са северне стране Пирота, код Будим Дела, Нишора, Сопота и Станичана. На свим овим тачкама Турци су потиснути истог дана после подне. - Сутра дан, 16/28. ов.м. у подне биле су наше трупе већ у Пироту”. У бици за Пирот погинуло је 110, а рањено 583 војника и официра, међу којима и капетан Карановић, затим доста добровољаца, од којих су неки били из пиротског краја. У тој бици задобијено је 28 топова, 1500 пушака „спредњача”, 797 сандука бојевих метака, 300 сандука са гранатама, 2000 разних ранаца; затим је било две стотине заробљеника „болних и рањених” Турака и, најзад, много хране.²³ У ослобођеном Пироту почела се заводити српска национална управа и цивилне установе власти.²⁴ Пиротски првак, Мита Цекић, на челу једне депутације најугледнијих варошана био је изашао у сусрет генералу Хорватовићу да га обавести „да су Турци још ноћас напустили Будим-Дел и Нишор”, те да је позадина српске војске била обезбеђена.²⁵ Један други Пироћанац, Гига Ранчић, погинуо је од Турака при њиховом повлачењу, пошто је био оптужен да је, од раније, 1876. године, пребеглог Пироћанца у Србију, Петра Банковића, примио шифру да ће доћи до новог рата између Србије и Турске, што су турске власти сматрале као чин велеиздаје.²⁶ Патриотску свест и личну храброст показао је и извесни Станоје Маринковић, механиџа из лужничко-власинског села Свође, када је одбијао да прими турске новце за турски трошак у својој механи („У Србији турске банке не

²¹ *Записи Јеврема Грујића, III (Друга влада Обреновића и њурски раиови)*, 311. - Такође, на седници Министарског савета у Београду од 19/31. децембра 1877. године истакнуто је „... Руси захтевају да Шумадијски кор иде против Софије”. Руси су запосели Софију 22. децембра односно 3. јануара 1878 (по новом календару). - Јеврем Грујић, нав. дело, 312. - Упоредити и: Јован Ристић, нав. дело, II, Београд, 1898, 92.

²² *Раи Србије са Турском*, 12.

²³ *Раи Србије са Турском*, 26. - Владан Ђорђевић, нав. дело, 84-119 (литерарни опис операција за ослобођење Пирота и његовог подручја).

²⁴ Видосава Николић-Стојанчевић, *Управа ишројска 1877/8. године*. „Пиротски зборник” 3, Пирот, 1971, 42-44.

²⁵ Владан Ђорђевић, нав. дело, 114.

²⁶ Коста Костић, нав. дело, 57.

иду!"). Сличне примере пожртвовања у борби за ослобођење показивали су и сељаци у суседним власотиначким и знепољским селима, када су, слабо наоружани гомилама нападали на Турке у одступању и сами ослобађали многа села олакшавајући продирање српске војске далеко на југ и источно од Пирота.

Одмах по ослобођењу пиротске вароши, Турци су били истерани не само из пиротског округа већ и из целог горњег Понишавља, као и из суседних крајева - данас у Бугарској - и то до краја децембра 1877. године.²⁷ За овај брзи пораз турске војске био је карактеристичан један други извештај Српске врховне команде. Он је гласио: „После пораза Турака на Будим Делу, Станичанима и Пироту наше трупе биле су у три разна правца уклопљене за даље операције. Један део ове наше војске узео је пут преко Комаштице на Гински теснац, и успео је у задатку, који је имао. Други део наше војске заузео је Трн, и одаслао јаче трупе према Радомиру. Трећи део наше војске упутио се правце на Софију, и на овоме путу прешао је Цариброд и Драгоман, и дошао у Сливницу (Халкали), четири сахата до Софије. У овом манговењу Турци су напустили Софију, услед руских успеха с друге стране на софијском путу. Руска војска заузела је потом Софију, а наша војска предузела је ново концетровање, у целији заједничких операција”.²⁸ Тиме су операције српске војске за ослобођење Понишавља биле завршене.²⁹

У борбама за ослобођење Пирота ваља истаћи још једну појединост, а то је број умрлих рањеника и болесних војника. По тзв. Мртвачком списку I полске болнице Шумадијског кора број умрлих и у пиротском гробљу сахрањених болесних и рањених српских војника и добровољаца износио је тридесет људи (Phneumonia, Febris typhor, Oedem pulmonum, чак и један случај Вариоле).³⁰ У ствари, овај број био је нешто већи услед каснијих последица ратних недаћа и рањавања.

²⁷ О томе да је српска војска била прихваћена као ослободилац Пироћанаца говори и руски представник при српској Врховној команди пуковник Бобриков који, између осталог пише да су војници „дочекани одушевљеним узвицима становништва”. - Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из усвојеног о рају 1877-1878*, Београд, 1892, 112.

²⁸ *Рат Србије са Турском*, 14. - Упоредити и: Светозар Магдаленић, *Из рајних усвојеног... Бишка код Пироћа, II. Заузеће Трна, III. Бављење у Трну. Рајне белешке*. „Ратник”, св. IV. Београд, 1902, 451.

²⁹ О великом значају успеха српске војске у борбама за Пирот и његово подручје на истоку, око Цариброда, Драгомана и Трна, и за сламање турске одбране Софије лепо је писао пуковник Бобриков, који каже: „Битке код Ак-Паланке и Пирота учиниле су неспорну и врло важну помоћ војсци генерала Гурка. Српска је војска привукла на се знатан део Мехмед-пашине војске и сврх тога, идући напред, везала турску софијску резерву, те тако олакшала Гурковом кору да пређе Балкан. 16. децембра заузет је Пирот, а 17. наша (руска) главна одељења сишла су са Балкана у долину. Правичност захтева да се Србима призна заслуга, што нису чекали да наша (руска) војска пређе преко Балкана, него су сами драговољно ишли напред...” - Ђ. И. Бобриков, *нав. дело*, 113.

³⁰ *Рат Србије са Турском*, 200-201.

О ослобођењу Пирота и пиротског подручја биле су донете многе вести у савременој штампи, публицистици и мемоарској и путописној литератури из тога времена. Илустрације ради, о томе како су Пироћанци примили своје ослобођење и ослободиоце, карактеристична су следећа казивања. По првом казивању: „Чаршија је била затворена, јер је био други дан Божића, грађани пиротски стајаху мирно и скромно пред својим, заставама изкићеним, дућанима и кућама, па нас поздрављаху већина по турски (селама), а по неки и скидањем феса десном руком при чему леву држи на прсима (то је ваљда као неки знак скромности и поштовања). Они су одевени чисто, на ногама чакшире од финог чувеног пиротског сукна, доле беле чарапе и плитке ципеле, а на глави цариградски фес, па онда јелече и угасито плаво дубе постављено црном јагњетином, а преко трбуха плав појас; иначе су људи одрасли, здрави и већином црномањастии...”³¹ Стари обичај поштовања и гостпримства - изношење хлеба и соли - дошао је до изражаја још при првом сусрету Пироћанаца варошана са српском војском, да би убрзо затим за ослободиоце приређивали читаве гозбе и славља, са песмом, цвећем и заставама.³²

Слично је било и са селима, посебно у Лужници, али и другде, све до Високог, Граова, Знепоља и Радомира, у суседству пиротске казе, такође ослобођеним од српске војске. У многим местима и крајевима и добровољци су, у саставу српске војске, било радо примани од становништва.³³ Један од добровољаца, под командом чувеног пуковника Ђоке Влајковића, нотирао је свој боравак у једном селу када је из Пирота кренуо према Власотинцу. „После једног сата - пише он - дођоше добри сељани села Горчинца па нам донеше вина, ракије, сира, печене прасади, хурака, гибанице и погаче, али толико да нам је свима од свега овог и за сутра цео дан остало. Од њих ово није нико захтевао, но они

³¹ Андра С. Книћанин, *Рајини дневник, II. Други рај* 1877-1878. Београд, 1881, 265. - У свом писму српском дипломатском представнику у Бечу, К. Цукићу, министар спољних послова Србије Јован Ристић пише 9/21. јануара 1878.: „... дочек, који су наше војске у свим до сада заузетим крајевима нашле, тако је срдачан и братски да се бољи не може желети...” - *Србија 1878*. Документи. Приредили Михаило Војводић, Драган Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић (изд. СКЗ). Београд, 1978, стр. 16.

³² По опису Вл. Ђорђевића: „... начин како су нас Пироћани дочекали био је кадар да натера сузу радости на очи и човеку најтврђега срца. - Старији људи и жене благосиљаху нас и сипаху ситима пшеницу преко наше војске, исто као што је у нас (у Кнежевини Србији) обичај на свадби, кад млада улази у своју нову кућу. Девојке нам кићаху коње, деца трче пред војском с десне стране улице на леву, скакући и вичу „живела српска војска”, људи трче да се рукују са војницима, па коме не ухвате руку, хватају му се за шињел, коњаницима држе узде коњске. - Али Пироћанци нису само тиме показали своју радост, већ су изнели толико хлеба и другог јестива, вина и ракије, да се слободно може рећи, пошто смо се зауставили на пијаци, нико није остао гладан и жедан”. - Владан Ђорђевић, нав. дело, II, 119.

³³ Видети детаљније код Видосаве Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени иредели Србије*, 261 (Извештај начелника Пиротског Ђ. Стефановића од 3. јануара 1878). Такође, и: *Србија, 1878*. Документи, 24.

су нас видели па су сами донели и дошли читава гомила да види „своју браћу”. Пошто мало поседосмо поћу они кући, а ја изађем да их испратим...”³⁴ И друга одељења српске војске, која су ишла на Висок и према Знепољу, била су веома гостољубиво прихваћена.³⁵ Нарочито су коњаници и артиљерци дочекивани са одушевљењем. Своју слободу становништво Понишавља потврђивало је и, местимично, ступањем у добровољце као нови ратници у српској војсци. Тако је, на пример, из Пирота, са шест стотина пушака, отишао да подиже Знепоље и Крајиште Сима Соколов, који је то радио по договору са коцобашом трнске казе Аранђелом Станојевићем и пуковником Ђуром Хорватовићем.³⁶ Лужничани су такође још од првих дана ослобођења изражавали жељу за војном обуком, посебно из редова млађих људи. У старој ак-паланачкој (белопаланачкој) кази, као и у Високом добровољци у српској војсци остали су и даље на служби све до свршетка рата.

Понишавље је цело било ослобођено за три недеље. Турска управа ишчезла је тако нагло и ненадно, да је становништво Пирота и округа готово једва веровало да су се десиле тако крупне промене у њиховом животу, до тада пуном патњи, несигурности и страха. Нарочито, су, пак, одахнули сељаци, чији животи нису никако били сигурни, нарочито у последње време турске власти и због неизвесности ратне ситуације.

Одмах по ослобођењу, са првим данима јануара 1878, уместо турске била је организована српска управа, окружна, среска, варошка и сеоска.³⁷ После краткотрајног боравка Ђорђа Стефановића, за првог сталног окружног начелника био је именован почетком фебруара 1878. професор Велике школе у Београду Панта Срећковић, човек великих способности и широког разумевања за потребе новоослобођених крајева и становништва. Са своје стране он је много допринео да се на пиротском подручју што пре уведе нормалан живот у новим условима друштвеног ослобођења и националне власти.

У почетку, по ослобођењу, пиротски округ, на истоку, простирао се све до линије и територијалног пространства докле је српска војска

³⁴ Андра Книћанин, нав. дело, 282-283.

³⁵ Видети опширније: Владимир Стојанчевић, *Сарадња Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877-1878*, Архив за историју здравствене културе Србије, VI-VII, Београд, 1978, 3-15.

³⁶ У последње време турске власти пиротски мутесарифлук чинио је саставни део Косовског вилајета и састојао се из каза срезова - „колова”: пиротског, нишавског са седиштем у темској, височког у Цариброду, лужничког у којима су били мудире (у Цариброду и Белој Паланци) односно буљубаше (у Темској и Бабушници), затим из казе знепољске са седиштем у Трну, и брезничке (Граово) са седиштем у Брезнику. - А нишавска епархија „пружала се од села Комшице, до Драгомана, Магова, до Трна (Знепоље) и Брезника; захватала је Лужницу до села Стрелца, а низ Нишаву чак до села Врелца и Сићева. - Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*, 268; 226.

³⁷ У пиротском крају, као и у свим ослобођеним пределима, била је организована српска цивилна управа на основу Закона о уређењу власти у ословођеним крајевима од 3/15. јануара 1878. године. - Видосава Николић - Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 265.

допрла у ослобађању предела пиротског мутесарифлука (казе пиротска, знепољска-трнска и брезничка).

Средином фебруара 1878. тзв. Управа Пиротска, најпре, састојала се из срезова: пиротског, акпаланачког, драгоманског, трнског, височког, нишавског и лужничког,³⁸ а убрзо затим - без белоаланачког - из поменутих срезова и још брезничког³⁹ (трнски и брезнички срез имали су 144 села, од тога трнски 85 а брезнички 59). У оквиру старе пиротске казе лужнички срез⁴⁰ - пре дефинитивног повлачења српско-бугарске границе - имао је 65 села са 15.176 душа, нишавски 61 село са 23.793 лица⁴¹ и височки 58 села и 21.340 становника.⁴² Тада је лужнички срез бројао 14 општина, нишавски 22, а височки 11. Први председник пиротске општине - „главни кмет пиротски” - био је Цека Крстић,⁴³ који је, у јуну 1878. године, заједно са Живком Антићем, Анђелком Стојановићем, Пејчом Вељковићем, Миком Гавриловићем, Алексом Ђорђевићем и Алексом Станковићем,⁴⁴ као изасланицима пиротског краја, ишао у Београд да поздрави кнеза Милана и да српској влади изрази захвалност народа пиротског краја на напорима и жртвама српске војске за своје ослобођење. После Берлинског конгреса број и састав срезова округа пиротског претрпео је веће измене.

Нова политичка граница одредила је и нове правце економског развоја Пирота, који се, сада, привредно, културно и политички уклапа у дотадашњу управну организацију Кнежевине Србије. У новим условима слободе и нових тенденција у друштвено-економском развоју Османског царства - изван дотадашњег привредног и политичког система турске државе - Пирот ће наћи нове путеве свог развитака и брже ће се уклопити у ток општег преображаја, које је ослобођење донело. Отада, кроз последње деценије 19. века, а и касније у 20. веку, историја Пирота и пиротског краја - пиротског округа уклапа се у општи ток историје српског народа и дели његову историјску судбину.

Са престанком турске власти крајем 1877. године завршио се и период националноослободилачке борбе српског народа у Поморављу и Понишављу, период који је у националној историји српског народа и у државној историји Србије био један од најзначајнијих у целој његовој дотадашњој прошлости.

³⁸ Нав. дело, 270-272.

³⁹ Нав. дело, 372-373.

⁴⁰ Мита Ракић, *Из Нове Србије*, 598-599.

⁴¹ Нав. дело, 606-607.

⁴² Нав. дело, 608-609.

⁴³ „Српске Новине”, п^о 218, од 1. X 1878, с. 954.

⁴⁴ „Српске Новине”, п^о 134, од 17. јуна 1878. О првим даним у слободи, видети: Видосава Стојанчевић-Николић, *Управа йиротска 1877/8. године*, „Пиротски зборник”, 3. Пирот, 1971, 39/55.

ЈЕДАН ДОКУМЕНАТ О АГРАРНО-ПРАВНИМ ОДНОСИМА ПРЕ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1877–1878. ГОДИНЕ

По завршетку Српско-турског рата од 1877/78. године, пошто су била решена територијална питања нове српско-турске границе, остало је нерешено питање турске имовине у новоослобођеним крајевима. У ствари, уговором је била предвиђена новчана накнада за имовину оних муслимана који нису хтели остати под српском влашћу, већ су се иселили или су се исељавали у Турску; али су при том искрсле многе тешкоће око карактера својине за многа земљишта. Ради тога, српска влада је формирала специјалне комисије и послала их на терен ради бољег стицања увида у аграрно-правну проблематику наших сељака за време турске управе. У документу који објављујемо понешто се говори о овом проблему. Карактеристично је да се помињу читлуци и параспури. Писац извештаја, генерал Протић, није био упознат са овим облацима аграрно-правних односа, па је – наставши их у лесковачком крају – о томе извештавао владу у Београду. Овде су нарочито занимљива она места у документу која говоре о нерасположењима сељака да дају новчану одштету за некадашње читлуке, полазећи углавном од тога да су читлуци били оне сељачке земље које су им биле силом отете за време турске управе. Отуда су и избијали сукоби сељака са бившим турским власницима када су ови долазили на читлуке било ради њихове продаје или ради преузимања аграрних обавеза које су им, за турске владе, сељаци били дужни да дају. Из документа се наслућује и револт сељака што српске власти нису већ законски утврдиле право сељака на сопственост земље која им је остала иза Турака, а коју су они обрађивали с генерације на генерацију (у документу се говори о непокретности сељака – обрађивача докле год су законски испуњавали своје производне обавезе на читлуку). Карактеристична су и она места где се говори о хришћанским „господарима” по селима у Нишком срезу

(нахији) односно о закупничком аграрно-правном односу сељака на читлуцима Срба – Нишлија. То се помиње и за Лесковачки срез, премда се не наводе села са таквом врстом имања.

Овај докуменат је од научног интереса јер даје слику положаја сељака на „господарским” земљама за време Турака и указује на одређену друштвено-економску и правну ситуацију која је карактерисала последње године турске владавине у једном делу Нишког санџака.

„ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ФИНАНСИЈЕ”

У ослобођеним крајевима има доста Срба а много Турака, који имају некаква имања, што их зову *чифлук*.

То је нека особита врста села и обитаваних места о чијим односима до сад сам ово могао сазнати.

Чифлуци су имања, која имају двојаке газде; газде од земље (*Grundboden*) села – господаре, као што их овде зову и чифчије или кираџије, који на овој земљи живе, обделавају је и имају на њој своје куће.

Господари земље могу да се сматрају као прави имаоци и сајбије, а они други, као кираџије са извесним правима.

Господари су поделили своје земље на много партија и сваку од ових уступили појединој задрузи или фамилији и ове су се на њих населиле – саградиле су куће, подигле авлије, баште итд. и тако створиле село, имајући уза њ’ још одређене им просторе за пољску радњу, сејање усева, за ливаде, винограде, општинску утрину итд.

У накпаду за уступљену чивчијама земљу, да овако на њој живе, они морају да дају својим господарима:

1. Сваку девету оку *жити*а што роди на датом му земљишту, дакле сваку девету оку кукуруза, пшенице, овса, јечма, ражи, крупника, просе итд. и то у име кирије за поље на коме је то родило.

2. У име кирије за земљиште на које је чивчија начинио кућу, подигао авлију башту, засадио воћњак, направио појату, гувно, ливаду итд. мора сваки чивчија на земљишту одвојеном, које припадаје господару земље, да посеје 20 ока жита са семеном господаревим, да то уради са сопственом снагом и средствима, дакле да пооре, посеје, окопа, пожање, оврше и снесе плод у господарев амбар, или кош у оној количини, колико од засејаних 20 ока буде родило (параспус), и ово је, као што реко, кирија за она земљишта на којима сељак не производи никаква жита, али их иначе ужива. [Ако би који сељак (чивчија) пропустио или иначе не могао да посеје ових 20 ока газдиног жита, он му за ово у време жетве даје 100 ока од његова сопственог плода].

* Архив Историјског института САНУ, Сигнатура XXV/13, Инв. 25/404.

3. Ако је чивчија подигао или засадио гди год на уступљеном му земљишту виноград, плаћа за ово господару земље, у име кирије по 1 или 2 гроша годишње на мотику.

Ово је приход који господар земље има и прима од насељених сељака на њој за уступљену земљу.

Но није то све што сељак плаћа. Он плаћа и даје осим свега овога још и цару све оно, што му даје сваки други, који на сопственом земљишту живи. Он дакле даје још цару сваку десету оку од свега што произведе, дакле сваку десету оку кукуруза, пшенице, јечма, шљива, воћа уопште, пасуља, паприке, лука, кромпира, патлицана, уопште од свега што сељаку роди. Још к' овоме од винограда ако га има, по 100 пара на мотику, у новцу. Ово цар обично продаје, изузимајући често у натури само пшеницу и кукуруз, што му је за израну војске нужно и то, за свако село понаособ – лицитацијом, сваке године засебно. Онај, који то купи, зове се за ту годину спахија од тога села, и онај прибира од сељака плодове у натури, препродаје их, а цару плати колико је на лицитацији изишло.

Сељаци или чивчије, или насељеници на туђе земљиште имали су мимо дохотка од свога рода (колико им претекне кад даду цару цареву десету, и господару девето) следећа права:

1. Могли су на земљишту, које им је уступљено, да подижу зграде, какве и колике хоћеду, да саде винограде, да пате стоку, подижу баште засађују воћњаке и саде усева какве им је воља, и у ово се није могао нико да меша.

2. Били су сигурни да могу вечито да остану на уступљеном им земљишту. Господар земље није могао никад да их отера са тога земљишта, није могао ово да отуђи, под другим којим теретима, него онима, који већ постоје, нити је могао ово имање ма како да му окрњи; уопште са овим имањем није могло ништа да се учини, што би било од штете по сељака или што би ма како умалило корист, коју сељак од овог имања има.

3. Сви сељаци у једном чифлуку имали су на господаревом земљишту селску утрину за пашу стоке, коју господар земље није могао да преобраћа у земљу за сејање усева на штету сељана и паше њихове стоке итд.

4. Ако чифлук има у своме атару какву шуму или планину, сељаци су имали право, да из ње бесплатно набављају грађу за подизање зграда и за друге домаће потребе, оградe, огрев итд. но нису имали право сече дрва ради продаје. Право је ово господара земље, који је ово преносио на сељаке, но свагда под извесном и нарочитом погодбом.

5. Сваки сељак имао је право, да може свакад, да напусти земљиште на коме живи у чифлуку, па да се сели у други чифлук или на земљишта које је купио. У овом случају он је слободно располагао са свима зградама, које је на *шемељу* на уступљеном му земљишту био по-

дигао. Он је могао ово да прода господару земље, ако се с' њиме погоди о цени, или другоме коме сељаку, који хоће на његово место у тај чифлук да се досели (ако би ова личност била угодна господару земље), или је напослетку могао све ово да поруши, па материјале да односе собом гди хоће. Но зграде на њима, као што су вењаци, ограде, заклони, није смео да ремети и оне су остајале сопственост господара земље.

Ово су од прилике права чифличара насељених на туђу земљу – у некакву руку непомичних кираџија.

Господари од земље, осим побројаних досад користи, које су добијали од сељака кираџија, – имали су још неке приходе од својих чифлука, и то:

1. Мимо земљишта уступљеног насељеним сељацима и онога на које су сељаци засађивали по 20 ока жита, у корист господара, у име кирије, имали су, господари земље, знатне делове земљишта, које су они сами средством надничара обрађивали, или су и то давали у обрађивање сељацима из свога чифлика на израду по нарочитој погодби, на половину, трећину, четвртину итд.

2. Они су градили на овоме земљишту механе, кафане, и од овога су уживали приходе.

3. Ако су имали у своме чифлуку шуме и планине, могли су ову сећи и продавати ову као грађу или као дрва за огрев свету ван њиховог чифлика. У овим шумама и планинама, чифлукције имале су право да ране своју стоку и гоје свиње, но ако је шума и планина већа, него је нужно да задовољи ову потребу чифлукција, господар је могао да даде неки део под кирију људима, који не живе у његовом чифлуку.

Мимо ових засебних права, имали су једно опште право и господар земље и чифликције–кираџије – а то је право продаје чифлика од стране господара, или право одкупа – кад је ово угодно и господару – од стране чифликција. Господар је могао да прода свој чифлук буд коме, али под истим теретима за сељаке, но могли су га купити и сељаци сами и онда они постају самостални господари. Тако су постала самостална многа села, за која се извесно зна, да су негде била чифлуци као што су Каменица, као село Матејевци итд. многа, а особито она села близу Србије.

Оно што су двојако давали сељаци–чифчије–цару десетак, то је сад, бар по досадањој краткој пракси престало и претворено у редован порез и никакав десетак ван овога није нигде узиман.

Но сељаци – чифчије – ваљда зато што су ослобођени од ове тешке и немиле дације – десетка – мисле, да су у исто време ослобођени и од оне друге – кирије на туђу земљу, на којој живе – ваљда мисле да не треба и да не морају више ништа да плаћају ни у име кирије на туђу земљу на којој живе.

И тако не дају сад газдама девету оку од онога, што им је родило а не дају им ни онај плод, који је донело оно 20 ока семена што су га газде

дале и сељаци засејали, па сад прибирају и прете својим господарима убијством, ако се усуде да на своје имање изађу и виде га.

То је и узрок, због кога се и усудих да Вам о овој ствари пишем, јер многи овдашњи и српски и турски грађани долазе ми и моле се да ову њихову ствар доставим *Његовој Светлости, Господару Књазу*, да би се она на извештан начин регулисала и да им се неотме оно што су купили и на шта имају редовне и уредне тапије.

Турци, који имају овди своје чифлике, имају ово од старина и наследили су то од својих предака, премда их може бити по који има, који су ово од других Турака купили. Срби пак, који чифлике имају, готово су сви ово купили од Турака и то не давно од 2–3,5 и 10 година. Куповна цена износила је 5–10 до 15 хиљада дуката. Мало их има што прелазе ову суму.

По дојакошњем сазнању, ова су села, која су чифлуци Срба Нишлија: Велика Вртопа, Виландрица, Малошиште, Власе, Белотинце, Кривије, Миљковце, Доња Трнава, Сечаница, Дудулајце, Липовица, и још 6 села у Лесковачком округу, којима имена не знам.

Саопштавајући Вам ово, што се ових имања–чифлика–тиче, цијелъ ми је, да Вас замолим, да ми изволите јавити с'погледом на намеру наше владе како мисли да регулише ову ствар за у будуће, какве одговоре да дајем сахибијама чифлика, кад ми долазе са молбом, да доставим ову њихову ствар до знања *Његовој Светлости Господару Књазу*, која се у главном састоји у томе да се учини да они од своје сопствености имају извесне и ма које користи и да им ову сељаци неодузму и непреотму забадава.

АБ Н 2718
5. јула 1878 у Нишу

Начелник Штаба врховне команде,
Генерал,
"КИ Протић"

**ПОЛИТИЧКА И РАТНА ПРОБЛЕМАТИКА
СРПСКО-ТУРСКИХ ОДНОСА УОЧИ И ЗА
ВРЕМЕ РАТОВАЊА**

ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕДИ ЈОВАНА РИСТИЋА НА ПРОБЛЕМ ОСЛОБОЂЕЊА СРПСКОГ НАРОДА У ТУРСКОЈ 1868–1878. ГОДИНЕ

I

После погибије кнеза Михаила 10. јуна 1868. Намесништво, у саставу: Миливоје Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић, за свој први задатак је сматрало да треба да учврсти затечено унутрашње политичко стање и да обезбеди континуитет легалних институција власти. Сам Јован Ристић о томе пише како у „другој половини 1868. године нити је Србији било до акције, нити је било каквих савезника”. Тежина унутрашњополитичке ситуације у земљи и неизвесност од тога како ће Порта и велике силе примити нови режим у Србији лежали су у основи овакве политичке оријентације Намесништва. Опет по суду самога Ристића „силом самих догађаја (ми смо) морали остати на путу, на коме смо се затекли”, и како „у то доба није било мудро покушавати какав обрт у политици, јер смо имали искључиво пред очима задатак, да утврдимо унутрашње стање, а ово је тренутним приликама било везано природом одношаја са Аустро-Угарском”. Другим речима, у спољнополитичким односима требало је задржати основу кнез-Михаилове политике споразумевања са суседном Двојном монархијом, инаугурисаној у Иванци, управо због великог утицаја и значења које је ова земља имала, или је могла имати на даљу судбину политичке еманципације Србије, посебно на њене односе са Портом.

У овоме смислу, насупротив кнезу Михаилу и његовој „акционој” политици, Намесништво је објавило и политику коректних односа према Порти, што је било не само у складу са унутрашњим потребама Кнежевине већ и са дипломатском оријентацијом и Аустро-Угарске и Русије, израженој у начелу неангажовања на тлу Турске тј. Отоманске царевине.

Овакво стање, међутим, није дуго потрајало. И то се понајпре осетило у национално-политичкој активности Намесништва. После доношења Устава у лето 1869, којим је проглашена законитост и донекле умерено признате слободе за унутрашња друштвена кретања, влада Намесништва имала је доста слободне руке за рад на спољној политици, чије вођење практично преузима Јован Ристић. Сагледавајући овај проблем како у домаћем тако и у опште балканским условима после погибије кнеза Михаила, Намесништво приступа ревизији Михаилове националне политике. Неколике чињенице биле су ту одређујуће за ову нову спољнополитичку оријентацију, посебно с обзиром на решавање проблема тешког положаја српског народа под турском влашћу.

Прво, начелно, Намесништво је уочило да су савезни уговори Србије са Грчком, Црном Гором и Румунијом изгубили своју важност, и да су заједничке акције антитурског покрета балканских народа и намеравани рат слободних балканских држава са Портом изгубили реалну основу.

Друго питање ослобођења српског народа у Турској - по сагледавању Намесништва - није се могло више постићи искључиво револуционарним путем, тј. устанком у Турској и ратом Србије (и Црне Горе) са Отоманском портом.

Треће, руска балканска политика почела је - због посебних актуелних политичких интереса Русије на Блиском истоку - све више добити вид политичке благонаклоности према Порти и ставу помагања активних устаничко-завереничких организација и покрета у Турској.

Најзад, као посебан чинилац могао се узети и даљи развој бугарског народно-црквеног покрета за Егзархију, који је дотадашњу, у великој мери заједничку основу народних српско-бугарских иступања за стварање аутономне словенске црквене организације све више користио за бугаризацију српског становништва и македонских Словена у Турској. Речју, нова посебна и општа ситуација у Србији и око ње на Балканском полуострву тражили су и нове путеве решења српског националног питања.

II

У решавању ствари за ослобођење Срба у Турској, као једном од основних проблема српског националног питања и укупне спољне политике Кнежевине, Јован Ристић поступио је методично и консеквентно. Са спремом једног образовног историчара, вичног политичара и искусног националног радника - који је још 1848. учествовао у национално-политичким пословима, а затим шест-седам година био српски заступник, капућехаја на Порти - Ристић је, сагласно са Блазнавцем и Гавриловићем, истакао да је примарни задатак националне политике Кнежевине Србије био да се активно заинтересује за стање

Срба у Турској, и да што је могуће више, на разне начине и под свим могућним погодностима, допринесе његовим ослободилачким тежњама. При томе није се изузимала ни могућност оружаног сукоба, рата Србије са Турском.

Како ће се, и којим путем, ићи у остварење овог задатка, све ово пак зависило је од стања и јачине ослободилачких покрета у појединим провинцијама Турске, али такође и од заинтересованости и става великих сила и њиховог схватања политичког решења Источног питања. У сваком случају Ј. Ристић је био схватања да је српско питање требало држати отвореним пред Европом, да је за српски народ у Турској требало вршити притисак и на Порту, али да се морало такође и непосредно радити на даљем културном и политичком организовању Срба у Отоманској царевини. У ту сврху имале су се усредсредити све политичке, друштвене, материјалне и моралне снаге Кнежевине Србије, чак и по цену многих финансијских издатака и политичких ризика. Стога је Ристић покушао да потражи дипломатску помоћ и код великих сила, сем код Аустро-Угарске и Русије, још и код Велике Британије, али је у ту пазио на важност и моћ појединих од ових велесила.

Тако, у 1870. години, не занемарујући дотадашње добре односе са Аустро-Угарском, Ристић, је потпуно преузевши делокруг спољних послова, настојао да подигне на виши ниво односе Србије са Русијом, који су још од времена пада Гарашанина 1867. године били знатно охладили. Помоћу Русије, у првом реду, Ристић је мислио да управо снажно активира националну политику Намесништва, надајући се dobrим успесима на пољу рада за ослобођење Срба у Турској.

Начела српске националне политике Ј. Ристић је јасно изнео још почетком јануара 1869. у писму руском посланику у Цариграду генералу Игњатијеву. Он их је једноставно формулисао као нужну потребу – „ослобођење своје браће што у ропству турском стењу”. За разлику од кнеза Михаила, који је имао шира схватања и ово ослобођење предвиђао и за Србе и за Бугаре у Турској, као предуслов за договорену српско-бугарску заједничку државу у будућности, Намесништво је његов програм прилагодило новим приликама и свело га је само на српски народ. Ј. Ристић је, у име Намесништва, првенствено заступао идеју о ослобођењу Срба у Турској и са њом паралелну идеју о стварању јединствене државе уједињеног српског народа. Под тим он је, у Турској, подразумевао Босну и Херцеговину и Стару Србију.

Шта је територијално била Босна са Херцеговином, било је јасно на основу Закона о вилајетима из 1864, по коме се Босански вилајет (са Херцеговином) простирао од Саве и Уне према југу и истоку до Никшића, Колашина, Пријепоља и Новог Пазара са Митровицом. Стара Србија, међутим, била је термин из живе историјске народне традиције и национално-политичке идеологије Омладинског покрета, темељен на историјском схватању о средњовековној српској држави пре турске инвазије у XIV веку. Под Старом Србијом Ристић је поимао

и Македонију, заправо један њен део који је био насељен словенским становништвом.

Ристићев програм ослобођења српског народа у Турској заснивао се на савременом начелу народности, али је у њега уносио и нешто од историзма, па чак и од идеја економске географије, чиме се тежило да будућа ослобођена и уједињена српска држава (за коју је он мислио да задобије и црногорског кнеза Николу) добије своје не само – како се Ристићу чинило – етничке већ и погодне географско-стратешке границе, које би имале и економско оправдање са изласком на море, било код Суторине на Јадрану било на Јегеју у Солунском заливу.

Поменуто је то да Ристић није озбиљно узимао у обзир могућност сварања једне српско-бугарске државе, премда је желео заједничку акцију Срба и Бугара против Отоманске царевине. Али је за то, у то време још национално-политички неинтегрисане македонске Словене сматрао за део српског народа, додуше без изграђене и јасне свести, слично као што – идући свакако за Вуком Караџићем – и босанско херцеговачко становништво католичке вероисповести није издвајао од тамошњих православних Срба! Говорећи о раду намесничког режима за ствар српског народа у Турској, Ристић изричито каже како се је још у Цариграду, као капућехаја, упознавао са стањем народносног проблема у европској Турској, као и са тежњама јужнословенског становништва појединих турских провинција за својим ослобођењем уз помоћ Србије, што му је касније корисно послужило у његовом дипломатском и државничком позиву.

III

Политичка филозофија Ј. Ристића у решавању питања ослобођења Срба у Турској била је колико једноставна, толико и продорна. Она се састојала у томе што је требало комбиновати више политичких и психолошких чинилаца адекватних општој ситуацији, која се пре свега огледала на Порти, а који су одређивали кретање тзв. Источног питања у датом историјском тренутку. У начелу он је био у периоду намесничког режима, за поступност у постављању српског питања и за његово дипломатско решење. Стога је на томе требало стално и методично радити и истрајавати на томе путу. Даље, најбољи пут за ликвидацију турске власти на Балкану представљала би споразумна и јединствена, истовремена акција – устанцима и ратовањем – свих балканских народа и слободних балканских држава. Али пошто је то – због разних узрока – тешко било остварити, то би за Србе било најпробитачније ако би нашли одлучну подршку какве велике силе, на пример Русије слично као што је Пијемонт за себе нашао Наполеонову Француску у свом ослободилачком рату с Аустријом. Како се ово тешко могло остварити, због честих тешкоћа да се ускладе интереси Србије и Русије на Балкану и да се њихове дипломатско-политичке (па

перспективно и ратне) тежње синхронизују, Србија је морала задржати, идући својим правцем, самосталност одлука и бранити достојанство земље у свим приликама и пред сваким притиском, начелно се не одричући своје политичке и културне мисије у српском народу под турском влашћу. Најзад, према приликама и потребама, имале су се употребити све политичке, материјалне и пропагандне моћи Кнежевине у заштити националних интереса Србије, идући чак до крајности и до тумачења—када је у питању била Турска — да циљ оправдава средство.

Ј. Ристић је био од оних наших државника и националних идеолога који је своје политичке погледе непосредно претварао у праксу, кад год се за то пружила прилика и колико год се могло урадити. У својим мислима о територијалним аспирацијама Србије према Турској Ристић је подједнако мислио како на Босну тако и на Стару Србију, јер је истовремено имао на уму укупан српски народ, који је ваљало ослободити. Али ако то није било могуће да се одједном изведе на целокупном простору, он је из посебних разлога давао предност, условно Босни и Херцеговини. То је чинио из два разлога: што је Босна била у суседству Аустро-Угарске и што је о њој, заправо о њеном ослобођењу од турске управе, било речи и раније између Андрашија и кнеза Михаила, 1867, а затим и што су о томе прављени планови о њеној деоби између аустријске (аустроугарске) и српске владе. То је била она позната деоба на линији Врбас — Неретва. У овоме смислу убрзо после Михаилове смрти намесници Блазнавац и Ристић, још јула 1868, поверљиво су саопштавали аустроугарском конзулу у Србији Б. Калаију „да се они не одричу аспирација на суседне српске покрајине у Турској али да засад неће почети ништа против интегритета турске империје”. Како се сазнало из следећег разговора М. Блазнавца са Калајем, Намесништво је желело „да султан мирним путем преда Србији управу над Босном и Херцеговином, за шта би они затим плаћали Порти данак”. То би, са српске тачке гледишта, знатно допринело решењу Источног питања.

По сведочењу Калаја, Аустро-Угарска не би имала (тада) ништа против тога, посебно Мађари-Угарска, утолико пре што му је било саопштено да су намесници о овоме већ водили информативни разговор и са енглеским козулом у Београду Лонгвортом, који се формално сагласио са српским предлогом, и „коме није страна ова идеја” с тим што „само жели у Босни мешовиту управу и за Турке и за Србе”. По Ристићевом суду и оцени Лонгвортова пројекта ова „мешовита управа” у Босни састојала би се у томе што би политичка управа остала у Турским рукама, а „да се управа цркве и школе у Босни и Херцеговини повери српском митрополиту”, што би, у ствари представљало један вид црквено-школске аутономије за тамошње Србе.

Међутим, од овога енглеског плана није било ништа, и он се могао одгодити за коју годину касније, 1876, када ће га Ристић поново поставити пред Порту. Узрок томе су били сами Аустријанци — позната

Вагнерова афера из друге половине 1869. и почетка 1870 – који су радије желели да се сами користе задобијањем Босне, затим енглески посланик на Порти, Елиот, који је био против кршења султановог суверенитета, као и руска дипломатија, која се бојала да Европа не искористи компликације око Босне за своје циљеве.

Па ипак, Ристић није био сасвим незадовољан због неуспеха око енглеске подршке. У писму српском заступнику на Порти Филипу Христићу, Ристић је (под 26. априлом 1871) саопштавао да ипак „треба тако мало помало спремати терен, као што смо ми и за градско питање чинили, па кад угодан тренутак наступи, да питање званично на среду изнесемо, онда ће пут ма колико бити прокрчен”. По Ристићу, у случају Босне и Херцеговине, „требало је и у Цариграду обрабативати духове. Не као да су нам се прилике тако угодне чиниле, да би смо ми морали одмах званично изнети питање пред Порту; но смо хтели радити за тренутак... у који се нађе да се питање може отворено положити”. Па ипак иако су средства политичког рада Намесништва у Босни практично изостала, судећи бар по успесима, доста се урадило на плану помагања цркве, школа и учитеља, а затим на помоћи српској Богословији у Бања Луци и у пружању заштите дипломатским путем за неке истакнуте прогнанике и осуђенике из Босне и Херцеговине.

Нешто другојачије стајала је ствар са акцијом Намесништва у Старој Србији, где утицај представника великих сила није тако одлучно долазило до изражаја и где је српски народ под турском влашћу живео далеко од матице крупних национално-политичких догађаја и збивања. Због конфесионалне и етничке присутности инородног елемента, Арбанаса и турских османлијских колонија у многим крајевима Старе Србије (поглавито по градовима и варошима), народни живот био је готово скоро паралисан и Срби изложени јаком притиску читлучења, исламизацији и физичком искорењивању, осим што су тешко били притиснути фискалном политиком Портином. То стање било је и кнезу Михаилу, а потом и Намесништву, добро познато посебно из бројних жалби дечанског игумана Серафима Ристића, затим непосредним сведочењима професора Панте Срећковића и Милоша Милојевића, који су поверљивим националним пословима путовали у Стару Србију. Посебна сведочанства о томе достављао је српској влади и руски призренски конзул Иван Степанович Јастребов. Због младотурске политике отоманизације и хришћанских народа у Турској и њихове подозриве политике према Србији Намесништво није могло много да политички ради у крајевима Старе Србије и Македоније, мада је тамо за свога поверљивог човека и обавештајца имала неког Везенковића, родом из Крушева, који је истовремено стајао и под заштитом генерала Игњатијева у Цариграду. Стога је Намесништво, пре свега обратило пажњу на школско и просветно помагање становништва Старе Србије, а затим и на црквеном плану, нарочито откада су егзар-

хијски агитатори и пропагандисти почели да отварају бугарске школе и да подижу цркве.

Ристић је, што се тиче Старе Србије, непосредно узео организацију помагања тамношњих Срба. „Познавши од више година ово стање ствари, нарочито од кад сам имао прилику у Цариграду, да га проучавам из ближе” – пише Ристић – „ја сам свагда полагао не малу важност на потребу, да се народна свест у Старој Србији буди. Радећи на томе пољу, Србија би морално приуговорила ослобођење наше браће и предупредила даље исчезавање српског живља са старе позорнице српске историје . . . Још од првих дана Намесништва, услед највеће забуне и највећих послова, ми обрати(с)мо пажњу и овоме питању. Пошто није било могуће да влада сама собом непосредно врши дело просвећења у Ст. Србији, то образујем нарочити одбор . . . Одбору је постављен задатак, да проучава стање Ст. Србије, па где год опази потребу, да подноси предлоге Намесништву (. . .) да се заведе школе; да се шаљу учитељи и школске књиге; и да се учитељима одређује и шаље плата, која је измиривана из суме одређене министарству спољних послова на ванредне потребе, а у неколико и из министарства просвете. То је био управо онај школско-просветни одбор који се састојао од Нићифора, Дучића, Панте Срећковића и Милоша Милојевића, коме је после тога, крајем 1872. и почетком 1873. био придодан и Стојан Новковић, тадашњи библиотекар Народне библиотеке у Београду. Тако је уз помоћ овога одбора, али и другим путевима, за време Намесништва и првих година владе кнеза Милана Обреновића, у петогодишњем периоду од 1868. до 1873. у Старој Србији и Македонији било основано седамдесет и седам школа и Богословија у Призрену. Али убрзо ове школе, као и српску наставу и учитеље, почеће систематски и енергично, најчешће уз помоћ турских власти, да сузбија и прогони новоуспостављена бугарска Егзархија већ од 1870, а нарочито од 1872, што ће почети да представља посебан узрок за погоршање српско-бугарских односа, и о чему ће Јован Ристић имати своје посебно гледиште, следствено томе и своју посебну политику.

IV

У начелу Ј. Ристић није делио ослободилачке тежње Бугара од Срба у Турској, али је њихову државну заједницу сматрао за утопију не само због асимилаторских активности Егзархије већ и због подвојености међу политичким њиховим представницима у Цариграду и оних у Букурешту. О томе он сам износи ово своје мишљење: „Српска је влада вазда предусретала младе Бугаре као своје рођене сународнике. Школе српске не само да су им отворене, већ они у њима налазе још већу потпору но и сами српски домороци. У одвојеном одељењу београдске Семинарије налазе и они наставе и издржавања, као год и Срби

из Ст. Србије. – Ова потпора није суплеменом народу бугарском ни од које владе српске отказивана, па није ни од владе Намесништва ни у којој прилици.” Штавише, ни после 1872, за време Блазнавчевог, а потом и свог министарства (од лета 1872. до јесени 1873) Ристић се није оглушавао о молбе бугарског егзарха у Цариграду да се у београдској гимназији, као и у Богословији, не школују и бугарски питомци, којима су чак давана и „благадејања” српске владе.

Али, реалан и начелан, Ристић није губио из вида посебне интересе Србије и српског народа у Турској када је поставио питање о српским архијерејима по Старој Србији, посебно у оним епархијама које су спадале некада под јурисдикцију (обновљење) Пећке патријаршије. Он је сматрао да би „требало да све епархије по негдашњим српским провинцијама (мислио је и на Стару Србију и на Босну са Херцеговином) дођу у област поглавара већ признате српске цркве у Кнежевини”. За ту сврху била је, најпре, затражена помоћ од Игњатијева у Цариграду, али је овај одбио да пружи подршку изговарајући се да би јединство православног света на Балкану било потпуно изгубљено. Ипак Ристић је желео да његови напори не пропадну сасвим у интересу и Срба и Бугара у Турској. Почетком јануара 1873. Ристић покушава да са Егзархом постигне споразум „да се у Ст. Србији постављају владике, које му ми предложимо, па онда са овима да се споразумевамо за учитеље; но сада би било преухитрено што дефинитивно утврђивати докле нам не би Бугари дали доказа о својој искрености ...” Међутим, у црквеном питању Егзархија није хтела да попусти од стечених позиција, Патријаршија није хтела да чује за српске архијереје, руска дипломатија није пружила подршку. О томе је Ристић писао: „Руска је дипломатија учинила замашних погрешака у црквеном питању бугарском од самог зачетка... Стога ни ми нисмо имали основа, да се поводимо за њеним увиђањем, па за то смо и остали постојани у својој одлуци да предохранимо своја црквена права. И ако се практичне последице наше предохране и нису могле одмах показати у свему своме обиму, опет је наша дужност била порадити, да српске епархије не оду под управу бугарску, од које би временом теже било отргнути но и од саме патријаршије цариградске...”

Ристићева схватања и његова практична радња са Црном Гором на проблему заједничког рада на ослобођењу и уједињењу српског народа нису се могла сагласити са мишљењима и плановима црногорског кнеза Николе Петровића, па је то са своје стране, доста допринело да се многи подухвати у корист Срба у Турској сведу на мале резултате. Питање о наслеђивању престола будуће српске државе, ако би до њеног остварења дошло, покренуто од кнеза Николе, сводило је сарадњу Намесништва и црногорске владе кнеза Николе на упадљиво незнатне контакте уколико се радило о заједничком раду у Турској. Исто тако и питање Херцеговине према Београду и Цетињу оставило је доста трага у односима између Намесништва и кнеза Николе, који се

бојао већег уплива српске владе међу херцеговачким становништвом, посебно међу истакнутим представницима ослободилачког покрета у источном њеном делу.

V

За Ристићеву националну политику значајан је био и његов однос према Уједињеној омладини српској и њеном покушају да у Турској дигне организовани устанак 1871, односно почетком 1872. године.

Уопште узев, Омладина је још од свог оснивања 1866. године изложила критици кнеза Михаила и његову политику одуговлачења рата са Турском, па је та своја гледишта после 1868. године пренела и на Намесништво. Она је посебно ударила на првог намесника М. Блазнавца, али није штедела ни Јована Ристића. Када је француско-пруски рат 1870/71. године отворио кризу европских размера и тиме створио могућност и за расплет ослободилачких покрета у Турској, Омладина је – вођена од Светозара Милетића, Светозара и Јеврема Марковића, Васе Пелагића, Петра Матановића, Ђоке Влајковића, Лазе Костића и многих других националних и социјалних револуционара – тражила да Србија започне ратовање и тако помогне устанке Јужних Словена у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Бугарској и другим крајевима. Легитимист и политички конзервативац М. Блазнавац одлучно је одбио сваку помисао да прихвати предлог и план „Уједињене омладине српске”, сматрајући не само да је њен подухват нереалан и неизводљив, да је Турска још увек јака а да је Русија против устанка на Балкану, већ и да Омладина има и превратничке намере и према режиму Намесништва. Блазнавац и Ристића било је уплашило обавештење да је на Цетињу био створен акциони план за устанак у Турској и да је у Београду био основан *Главни одбор за ослобођење и уједињење српско*. Намесници, који нису били у томе његове потајне амбиције и претензије да искористи евентуални устанак Срба у Турској у своју корист. Сем тога, омладински клубови и радикализам њихових идеја представљали су опасност и за друштвени и политички систем, који су Намесници одржавали у Србији. Са своје стране и Игњатијев из Цариграда и конзул Шишкин у Београду били су против планова Омладине.

Разговори Јеврема Марковића, Петра Матановића и Лазе Костића са Блазнавцем, са којим се слагао Ј. Ристић, само су успорили рад Омладине на дизању устанка у Турској, и уместо договореног(?) устанка у пролеће 1872. године убрзо је дошло до размимоилажења у врховима Омладине и до њене деактивизације. И Блазнавац и Ристић нису хтели да помогну пројектовани устанак Омладине сматрајући – како су били чврсто уверени – да би то увело Србију у рат за што она, по њиховом уверењу, није била спремна, и ризиковала је да Порта може, ако се уђе у рат без спољне подршке, да озбиљно угрози дота-

дашњи правни и политички степен националне аутономије Кнежевине Србије. Више легитимистичка схватања но политички опортунизам нису дали ни Блазнавцу ни Ристићу да се поведу за омладинским захтевима за општи устанак Јужних Словена у Турској (урачунавајући ту и Бугаре) уз садејство и Србије и Црне Горе, што су иначе и они сами, Намесници, начелно свакако усвојили, али без довољно храбрости и политичке одлучности да се Турцима објави рат за ослобођење и уједињење српског народа на Балканском полуострву. То је, несумњиво, представљало једну пропуштену прилику да се покушај учини, покушај чији исход је било немогуће предвидети у сигурности, али који је пружао шансу да се Отоманско царство бар озбиљно угрози великом устаничком акцијом његових удружених поданика!

Искуство с Омладином, немогућност успостављања солидних политичких веза са револуционарним бугарским ослободилачким комитетима у Букурешту, као и стање у дотадашњим српско-турским односима, у којима су, после 1872. године почели доминирати политички проблеми око Малог Зворника и Сакра и добијања железничке везе Србије између Аустро-Угарске и Турске, показивали су да се ослобођење српског народа мора ипак повести далеко одлучније и оштрије него што је то било до тада путем дипломатије, школског и црквеног питања. Рат са Портом, као природан наставак српске револуције из 1804. године могао је бити једини ефикасан пут да се српско--турски односи поставе на праву решавајућу основу. Ристић као да је и сам увиђао да су методи из времена првих година Намесништва били застарели и да Србија, и сопствене државне интересе као и интересе српског народа под турском влашћу, може решити само путем рата, без обзира на последице.

Када је у лето 1875. године избио велики народни устанак у Херцеговини, који је показао сву снагу народног отпора и храбрости, а затим се проширио и на босанску Крајину и на западни део Старе Србије, у пределу средњег Лима, у српском јавном мњењу силно је порастао устанички и ратнички дух. Требало је да, под јаким утиском општих кретања у целом српском народу, како у Турској тако и у Аустро-Угарској, Србији и Црној Гори, као и код већине других Југословена, дође до испољавања силних антитурских расположења, па да у Србији дође до оснивања акционог министарства Стевче Михаиловића, у коме се Јован Ристић јавља као министар иностраних послова. И сада се он опет враћа на своју стару мисао да Србија треба да уђе у рат, али пошто добије и пристанак Русије за рат са Турском.

Када је, после краћег прекида, ово акционо министарство Стевче Михаиловића опет дошло на власт, у пролеће 1876. године Кнежевина Србија није могла избећи да објави рат Турцима, заједно са Црном Гором, али без Русије. Први српско-турски рат 1876. године међутим, није био успешан, и Србија није могла, заједно са Црном Гором, да изведе велико дело народног ослобођења од власти Отоманске царевине.

Из историографије познати су резултати и првог и другог рата Србије са Турском, и њихово окончање одлукама Берлинског конгреса у лето 1878. године. У првом и у другом српско-турском рату позната је улога и активност Ристићева, која је довела до признања државне независности Србије (и Црне Горе), и до ослобођења једног дела становништва на њеним југоисточним границама, упркос томе што је већи део српског народа у Турској и даље остао у свом старом положају.

VI

Јован Ристић заузима посебно место у историји национално-политичке радње Србије за ослобођење српског народа у Турској. И по концепцији и по методу он се умногоме разликовао од својих претходника на овоме пољу државног развитака Кнежевине, а то су били за његова живота: кнез Милош, Аврам Петронијевић, Илија Гарашанин и кнез Михаило. Иако су ове даровите, предузетне и стваралачке личности – после Карађорђа и Проте Матеје – сваки са своје стране, радили и утицали да се створи и обликује програм ослобођења српског народа у Турској, штавише и да се покуша и са практичном акцијом на уједињавању расцепканих области са српским становништвом у једну заједничку државу, ипак је за време Намесништва и непосредно после тога Јован Ристић значио велики и снажан корак унапред у смислу изградње и реализације једне много више савремене, шире и обухватније концепције са национално-ослободилачком садржином.

Он је, без сумње, први и најизразитији представник идеје о обнови српске државе – *са њеним њуним суверенишетом* – која би се протезала на целокупном територијалном пространству српског народа у Турској, па чак делом и преко тога. Та идеја је, као државни програм, садржавала у себи погледе, потребе и интересе пре свега новонарасле грађанске класе Србије и њених интелектуалних представника, оног друштвеног слоја који је после 1858. и 1868 – та два преломна датума у политичкој и друштвеној историји српске Кнежевине – као хегемон у друштвено-политичкој, привредној и културној структури Србије преузео на себе остварење историјских циљева, које је још српска револуција 1804. године са Карађорђем на челу (иако тада у рудиментарном сагледавању, у другојачијим историјским околностима и са много мање материјалне снаге) поставила у својој егзистенцијалној борби са Отоманском царевином. После кнеза Милоша и Аврама Петронијевића, чији су национално-политички погледи на судбину српског народа под турском влашћу били далеководи и конкретни, али који су се губили, пре свега, у материјалним немогућностима ондашње Кнежевине Србије и њеног сељачког друштва, затим чак и после Илије Гарашанина и кнеза Михаила, чији су политички хоризонти и позитивни политички инстинкти били изузетно развијени и продорни, али под ко-

јима су се ужи српски народни интереси утапали, за прилике онога доба, у великој мери утопистичку концепцију о великој национално-политичкој револуцији на Балканском полуострву, за време Намесништва Јован Ристић истиче и разрађује ужи програм са чисто српским народним и националним циљевима. Нешто налик на кнез-Милошеве погледе из његове прве владавине, Ристић је сматрао да је требало не само у Европи већ и на Порти припремити терен за поступно преношење институција управне власти са султанових управника на српскога кнеза, односно на националне институције трибутарне Кнежевине Србије, а затим да се, посебно, уз културно-просветни рад међу Србима у Турској (који су и до тада били довољно али не и плански помагани из Србије) нагласи, појача и индивидуализује српско национално осећање и српска националност у Турској било у Босни било у румелијским санџацима, и то независно и оделито од осталих Јужних Словена. За разлику од кнеза Михаила чије су владалачке амбиције ишле на ослобођење хришћана у Турској преко стварања једне заједничке српско-бугарске државе као неке врсте конфедеративне монархије, са двојном српском односно бугарском администрацијом, Ј. Ристић истиче идеју уједињења српског народа у Турској, унеколико слично Уједињеној омладини српској тога времена, али другојачијим политичким средствима. А тај развојни пут ослобођења српског народа од власти Отоманске царевине умногоме је зависио од односа снага између Срба и Турака, посебно од веома изразитог и крајње непогодног међународног фактора.

То што је покушао око 1868–1870. са Босном и Херцеговином, па у томе није успео, Ј. Ристић ће једним иако мањим делом, успети са другим српско-турским ратом 1877/78. и резултатима постигнутим на Берлинском конгресу. Програм ослобођења Срба на Балканском полуострву, због контроверзног и под утицајем великих сила на ослободилачка кретања балканских народа, а посебно због дипломатских гледања на поделу Турске, односно поделу интересних сфера, и није могао бити тада остварен другојачије него што се то десило између 1868. и 1878, нарочито у овој години.

Иако ослобођење и уједињење српског народа није могло бити остварено како се желело и како се за њега борило у ратовањима од 1875. до 1878, ипак је нешто постигнуто у његовом посебном делу, везаном за Србију и Црну Гору. За Србију пак Ристић је учинио, како по свему изгледа, максимум онога што се могло учинити. Његову позитивну и стваралачку улогу у историји Србије тога времена, ако не и више, треба ценити по ономе што је он учинио за њу, па и за део српског народа који је био ослобођен турске власти. А те заслуге и та улога нису биле мале: оне су биле једно од највећих постигнућа у целокупној историји Србије XIX века.

О ПОТРЕБИ ИЗУЧАВАЊА ДРУГОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1877-1878. ГОДИНЕ

Наша историографија посвећивала је веома малу пажњу изучавању проблематике националноослободилачког покрета српског народа у Турској и, посебно, српско-турских ратова 1876-1877-1878. године, као и целог сплета дипломатских, политичких и друштвених питања изазваних њима.¹ За сто година од њиховог избијања једва да је било написано десетак добрих књига, а само двадесетак значајнијих критичких чланака и расправа посвећено је овом знаменитом периоду српске историје, који је означавао крај једног раздобља и почетак другог у историји Србије XIX и почетка XX века.² Посебно Други српско-турски рат 1877/78, „рат за слободу и независност“, како је службено био назван, био је тако значајан за савремену и потоњу унутрашњу и спољну политику обновљене српске државе, с једне стране, и за даљи националнополитички развој српског народа на Балканском полуострву, са друге стране, да је његово недовољно изучавање било управо у обрнутом односу с оним што је то раздобље значило у читавом постериорном развоју Србије као државе,³ развоју њене економике и друштва, националне политике и међународног положаја уопште у Европи, а на Балкану посебно.

¹ Основна савремена дела из ове проблематике су: *Рајс Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78. године* (са две карте), Београд, 1879. – Јов. Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независност, Други рајс*, Београд, 1898. – Петар Пешић, *Наши рајс са Турцима 1876/77. године*, Критичка студија, Београд, 1925. – Сава Грујић, *Грађа за Историју Српско-турског рајса*. Исти, *Српско-турски рајс 1876-1877. год.*, I-IV, Београд, 1901-1902.

² Низ војних стручних чланака и расправа из оба српско-турска рата објављен је махом у часопису „Ратник“. – Од новијих студија видети: Гргур Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, изд. САН, Београд, 1955.

³ Видети најновији историографски прилог: Вл. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78 године*, „Лесковачки зборник“, XV, Лесковац, 1975, 71-78.

Низ историјских појава и ширих друштвено-политичких и других збивања, који су се одигравали све до Балканског и до Првог светског рата, налазили су мање или више своје узроке и своје исходиште управо у проблемима које ови ратови, поведени за ослобођење српског народа, нису успели да реше, а неки од његових историјских рефлекса и данас имају извештан одраз не само у историографији изучавања прошлости балканских народа друге половине XIX века.⁴

Нас овде интересује ужи домен историографских изучавања војно-политичке и дипломатске проблематике из временског распона од почетка Другог српско-турског рата па до завршетка Берлинског конгреса, у лето 1878. године.

I

Била су три чиниоца која су одређивала државну и спољну политику Србије у време српско-турских ратова: Русија, Аустрија (Аустро-Угарска) и Турска. Најјачи чинилац била је Русија, Србија је била савезник Русије у рату, а и пре њега била је политички и дипломатски везана за њу. Штавише, улазећи у рат, Србија се и финансијски везала за Русију, која је добрим делом и финансирала припрему рата и наоружавање српске војске. Од ње је умногоме зависио и међународни положај Србије у Европи. Од Санстефанског уговора, међутим, тај се однос мења: опште уговорне одредбе у Сан-Стефану нису ишле много у прилог општим надањима српског народа за ослобођење од турске управе и остварење политичких планова, са којима је Србија ушла у Други рат са Турском. Уопште, ослобођење српског народа било је постигнуто тек знатно мањим делом, и то сопственим војним напорима, ратним успесима на бојном пољу против Турске војске.⁵ Србија је по Санстефанском уговору добила, као што је познато, само неколико турских каза, од којих су неке улазиле у територијалну сферу аустроугарских политичких претензија (Нови Пазар, Митровица, Вучитрн и Лаб са Подујевом).⁶

Док је Русија Србији у току рата, а нарочито после њега, пружала активну подршку, војну, политичку и дипломатску, сасвим је друкчије стајала ствар са Турском. Турска је била територија војних и политичких аспирација Србије, земља која се бранила од српске (и руске) војске и од њене војне снаге зависило је хоће ли она рат добити или

⁴ Видети Вл. Стојанчевић, *Пути до Сан-Стефана*, „Нин” од 9. III и 16. III 1969. – Упоредити: Вл. Стојанчевић, Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији, 1878. и 1880*, Историјски гласник, 3-4, Београд, 1950, 164.

⁵ Добар критички приказ историјске ситуације Србије по завршетку Другог српско-турског рата дао је Васиљ Поповић, *Берлински конгрес* (поводом педесетогодишњице 13. јуна – 13. јула 1928), „Браство”, XXII, Београд, 1928.

⁶ Видети карту у делу *Рајх Србије са Турском*.

изгубити. Ток ратних операција показао је надмоћ руске и српске војске, што је довело до тога да је Турска изгубила и знатне територије које су запоселе савезничке земље (Русија, Румунија, Србија и Црна Гора). Но савезничко запоседање територија, до тада у власти Портиној, све до закључења мировног уговора није значило за Турску и правни губитак њеног суверенитета над њима. Тек мировни уговор означио је крај рата и настали су нови политички односи међу зараћеним странама. На крају рата, а нарочито по Санстефанским прелиминарима, Турска је изгубила готово све своје земље на Балканском полуострву, али од њих Србија, као слободна држава једног дела српског народа, веома је мало добила. Босна и Херцеговина, чије је становништво устанком 1875. поставило српско питање пред Европом,⁷ по Санстефанском уговору добиле су аутономију под Партиним суверенитетом. Порта ће тек на Берлинском конгресу вратити свој суверенитет над већим делом тзв. Румелијских вилајета, а Србија само део ослобођених територија које није добила Санстефанским уговором.

Аустро-Угарска, иако неутрална у рату, по његовом завршетку извукла је највише користи. Од њеног става, колико и од руског, зависио је нови међународни положај Србије, а посебно одређивање њених нових територија. На западу, одгурнувши Србију од њеног тражења Босне, Аустро-Угарска, вођена својим империјалистичким интересима на Балканском полуострву, подржавала је Србију у њеним оправданим или неоправданим претензијама на истоку, сузбијајући тиме истовремено руске планове о постизању доминантног утицаја на Балкану стварањем велике санстефанске Бугарске. Тако је судбина „треће српске револуције” – како ју је са правом назвао Васо Пелагић – и, посебно, Другог српско-турског рата, била стављена у игру великих европских сила. Иза Аустро-Угарске стајале су Немачка и Велика Британија. Резултат тога био је не само трагичан пораз великог националноослободилачког покрета српског народа већ и појава нових проблема у националној политици, као и у државној историји Србије све до почетка XX века, до Првог светског рата 1914–1918. године.⁸ Но док су крупни развојни процеси у овом периоду довољно познати, мање је познат низ наизглед спореднијих догађаја и појава, који су резултирали из самог тока вођења рата против Турске 1877/78. и из онога што се збивало од закључења примирја у јануару 1878. па преко Сан-Стефана до Берлинског конгреса, а што је стајало у ближој вези са политиком и политичким настојањима српске владе. Иако је таквих појава било релативно доста, ми се овде задржавамо само на неким. Други српско-турски рат је њих изазвао, а Берлински конгрес их је решио на свој

⁷ Последња студија о томе: Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1898*, Сарајево, 1960.

⁸ Најпотпуније обухватио је овај период српско-аустроугарских политичких односа Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Сарајево, 1936. – Видети и: Васил Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд, 1940.

начин, без обзира на жеље, интересе и стварне потребе и права српског народа.

Нека од ових питања стајала су у тесној вези најпре са војним операцијама српске војске, а затим и са политичким и територијалним плановима српске владе. Наиме, Други српско-турски рат, са великим колебањима и устезањима због неуспеха у 1876. години, српска влада је објавила релативно касно с обзиром на развој догађаја на главном руско-турском ратишту у Бугарској.⁹ Она је то учинила, као што је познато, на велики притисак руске владе, пошто је за овај ризичан подухват била прилично неспремна, и војнички и политички. Из српских службених докумената види се да ни кнез Милан ни српска влада нису јасно знали што су у ствари били крајњи циљеви овог рата за Србију и шта је Србија имала да добије од Русије на завршетку њиховог заједничког рата против Турске. И Прокламација кнеза Милана од 1. децембра 1877. имала је заштитнички карактер, говорило се о акцији Србије због ослобађања српског народа у Турској, што се нарочито наглашавало, а додало се узгред да се и руско-турски рат водио ради ослобађања хришћана на Балкану и да је Србија очекивала и за себе заштиту од моћног руског цара Александра. У Прокламацији се није могло казати које су непосредне намере које би изражавале правац и обим вођења ослободилачког рата, сем што се поменуло „... сад само један одважан корак напред, па да се рукујемо са оном браћом нашом, с којом смо се на Косову растали“ и да је то био најпогоднији „час“ да се „доврши велико народно дело које су Таковски јунаци онако славно отпочели, а ми прошле године, прихватили“.¹⁰ Да ли је српска влада, на изричит захтев руске владе да се Србија држи дефанзивно према Босни како тиме не би изазивала Аустро-Угарску, са већом извесношћу знала да на Босну не може привремено или за дуже време рефлектирати, питање је које ваља посебно и подробније размотрити. Операције вођене на територији Новопазарског санџака као да ово питање још увек оставају отвореним.

Помињањем историјског Косова као да се јасно алудирало на ослобађање територије историјске Старе Србије и на сједињење Србије са Црном Гором. У томе су правцу, уосталом, и биле упућене знатне снаге српске војске, и то са задатком офанзивног вођења ратних операција. Но и овај моменат треба тананије проучити, односно документима сигурније одредити смисао позивања на Косово, као што је стајало у Прокламацији. Како се до сада знало, директиве и руске владе и Главне команде руске војске српској влади односно српској Врховној команди одређивале су као првенствени и најважнији задатак

⁹ Видети: *Јеврема Грујића Зайиси, III (Друга влада Обреновића и турски райови)*, Београд, 1923, 289-308. – Упоредити и: Никола Шкерковић *Зайисници седница Министарског Савета Србије 1862-1898*, Државна архива Н. Р. Србије, грађа, II, Београд, 1952, 311-330.

¹⁰ Прокламација (текст), видети у: *Рат Србије са Турском*, 3-5.

српске оперативне армије наступање у Турску са југоисточног сектора територије Србије у правцу Бела Паланка – Пирот – Софија са циљем да се пресеку комуникације турској војсци у северној Бугарској од правца западних и средишњих делова Румелије, те да се боље обезбеди десни бок руске армије у наступању преко Балкана, посебно у правцу Софије.¹¹ Тек касније, пошто је била сломљена турска одбрана на Балканском венцу, чему је допринело и заузимање Пирота и Трна, као и опкољавање Белоградчика од стране српске војске, и када је дошло до сједињења оперативних јединица српске и руске војске код Чупрена и Ћипровца, у Гинском кланцу (више Берковице), и код Сливнице, пре руског заузимања Софије и заједничког српско-руског гоњења Турака на релацији од Радомира до Ћустендила и у правцу Дупнице,¹² Руска главна команда, како је познато, затражила је од Србије да повуче своју војску из поменутих крајева и да је упути у западни део Старе Србије. Није познато међутим, шта је била позадина овог руског захтева да ли стварни војни разлози, тј. осигуравање ослобођених територија на правцу могућег наступања турске војске из рејона Приштине према Нишу (и Крушевцу), на што су указивале веома живе борбе око Самокова и Куршумлије,¹³ или, пак, политичка тежња да се на најпогоднији начин испразни територија која је већ била укључена у пројектовану бугарску државу, о чему српска влада уопште није знала, нити је била са тим упознана. Задатак је нових истраживања да изуче овај однос између стварних стратешких потреба да се пребаце све српске војне снаге са подручја горњег Понишавља у правцу Косова и политичка тенденција руске дипломатије да искористи ратне тековине српске војске и да део српске етничке и националне територије придружи Бугарској,¹⁴ посебно, пак, да испитају да ли постоји документација која разграничава у појединостима гравитационо подручје нових српских операција од територијалних аспирација у које је требало увести бугарску цивилну администрацију. У вези с овим од несумњивог је значаја изучити питање шта је стајало у позадини захтева да се у завршној

¹¹ Ђ. И. Бобриков, *У Србији, Из усвојених о рају 1877-1878. год.*, Београд, 1892, 62 („... Сутрадан 19. новембра стиже већ и депеша из Боготе ове садржине”: „Најближи циљ учешћа српске војске треба да је заузимање путова из Старе Србије у западну Бугарску, како се не би дало Турцима, да пошљу помоћ Плевни. Да се ово постигне, операционом кору треба да је прва цел да наступа Пироту, зауевши Бабину Главу и Св. Николу, и на Белграчик. Кад дође до Пирота, да прети Софији. Ако то не може извршити, треба да се пошљу летеће колоне на пролаз из Софије у Берковицу, да искваре пут и ступе у везу са нашом коњицом...”).

¹² Сретен Л. Поповић, *Пушовање по Новој Србији (1878. и 1880.)*, Београд, 1950, 545.

¹³ *Рај Србије са Турском*, 432-433. – В. И. Виноградов, *Боевое содружество народов России и Балканах, во время русско-турецкой войны 1877-1878 гг.* – Центральная и юго-восточная Европа в Новое время. Сборник статей. Издательство „Наука”, Москва, 1974, 212

¹⁴ О учешћу руске војске у ослобођењу Бугарске, и о раду руске управе на уређењу ослобођене бугарске територије видети посебно два дела: Н. Р. Овсяный, *Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг.* I, II, III. С.-Петербургъ 1906-1907; – Горан Д. Тодоров, *Временното руско управление в България през 1877-1879*, Софија, 1956.

фази рата операције Шумадијског кора окрену са правца наступања ка Куманову и Скопљу, који је био природан правац офанзивног наступања овога кора после заузећа Грделичке клисуре и Врања, на правац Гњилане-Приштина, кроз тешко проходни Коњчуљски кланац, на терен са мешовитим арбанашко-српским становништвом, где је снабдевање војске било теже због недостатка добрих комуникација и због неповољних природних и привредних одлика овога подручја. Ако је упућивање Шумадијског кора на Косово требало да омогући стратегијски обухват са југоистока и југа турске војне групације у Приштини и њено опкољавање на простору северно и североисточно од Приштине, онда је то истовремено могло да изазове и откривање целог левог бока Шумадијског кора турској војсци код Куманова и да представља велику опасност у случају турске противофанзиве из рејона Овчег поља, Штипа и Скопља не само за Врање већ и да осујети одступање Шумадијског кора, чији се добар део већ налазио западно од Кончуљске клисуре, у рејону Доморовце-Гњилане-Партеш.¹⁵ Треба имати на уму да се променом правца офанзиве на Косову пољу истовремено губила стратегијска веза Шумадијског кора не само са релативно slabим руским и српским добровољачким одељењем код Ћустендила него и са slabим српским посадним одељењима у Пчињи и Грделичкој клисури, што би омогућило да Турци изненаде релативно малобројни српски гарнизон у Врању. Мишљење генерала Бобрикова, опуномоћеног од Руске главне команде код Српске врховне команде, да је кнез Милан у тежњи да се освоји што више територија умањио ударну снагу српске војске растегнувши је на широком фронту наступања, уместо да је усредреди на главним правцима гоњења Турака,¹⁶ чини се да није било правично, да је Бобриков желео да умањи ратничке успехе и вредност српске војске и да је та мисао била а priori подређена политичкој оцени улоге и значаја Србије, – мање као знатног ослободилачког фактора, а више као помоћне војне снаге Руској армији, и то на спореднијим секторима великог рата Русије против Турске. Дакле, треба студиозно истраживати: да ли је због политичких планова руске царске дипломатије – да Моравска долина до изнад Лесковца уђе у састав новопроектоване бугарске државе,¹⁷ што је у овој фази рата морало бити познато и руским војним круговима – српску војску требало пребацити на подручје изван бугарских аспирација, или су били у питању чисто војни разлози, да се турска војска нађе укљештена између три српска кора у наступању: Моравског (код Самокова), Тимочког (на изворишту Јабланице) и Шумадијског (чије су претходнице, добровољци, избиле у

¹⁵ О завршној фази српско-турског рата видети: Мајор Радомир Путник, *Предводница у бици на Врању*, „Ратник”, књ. V, св. I (јануар 1881), Београд, 1881, 6–42. – Сретен Л. Поповић, нав. д., 548–549.

¹⁶ Ђ. И. Бобриков, нав. д., 74, 114.

¹⁷ Нав. д., 160–162.

рејону Приштине на местима код Липљана, Грачанице и Новог Брда).¹⁸ У сваком случају пада у очи чињеница да је по закључењу примирја оперативно подручје Шумадијског кора после заузимања Врања остало изван демаркационе линије, тј. имало је бити поново враћено Турцима. Тиме су последњи војни успеси овог кора били и политички и морално поништени, као да су остали без резултата, да су били узалудни. Од ослобађања Косова, које је у Прокламацији кнеза Милана важило као генерална оријентација српској војсци у њеном рату против Турака, није остало ништа. Једини добитак био је тај да су Турци били дужни да испразне простор тзв. Малог Косова (долину реке Лаба) и важне стратешке тачке Преполац и Мердаре, који су већ били чврсто обухваћени од војске Тимочког, односно Моравског кора. Санстефански уговор је ове територије признао Србији додајући на овој страни, још и делове Вучитрнске, Митровачке и Новопазарске казе, али је узео за то изседа српске војске Пиротску, Брезничку, Трнску и Врањску казу, као и делове Лесковачке казе источно од Мораве. Да је остао на снази Санстефански уговор, Србија би добила врло мало у територијама што је било у несразмери са ратним доприносом српске војске,¹⁹ финансијским задужењима Србије, економским исцрпљењем српског народа и, нарочито, са његовим надама на ослобађање старих крајева, које је народ гајио када је овај рат био поново започет против Турака.

Но док је крај рата са Турском значио на одређени начин поновно сређивање односа између Србије и Турске, дотле је за Србију и српску владу искрсавао нови проблем: проблем односа према Бугарској, која се управо почела конституисати под заштитом и уз помоћ руске војне управе.

Проблем српско-бугарских односа настао је због територијалног разграничења; у основи био је јако противуречан у рачунима оба заинтересована фактора, и Србије и Бугарске, односно Русије, која је узела на себе да Бугарску заступа до коначног сређивања овог питања на Берлинском конгресу. У почетку, познатој руској тези о „санстефанским границама” Бугарске српска влада је изнела тезу о припајању Србије територије тзв. Старе Србије у ширим границама,²⁰ која се, према познатом Мемоару, упућеном руској влади, на истоку пружала изван старе српско-турске границе, обухватајући делове Видинског и Софијског санџака. Руска дипломатија одбила је ове српске претензије. Тим

¹⁸ Видети карту у делу: *Рај Србије са Турском*. – Упоредити: Мил. Сандић, *Долазак српске војске на Косово*, „Ратник”, књ. XXIII, св. III (септембар), 1890, 292–303.

¹⁹ *Јеврема Грујића Зайиси*, 321, 371/72 (Срез Кулски-Адлијски имао је 59 села) – Видети: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Лесковац, 1975, 159 (Брезнички срез бројао је 59 села), 160 (Трнски срез се састојао из 81 села).

²⁰ Видети: Јован Ристић, нав. д., 111–113.

поводом дошло је до знатног заоштрења односа између два савезника, руске и српске владе.²¹ Тежину овог проблема повећавао је и факат да су у поседу српске војне и цивилне управе била знатна подручја у југо-западном делу Софијског санџака и да их, на руски захтев српска влада није хтела евакуисати све до решења Берлинског конгреса, унеколико чак и после њега.²² У старијој историографији о томе је релативно доста расправљано, а последњи историчар код нас који је о томе писао био је Васиљ Поповић. Међутим, многе карактеристичне појаве из овога сукоба, посебно многи детаљи те целокупне проблематике, нису биле изучаване, пошто се преко њих олако прелазило. На пример, из оспораваних крајева, нарочито из Врањске, Пиротске и Трнске казе, било је покушаја да неколике народне депутације буду примљене код главнокомандујућег руске војске у Сан-Стефану великог кнеза Николе, а друга депутација код руског цара, да изнесе своја становишта о националној и политичкој оријентацији народа у тим крајевима.²³ Питање је који су фактори руске војне и цивилне хијерархије у Бугарској (и у Влашкој) спречавали излазак поменутих депутација пред врхунске форуме Руске врховне команде, односно руску владу и руског цара, да ли је то рађено по претходним упутствима из Петрограда, или су у то били умешани бугарофилски кругови из околине кнеза Дондукова, гувернера Бугарске. Када је у поодмаклој фази спора српска влада предлагала плебисцит као једини израз правог народног расположења и хтења, руска влада то није прихватила.²⁴ Нада Срба да ће се спор моћи плебисцитом најправедније и најисправније решити пропала је због непопустљивости Руса. Тек на Берлинском конгресу Горчаков, мада невољно, пристао је да Врање и Пирот остану Србији, а да Трн и Брезник припадну Бугарској.²⁵ За историјску науку било би од несумњивог значаја да се утврди у којој је мери руско јавно мњење, одн. славјански комитети, било спремно да утиче да се нађе једно еластичније решење.²⁶ Аналогно бугарским политичким претензијама, нарочито за

²¹ Остављен од стране руске царске дипломатије написао је свој рад др Владан Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу* (сепарат из „Отаџбине”), Београд, 1890, 1–92.

²² О овоме спремамо посебан рад.

²³ Вл. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења*, 73, стр. 77–78.

²⁴ Делеша кнеза Милана, из Ниша 15. јуна 1878. – „Ми и сад немамо војске у Пироту и Трну више него две чете. Сав народ нарочито у селима одушевљен за нас нарочито због малог пореза и што Руси рекрутују, док ми то не чинимо; позитивно под садашњим околностима гласаће огромном већином за нас и без икакве агитације с наше стране, но ако би морала наша управа повући се и оставити маха агитацијама руско-бугарским отежао би се положај. Тешко ми је јемствовати, али се надам да би ипак успели ми”. – *Јеврема Грујића Зайиси*, 341, 368; 370.

²⁵ Видети: нав. д., стр. 365, 369, 370.

²⁶ Обимно дело С. А. Никитина, *Славјански комишѣиы в России в 1858–1876. годах*, Москва, 1960, пуно података о политичкој активности славјанофилских друштава, не разматра ово питање детаљније. – Нешто више података о Русији и српско-бугарским проблемима у периоду ослобођења Бугарске дао је Н. Д. Немирович-Данченко, *Државе и народи Балканског полуострва...*, Београд, 1891 (односне партије).

пиротским округом, у обрнутом смислу стајале су српске претнезије за Знепољем са Трном²⁷ а у извесној, мањој, мери за Брезничким крајем и за Кулском нахијом, која је и иначе била ослобођена од српске војске те је у њој била заведена привремена цивилна српска управа.²⁸ То је нарочито дошло до израза после објављивања Санстефанског уговора и достигло највећи успон пред заседање Берлинског конгреса.

Ко је тада при недовољном познавању стварног стања ствари и народног расположења био у праву, да ли српска влада, или бугарска, односно руска страна? Треба новим истраживањима и на основу документације поврдити тачност навода српских власти о спонтаним изјавама становништва Трнске и Брезничке казе,²⁹ чак и неких радомирских села Софијског санцака, као и становништва Белоградичке³⁰ и Кулске³¹ казе, затим унеколико и Видинске и Ломпаланачке,³² у Видинском санцаку, да је оно тада заиста симпатисало Србе, како се сматрало, по тврђењима српске владе, по њиховим етнографским одликама, историјској традицији, као и по блиским политичким, друштвеним и културним везама за слободном Србијом до 1877/78. године, за време трајања турске власти у тим казама.³³ У овом смислу нарочито треба опрезно истражити шта је била права сврха сакупљања више хиљада потписа, са неколико десетина народних представки, од становништва пограничних крајева у Бугарској, наводно са њиховом жељом за прикључење Србији, а посебно на који се начин дошло до тих потписа, од којих су многи били оверени и печатима („муровима“).³⁴ Са српске стране таквим народним изјавама, у великом броју

²⁷ На Берлинском конгресу било је најпре решено да трнски срез буде додељен Србији, али је у последњем тренутку интервенцијом руских представника уступљен Бугарској, као компензација за Ихтиман, који је припао Турској, иако је првобитно био додељен Бугарској. Видети *Јеврема Грујића Зайиси*, 365, 369, 370.

²⁸ Драгољуб Јовановић, *Црна Река*, Прилог за историју и етнографију Србије, Гласник Српског ученог друштва, 54, Београд, 1883, 256.

²⁹ Мита Ракић, *Из Нове Србије*, „Отаџбина“, књ. VI, св. 21, Београд, 1880, 111, 118, 119. – Тодор Станковић, *Учешће Нишлија у ослободилачком рашу 1876–1877*, „Споменица шездесетогодишњице и освећења Споменика ослобођења Ниша“, Ниш, 1937, 35.

³⁰ О српско-бугарском спору због Белоградчика спремамо посебан рад.

³¹ Види напомену под бројем 28.

³² У „Новинама српским“ за 1878. годину објављено је више оваквих народних представки са целе територије Видинског санцака.

³³ О овоме постоји читава литература, углавном псеудонаучног, политичко-патриотског и пригодног карактера, и са бугарске и са српске стране. У многим оваквим написима пишу ретке националистичке и шовинистичке тезе и интерпретације; оне су много допринеле заоштравању српско-бугарских односа и пре рата од 1885. године. У српској публицистици најекстремније у том погледу било је: „Српство“, књижевни лист, чији је власник и уредник био Милојко В. Веселиновић. Овде је Милош С. Милојевић налазио Србе до географске половине Бугарске, на пример чак и у Етропољској, Сливенској и Јанболској нахији! Видети: Нав. д., бр. 7, од 15. новембра 1886, 50–52. – Четири представке, изјаве и молбе становништва из срезова Височког, Знепоља, Брезника и Кулског према „Српским новинама“ пре рата штампао је Јован Хаџивасиљевић, *Цариград и Босилеград*, „Браство“, XVIII, Београд, 1924, . 35–37.

³⁴ Једна оваква народна молба у оригиналу сачувана је из Радомирског краја; биће штампана на другоме месту.

народних представки и молби, придавао се карактер пуне аутентичности, пуног израза народних жеља и спонтаних тежњи, што би се, с обзиром на сачуване оригиналне потписе и печате, могло узети за веродостојно, нарочито када се има у виду да је доста таквих народних представки дошло из крајева (каза и села), који нису били под контролом српске војне и цивилне привремене управе, односно из крајева које је била ослободила руска војска. У спорним крајевима потребно је за боље познавање тог историјског раздобља и ступња друштвене и национално-политичке свести тих прелазних српско-бугарских крајева утврдити докле је у питању била стварна народна жеља, а шта опет тенденција писара и састављача основног текста, односно да ли су објављени документи изражавали аутентична расположења у народу, или су били фалсификована конструкција са политичким претензијама ради завојевања туђе територије.

За историју рата 1877/78. године, као и уопште за историју ратовања српског народа против Турака у XIX веку, неопходно је по нашем мишљењу, дати посебну студију, пошто се у тој научној области осећа велика празнина. Прва и једина историја српско-турског рата 1877/78. године дата је језгровито, документовано и прегледно пре скоро сто година као издање Врховне команде Српске војске. Данас је то ретка књига, веома драгоцене по грађи и, нарочито, због разних спискова и пописа. Она представља више један општи преглед ратних операција, изнетих у виду извештаја и релација разних војних структура, најчешће као стручни извештаји војног карактера. Са познатим делом др Владана Ђорђевића³⁵, које је мемоарског карактера, наративно и писано на брзину, уз то недовољно акрибично, *Рајс Србије са Турском*, као службено издање, једино је дело, нажалост, које је о овом рату презентирало нашој ондашњој јавности, нашој науци и националној култури уопште. Дело *Рајс за слободу и независност*, од кога се толико очекивало у српском народу и које је изазвало велике последице за његов каснији национални и политички развитак, веома брзо је заборављено од својих савременика, али оно заслужује много већу пажњу истраживача како историчара тако и војних писаца но што је то до сада било. Без обзира на резултате у остварењу политичких и територијалних захтева који су ратом били постигнути и који су се сматрали минималним када се пошло у ослобађање српског народа од турске власти, овај рат, осим политичког и дипломатског значаја за Србију у међународним односима, знаменит је и због тога што даје материјал за студију о развоју ратне вештине и борбеног потенцијала Србије.³⁶ Детаљније и систематско истраживање у овом погледу могло би да боље објасни неке стране из политичке историје Србије, нарочито с обзиром на

³⁵ Др Владан Ђорђевић, *Српско-Шурски рајс, Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године*, I, II, Београд, 1907.

³⁶ Неколико краћих радова објављено је у часопису „Ратник”. – Видети и: Ђ. И. Бобриков, нав. д., 38–53 (IV одељак: Стање српске војске).

њене планове у области спољне и националне политике, као и ослобађања Срба под туђинском влашћу. Јасно је, да су се програми за национално ослобођење српског народа у Турској заснивали пре свега на војној спремности и војној снази Србије и српског друштва у Кнежевини, можда чак и више него на дипломатско-политичким припремама код Руса и других европских сила.³⁷ На војну спрему Србије за ратовање рачунале су више него на остало и народне масе српског народа у Турској,³⁸ затим бугарски револуционари емигранти, који су сарађивали са српском владом.³⁹ Посебно, пак, треба одредити значај Другог српско-турског рата за вођење ратних операција руске војске у другом делу ратовања против Турака, после Плевне, и изнаћи да ли је присуство српске војске у Бугарској имало било какав утицај на брзи исход рата, на брзо привођење крају руских операција у Бугарској. Из онога што се зна о значају овога рата из наше старије историографије, нарочито из писања генерала Бобрикова, изгледа да је брзи слом турске одбране у Бугарској извесним делом уследио због ратних операција српске војске у стратегијској позадини турског левог крила, а још више услед прекидања турских комуникација и довоза појачања из региона са војничким резервама,⁴⁰ као што су били Албанија, Босна и западна Македонија. Штавише, из познатих пописа Српске врховне команде видно се да је међу турским заробљеницима у рукама српске војске, било много низама и припадника других родова турске војске, чак из Тракије и Анадолије; уопште је везивање више десетина хиљада турских и муслиманских војника на ратиштима Србије слабило бојну способност турске војске на фронту према Русима, што је допринело брзом поразу турске војске у Бугарској. Србија је на ратиште извела око осамдесет хиљада бораца. Овај проблем улоге Срба у руско-турском рату⁴¹ ваља детаљније проучити и одредити њен прави значај не само на основу стварних ефеката које је српска војска постигла у рату против Турака већ и према ономе шта је значила Србија у стратегијским, војним и политичким плановима Турске за њене припреме и вођење ратних операција против Руса, најпре на Дунаву, затим у северној Бугарској, до Плевне, најзад по уласку српске војске у рат и њених почетних осва-

³⁷ Ово питање најбоље су обрадили Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд, 1934, 1-243. – Васа Чубриловић, *Србија од 1858. до 1878. године (Српски народ у XIX веку*, књ. 3), Београд, 1938, 74-112.

³⁸ Тодор Станковић, нав. д., 15-24, 34-35.

³⁹ Највише су сарађивали са српском владом: Г. С. Раковски, Љ. Каравелов, војвода Панајот Хитов, Иван Касабов, тзв. Старији Бугарски комитет у Букурешту и др. О томе постоји читаво литература у бугарској историографији, док је код нас мање писано. Тек у последње време питање српско-бугарских односа обрађивали су Коста Милутиновић, Ђорђе Игњатовић, Владимир Стојанчевић и још неки.

⁴⁰ „Два догађаја од тако необичне важности, као што је заробљавање непријатељске војске на Шипци, на главном ратном театру, и освојење Ниша, на српском бојишту, учинила су крај тешкоме периоду борбе, и отворила нову епоху – свођење резултата успесима, које је починила савезна војска...” Ђ. И. Бобриков, нав. д., 139.

⁴¹ Претходно нав. д., 70-74 („... Наступањем из књажевачког округа, Срби одузимају нишком граду сав његов значај за одбрану софијског пута, одједном долазе на лево крило Мехмед-пашине војске, везујући и слабећи њене операције против Гуркове војске...”).

јања у Старој Србији и западној Бугарској, односно по преласку руске војске преко превоја Балкана и напредовања Руса према Софији, Пловдиву и Једрену.

При овом утврђивању не само војне и политичке улоге Србије у њеном другом рату против Турске у моменту решавања национално-ослободилачког покрета Срба у Турској него и положаја Турске у оквиру међународне политике при решавању Источног питања, треба сагледати у чему је био допринос Србије и српске војске и за ослобођење Бугарске. Тај допринос, међутим, није био мали ни у војном ни у политичком погледу, иако се о томе мало писало, а код Бугара све чак и игнорисало, или сасвим ћутало. Чак и поменута књига Српске врховне команде није изнела све податке о операцијама и војним резултатима српске војске на тлу Бугарске.⁴² Данас, кад се уопште у нашој историографији изналазе и претресају теме од кудикамо мањег значаја за друштвену и политичку историју српског народа, у питања о операцијама и боравку српске војске у Бугарској, о условима под којима је она тамо ратовала, шта је ослободила од територија, како је била прихваћена од народа и шта је урадила ради ликвидирања вековне турске управе више је него нужно уложити што више истраживачког напора. Ваља имати на уму да је српска војска ослободила, потпуно или делимично, већи број каза на територији Бугарске: Кулску⁴³ Трнску⁴⁴, Брезничку⁴⁵, делове Видинске, Белоградичке⁴⁶, Радомирске⁴⁷ Ћустендилске⁴⁸, чак и нека села Берковачке, Софијске и Дупничке казе.⁴⁹ То су били резултати помоћи српске војске руској савезничкој војсци и ослобођењу становништва Бугарске, које не треба заборавити.

⁴² Нарочито није јасно приказан ток операција ради истеривања Турака из југозападних крајева Софијског санџака, на пример дејства српске војске у Знепољу, Радомирском крајишту, Брезнику и око Ћустендила. О томе нешто вести дао је Сретен Л. Поповић, нав. д., 545. Видети и: Генерал Воин Максимовић, *Военные связи и отношения Сербии и России (1806–1917)*; – *Зборник: Југославија, I*; изд. Русский архив, Белград, 1930, 277. – Јеврема Грујића Записи, 321. – Н. Шкерковић, *Закључци са седница Министарског савета Србије*, 337. – Мита Ракић, нав. д., 116 („...у Радомир... који је наша војска имала зимус у рукама, па га после напустила, те му сада један руски капетан суди“).

⁴³ Видосава Николић–Стојанчевић, нав. д., 165–166.

⁴⁴ Нав. д., 160.

⁴⁵ Нав. д., 159.

⁴⁶ Видети карту у делу: *Рајс Србије са Турском*.

⁴⁷ „Нека се села Радомирског округа што се желе Србији присајединити обрете непосредно телеграфом конгресу, јер се сад баш решава питање о присаједињењу тога санџака књажевству бугарском“. Ј. Ристић у депеши Ј. Грујићу од 13. јуна 1878. – *Јеврема Грујића Записи*, 338.

⁴⁸ У селима Божици и Горњој Лисини до данас су очуване успомене на српску војску која је терајући Турке ишла у правцу Ћустендила. У ове крајеве српска војска дошла је после заузимања Трна наступајући заједно са знепољско-власинским сељацима устаницима. На крају рата српска војска налазила се на положајима према Ћустендилу и Кривој Паланци. Видети *Рајс Србије са Турском*, 124, 132.

⁴⁹ У Берковачкој кази Срби су се срили са руском војском код села Ћипровца (Чипуровци), у Берковачкој клисури после запоседања Гинаца, у Сливници Софијске казе, а добровољачки одреди допирали су после заузимања Радомира до близу Дупнице. О томе ће бити речи на другом месту). Упоредити: Ђ. И. Бобриков, нав. д., 135.

Ма како ово данас изгледало невероватно и зачуђујуће, услед необавештености или непознавања детаља из историје Другог српско-турског рата, територија у Бугарској коју је српска војска освојила од Турака чак је била нешто пространија,⁵⁰ већа, него што је била територија четири округа који су касније припали Србији по одлуци Берлинског конгреса, а два пута је била већа него што је Србија добила уопште по Санстефанском уговору. Величина ових успеха и значај присуства српске војске у Бугарској ради чувања тековина руских заузимања на простору Софија–Самоков–Ћустендил виде се и по прелиминарима за закључење примирја у Једрену, крајем јануара 1878. године, у којима је стајало да ће лимитрофни предео од планине Риле до Цумаје и Криве Паланке – до границе Софијског санџака у Бугарској – запосести руске или „савезничке српске трупе”.⁵¹ Исто тако, било је предвиђено да се опседнути Видин и Белоградчик, као резултати српских успеха у рату против Турске, уступе румунској војсци.⁵² Карактеристично је, међутим, писање у старијој и садашњој бугарској историографији да се о овим операцијама српске војске у Бугарској и о привременој организацији војне и цивилне српске управе у Трнској, Брезничкој и Кулској кази готово није ни говорило; у вези с овим потпуно се игноришу многобројне народне представке и захтеви за коначно прикључење ових крајева Србији, као и жеље и схватања тамошњег шопског становништва у то време, тј. 1877, 1878. и 1879. године, до коначног уређења нове границе између Кнежевине Србије и Кнежевине Бугарске. До Првог⁵³ или чак и до свршетка Другог светског рата истраживање овог питања могло би имати политички карактер, тј. изражавати тежњу за територијалним ревандикацијама или имати националистички и шовинистички призив. Данас, по завршеном процесу националног и политичког опредељења локалног шопског становништва⁵⁴ и његовог интегрисања у српску односно бугарску нацију, то би било питање од искључиво историјског, научног, интереса и као пример доприноса Србије ослобођењу Бугарске од вековне турске власти.⁵⁵ То игнорисање резултата учешћа српске војске у рату против Турске запажа се и у румунској и у руској историографији када

⁵⁰ Видети на карти територије срезова кулског, брезничког, трнског и делове касније босилградског среза, као и царибродског.

⁵¹ *Рат Србије са Турском*, 188. – Ђ. И. Бобриков, нав. д., 157.

⁵² Ђ. И. Бобриков, нав. д., 114.

⁵³ Видети: Богдан Кризман – Богумил Храбак, *Записници са седница Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919–1920*, Београд, 1960, 312–316, 333–338.

⁵⁴ Данас у СФРЈ бугарски део становништва бивших срезова димитровградског (раније царибродски) и босилградског (данас су то комуне) ужива статус националности.

⁵⁵ У великој збирци архивских докумената од три тома, коју су издали Институт славяноведения, у Москви, и Институт за историју Бугарске академије наука, под насловом *Освобождение Болгарии от турецкого ига* (*Освобождението на България от турско иго*), I, II, II, Москва, 1961, 1967, готово се и не спомиње допринос српске савезничке војске ослобађању западних крајева Бугарске. – Упоредити: *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Сборник статей, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1953.

је реч о операцијама на територији Видинског и Софијског санџака упркос томе да и у румунским и у руским архивама има доста грађе па је отуда првенствени задатак српске историографије, нарочито војних историчара, да томе питању посвете посебну пажњу.

II

За једну историју српско-турског рата 1877/78. године треба претходно изучити још неке догађаје из историје српског народа. На пример, народни оружани покрет у правцима наступања српске војске и у позадини српско-турског фронта није био без значаја за општи ток операција српске војске и за бржи развој ратних догађаја на штету Турака.⁵⁶ Таквих покрета било је на неколико места и они су знатно допринели бржем наступању српске војске у дубину турске територије. Таквих покрета, који су доводили и до отворених сукоба са турском војском, било је у селима у подножју Јастрепца у Прокупљанској кази, у нишким селима према Сврљигу,⁵⁷ у околини Беле Паланке, у пределу Високог у пиротском крају, у неким лужничким селима (око Проваљеника, Крњина и Стрижевца, око Стрелца, Горчинца и Црвене Јабукe),⁵⁸ у Запаљу око Душника, Великог Крчимира и Великог Боњинца. Народ из два пространа предела, Власина са Црном Травом у Лесковачкој кази, затим планински предео Чемерника у Грделичкој клисури,⁵⁹ Знепоље са Трном⁶⁰ и нека села у Пољаници Врањске казе протерао је Турке, или их је сузбио још пре него што је српска војска наишла у свом наступању. Ова појава масовног народног устанка, који је практично обухватио (уз још нека села у лесковачком Поречју, затим око Божице и Лисине у Крајишту, као и у изворном крају Пчиње и у планинским селима пространог Ђермана) скоро цео планински регион између Мораве, Нишаве и Горње Струме, много је допринела дезорганизацији турске позадине, нарочито њихових комуникација. Ослањајући се на фронтално напредовање српске војске Моравског, Тимочког и Шумадијског кора, затим на добровољачке одреде, који су се уз редовне формације српске војске пребацивали у позадину турске војске, или су, пак, садејствовали са војним јединицама, а нарочито на политичку организацију тајног националног Српског комитета за Нишки санџак,⁶¹ народни устанак у ствари је сломио моћ турске власти на прилично пространом подручју, тако да ни турска војска у пов-

⁵⁶ Видети: Вл. Стојанчевић, *Народни покрет за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турског рата 1877–1878. године*, Лесковачки зборник, IX, Лесковац, 1969, 171–184.

⁵⁷ Тодор Станковић, нав. д., 22–23.

⁵⁸ У народу овог краја још живе успомене на чувеног Видена Станковића из села Горњег Стрижевца који је подигао сељаке из неколико села на Турке и био у народу познат као „капетан“.

⁵⁹ Јован М. Поповић, *Црна Трава*, Београд, 1914, 18. – Вл. Стојанчевић, нав. д., 176.

⁶⁰ *Рат Србије са Турском*, 24. – Вл. Стојанчевић, нав. д., 179–180.

⁶¹ О овоме биће речи на другом месту.

лачењу није могла, или није имала времена и снаге да обнови Портину власт, нити да се безбедно задржава у побуњеним крајевима. Разбијени турски одреди са највећим страхом журно су се извлачили из долине Нишаве и повлачили долинама Лужнице, Власине, Јерме, Божицке реке, Врле и Ветернице ка Ђустендилу, Радомиру, Врању и даље. Ови народни устаници, „усташи“⁶², како су их називали у извештајима. Српске врховне команде и иначе, били су несумњив чинилац који је по директивама локалних српских команданата допринео на широком простору ликвидације турске власти. У српској историографији о овоме има узгредних података, али не и систематичнијих приказа овог заиста великог ослободилачког народног покрета из 1877/78. године. Још је мање било њиховог помена у синтетизованим делима која су се односила на ово време или на историју српског народа у целини. Не само потреба за бољим познавањем локалне историје српског народа у крајевима некадашњег Нишког санцака, који је онда обухватао Нишку, Прокупачку, Куршумлијску, Лесковачку, Врањску, Пиротску и Трнску казу, већ и потреба за пунијим приказивањем историје Србије и националне историје XIX века изискују даља истраживања у овом правцу. Та истраживања имају и шири национални и културни значај, који долази до израза посебно у наше време, када је потребно стећи праву слику о помоћи и улози Србије у ослободилачком рату на тлу Бугарске.

У ратним операцијама српске војске и у народном оружаном покрету, важну улогу имао је и добровољачки батаљон, у ствари добровољци у саставу српске војске. За разлику од Првог српско-турског рата 1876. године, међу овим добровољцима није било Бугара, који су до средине 1877. године отишли у Влашку и ушли у састав руске војске по објави рата Русије Турској. Они су на сектору Јавор-Копаоник у српско-турском рату били под командом резервног капетана Милоша Милојевића,⁶³ затим у Шумадијском и Тимочком корпусу на свим правцима њиховог наступања у Турску – у бици за Врање и у српском напредовању до Бујановца, један батаљон добровољаца стајао је под командом Радомира Путника, тада у чину мајора, а у напредовању ка Косову и првом ослобођењу манастира Грачанице и Липлана добровољачки одред био је под предводништвом поручника Лазара Чизмића. Уопште, у току рата добровољци су сачињавали авангарду српске редовне војске и учествовали у јуришима на утврђене турске положаје и, посебно, у гоњењу разбијених турских војних формација, нарочито у другој фази рата. Они су се истакли у ослобађању Трна и Брезника, Радомира, Ђустендила, Врања,⁶⁴ у Грделичкој клисури и у избијању на Косово, најзад у пресецању железничке пруге Скопље–Митровица код

⁶² Помињу се на више места у службеним документима тога времена.

⁶³ Видети напомену под бројем 18, такође карту у делу *Рајс Србије са Турском*.

⁶⁴ Видети посебну расправу Вл. Стојанчевић, *Добровољци и народни устаници у Другом српско-турском рату 1877/78. године*, Лесковачки зборник, XVI, Лесковац, 1976.

Липљана. После ослобођења Врања⁶⁵ знатан део добровољаца из македонских крајева отишао је да одмеће народ од турске власти и да подиже устанак у својим завичајима, у велешком крају, кичевском и охридском. Слично је било и са добровољцима који су учествовали у ослобађању Ћустендила и Радомира, одакле су једни отишли у крајеве источне Македоније (Малеш, Разлог), а неки прешли у службу руске војске. Детаљније проучавање овог питања представља не само важан саставни део из проблематике о организацији рата и о ратовању српске војске против Турака 1877/78. године већ и о улози Србије у ослободилачком процесу на Балканском полуострву, посебно међу турским поданицима у крајевима јужно од српско-турске границе.

III

За дипломатску историју Србије овог периода од значаја би било проучити један моменат из дипломатских односа Србије са Аустро-Угарском, посебно питање како је код аустроугарских дипломата и државника еволуирала мисао о аустроугарско-српским односима у времену од српско-аустроугарског договора између кнеза Михаила и Андрашија, у Иванки, о подели Босне па до аустроугарско-руског споразума у Рајхштату о једностраној окупацији Босанског пашалука. У вези са тим, да ли је српска влада, спремајући се за рат по избијању босанско-херцеговачког устанка 1875, радила непосредније са Бечом ради изналагања повољног решења за Србију. Исто тако, како су се развијала гледишта аустроугарских државника по питању територијалног приближавања Србије и Црне Горе у крајевима Старе Србије у случају распада Османског царства. На основу резултата старије историографије излазило би да је аустроугарско стајалиште било чврсто и продорно у смислу анексије Босанског вилајета, нарочито после споразумевања са Русима 1876/77. године. Али изгледа да су Рајхштатски споразум и Пештанске конвенције пре били неочекивани уступак руске дипломатије, која се журила да што пре и што боље обезбеди себи позиције у источном делу Балканског полуострва, неголи резултат чврстог става аустроугарске дипломатије. Велико интересовање Француске,⁶⁶ чија је позиција у Босни била доста јака од времена Париског мира 1856, и још више Италије, са којом је Аустро-Угарска морала рачунати због њених спорова са младом и динамичном у развоју скоро уједињеном Краљевином, нису ишли у прилог једној резолутној акцији Беча, како се то показало при крају рата, односно у периоду између Санстефанског уговора и Берлинског конгреса. За нас је посебно

⁶⁵ Андра С. Книћанин, *Рајини дневник, II, Други рај 1877–1878*, Београд, 1881, 366–367 – Упор. Сретен Л. Поповић, нав. д., 549.

⁶⁶ Видети о томе најновију студију Чедомира Попова, *Француска и Србија 1871 – 1878*, изд. САНУ, Београд, 1974.

важно, међутим, детаљније испитати шта је српска влада радила на регулисању и даљој потврди својих интереса према Двојној монархији када се избијањем устанка 1875. године ствар јако искомпликовала, затим да ли је тотални пораз политике српске владе у питању ослобођења и присаједињења Босне требало тражити само у руско-аустроугарском решењу, или је томе бар допринела и нееластичност српских државника, који су се исувише везивали за руску дипломатију, а, посебно, изгубљени први рат против Турака питање је које остаје за сада још увек недовољно размотрено. У сваком случају треба свестраније анализирати методе и политику аустроугарске владе према Босни 1870-их година и њене оцене устанка 1875 (посебно проглашење уједињења са Србијом од стране устаника), надаље дипломатско-политичке односе према Србији у почетном периоду отварања Источне кризе 1875/76. Оно што је после следило, нарочито за време Другог српско-турског рата, и од Сан-Стефана до Берлинског конгреса 1877–1878. и даље, углавном је била последица претходног развоја.

IV

Једно важно научно питање, раније задуго и политичко, које ваља савесно истражити у вези је с исељавањем Арбанаса из Куршумлијске казе и делова суседних каза Нишког санџака. Некада знатна и компактна досељеничка маса арбанашког становништва, углавном маса миграната из почетка XVIII, али новим досељавањима знатно нарасла на крају тога века и почетком XIX, готово је сасвим нестала још за време ратних операција јер се повлачила са турском војском у децембру 1877. године и оставила иза себе стотинак мањих или већих насеља, која су после настањена српским избеглицама из Турске, пресељеницима из старих округа Србије и, свакако, локалним померањем становништва. Данас се тачно не зна колики је био број Арбанаса у ослобођеним крајевима Србије 1877/78. године, иако су познати и називи њихових бивших насеља и приближан број породица.⁶⁷ Како су касније наводили неки српски извори, ових избеглих Арбанаса могло је бити око 30 000, односно 1/10 од укупног броја становништва затеченог на ослобођеној територији у делу Старе Србије, тј. у четири позната јужноморавска округа. Поводом ових збивања истичемо три питања која ваља разјаснити:

⁶⁷ Милован Спасић, *Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа шойличког и врањског за време турске владавине*, Гласник Српског ученог друштва, 71, Београд, 1890, 235–243. – Упоредити и најновију расправу: Видосава Николић, *Архивски прилози за изучавање етничких, социјалних и економских промена у Прокуљу 1877/1878. године*, Архивски алманах, 4, Београд, 1962, 135–159. – Th. Ippen, *Novibazar und Kosovo (Das alte Rascien)*, Wien, 1892, 19.

1) колики је тачан број избеглих Арбанаса (ауторитативни досад познати аустроугарски извори, добро упознати с општим и посебним приликама у овом подручју, наводе цифру од само 20 000 „мухаџира“);

2) зашто се избегли Арбанаси нипошто нису хтели вратити на своја огњишта, сем неколико мањих група, и поред позива српске владе и њених гаранција повратницима да ће бити равноправни грађани Србије по Уставу и земаљским законима; и

3) колики је био удео аустроугарске дипломатије и њених теренских емисара у распламсавању српско-арбанашких пограничних сукоба који су избијали још у време заседања Берлинског конгреса и настали су касније. Треба такође проверити, па потврдити или оспорити неке хипотезе у старијој српској историографији, по којима је заоштравање српско-арбанашких проблема на обе стране границе између Турске и Србије потицало од највиших политичких фактора у Бечу како би се инсценирањем, одржавањем и јачањем тог конфликта пружила прилика за касније лакше продирање аустроугарског утицаја међу муслиманске Арбанасе у Косовском вилајету под видом њихове заштите од српских прогона и панславистичке политике завојевања. Разуме се, ово питање мора се посматрати и у ширем оквиру аустроугарско-турских политичких и дипломатских односа, затим турског покушаја да дође до ревизије Санстефанског уговора и одлука Берлинског конгреса (случај Плавско-гусињске афере) и арбанашког покрета поводом нешто каснијег формирања Арбанашке конгре-призренске лиге.⁶⁸ Све је ово изазвало лоше политичке односе између Арбанаса и Србије, неповољан положај српског становништва под турском влашћу у Косовском вилајету, па и масовне прогоне српског народа у Турској све до 1912. године,⁶⁹ а осим тога на ослобођеној територији бившег Нишког санџака изазвани су проблеми због колонизације и нових миграционих процеса у горњој Топлици и Јабланици.⁷⁰

Овим излагањем не исцрпљују се питања у вези са наведеном темом. На пример, у нашој историографији једино се по Јовану Хаџивасиљевићу зна за збивања током великог народног устанка у Кумановској и Кривопаланачкој кази у лето 1878. године⁷¹ и за везе устаника са Србијом ради ослобађања тамошњих крајева, или како је Ср-

⁶⁸ О томе постоје две старије студије: Јована Хаџи Васиљевића и Спиридона Гопчевића. Најновија је студија: Bernard Stulli, *Albansko pitanje (1875–1882)*, Rad JAZU, 318, Zagreb, 1959, 293 и д. Видети и Вл. Стојанчевић, *Lidhja Shqiptare – Liga e Prizrenit* у књизи Ali Hadri – Milan Perkaj, *Pasqur e historis nacionale shqiptare*, Приштина, 1960, 107–113.

⁶⁹ Видети: Вл. Стојанчевић, *Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године*, „Историјски часопис“, XII–XIII, Београд, 1963, 287–317.

⁷⁰ Тачан број Срба избеглица из Турске није се могао утврдити, али по једном меродавном мишљењу „рачуна се да се у времену од Првог српско-турског рата 1876. до 1912. иселило у Србију преко 400.000 Старосрбијанаца“. – Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Српски народ у XIX веку*, књ. 16, Београд, 1941, 39.

⁷¹ Видети: Јован Хаџивасиљевић, *Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години*, „Браство“, XI, Београд, 1906, 150–204.

бија гледала на почетак Арбанашке конгре и њене тежње за ревизијом промењеног територијалног стања на старим границама Турске према Србији и Црној Гори.

Питање масе избеглог српског становништва из турских крајева такође није обрађено. Вукоман Шалипуровић тек је почео да проучава проблем изазван великим устанком Срба у Старом Влаху и Полимљу 1875–1878. године.⁷² Новим истраживањима тек треба да се утврди шта су владе Србије и Црне Горе радиле политички и дипломатски да се овај устанак искористи, а у вези са тим и да ли су жестина тог устанка и његова дуготрајност утицале на каснији корак Аустро-Угарске да одустане од окупације Санџака, мада јој је то право припадало по једној одредби Берлинског конгреса. Исто тако, на пример, треба испитати какве су мере владе Србије и Црне Горе предузимале код европских дворова за повољно решење српског покрета у Угарској 1876–1878. године, до уласка Русије у рат, итд. Ова истраживања допринеће да се историја српског народа и Србије сагледају много шире и комплексније, односно да се овом у историји Срба важном раздобљу одреди оно место које му и припада у XIX веку.

⁷² Вукоман Шалипуровић, *Устанак у западном делу Сјаве Србије 1875–1878*, Титово Ужице, 1968, 1–150.

ЈОВАН РИСТИЋ И ОСЛОБОЂЕЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У ТУРСКОЈ 1878. ГОДИНЕ

Српско-турски рат 1877/78. године затекао је Јована Ристића на положају министра спољних послова Србије. Како је овај рат од почетка био успешан по српску војску, то је све више било изгледа да ће се остварити и политички циљеви због којих се Србија нашла по други пут у ратном стању са Турском. Велики успеси руске војске у Бугарској после пада Плевне и жестоке борбе за овладавање балканским превојима значили су сигуран пораз Турака. Улога српске војске, као савезничке Русима, није била безначајна за брзи слом турске одбране на софијском сектору.¹ Јер, цела Нишавска долина са Пиротом, као и стратешки важним Светониколским и Драгоманским кланцем, већ је била у српским рукама када је руска војска наступала према Софији. Тако је и дошло до историјског сусрета главнине десног крила руске армије са војском Шумадијског корпуса на сливници, после чега је следило брзо гоњење разбијене турске војске према Татар-Пазарцику, Самокову, Дупници и Ћустендилу.

Релативно брзо продирање Руса долином Марице и Срба долином Јужне Мораве отварало је пут ослобођењу читавог северног и средњег дела Балканског полуострва насељеног јужнословенском популацијом. У Прокламацији српском народу од 1. децембра 1877. кнез Милан Обреновић је истакао ратне циљеве српске војске, у заједници са Русима, које „Србија треба да испуни и према себи и према племену своме”,² и да је главни задатак „слобода и независност народна”, а то је значило за цео српски народ у Турској. Реминисценције на стару славу („сад само један корак напред, па да се рукујемо са оном браћом

¹ Архив Историјског института, Београд. Заоставштина Јована Ристића, Инв. 19/168, сигн. XIX/6.

² *Раш Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78. године* (са две карте). Изд. Врховне команде Српске војске, Београд 1879, 4.

нашом, с којом смо се на Косову растали”), али и на реалност садашњице („у име ослобођења своје подјармљене браће, у име независности наше драге отаџбине Србије”),³ службено су означаваале мотиве и циљеве српско-турског рата. На српској влади је било да те ратне захтеве Србије, имајући за подлогу и успешне операције руске и српске војске, формално и садржајно ближе одреди. Кнез Милан и српска влада одредили су за то Јована Ристића, као министра спољних послова и дугогодишњег носиоца послова националне политике Србије.

I

У схватањима српске владе⁴ шта треба да буде захтев за територијалним увећањем, од тренутка када је било јасно да је војнички слом Турске неминован, полазило се од једног начелног и, истовремено, од једног-сходно општој ситуацији на Балканском полуострву – реалистичког основа.⁵

На захтев руске владе да српска влада изнесе своје погледе на ово питање, средином јануара 1878. године у Петроград је достављен један мемоар са картом, којим је, уз захтев за независност Србије, као територијална аспирација било обележено и подручје Старе Србије.⁶ Шта се под Старом Србијом подразумевало види се из Ристићевог казивања, по коме „границе Старе Србије обухватају јужно реку Бистрицу до њеног утока у Бело и Егејско море, затим приморје са Солуном до утока Струме”,⁷ с тим што је ток Струме на истоку и ток Дрима на западу био њена источна, односно њена западна граница. Сем тога, на источној страни се још тражила територија која је од Радомира на Струми ишла правом линијом преко Гинског кланца на Ломпаланку. Ово Ристићево схватање требало је да буде начелно полазиште које је означавало историјско-политичке оквире некадашње средњовековне српске државе, коју је турска најезда сломила после 1371. и 1389. године, са чиме је, у ствари, и започело вековно српско-турско ратовање. Ако би дошло до потупне ликвидације Отоманског царства на Балканском полуострву потражња Србије у погледу наслеђа турске државе имала би тако своје историјско оправдање. Она је означила максимум српских захтева у односу на Турску.⁸

³ Нав. дело, 5. – Видети и најновије дело: Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876-1878*, Београд, БИГЗ, 1981.

⁴ Рад српске владе видети у књизи Зайиси Јеврема Грујића (*Друга влада Обреновића и турски ратови*), Београд 1923, 313–314.

⁵ Владимир Стојанчевић, *О њојшреби изучавања Другог српско-турског рата 1877/1878. године*, Историјски гласник, 1-2, Београд 1976, 143-161.

⁶ Архив II, инв. 19/291, сигн. XIX/5 (кнез Милан Јов. Ристићу, из Ниша, 12. I 1878).

⁷ Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, друга књига, *Други рат*, Београд 1898, 113; 110–111.

⁸ За ранији период, под кнезом Михаилом, о политичким аспирацијама Србије, видети: Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Свољна њолийшника Србије за владе кнеза Михаила (Први Балкански савез)*, Београд 1963, 322, 323, 326.

Истовремено, српска влада изнела је и један ужи основ за своје захтеве у односу на Турско царство, за случај да се не иде на његову ликвидацију већ само на одвајање појединих провинција. То би тада било подручје Косовског вилајета, од чега су за Србију захтевана његова четири санџака: Новопазарски, Нишки, Приштински и Скопљански, затим Призренски и један део Дебарског санџака, а уз то још и део Видинског санџака бившег туна (Дунавског) вилајета, тј. административно подручје видинске и белоградичке казе. За овакве алтернативне захтеве српска влада је имала у виду економске и стратешке разлоге, али пре свега етничко присуство и српско национално опредељење словенског становништва у највећем делу пространог Косовског вилајета. То је, уосталом, било истакнуто и у ратној прокламацији којом је био објављен рат Турској у децембру 1877. године. Са српске стране, службено достављен руској влади, овај сужени пројекат означавао је минимум територијалних захтева због којих је Србија, практично, и ушла у Други рат са Турском. Поред политичког и државног разлога, ослобођење и присаједињење ових територија имало је и социјални и хуманитарни циљ – ослобођење неколико стотина хиљада турских поданика од османлијског аграрно-правног продукционог односа (углавном читлучко-закупничког типа) и друштвено-правног бесправља пред турским судством и управном влашћу.⁹

Ристићев удео у конципирању политичко-територијалних захтева Србије био је несумњиво велики, као и уопште у претресању читаве национално-политичке проблематике Кнежевине, њеног односа према Турској и вођења националне политике за ослобођење Срба од власти Отоманске царевине.¹⁰ За то време, сасвим је извесно, Ристић је најбоље у Србији познавао опште прилике у Турској и стање српског народа у њој. Дугогодишњи представник српске владе на Порти, активни судеоник у политици добијања градова 1867. године, члан намесништва после убиства кнеза Михаила, стварни организатор и протектор српске националне акције у Турској до времена избијања херцеговачког устанка 1875. и Првог српско-турског рата 1876. године, затим министар спољних послова Србије у ратном периоду 1876/77. и у рату 1877/78. године, Јован Ристић је, на сваки начин, био најпућенији у чи-

⁹ Нилъ Поповъ, *Положение раи в современной Боснии, Славянскій Сборникъ, шомъ йервий*, С. Петербургъ 1876, 318-412; Владимир Стојанчевић, *Један докуменат о аграрно-правним односима после српско-турског рата 1877/78*, Архивски преглед, 1-2, Београд 1968, 279-282; Владимир Стојанчевић, *Друштвени и економски положај сељаштва у нишком и софијском санџаку уочи ослобођења 1877-1878. године*, Историјски часопис, XXI, Београд 1974, 165-185.

¹⁰ За живот и рад Ј. Ристића видети: Радмила Поповић-Петковић, *Аутобиографија Јована Ристића*, Арх. преглед, 1-2, Београд 1967, 194-219; иста, *Библиографија радова Јована Ристића и радови о њему*, „Архивист”, 2, Београд 1962, 217-239. – О Ј. Ристићу и његовом национално-политичком раду у вези са српско-турским ратовима, видети: Вл. Стојанчевић, *Јован Ристић и његова Дипломајска историја 1875-1878*, поговор књизи: Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије...* (фототипско издање), Београд, Слово љубве, 1978, 1-38 (са картом: Позорица Другог српско-турског рата 1877/78. и ослобођених територија).

тав комплекс српско-турских политичких односа¹¹ и, са српске стране, најактивнији чинилац да се ти односу почну мењати, ма и по цену оружаног сукобљавања са Турском. Мемоар који је српска влада послала руској влади његово је дело садржајем, општом концепцијом и стилизацијом.

Од државника Србије ратног периода Ј. Ристић је био не само најбољи познавалац народних тежњи Срба у Турској већ и њихов најбољи бранилац и заступник у српској влади. Искусан дипломата и зрео државник био је, у његовој разборитој и динамичној личности, потпомогнут и знањима и расуђивањима једног доброг историчара, који је виталне интересе целине српског народа, вешто и складно, уткивао у политичку праксу и националну идеологију државне политике Кнежевине Србије и њене посебне интересе чак поистовећивао са интересима ослобођења српског народа у Турској. Стављајући у службу те националноослободилачке идеје, ради њеног остварења, целокупне државне изворе српске кнежевине, чак и по цену рата, он је – имајући за то снажну подршку кнеза Милана, пре свега – на свршетку победоносног рата сматрао да српско питање треба, једном заувек, отворено и ангажовано, поставити на најширој основи дипломатско-политичке активности код руске владе, као старог савезника ослободилачког процеса српског народа од турске доминације и, у условима војно-политичке премоћи Русије над Турском, решити га под најповољнијим могућностима.¹²

Историјска основа и савремена реалност, разлози економике и стратегијских потреба, посебно перспектива сузбијања аустроугарске пенетрације на Балканско полуострво били су, како изгледа, разлози што је Ристић изнео онаква схватања и онакве основе у корсит територијалног увећања и политичког оснажења Кнежевине Србије. Посебно уређење српско-бугарских односа, с посебним обзиром на интересе Словенства и православља, али и политичке равнотеже међу балканским државама и народима, уклапало се у онакву концепцију мемоара, бар по мишљењу Ристићевом.¹³ При оваквом просуђивању о стварима, и полазећи пре свега од посебних интереса српске државне политике за будућност, Ристић је био далеко од тога да је могао рачунати и са тим да је Русија могла имати и своја, у много којечему, другојачија сагледавања балканског проблема, па и српског питања у широј балканској

¹¹ Видети: *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880.* Београд (СКЗ) 1931.

¹² Слободан Јовановић, *Јован Ристић. Писац и историчар*, предговор у књизи: *Јован Ристић, Историјски списи*, књ. I, Београд, СКЗ, 1940, 7–17; Живан Живановић, *Јован Ристић*, Београд 1929, 1–23; Сл. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд 1934, 207–222; Васа Чубриловић, *Јован Ристић (1831–1899)*, Српски књижевни гласник, XXXII, 1931, 398–406.

¹³ В. Стојанчевић, *Односи између Србије и Бугарске од Санстефанског до Берлинског уговора*, Зборник Матице српске за историју, 18, Нови Сад, 1978, 51–64; Vladimir Stojančević, *Les relations entre la Serbie et la Bulgarie du Traité de San-Stefano au traité de Berlin. Problèmes, controverses, prétentions réciproques, Aspects de la Crise d'Orient 1875–1978*, Revue d'Histoire moderne et contemporaine, т. XXXVII, Paris, 1979, 60–67.

стварности, а наочито посебне интересе и обавезе према великим европским силама, пре свега билатералне односе с Аустро-Угарском.¹⁴

Неке повољне околности војно-политичке ситуације на крају рата пружале су наде да ће се, ако не све, а оно доста према ономе што је било изложено у мемоару, добити. Сама српска војска, до дана примирја 19/31. јануара 1878, на правцу наступања у дубину Турске, држала је посаде и предстраже чак и на удаљености од 150 до 180, па и до 200 километара од дотадашње српско-турске границе (до надомак Приштине, Куманова, Ђустендила), што је давало реалну основу и за правну анексију ослобођених територија приликом склапања будућег мировног уговора.¹⁵

Прелиминари Једренског примирја, који су углавном били засновани на фактичком војном запоседању терена у тренутку прогласа обуставе ратних операција, са мањим изузецима, давали су основу за неке рачунице и код територијалних измена међу ратујућим странама. То се посебно могло видети на сектору ратовања српске војске и њених позиција према турској војсци. Тако је одредбом Једренског примирја демаркациону линију за сектор од реке Струме (ниже Ђумаје) па према западу, углавном границом Нишког и Скопљанског санџака, имала да запоседне руска односно савезничка српска војска. У рејону ратишта на Струми то је било олакшано и тиме што је српска војска, и добровољачки одреди у њеном саставу, учествовала у завршним операцијама за ослобођење Радомира.¹⁶ Дупнице и Ђустендила и што је код обуставе непријатељстава на овом сектору држала позиције на Вракама код Ђустендила и на Прелесју више Криве Паланке (Егри-Паланка). Западније одавде, „у заплави” српске војске протезала се линија од манастира Прохора Пчињског (који је спадао у демилитаризовану зону) до Кончулске клисуре.¹⁷ Још западније одатле Срби су имали да евакуишу гњиланску казу са Изморником и ослобођеним делом Косова (од Липљана до Грачанице и Новог Брда). Границом Нишког санџака демаркациона линија ишла је на Копаоник, испод Сувог Рудишта.¹⁸ Међутим, даље према западу није се улазило у разграничење, јер „пи-

¹⁴ Наговештаји неспоразума међу великим силама у вези са Санстефанским уговором могли су се пратити кроз званичне „Српске новине” током првих месеци 1878. године. Поред донетих гледишта енглеске владе на ово питање, посебно је регистрован и пут Игњатијева у Беч и његови разговори са царом Фрањом Јосифом и Ј. Андрашијем („Српске новине”, № 62, 16. III, стр. 269). – „О Источном питању”, о Рајхштатском споразуму и аустријској Црвеној књизи в. „Српске новине”, № 51, 5. III.

¹⁵ *Рат Србије са Турском*, 101, 132, 193; Мил. Сандић, *Долазак српске војске на Косово (из српско-турског рата 1877-8 године)*, „Ратник”, књ. XXIII, св. III (септ.), Београд 1890, 292–303; Вл. Стојанчевић, *Прво ослобођење Косова од стране српске војске у рату 1877–1878*, Зборник радова са научног скупа Србија у завршној фази Источног кризе 1877–1878. године, Београд (Историјски институт) 1980, 457–474; Вл. Стојанчевић, *Из прошлости народа околине манастира Прохора Пчињског у време Другог српско-турског рата и ослобођења од Турака 1878. године*, Лесковачки зборник, XIX, Лесковац 1979, 115–123.

¹⁶ Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*, Београд, 1950, 545.

¹⁷ Жалба браће Станка и Величка Алексића-Осмака о убиству детета, тучи људи, хапшењима, отмицама пшенице и другог жита и њихово бекство „због зулума Арнаутског и Турског” у Врање (видети: Архив II, инв. 22/170, сигн. XXII/1).

¹⁸ *Рат Србије са Турском*, 192–193.

тање о заузетом турском земљишту код Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара, још није решено, али је покренуто, и има се тек накнадно решити". Како је познато, у овом пределу добровољачки одреди под командом националног радника игумана Нићифора Дучића контролисали су целу десну обалу реке Увца до њеног ушћа у Лим, делом и преко тога, као што је случај био и у подкопаоничким селима.¹⁹

II

У очекивањима да се закључи мировни уговор и коначно уреде односи између Србије и Турске и у смислу признања државне независности и територијалног увећања, српска влада развија пуну делатност, првенствено на дипломатском пољу, али и практичним организационим и пропагандним радом међу становништвом које је и даље остало под турском управом, односно о коме је требало дати за иностранство потребна обавештења.²⁰ Ово становништво, пак, на своју иницијативу, на разне начине, али најчешће тајно, преко својих представника, шаље жалбе на турске зулуме и молбе за присаједињење Кнежевини Србији.²¹ Неке од ових молби директно су адресоване на Јована Ристића. У овоме смислу развија се и знатна публицистичка активност и новинарска кампања. Са своје стране, српска влада настоји да придобије утицајне руске кругове и поједине руске листове – на пример „Русский миръ” или „Новое время” – како би дали подршку ослобођењу српског народа у Турској и за припајање крајева Старе Србије.

У оваквој ситуацији напетости и ишчекивања Ј. Ристић је један од главних и најистрајнијих људи у српској влади, преко кога се великим делом одвија читава ова радња на српској еманципацији од Турске. Министарство спољних послова, којим он непосредно руково, и Пресбирио, чији је шеф неуморни Матија Бан²², свако у свом домену рада, настоје да велике успехе српске војске претворе и у велике успехе на пољу политичких одлука. Отуда се српска ствар јако пропагира у Европи, и у томе смислу сачињавају се и преводе на стране језике неколике књиге и брошуре.²³ На посредан или непосредан начин, Ј. Ристић се за ово користи и неким личним познанствима. У томе он има пуну подршку кнеза Милана и српске владе и уопште српског јавног мњења. Међу Ру-

¹⁹ Упутство српске владе генералу Ранку Алимпићу у Шабац, да се против Аустро-Угарске не сме ништа негативно говорити, од 27. јануара 1878 (Архив II, инв. 19/316, сигн. XIX/5).

²⁰ Чedomир Попов, *Србија на аушћу ослобођења 1868–1878*, Београд, 1980, 182.

²¹ „Српске новине”: N° 34, 14. II 1878, из Трна; N° 35, 15. II, из Борове Главе и Ибарске долине; N° 39, 19. II, из Беле Паланке, итд.

²² Архив II, инв. 22/157, сигн. XXII/1 (писмо Матије Бана Ристићу, од 19. VI 1878).

²³ Осим три брошуре, штапане 1878. године у Београду: Ђорђа Поповића, *Сѣара Србија*, Димитрија Алексијевића, *Сѣаро-Срби*, и Деспота Бацовића, *Којој словенској грани припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији*, видети и две публикације на француском: *La réorganisation politique de l'Orient sur la base de l'équilibre des races. Par un Indigène de la Péninsule*, Paris 1878, 1–23; *La question d'Orient et le Congrès de Berlin*, Paris 1878; 1–40. Такође видети и мање познате: *Notices statistiques sur la Péninsule des Balcons*, 1–12; *Anciens Patriarchats de la Péninsule des Balcons, d'après de Glasnik, Organe de la Société littéraires serbe*, liv. X. pag 297, 1–16.

сима у јавности се посебно заузимају за српску ствар историчар Мајков и Дурново.²⁴

У међувремену, у преговорима које је по налогу своје владе током фебруара 1878. године водио са турским опуномоћеницима, најпре у Једрену, а затим у Сан-Стефану, ранији руски посланик у Цариграду гроф Игњатијев заступао је другојачију концепцију уређења јужно-словенског питања, као целине у односу на Турску. За њега је био нарочито важан источни део Блаканског полуострва, па је предност, у начелу, давао Бугарској, а не Србији.²⁵ Отуда, он се није много обазирао на посебне интересе Србије, а нарочито после њеног пораза 1876. године, и, насупрот њој, заузимао се за успостављење једне велике и снажне бугарске кнежевине, која би обухватила готово све јужнословенске земље у некадашњем Румелијском вилајету, тј. сву европску Турску са словенским становништвом, са изузетком Босанског пашалука (вилајета). Имајући снажну подршку првог царског комесара за ослобођену Бугарску кнеза Черкасског,²⁶ Игњатијев није признавао постојање Старе Србије као историјске и етничке територије српског народа у Турској, па је самим тим и територијална тражења српске владе првобитно свео на ниво незнатног проширења, односно исправки српских граница у граничном делу према Приштинском и Новопазарском сандаку. По свој прилици, насупрот својим ранијим заузимањима на Порти за Србе у Старој Србији²⁷ – посебно за оне са целе територије Нишког сандака, по Једренском примирју он је усвојио гледиште Бугарског букурештанског комитета (БРЦК) из 1876. године, по коме је требало да Јастребац, Копаоник и река Ситница чине будућу границу између Бугарске и Србије,²⁸ чиме се практично елиминисао појам Старе Србије и Срба јужно и источно од ових географских објеката. Са друге стране, полазећи са свога током рата утврђеног гледишта,

²⁴ Међу Русима су се за Србе посебно заузимали у јавним гласилима историчар Мајков, писац књиге о српској историји, и пријатељ митрополита Михаила Н. Дурново, добар познавалац савремених проблема на Балканском полуострву. Пред само закључење Санстефанског уговора српске интересе заступају Черњајев, у „Руском миру“, и Мајков, у „Новом времену“. – Видети: Јов. Ристић, *Дипломатска историја*, 123/4. Видети, такође, врло информативан прилог Михаила Бјелице, *Публицистичка активност Србије уочи Берлинског конгреса*, зборник радова: *Србија у завршној фази Велике источне кризе*, 325–329.

²⁵ Видети тротомни корпус докумената: *Борба за национално ослобођење Бугарии у период руско-турецкој войни*, том второй, 1877–1878, Москва 1964, 644; *Борба России и Болгарского народа за создание Болгарского Государства*, том третий, 1878–1879, Москва 1967, 675. В., такође, *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Сборник статей, Москва 1953.

²⁶ Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из усвојена о рашу 1877–1878. год.*, Београд 1892, 136–138; Горан Д. Тодоров, *Временното руско ујавление в България през 1877–1879*, София, 1958.

²⁷ Андрија Раденић, *Документи из руских архива о њојкешу за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861*, Архивски преглед, 1–2, Београд 1970, стр. 129–140.

²⁸ Христо Христов, *Ослобођењето на България и политиката на Западните држави 1876–1878*, София 1968, 76 (карта: България и балканските држави според Санстефанскиј мирен договор от 1878 г.): Архив Историјског института, инв. 19/357, сигн. XIX/5 (Ристић кнезу Милану, 15. II 1878, поводом акције бугарских студената у Москви и њихове представке књазу Горчакову).

Игњатијев је територију будуће бугарске државе сагледао према границама предложеним на Цариградској конференцији почетком 1877. године.²⁹ Ристићева схватања будућег положаја Србије, тако, видно су се почела разликовати од Игњатијевљевих планова о новим политичким односима на Балканском полуострву. Уосталом, и службени извештаји из Петрограда, преко руског конзула у Београду, указивали су на велику несагласност српских и руских планова о територијалним разграничењима у ослобођеним крајевима побеђене Турске. Дотада срдачни и чврсти савезнички односи између српске и руске владе доспели су у стање непријатног искушења, чему је узрок било бугарско питање, коме су обе владе, свака са своје стране, приступиле са разних гледишта и са различитим оценама у погледу његовог решења по ослобођењу од турске управе.³⁰

Сазнавши на време за гледишта Игњатијева на преговорима у Сан-Стефану и од пуковника Катарције, који је као српски представник боравио у штабу великог кнеза Николаја, и од Милосава Протића, опуномоћеника српске владе у Петрограду, да су – на страну захтеви из јануарског мемоара – чак и скоро све тековине српске војске доведене у питање, па и сам Ниш, кнез Милан је енергично одбијао и помисао да би овај град, „капију од Старе Србије”,³¹ Србија олако препустила Бугарској. Овакав српски став имао је извесног дејства, и Игњатијев је пристајао да се српска граница помери до линије села Малча³² – Брестовац на Морави. Спор се, међутим, настављао.³³ Одбацивши незнатне ректификације будуће границе Србије према Бугарској, као атак на углед српског кнеза и на част Србије као ратујуће и савезничке братске државе, кнез Милан се посебним писмом обратио и цару Александру, а затим и кнезу Николају и самом Игњатијеву, којима је у посебну мисију послао пуковника Милојка Лешјанина, ратног команданта српског Моравског корпуса.³⁴ Он је са собом носио нове предлоге за уређење нове српске границе према Турској и према Бугарској. У формулисању нових српских предлога свакако је учествовао

²⁹ В. М. Хвостов, *История дипломатии в новое время 1871–1914*, Москва 1963, 83–133; *Историја дипломатије. Дипломатија новог доба (1872–1919)*, св. 2 (у редакцији В. П. Потемкина), Београд 1949, 29–52; А. Дебидур, *Дипломатска историја Европе. Од отпиранија Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814–1878)*, књ. II, Београд 1934, 725–811.

³⁰ Видети: С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1960; исти, *Очерки по истории южных Славян и рускобалканских связей в 50–70-ые годы XIX в.*, Москва 1970; *100 лет освобождения Балканских народов от Османского ига*, Материалы международной конференции, Москва (Академия наук СССР, Отделение истории) 1979, 1–222.

³¹ Више детаља видети: Вл. Стојанчевић, *Ниш 1804–1878, Историја Ниша*, I, Ниш, 1983, 262–306.

³² Јов. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, 127.

³³ „Последње ограничење јако је поразило моје друштво. Ако ништа не можемо више добити, морамо тражити да југоисточна граница почне од теснаца Св. Николе па да иде на Цариград и Грделицу...” (Архив Историјског института, инв. 19/352, сигн. XIX/5.: Ј. Ристић кнезу Милану, из Београда у Ниш, 7. II 1878).

³⁴ Вл. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године*, Лесковачки зборник, XV, Лесковац 1975, 71–78.

и Јован Ристић, искусан у формулацијама и стилизацији дипломатске кореспонденције са највишим представницима европске политике и дипломатије.

Пуковник Лешјанин је стигао у Једрене 10/22. фебруара и одмах био примљен и од великог кнеза Николаја и од Игњатијева.³⁵ Он је, према упутствима, тумачио и залагао се за нови српски предлог, чија је садржина била у томе што је српска влада излазила у сусрет руској влади, свдећи сада своје захтеве за Косовским вилајетом само на западни део Новопазарског санџака – до реке Лима и Плава, и на Приштински и Нишки санџак, одуставши тако од претензија на остале крајеве Косовског вилајета (тј. на цео Призренски, цео Скопљански и делове Дебарског санџака, као и на делове Видинског и Софијског санџака Дунавског вилајета). Другим речима, под новим тешким околностима у којима се ненадано нашла, српска влада је сматрала да у уговору са Турском има да добије – као неодступна своја права – срезове (казе) и вароши: Вишеград, Нову Варош, Сјеницу, Пријепоље, Нови Пазар, Косово (са Митровицом, Приштином, Гњиланом и Качаником), Врање, Лесковац, Трн, Пирот, Белу Паланку (Ак-Паланка)³⁶ и Ниш. Формално саслушавши нови српски предлог, Игњатијев је обећао подршку, нарочито да Србија добије заједничку границу са Црном Гором на реци Лиму, али је и даље сматрао „да су захтеви претерани” и да се проширењу Србије енергично противи Порта.³⁷

III

Санстефански уговор, потписан 19. фебруара/3. марта 1878, означаио је крај ратном стању између Турске и Русије и њених савезника, Румуније, Србије и Црне Горе. Познате су његове одлуке које се тичу српских земаља дотада под турском влашћу и саме Србије, којој је призната државна независност и извесно повећање територије. У односу на Лешјанинову мисију те територије биле су знатно смањене. Србија је добила део Новопазарске и Митровачке казе, Вучитрнску казу са Лабом, Куршумлију, Прокупље, Лесковац, Белу Паланку и Ниш.³⁸

³⁵ Вл. Стојанчевић, *Мисија генерала Милојка Лешјанина у Сан-Стефану пред закључење руско-турског уговора 1878. године*, Годишњак града Београда, XXIV, Београд, 1977, 115–125; Н. Дучић, *Борба добровољачког кора Ибарске војске и усјаничких чета Јаворског кора 1876, 77. и 78 год. Грађа за историју српског рата за ослобођење и независност*, Гласник Српског ученог друштва, II одељење, књига XIII, Београд, 1881, 307–372.

³⁶ Вл. Стојанчевић, *Народни војскари за ослобођење и локални усјаници у нишком санџаку за време српско-турског рата 1877–1878. године*, Лесковачки зборник, IX, Лесковац 1979, 171–184; исти, *Прошлости југоисточног краја у периоду ослобођења 1874–1878. године*, Историјски часопис, XXVII, Београд, 1980, 197–208; исти, *Сарадња Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877–1879*, Архив за историју здравствене културе Србије, VI–VII, Београд 1977/78, 3–15.

³⁷ Јов. Ристић, *Дипломатска историја*, 120.

³⁸ Нав. дела, 143.

Чак ни сви крајеви које је српска војска ослободила у децембру 1877. и у јануару 1878. године нису дошли у састав Србије: Гњиланска каза била је враћена Турској, а Врањска, Трнска, Брезничка и Пиротска каза уступљене су Бугарској. По члану III Санстефанског уговора, чак, „српска војска има да напусти земљиште, које није обухваћено горе назначеном границом, за петнајест дана, од кад се потпишу прелиминарије мира”.³⁹ А то уступање, односно напуштање ослобођених крајева, чинило је више од половине ратних тековина српске војске и губитак је обухватао неколико стотина села. Ристић је рачунао да је Србија по Санстефанском уговору требало да уступи Бугарској простране територије на којима је живело „и до 800.000 становника”.⁴⁰

Утисак о Санстефанском уговору био је у Србији поразан. На западу се губила Босна, којој је уговор предвиђао аутономију, али за коју њени муслимански становници нису хтели ни да чују, независно од тога што је са аустријске стране било речено да српске претензије не смеју да пређу преко река Лима и Дрине. На југу, Турци су одбијали да уступе још незапоседнуте делове Новопазарског и Приштинског санџака, на шта су били обавезни по уговору. На истоку и југоистоку, од српске владе се тражило да испразни ослобођене територије у року од само две недеље! Губици од 5410 жртава рата, као и огромни ратни трошкови, допуњавали су слику укупних губитака.⁴¹ Незадовољство Санстефанским уговором било је, отуда, веома велико, а то су, пре свега, почели да изражавају кнез Милан и чланови српске владе, разуме се, и Јован Ристић, као ресорни министар спољних послова.⁴² Требало је ипак наћи пут изласка из овакве неугодне ситуације, која се као контраст показивала после тако великих успеха српске војске на бојном пољу.

Пошто је рат био завршен и пошто је војску заменила политика и дипломатија, то је у решавању државне и националне политике Србије Ристићева улога могла доћи до пуног изражаја. У оваквој, за српске интересе прилично неодређеној, ситуацији Ј. Ристић је прилике схватио онаквим какве су у ствари оне и биле тога тренутка. Признајући чињенице, међународни положај Србије после Сан-Стефана и објективно сићушне снаге Србије, он је, опрезно избегавајући да се отворено супротстави било Аустро-Угарској;⁴³ било Русији, упорно настајао да ипак нађе једно друго, погодније решење за интересе српског народа у целини. Инстинктом доброг и вештог политичара и дипломате, он је знао да се добро сналази у свакој ситуацији и да, често, из наизглед не-

³⁹ *Рајс Србије са Турском*, 194–195.

⁴⁰ Јов. Ристић, *Дипломајска историја*, 135; Н. Д., *Државе и народи Балканског полуострва, њихова прошлост, садашњост и будућност...* Београд, 1891, 96; 80.

⁴¹ *Рајс Србије са Турском*, 449.

⁴² Архив Историјског института, инв. 19/401, сигн. XIX/5 (Јов. Ристић генералу К. Протићу, 8. IV 1878).

⁴³ Архив Историјског института, инв. 22/490, сигн. XXII/2, 18. I 1878.

могућих позиција, извуче неко решење које је практично значило извостан успех и постигнуће одређеног политичког или дипломатског циља.⁴⁴ Тако је Ристић поступио и у периоду који је од Сан-Стефана водио ка Берлину и у томе је постигао неколико резултата од доста крупног значаја, и у односу на Турску, и на Русију, и на Аустро-Угарску.

Што се тиче Ј. Ристића и његових погледа на новонасталу ситуацију, карактеристично је једно његово писмо од 8/20. марта 1878, које је, парафразирајући неке одредбе о територијама и граници, истовремено износило и политичку тактику српске владе за њено држање у скорој будућности. Ристић је имао у виду и реакцију европске дипломатије и званичну политику неких великих сила, Енглеске и Аустро-Угарске у првом реду, које су одрицале Санстефанском уговору међународну важност, с обзиром на Париски уговор из 1856. године. Тај уговор, пак, предвиђао је договорну политику великих европских држава, сигнатарних сила – потписница Париског уговора, када је у питању била судбина турских посела у Европи. Кнез Милан и Ј. Ристић, који су, у ствари, водили спољну политику Србије, видели су у овом оспоравању Санстефанског уговора могућност за Србију и њене захтеве у односу на Турску, иако се, са друге стране, страховало од непријатних реакција неких туркофилских сила према Србији (у првом реду мислило се на Велику Британију).⁴⁵ Јер, још 1/13. марта енглеска влада је службено изјавила да захтева ревизију Санстефанског уговора, што се у Србији сматрало да иде на штету Русије и њених савезника, самим тим и Србије.⁴⁶

Ристићево писмо од 8/20. марта указивало је, између осталог, на следеће: „опазиће те у изводу одредбу. . . да за 15 дана (рачунајући од 19. ов. мес.) имамо напустити земљиште, које се налази ван наших нових граница, дакле и Трн, Пирот, Врању и тд. Напротив, не стоји, бар у изводу да би и Турци имали напустити у истом року предел, који нама има да припадне, а они га поседнута држе, као што је предел новопазарски, вучитрнски и т.д. – С тога ја држим, да ми несмемо пуштати из руку залог, коју држимо. Истина, да је та залога намењена Бугарима, а не Турцима, јер ће њима припасти и Врања и Скопље, Качаник, Трн, Пирот и т.д., али је за нас то све једно. Руси су везали уговор, па њима

⁴⁴ Alexander Novotny, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*, I Band, *österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses*, Graz – Köln 1957 (тамо и критички преглед најважније литературе).

⁴⁵ Драгољуб Живојиновић, *Бенцамен Дизраели и јужнословенски народи у време Велике Источне кризе 1875–1878*, Зборник за историју Матице српске, 14, Нови Сад, 1977, 79–97; Љиљана Алексић-Пејковић, *Српска штампа о енглеском јавном мњењу 1875–1878. године*, „Историјски гласник“, 3–4, Београд, 1953, 67–81.

⁴⁶ Н. Дурново јавља из Москве митрополиту Михаилу да Србија не уступа заузете земље од Турака, а ако Аустријанци уђу у Босну, да то уради и српска војска (Архив Историјског института, инв. 22/415, сигн. XXII/3); Јов. Ристић, *Дипломатска историја*, 146–7; David Mac Kenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*, Ithaca, New York, 1967, 278.

припада и дужност, да обезбеде његово свестрано извршење. По моме мишљењу могли би ми, кад навале Руси, повући се преко Тимока на траг, али не из Трна, Врања ни Пирота. Тај цео предел треба задржати... Попустљивост могла би нам бити веома штетна, а чврсто држање никако, јер смо ми те крајеве крвљу освојили. – Ми ћемо, по свој прилици, требати и војене снаге, да извршимо уговор и осигурамо своју тековину (која је и онако доста окрњена), па мислим, да не треба сувише редуцирати војску”.⁴⁷ Ристићево писмо било је, по свој прилици, упућено генералу Кости Протићу, који је и иначе о свим војним пословима обавештавао и Јована Ристића.⁴⁸ Овој Ристићевој основној мисли следила је практична радња српске владе.

Тако, већ сутрадан, 11/23. марта српском поверенику у Петрограду Милосаву Протићу⁴⁹ био је упућен телеграм са наменом да се од Горчаковљевог помоћника Жоминија, као пријатељски наклоњеног Србији, затражи да накнадно учини што у корист Србије и њених граница према Бугарској. Жомини је обећао извесне исправке, с тим што би ново разграничење морало „тек онда наступити кад одређене комисије на лицу места извиде, проуче и сазнају жеље тих подручја”.⁵⁰ Формално, са руске стране то је већ дозвољавало могућност да се може поново расправљати о будућој српско-бугарској граници. У овом смислу радио је и генерал Лешјанин, који је био упућен у Петроград у новој мисији српске владе. Он је 22. III/3. IV водио разговоре са Горчаковым, Гирсом и Игњатијевом. Два дана касније Протић је јављао Ристићу да је Аустро-Угарска до те мере игнорисале Санстефански уговор да је тражила нову деобу Турске и за себе интересну сферу која би се простирала до Балкана, Родопских планина и Јегејског мора са Солуном. Нове границе Србије у односу на Турску тиме су дошле у питање, што је наводило на мисао о тежњи Аустро-Угарске да у новонасталој ситуацији поведе разговоре и са Србијом, а што је Игњатијев дискретно 22. III поменуо Протићу, уочи свог пута у Беч („Аустрија хоће неке уговоре са Србијом и Црном Гором, неке железничке пруге, и бог зна шта”).⁵¹

Напуне две или три недеље по потписивању Санстефанског уговора, у Европи, на Балкану око Србије настала је једна неочекивано нова ситуација, пуна неизвесности и бојазни од нових политичких заплета.

У таквим околностима српска влада је прихватила Ристићеве идеје од 10/22. марта да се, до даљега, задржи постојеће стање у њеним односима са Турском, како је то већ било углавном регулисано

⁴⁷ Бранко Петровић, *Јован Ристић. Биографске и мемоарске белешке*, Београд, 1912, 60–61.

⁴⁸ Архив Историјског института, инв. 19/372, сигн. XIX/5 (Ј. Ристић генералу К. Протићу).

⁴⁹ Јов. Ристић, *Дипломатска историја*, 149–151.

⁵⁰ Нав. дело, 151.

⁵¹ Нав. дело, 157.

Једренским примирјем. То је стање почивало на *status militaire*⁵² и српска влада га је применила и у односу на Бугарску.

Изазећи у сусрет српској влади, руска влада је убрзо службено признала разграничење између Србије и Бугарске⁵³ на овом принципу војног запоседања српске и руске војске,⁵⁴ са правом увођења на тим територијама српске односно бугарске цивилне управе, и што су Срби задржали под својом управом и тзв. Кулски срез⁵⁵ од Видинског санџака и брезничку казу од Софијског санџака, напустивши Радомир,⁵⁶ сливнички предео и Ћустендилско Крајиште са Босилградом.⁵⁷ Прихватајући војни статус као практично решење, руска влада је у овом тренутку, у ствари, суспендовала важност одредбе из Санстефанског уговора о делимитацији бугарске од српске државе. Тако је граница Нишког санџака према Софијском санџаку – с изузетком брезничке казе,⁵⁸ која је задржала српску управу – остала границом Србије према Бугарској, све до јуна 1879. године, упркос неким повременим покушајима са бугарске стране, као и руских гувернера Софијског и Видинског санџака да се граница повуче према одредбама уговора у Сан-Стефану.⁵⁹ Међутим, при свим оваквим покушајима кнез Милан је показао чврсто држање, одбивши чак и један полуслужбени покушај једног високог представника руског министарства спољних послова да се Бугарима изиђе у сусрет. За све ово време кнез Милан је одржавао редовне консултације са Ј. Ристићем и прихватао његове савете и сугестије да се задржи сва она територија, већ назначена, коју је српска војска на крају рата ослободила од Турака. То исто важило је и за држање према Турској, све до времена када ће у Берлину започети Конгрес државника великих сила. Тако је све до почетка Берлинског конгреса изгледало да ће на овој основи бити решено и питање српско-бугарског разграничења, тим пре што је било познато да се становништво спорних крајева, па једним делом чак и

⁵² Архив Историјског института, инв. 19/377, сигн. XIX/5.

⁵³ Архив Историјског института, инв. 19/400, сигн. XIX/5, 7. IV; инв. 19/398, сигн. XIX/5.

⁵⁴ *Зайиси Јеврема Грујућа*, 319.

⁵⁵ Вл. Стојанчевић, *Улога Србије у ослобођењу крајева Западне Бугарске од турске власти и српска управа у шев. Кулском срезу 1877–1879*, „Историјски часопис”, XXIV, Београд 1977, 223–234.

⁵⁶ Мита Ракић, *Из Нове Србије: XII, Софија; XIII, Штрума и Мрака; XIV, Граово*, „Отаџбина”, књ. 6, св. 21, Београд 1880, 107–120.

⁵⁷ Генерал Воин Максимович, *Военные связи и отношения Сербии и России 1806–1917*, Югославия, Сборникъ статей, I Белградъ 1930, 277. (Тимочки корпус био је у вези са Русима „около Сливнице”. Срби су узели Ћустендил). – Видети Карту код: Вл. Стојанчевић, *Јован Ристић и његова Дипломатска историја*, 38–39.

⁵⁸ Вл. Стојанчевић, *Српска управа у Брезнику и Граову 1877/79. године*, Зборник Филозофског факултета, XIV–I, Београд, 1979, 345–350.

⁵⁹ Крајем маја слат је официр генерала Тотлебена у Србију, да би се уредила граница „насу-прот Пирота” (Архив Историјског института, инв. 19/421, сигн. XIX/5: кнез Милан Ј. Ристићу у Берлин, 31. V 1878).

оно које је остало под бугарском администрацијом,⁶⁰ у маси изјашњавало за остајање под српском влашћу, односно да буде присаједињено Србији. У овом погледу заокрет ће настати тек на Берлинском конгресу.

Око одређивања нових српских граница, и према Бугарској и према Турској, Ристићева схватања интереса Србије и његов рад да се на најприкладнији начин изнађу решења да се ти интереси сачувају и према Аустро-Угарској и Турској и према Бугарској, на основама *status militaire* (чак и у нововарошком и сјеничком крају, за које је Аустро-Угарска, убрзо по објављивању Санстефанског уговора, изјавила да спадају у њену интересну сферу) изгледа да су превладали над мишљењима генерала К. Протића и Српске врховне команде, који су једно време били склони да се из наводно стратегијско-одбрамбених разлога, повуку из врањског и пчињског предела на Грделичку клисуру!⁶¹

IV

Непосредно пред Берлински конгрес,⁶² Ј. Ристић је, као представник Србије, циљеве српске спољне политике поставио у троструком односу – према Русији, Аустро-Угарској и Турској: према Русији, уколико се мислило да је могуће изнаћи другојачије основе за ново одређивање српско-бугарске границе, тј. за њену исправку у корист Србије; према Аустро-Угарској, у смислу закључивања споразума за уређење међусобних односа по закључењу мира и за подршку ствари Србије на Берлинском конгресу; према Турској, од које је требало одузети што ширу територију јужно од дотадашње српске границе.⁶³ Пи-

⁶⁰ Архив Историјског института, инв. 19/376, сигн. XIX/5 (Панга Срећковић, начелник пиротског округа, Ј. Ристићу, 23. III 1878).

⁶¹ Архив Историјског инситута, инв. 19/372, сигн. XIX/5, 9. III 1878.

⁶² Конгресне протоколе и закључке са седница који се односе на Србију видети у: *Nouveau Recueil Générale de Traités et autres actes relatives aux rapports de Droit international. Continuation du grand Recueil de G. Fr. Murtens par Charles Samwer et Jules Hopf. Deuxième Serie, Tome III, gottingue 1878*, 330, 345/6, 406, 411, 413. Видети и зборник радова са међународног скупа: *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, 1–525. Од домаћих зборника радова посвећених ослободилачким покретима, српско-турским ратовима и Источној кризи, у годни 1875–1878, видети: Зборник радова са научног скупа *Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877–1878)*, Београд (Историјски институт) 1980, 508; Радови са научног скупа *Сјогодишњица црногорско-шумског раја 1876–1878*, Титоград (Црногорска академија наука и уметности) 1978, 298; *Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875–1878*, том I, II, III, Сарајево (Посебно издање Академије науке и уметности Босне и Херцеговине) 1977, 407, 439, 292; *Македонија во Источна криза 1875–1881*, Скопје, Македонска академија на науките и уметностите, 1978, 789.

⁶³ Видети: Зарија Поповић, *Пред Косовом, Белешке из доба 1875–1878*, Сремски Карловци 1899, 80–100, 101–128.

тање државне независности долазило је у први план у сва три случаја Ристићеве дипломатске радње.⁶⁴

Тако, у првом питању, до почетка рада Берлинског конгреса, српска влада се упорно залагала за политичку основу и политичко признање војног статуса, тј. за правно признање територијалног запоседања српске војске на крају рата, и за мировно озакоњење српске цивилне управе у крајевима које су српске власти држале по истеривању Турака, а што је отприлике одговарало и етничком стању и политичким расположењима становништва.⁶⁵ У томе се видео компромис и нека врста средњег решења између руских пројеката у Бугарској, по Санстефанском уговору, и српских претензија, изнесених у мемоару о границама Србије с почетка 1878. године. Када је руска дипломатија одбила овај српски предлог, на самом почетку рада Берлинског конгреса, Ј. Ристић се залагао, чинећи даље уступке, да државна граница између Србије и Бугарске буде на старим међама Нишког и Софијског санџака и за мање исправке српске границе на Тимоку.⁶⁶ Ове ставове српске владе Ристић ће бранити у Берлину у свим случајевима и свим погодним приликама.

Друго питање, односи с Аустро-Угарском,⁶⁷ састојало се у томе да Србија обезбеди подршку суседне монархије код решавања српских граница према Турској и Бугарској, преузимајући у замену неке обавезе које су обезбеђивале аустроугарске интересе у Србији (градња железнице, регулација Ђердапа, трговински уговор) и истовремено разграничавала њене територијалне аспирације у Турској од српских. Руски дипломати сугерисали су српској влади, посебно гроф Шувалов Ристићу у Берлину,⁶⁸ неодложно споразумевање с Аустро-Угарском, како би се избегле њене сметње на самом Конгресу. Треће питање односило се на присаједињење Србији предела Старе Србије и то је пред-

⁶⁴ Из једне Ристићеве забелешке, под насловом „предмети, који могу на Конференцији бити претресани односно Србије“, набраја се 13 тематских тачака, и то: „1) Независност Србије, 2) Њено територијално увећање, 3) Европска гаранција, 4) Турски државни дугови уколико би се тicali уступљених предела, 5) Једнакост свију грађана српских (Мухамеданца и Јевреја са Србима), 6) Регулисање Дунава (Ђердап), 7) Турско приватно и државно имање у уступљеним пределима (спахилуци), 8) Жељезничко питање, 9) Црквена управа (одношаји према Цариградском патријарху, босанска црква православна), 10) Капитулације хоће ли важити за независну Србију, 11) Експлоатација српске железнице, 12) Трговачки уговори, 13) Приметбе аустр. [ијске] против Н. Пазара“ (Архив Историјског института, Инв. 22/219, сигн. XXII/2).

⁶⁵ У једном писму Ј. Ристићу генерал К. Протић пише како „нема села“ у крајевима које је ослободила српска војска, а да се становништво не оглашава да жели да остане под српском влашћу (Архив Историјског института, инв. 22/151, сигн. XXII/1, 12. VI 1878).

⁶⁶ *Записи Јеврема Грујића*, 337, 339, 347–348, 352–354.

⁶⁷ О аустројској спољној политици и њеним тежњама на Балкану видети: Eduard von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit*, III Band, Stuttgart 1913.

⁶⁸ Архив Историјског института, инв. 22/40, сигн. XXII/1 (Ј. Ристић кнезу Милану и Ј. Грујићу, 7/19. VI 1878); Вл. Стојанчевић, *Србија [Аустро-Угарска] и Русија од Санстефаног мира до Берлинског конгреса [према Босанско-херцеговачком питању]*, научни скуп: *Ошиор аустроугарској окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини*, Сарајево (Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине) 1979, 203–214.

стављало главни Ристићев напор и пре и у време одржавања Берлинског конгреса.⁶⁹ Али ово питање се искомпликовало и низом актуелних проблема који су се јављали као последица српско-турског и турско-руског рата. Ти проблеми били су: српске избеглице из Турске, арбанашки исељеници – повратници,⁷⁰ имовина турских мухацира,⁷¹ повреде граничне линије,⁷² двовласничка имања, заштита пограничних Срба од насиља муслимана – појединаца и турске власти,⁷³ репатријација српских заробљеника из Турске⁷⁴ и др. Неки од ових проблема (нпр. српске избеглице из 1875/76. године) провлачили су се годинама, неки су били из времена ратних операција, а неки су настали по закључењу Једренског примирја и Санстефанског мира.

Што се тиче првог и другог питања, она су била доста расправљена у историографији, посебно ово друго. О томе је сам Ј. Ристић изнео мишљење, као и о ангажовању за време мисије у Бечу и Берлину. Он је сматрао да је само захваљујући Аустро-Угарској, мада по цену тешких уступака са српске стране, Србија на Берлинском конгресу добила онаква територијална проширења која су била већа од онога што би јој припало да је Санстефански уговор остао у важности, и то било да се радило о крајевима који су имали припасти Бугарима било о онима који је требало да се врате Турцима. Али, при томе Ристић је наглашавао руску помоћ „у свим осталим питањима”,⁷⁵ посебно да се умањи аустријски притисак у неким екстремним захтевима према Србији (нпр. пројект о заједничкој царинској и војној унији), као и да се избегну неки облици из трибутарних обавеза Србије према Порти, на чему је особито инсистирала Енглеска (капитализација трибута).

У проблематици решавања ова два питања, с обзиром на лично залагање, Ристић је на Берлинском конгресу имао и успеха и неуспеха, али је неоспорно да је његово неуморно и зналачко залагање допринело да Србија добије веће користи него што се могло рачунати пред почетак рада Конгреса.

⁶⁹ Мноштво докумената о томе видети у књизи *Србија 1878. Документи* (приредили Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самаринић), Београд (СКЗ) 1978. Такође видети: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њедели Србије 1877–1878. године*, Лесковац, 1975, 165–166, 281–285.

⁷⁰ Радослав Љ. Павловић, *Сеоба Срба и Арбанаса у рајтовима 1876. и 1877–1878. године*, Гласник етнографског института САН, IV–VI, Београд 1957, 1–52 (са картом Сеоба Срба и Арбанаса у ратовима 1876/78, г., стр. 21); Видосава Николић, *Архивски прилози за изучавање етничких, социјалних и економских прилика у Прокуљу 1877/78. године*, Архивски алманах, 4, Београд 1962, 135–159.

⁷¹ Видосава Николић-Стојанчевић, *Насељавања Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у Тојличком округу после ослобођења 1878. године*, Лесковачки зборник, IX, Лесковац 1979, 225–248.

⁷² Архив Историјског института, инв. 22/6, сигн. XXII/1, 8. VI 1878.

⁷³ Архив Историјског института, инв. 22/144, сигн. XXII/1, 9. VI 1878.

⁷⁴ Архив Историјског института, нав. место.

⁷⁵ Ј. Ристић, *Дипломатска историја*, 226–227.

Тако, у односу на границе Санстефанске Бугарске, Ристић је успео да с једне стране, приволи руске представнике да се одрекну аспирације на врањски округ у корист Србије, а да, с друге стране, уз снажну подршку грофа Андрашија задобије за Србију већи део пиротске казе (без Цариброда и Драгомана), задржавши при томе и стратешки важан Светониколски кланац на Старој планини. Његов предлог – који је усвојила српска влада – да се за спорне крајеве (Пирот – Трн) примени плебисцит⁷⁶ Шувалов није хтео да прихвати. Најзад, иако је лично много допринео својим разлозима да политичка комисија Конгреса и трнску казу додели Србији, коначни резултат је изостао када су руски представници тражили компензацију у трнско-царибродском крају за изгубљени Ихтиман и Џумају. Трнска каза припала је Бугарској, упркос крајњем залагању Ј. Ристића и порукама српске владе.⁷⁷

У проблематици српско-аустроугарских односа Ристић је на Конгресу имао далеко мање среће с Андрашијем, који је ишао до границе крајњих уцењивања и отворених претњи, не само када је Ристић сондирао терен да аустро-српска граница иде целим током Дрине (део вишеградске казе) и да Лим буде граница између Србије и Црне Горе већ и код покушаја да, изван непосредне аустроугарске интересне сфере у тзв. Санџаку, Србија добије од Турске гњиланску казу, новобрдски крај и долину лаба – тзв. лабски срез,⁷⁸ у коме је већ била заведена српска цивилна управа, чак и упркос снажној подршци коју су руски дипломати пружили Србији. То исто важило је и за оно неколико десетина српских села на десној обали Увца, у нововарошкој и сјеничкој кази, која су била ослобођена још почетком рата 1877. године.⁷⁹ Што се тиче Босне, ту је ствар била јасна још пре почетка рата 1877/78. године да је она спадала у аустроугарску интересну сферу, па се њено питање на Конгресу унапред сматрало за *fait accompli*. Андраши је једино пристао да Мали Зворник и Сакар (на десној обали Дрине) припадну Србији. Насупрот томе Аустро-Угарска је обазирјући Порту да јој преда утврђено дунавско острво Ада-Кале, не обазирјући се нимало на српске интересе за њим.

⁷⁶ *Зайиси Јеврема Грујића*, 341; Архив Историјског института, инв. 22/55, сигн. XXII/1, 20. VI. 1878.

⁷⁷ Вл. Стојанчевић, „*Коџобаша*“ *Трнске казе Аранђел Сјанојевић и српско-бугарски спор око Трна и Знејоља 1878–1879*, Историјски часопис, XXV–XXVI, Београд, 1979, 193–217. – Упоредити и: Архив Историјског института, инв. 22/70, сигн. XXII/1 (Ристић кнезу Милану и Ј. Грујићу, 27. VI 1878).

⁷⁸ Настојање да се добије бар линија Канилуг–Ђак–Велиглава–Пољаница–Кончул–Рујан–Свети Никола–Црни Врх, односно Драгоман–Свети Никола (Јов. Ристић Ј. Грујићу, из Берлина, 23. VI 1878, Архив Историјског института, инв. 22/61, сигн. XXII/1).

⁷⁹ Архив Историјског института, инв. 22/174, сигн. XXII/2 (Дучићева *Биљешка*).

У сфери српско-турских поратних прилика и политичких контроверзи, Ристић је на Берлинском конгресу, осим наведених питања и одређивања државне границе, посебну пажњу посветио положају Срба у суседним пограничним крајевима Старе Србије.⁸⁰ У односима са Портом он је ово питање држао отвореним још од времена Првог српско-турског рата, када је поставио питање српских избеглица из тих крајева и њиховог страдања од арбанашких и черкеских башибозука.

Постављање питања Старе Србије на Берлинском конгресу за српску владу имало је двоструку основу: политичку и моралну. Смисао политичке основе био је у томе што се, по начелу народности, захтевало њено присаједињење матичној земљи – држави, учесници у једном ослободилачком рату против Отоманске царевине, која се сматрала завојевачем покорених балканских народа и земаља. Турци су те земље стекли војничком премоћи и окупацијом, па је било природно да, после једног изгубљеног рата, врате раније освојене територије оном народу од којег су их били освојили.⁸¹ У случају Старе Србије то је право припадало Кнежевини Србији. То је, са друге стране, одговарало и логици историјских кретања у Европи тога времена, али и ослободилачком процесу који се пред Турском поставио српском револуцијом 1804. године и чији је циљ био ослобођење српског народа од турске власти и обнова српске државе на Балканском полуострву. Начело народности (национално начело), признато у међународном праву, тиме би требало да добије и своју теоријско-мисаону потврду, али и своју практичну примену, што је опет – овога пута – зависило од подршке и одлуке великих сила.

Морално значење постављања питања ослобођења Старе Србије од турске власти на Берлинском конгресу огледало се у томе што се тежило ослобођењу једног дела српског народа од правног система и државних институција једне старе царевине, чији је друштвени и фискални поредак почивао на верској подели муслимана – грађана и хришћана – поданика (раје) и, услед тога, на законској подређености хришћанског становништва шеријатском законодавству, уз извесну

⁸⁰ Васиљ Поповић, *Берлински конгрес (поводом њедесетогодишњице 13. јуна–13. јула 1928)*, „Браство“, 22, Београд, 1928, 122–146.

⁸¹ Јован Хаџи-Васиљевић, *Усјањак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години*, „Браство“, XI, Београд 1906, 101–121; Вл. Стојанчевић, *Из прошлости народа околине манастира Прохора Пчињског*, 120–121; Климент Цамбазовски, *Одбораша за Сјара Србија и Македонија и македонскога врашање од 1877–1881 г.*, Зборник радова Македонија во Источната криза (1875–1881), 341–344; Владимир Бован, *Јасиребов у Призрену. Културно-просветно прилика у Призрену и рад руског конзула И. С. Јасиребова, у другој половини деведесетог века*, Приштина 1983, 211–224; Ј. Х. Васиљевић, *Покрећ Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876. и 1877–1878...*, „Браство“, XII–XIII, Београд 1908, 202–251. о стању народног покрета у време српско-турских ратова видети, такође, исцрпну студију Вукомана Шалипуровића, *Усјањак у западном делу Сјаре Србије 1875–1878. године*, Титово Ужице, 1968.

примену цивилног – „реформног” законодавства. Отуда је захтев за политичким ослобођењем, последично, подразумевао и сврху социјалног и друштвеног ослобођења за један народ од више стотина хиљада људи чија је егзистенција, у ствари, била упадљиво угрожена од управе једне историјски анахронедеспотско-теократске државе, која је историјски, правно и морално била потпуно дискредитована и у Европи и на Балкану.⁸² Социјални и хуманитарни разлози изнесени од народних представника из разних крајева Старе Србије могли су да допринесу ослобођењу српског народа у Турској, што је, такође, и са ширег европског стајалишта, могло да значи и победу идеала европске цивилизације над турским примитивизмом.

Постојали су, дакле, сви разлози – социјални, хуманитарни и морални – да се српско питање, као проблем ослобођења народа од анархије турске управе, реши повољно и без већих неспоразума и потреса, али је све то зависило од одлука Берлинског конгреса. Немајући пуномоћја да активно суделује у раду конгресних седница, Ристић је другим каналима и средствима обавештавања износио овај проблем пред европске државнике и дипломате, а у томе смислу и сам прочитао пред Конгресом политичка дезидерата српске владе (на седници од 28. јуна, када му је био дозвољен приступ).⁸³ У ту сврху био је добродошао и један мемоар који је Конгресу доставио архимандрит манастира Дечана Сава Дечанац, у коме су се износила страдања српског народа у Старој Србији.⁸⁴ Међутим, као представник мале земље, који није имао приступа у раду Конгреса, Ристић је своје послове обављао изван конгресних седница. О овој ситуацији тешког положаја Срба у Турској,⁸⁵ и о старањима српске владе да Конгрес, по могућству, буде обавештен преко Ристића, нарочито је илустративан следећи докуменат.

Под датумом 17/29. јуна 1878. Ристић је добио „на увиђај” један свежањ докумената са назнаком „ради могуће употребе у садањим приликама”, и то: извештај начелника Штаба Врховне команде генерала К. Протића „о неделима турским с оне стране демаркационе линије”; Протићев извештај „о иступима Арнаута”; „прозбу народа Вишеградске нахије” за присаједињење Србији; копију циркулара српске владе дипломатским представницима у Београду „о неделима Арнаута

⁸² Видети интересантан извештај Д. Бацковића Ј. Ристићу, од 16. VI 1878. године, из Врања, „о стању ствари у Старој Србији и Македонији” и писменим представкама становништва скопљанске, кичевске, дебарске, охридске, битолске, прилепске и велешке казе да се присаједини Кнежевини Србији (Архив Историјског института, инв. 22/177, сигн. XXII/2).

⁸³ *Mémoire remis au Congrès de Berlin par Mr J. Ristich, ministre des affaires étrangères de Serbie* (Ристић је мемоар потписао 12/24. јуна у Берлину).

⁸⁴ Архимандрит Сава, као „пуномоћник народа Старе Србије”, обратио се 5. јула 1878. из Берлина посебним мемоаром. Видети и: Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ Београдски и митрополић Србије*, Минхен, 1980, 471, 472 (Сава Дечанац наводи како му је за време боравка у Берлину помагано од стране Ристићеве: „Био ми је на руци цео персонал Ристићев”. Дечанац додаје: „Разуме се свака је молба морала бити преведена на француски”).

⁸⁵ Вл. Стојанчевић, *Жалбе Срба Пећанаца на турске зулуме 1876–1878. године*, Архивски преглед, 1–2, Београд 1978, 151–160.

у Старој Србији”; копију жалбе упућене руском конзулу у Београду „о нечовечном поступку Турака према Трајку Хаџи Јакићу из Старе Србије”; „протоколарну молбу” браће Осмака – Срба из кумановског краја „о неделима Турака против њих”; жалбу „Македонских Словена” на њихова страдања и њихову молбу „да се с браћом сједине”.⁸⁶

Сличних предмета упућених Ристићу у Берлин било је доста.⁸⁷ У овом погледу нарочито је потресан докуменат од 22. јуна/4. јула 1878. о бројним убиствима Срба у гњиланској кази. Препис једног циркулара који је српска влада упутила „свим дипломатским агентима у Београду” био је упућен Ристићу у Берлин и из њега се видело да је само за период од 1/13 маја па до 23. маја/4 јуна, према провереним подацима, у гњиланској кази убијено 112 лица. За починиоце ових убистава били су означени Арнаути из Качаника, „Véritable nid de brigands”, и из неколико других суседних места (међу убијеним Србима помињу се сељаци из села: Мешине, Зебинац, Боловац, Каменица, Шипашница, Страја, Бушинац, Тиринац, Гризима, Ановац).⁸⁸

Ристић је у Берлину примао, уопште, много извештаја о убиствима и страдањима Срба у Турској,⁸⁹ а нарочито у пограничним пределима. Међутим, било је представки за присаједињење Србији не само из крајева под турском влашћу него и из оних под бугарском управом (Радомир, Ђустендил, софијска села, Белоградчик). Службена канцеларија Конгреса примала је све оно што је у вези са Турском било достављено са разних страна, али се у решавање није улазило. Конгрес је највећу пажњу посветио замени Санстефанског уговора новим уговором и политичком страном проблема коју је рат оставио за собом, а посебно уређењу нових граница Турске са њеним суседима, као и међународним обавезама старих и новонасталих држава на Балкану. Берлински конгрес, после тачно месец дана обимног рада, завршио је своје службене седнице 13. јула 1878. Неколико његових одлука, посебних одредаба, односило се и на Србију.

Вративши се у земљу, Ј. Ристић је донео, у овереном препису, службену документацију председништва Берлинског конгреса која се односила на Србију. При одласку из Берлина, пошто је формално примио честитања појединих представника великих сила, учесника у раду Берлинског конгреса, Јовану Ристићу честитао је окончање српских послова у односу на Турску, а посебно тешко и мучно стечену државну независност Србије, нико други до сам Леополд Ранке, чувени историк

⁸⁶ Архив Историјског института, Београд, инв. 22/154, сигн. XXII/1, 17. VI 1878.

⁸⁷ Архив Историјског института, Београд, инв. 22/147, сигн. XXII/1 (представка Д. Анастасијевића, К. Шуменковића и још седамнаесторице потписника из македонских крајева Сави Дечанцу за потпору српске владе и придружење Србији, 12. VI 1878. у Београду).

⁸⁸ Архив Историјског института, Београд, инв. 22/159, сигн. XXII/1 (извештај од 22. VI 1878).

⁸⁹ Архив Историјског института, Београд, инв. 22/158, сигн. XXII/1 (од 22. VI 1878).

Берлинског универзитета и његов професор и лични пријатељ, „као највеће благо, што је наша земља добити могла”.⁹⁰

Неколико дана касније Ристић је на затвореној седници Народне скупштине Србије, 13/25. јула 1878. прочитао извештај о свом раду у Берлину и о резултатима постигнутим на Конгресу. Државна независност Србије, увећање ослобођеним територијама (касније познатим као четири округа), ослобођење од трибута у износу од четрдесет хиљада дуката годишње, скидање тзв. гаранција европских сила (по одлукама Париског конгреса) и признање Србији равноправне прибрежне земље на међународној дунавској комуникацији били су добици од огромног значаја за даљи развој не само Србије као државе већ и као земље матице за цео српски народ који је и даље остао под туђинском влашћу. Иако то нигде није изричито рекао, Ристићу као да је најтеже падала аустроугарска окупација Босне и Херцеговине,⁹¹ губитак заједничке границе са Црном Гором у Санџаку иостанак гњиланске казе под турском и трнске под бугарском влашћу. Али, као искусан дипломата и државник, посебно као темељит и проницљив историчар, Ристић се тешио мишљу да је, са 1878. годином, једно тешко поглавље народне и националне историје било завршено и да су перспективе будућег рада биле много јасније и повољније, без обзира и на претрпљене неуспехе и тешке губитке који су дошли са стране Аустро-Угарске.⁹² Њих је он, дискретно и достојанствено, сматрао не само за поразе државне политике Србије свога времена и националне недаће великог обима већ и за свој лични неуспех и пораз. Ипак, био је поносан на оно што се на Берлинском конгресу постигло за Србију, нарочито за њене међународне везе и међународни положај у будућности. Као да је, у томе погледу, највише држао до тога што је Србија стекла своје место међу сувереним државама Европе. „Не треба да мислимо” – рекао је он на Крагујевачкој народној скупштини 13/25. јула – „да је добитак независности незнатан добитак... Ми смо добили много више. Што

⁹⁰ Видети: *Говор г. Јована Ристића министра спољних послова држан 13. јула 1878. год. у Тајној седници Народне скупштине о Берлинском уговору* (Печатано само за службену употребу), Београд, Државна штампарија, 1878, 33.

⁹¹ Приказ дипломатске радње и аустроугарске политике в. код Гргура Јакшића, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, Београд, САН, 1951. – О народном покрету за ослобођење од Турака у Босни и Херцеговини видети посебно у студијама: Васо Чубриловић, *Босански усџанак 1875–1878*, Београд, СКА, 1930, и Милорад Екмечић, *Усџанак у Босни 1875–1878*, Сарајево, 1960 (друго изд. 1975). Видети, такође, мемоарско дело Гавра Вуковића, *Херцеговачки и Васојевички усџанак 1875–1876*, Сарајево, 1925. Историографски преглед радова видети код Вл. Стојанчевића: *Издања архивске грађе и историографија у Србији о српско-турским ратовима 1876–1878. године за последњих сто година*, Архивски преглед 1, Београд, 1979, 33–50; *Библиографија југословенске лиџерашуре о Великој источној кризи 1675–1878*, књ. I, 1875–1878, Београд, Историјски институт, 1979, 1–144. Књигу архивске грађе видети код Берислава Гаврановића, *Босна и Херцеговина у доба аустроугарске окупације 1878. године*, Сарајево, Академија наука и умјетности БиХ, 1973, 386.

⁹² Видети: научни скуп *Ошћор аустроугарској окупацији 1878. године Босне и Херцеговине*, Сарајево (Посебна издања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине) 1979, 441; Новак Ражнатовић, *Црна Гора на Берлинском конгресу*, Цетиње, 1979, 337.

је год слобода за појединог човека, то је независност за државу, а колико год је та независност више ограничена, утолико се може уподобити ограничењу слободе индивидуалне". Парафразирајући, затим, шта му је о томе рекао Л. Ранке, Ристић наводи свој дијалог са њим: „На моју приметбу, да су код нас мишљења подељена и да неки више полажу на увећање земљишта, одговорио ми је овај славни муж, да и земљишно увећање има своје значајне користи, али да је *независношћу она основа*, на којој државе постају и своју будућност обезбеђују, као што показује историја Пруске. Ово наводим само стога, што желим да се види, како се у свету цени наш добитак независности”.⁹³ Не може се рећи, с обзиром на ово Ристићево излагање, да скори развитак Србије и њене државне и националне политике није умногоме ишао путем чији је значај велики немачки историчар, као своје сагледавање српског проблема у европској историји, изрекао своме талентованом ученику и угледном човеку српске историје.

Народна скупштина у Крагујевцу прихватила је Ристићев извештај и Ристићу одала признање на патриотском залагању и постигнутим успесима. Месец дана касније, када су владе великих сила санкционисале одлуке Берлинског уговора и прогласиле његову међународну важност, кнез Милан је, 10/22. августа, у прокламацији српском народу означио крај рата и његове резултате: „Мир, независност Србије и ослобођење једног знатног дела наше патничке браће”.⁹⁴ Ристићева улога у ратном и поратном периоду до закључења мировног уговора Србије са Турском тиме је била завршена. За његово име било је највише везано и присуство Србије на Берлинском конгресу и онакав исход српске државне и националне политике каквим се она, у међународним оквирима, показала у раздобљу првог полугођа 1878. године, од завршетка ратних операција до закључења Берлинског конгреса.

VI

У историографији је општеприхваћено мишљење⁹⁵ да је захваљујући управо Јовану Ристићу на Берлинском конгресу, уз признање државне независности, Србија добила онакве границе какве ће бити важеће све до Балканског рата 1912. године. Сам Ристић, не запостављајући да изнесе своје напоре и умешност, описао је проблематику српског питања на Конгресу и изнео оцену о свему што се са српске стране радило да успеси протеклог рата, као и претходне националнополитичке радње српске владе, дођу до што већег резултата. У овом по-

⁹³ *Говор г. Јована Ристића*, 38.

⁹⁴ *Рат Србије са Турском*, 454–455.

⁹⁵ О контроверзама и о критици Ристићеве *Дипломатске историје* од стране Милана Пироћанца и Милована Ђ. Миловановића видети: Вл. Стојанчевић, *Јован Ристић и његова Дипломатска историја*, 24–26.

гледу, он је у говору на Крагујевачкој народној скупштини изнео све основне податке који су, за тај моменат, били могући да се изнесу у јавност. Двадесетак година касније он ће све то опширније приказати и у својој *Дипломатској историји*. Каснија историографија прихватила је ова Ристићева казивања и читаву радњу српске владе из времена Другог српско-турског рата и послератног периода од Санстефанског мира до Берлинског конгреса и оценила је позитивно, као највећи домет онога што се у спољној и националној политици Кнежевине Србије тога периода могло уопште постићи.

Ипак, чини се, ни историјска наука а ни сам Ристић нису довољно истакли неке појаве, збивање и догађаје који су улазили у домен практичног рада српске државе и њене дипломатије – дакле, и Ристићеве личне делатности – управо у време око заседања Берлинског конгреса, и непосредно после тога. Било је речи не више само о правним питањима из међународних обавеза које је Србија преузела признањем независности и државне суверености нити о територијалним питањима и новом разграничењу Србије према Турској и према новоствореној Бугарској. Реч је о настојањима српске владе да се, пред европску дипломатију, бар начелно, постави питање права и заштите српског народа у Турској⁹⁶ (разлози због чега су и почели српско-турски ратови 1876–1878), као и да се предузму мере за безбедност нове српско-турске границе, посебно према Приштинском санџаку. Уколико је тога било, српска влада је преко Ј. Ристића и покушавала да то стави на дневни ред, од чега је понешто и приказано у овој нашој расправи.

Сва постојећа и нерешена питања из српско-турских односа која су била актуелна у лето 1878. године делом су била наслеђе претходног развитка, а делом непосредне последице које су изазвали ратови. Нека од њих је српска влада изнела пред представнике великих сила и за њихово решење својски се залагао Ристић у Берлину. Конгрес, како је већ уочено, практично није улазио у овај низ новонасталих проблема. Питање нових граница Турске према осталим балканским државама – раније насталим и новоформираним, самосталним или у вазалном односу према Порти – и политичке трансакције великих сила у вези с овом фазом разрешења источног питања били су основни проблеми одлука Берлинског конгреса. Отуда и Ристићева настојања, осим у личним иступањима, да на ширем плану пропагандно-публицистичке делатности заинтересује европску политичку и дипломатску јавност за српско питање у целини нису имала неки непосредан успех. Међутим, посредан резултат огледао се у томе што је Европи то питање, са више обавештења и конкретних чињеница, добило своје политичке и оквирне (географске) димензије. Политички појам Старе Србије,⁹⁷ који је фор-

⁹⁶ *Србија 1878. Документи* (видети посебно преписку аустроугарског и британског конзула у Београду са својим владама). О територијама тзв. кулске управе и трнског среза видети: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 165–167, 281–285.

⁹⁷ Манојло Ђорђевић-Призрепац, *Може ли се помоћи нашем народу у Сјавој Србији?* Београд, 1891.

мулисао Ј. Ристић и који је службено објављен у мемоару српске владе руској влади јануара 1878. године, па затим проширен у јавност, после Берлинског конгреса постојано улази у речник политичког и дипломатског кореспондирања и постаје предмет реалних политичких разматрања у вези са даљим развојем Источног питања и односа Србије са Портом.

О свим питањима покренутим ратовима 1876–78. године, Санстефанским и Берлинским уговором српска историографија још није исцрпно расправљала, што би сигурно требало да буде један од њених важнијих предмета истраживања. Ристићево дело, државничко и историографско, основа је и подстицај да се читава ова епоха државне историје Србије, с једне, и прошлост српског народа у целини, с друге стране, почне са више пажње и научничке одговорности истраживати и саопштавати.

**РАТ СРБИЈЕ С ТУРСКОМ И
ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ СРБА ПОД
ТУРСКОМ ВЛАШЋУ**

ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА, ДРУГИ СРПСКО-ТУРСКИ РАТ И ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ 1877-1878. ГОДИНЕ¹

I

Када је у јуну 1875. године избио велики народни устанак у источној Херцеговини, познат као „Невесињска буна”, био је то почетак једног низа великих народних устанака од којих су нарочито били запажени у Босанској Крајини и западном делу Старе Србије, а са којима је у ствари отворена тзв. Велика источна криза 1875–1878. године. Несређени аграрно-правни односи, велике и ванредне порезе као и тешке злоупотребе управних власти били су они главни узроци унутрашњег карактера због којих су устанци и били покренути. То исто важило је и за остале области са јужнословенским становништвом, нарочито у неким крајевима Македоније, данашње Јужне Србије, затим великог дела Бугарске где је 1876. године, такође, избио велики народни покрет познат као „Априлски устанак”.

Велики покрет јужнословенског становништва од Босне до предела средње Бугарске изазвао је очевидну заинтересованост пре свега осталих јужнословенских народа. У првом реду у Србији, Црној Гори, Војводини, Хрватској, Далмацији али је, уопште, узбудио и Европу, по-

¹ За историју нашег другог рата са Турцима, 1877/78. године најзначајнија су два дела: *Рајн Србије са Турском за ослобођење и независној 1877–78. године* (са две карте), издање Врховне команде Српске војске, Београд 1879. и: Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независној, Други рај*, Београд, 1898. Од каснијих историографских дела, посебно се истиче расправа: Васиљ Поповић, *Берлински конгрес* (поводом педесетогодишњице 13. јуна–13. јула 1928). „Браство” XXII. Београд 1928; затим: Гргур Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу* (изд. Српска академија наука), Београд, 1955. Посебно је интересантна књига Видосаве Николић–Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*. Лесковац 1975, где је изложена и архивска грађа из тога времена. Такође видети и монументално дело Владана Ђорђевића, *Историја српског војног санитетства, III: Историја војно-санитетске службе у Другом српско-турском рају 1887–78. године*, Београд, 1880.

себно словенске народе. За европску дипломатију била је то изванредна прилика да се почну правити најразноврснији планови у погледу даљег развика односа на Балканском полуострву, посебно у смислу иштивања политичких, стратешких и економских интереса великих сила за евентуално учешће у деоби Турског царства. Но док је устанак јужнословенских народа био покренут са циљем да се изврши њихово ослобођење од Турака, европске силе цео овај процес процењивале су и сагледавале са становишта деобе интересних сфера или, пак, ради очувања турске власти према ситуацији *status-quo*, што је значило повратак на чињенично стање пре догађаја насталих 1875. односно 1876. године.

Међутим, упорност и жилавост ослободилачке борбе са Турцима, а нарочито турске репресалије над сељачким становништвом у Крајини, Херцеговини, пределу Старога Влаха, брсјачко-мијачким насељима у Македонији, у Средњој Гори (у Бугарској), онемогућили су рестаурацију старог стања. Томе су још допринеле Србија и Црна Гора које су, јуна 1876. године, објавиле рат Турској. За ове две године (1875–1876) неколико хиљада добровољаца, нарочито Јужних Словена, Руса и Италијана („Гарибалдинци“) прешло је у Турску, босанско-херцеговачким устаницима или ступило у црногорску и србијанску војску. У Србији ове добровољце предводио је генерал Черњајев под чијом је командом било око 2 200 Руса, и то на јужном сектору српско-турског фронта према Нишу. Сем њих, било је и неколико стотина Бугара (на Тимочком фронту), нешто Италијана (на Дринском ратишту), као и више хиљада добровољаца из разних крајева Старе Србије, Војводине и Македоније на читавом српско-турском ратишту од Јавора до Копоника, и од Јастрепца до Грамаде. Сем тога разни комитети и многа каритативна и филантропска друштва и организације почели су пружати моралну и материјалну помоћ. Пропагирајући ствар ослобођења Јужних Словена нарочито је много помогао један словенски комитет са седиштем у Москви, шаљући добровољце и новчана средства. Тако је српско-турски рат, или тачније рат Србије и Црне Горе са Турском покренут јуна 1876. ради помоћи и за ослобођење не само српског народа већ и других балканских Словена у Турској, одмах добио обележје велике националноослободилачке солидарности и карактер ослободилачке револуције од вишевековне турске власти.

Док је Црна Гора водила тешке али успешне борбе са Турцима, и у јулу 1876. године постигла две велике победе на Фундини и на Вучјем Долу, дотле Србија није имала много ратне среће. Додуше, првих дана рата Србијанци су сишли у Топлицу и дошли до Мрамора, преко Тимока до Раковице и Грамаде, а у Босни привремено ослободили Бијељину, али су убрзо прешли у дефанзиву. Потом Турци су најпре заузели Књажевац, па Зајечар где су се Черкези нарочито истакли убијањем нејачи и паљењем имања и села. Убрзо је главна турска сила кре-

нула долином Мораве али је после тешких борби била потучена 11. августа на Шуматовцу. Тек после нових припрема, турска ојачана војска прешла је опет у напад, заузела Алексинац, пришла Делиграду и упала у нека села крушевачког округа. Срби су јуначки пружали отпор, али су у бици на Ђунису 17. октобра 1876. претрпели пораз. Земља је била у великој опасности. Тада је, углавном на интервенцију Русије, постигнуто примирје, и најзад 16. фебруара 1877. и мир на основи *status quo ante bellum*. Турци су се повукли из опустошених села, на стару српско-турску границу.

Година 1876. није била година слома турске власти на Балкану. Но устанак је још трајао у Босни и Херцеговини храбрим успесима Црне Горе у рату са Турском. Европска дипломатија све више се интересовала за цео комплекс Источног питања на Балкану; посебну активност показивали су Аустро-Угарска и Русија. Прва је очевидно показивала територијалне претензије на Босански пашалук, друга – Русија – се борила за радикално решење положаја јужнословенског света у Турској, почевши од идеје територијално-административне аутономије за поједине области па све до принципа националног ослобођења Јужних Словена од власти Турске царевине.

Но на овом сукобљавању између Аустро-Угарске и Русије, питање ослободилачке борбе балканских Словена добило је други обрт и другу перспективу свог разрешавања. Речју, она је била условљена и везана за међуодносе великих сила и њихових концепција о даљој судбини Турског царства у Европи. Другојачије, ослободилачка борба јужнословенских народа на Балкану, у првом реду питање ослобођења српског народа и његово уједињење на бази националног начела, остала је у сенци разних стратешких, економских и политичких концепција великих европских држава у односу на Турску, самим тим и према тежњама њених поданика за ослобођењем. Антиславизам код већине европских великих сила био је претекст, односно политичко-дипломатски постулат да се, уопште кроз XIX век, успори еманципациони процес, поготово ослобођење Јужних Словена на устанничко-револуционарним основама. Оваква схватања европске дипломатије остаће све до краја турске власти на Балканском полуострву 1912/1913. године када је престала насилним укидањем, ратом слободних балканских држава, што је у ствари значило довршавање национално ослободилачке револуције која је, противу власти Турске империје над балканским народима, изразито била започета српским устанцима 1804–1815, и грчким устанком 1821–1829. године.

Оваква схватања проблема ослобођења Јужних Словена на Балканском полуострву, посебно антиславизам Аустро-Угарске – чија је државна политика осуђивала сваки демократско-либерални и националноослободилачки покрет не само на својој територији већ и у суседству – дошла су до изражаја у тзв. Рајхштатском споразуму (8. VII 1876)

и Пештанској војној конвенцији (15. I 1877) које је Аустро-Угарска закључила са Русијом. Они су били последица српско-турског рата и тежње Русије да почне с активнијом политиком заштите словенског становништва у Турској. Да би имала одрешене руке према Турској, Русија се хтела најпре споразумети са Аустро-Угарском полазећи од општих начела тзв. Тројецарског споразума (из 1872) када се имало расправљати о Турској. Међутим, у немогућности да спроведе максимални програм којим би разне јужнословенске провинције Турског царства добиле аутономни статус (садржани у Горчаковим нацртима, почевши од марта 1875), руска дипломатија морала је чинити уступке Аустро-Угарској као најближој великој европској сили на границама Балканског полуострва. То се пак несрећно одразило пре свега на процесе устаничке борбе у Босни и Херцеговини као и на даљи развитак српске националне политике која је, уместо очекиваног ослобођења српског народа у Турској, доживела скори продор Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину и немогућност уједињења Србије и Црне Горе у крајевима западног дела Старе Србије.

Наиме, по Рајхштатском тајном споразуму за случај пораза и пропасти Турске Србија је добијала проширење отприлике до у долину реке Лима а Црна Гора источну Херцеговину; Аустро-Угарској би припала Босна, затим Херцеговина са долином Неретве. Западни део Старе Србије припао би Србији и Црној Гори. Од осталих територија формирале би се аутономне кнежевине: Бугарска, Албанија и Румелија, а Грчка би добила проширење у Тесалији. Највећи значај Рајхштатског тајног споразума био је у томе што је за случај пораза Турске предвиђао ликвидацију турске власти не само међу јужнословенским народима већ и на Балканском полуострву уопште (Цариград са околином био би слободан град).

Аустроугарска дипломатија, међутим, убрзо је одустала од поштовања овог споразума, заправо она га је условила Пештанском војном, а затим и политичком конвенцијом са Русијом (15. I 1877, односно 18. III 1877). Њима је Аустро-Угарска резервисала за себе окупацију Босне и Херцеговине уколико би Русија заратила са Турском, односно окупирала Бугарску, с тим што су Србија и Црна Гора могле добити проширење и заједничку границу у Санцаку. Са овим најновијим актима већ је био инаугурисан отворени империјалистички продор Аустро-Угарске на Балканску, односно то је значило ликвидацију босанско-херцеговачког устанка и замену турске власти аустроугарском. Значајно је било и то што је у „случају распада Турске искључено образовање једне велике компактне словенске државе; за накнаду могле су Бугарска, Албанија и остатак Румелије бити уређене у независне државе”.² (Као и у Рајхштатском уговору, тако и у овим конвенцијама, Македонија односно Македонски Словени, улазили су територијално –

² Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд, 1928, 140.

по ондашњим административно-географским схватањима о управној организацији Турског царства – у састав Румелије). Балкански народи били би, тако, ослобођени вишевековне турске власти, али би око једне четвртине јужнословенских земаља дошло под управу Аустро-Угарске!

Овакав исход аустро-руских преговора о судбини Турског царства у разрешавању Источне кризе између 1875. и 1877. године доживео је још једну промену када је, априла 1877. Русија ушла у рат са Турском, што ће – после слома турске одбране у децембру 1877. и јануару 1878. године – довести најпре до примирја у Једрену (31. I 1878) а затим и до Санстефанског уговора (3. III 1878) и до међународне ревизије тог уговора на Берлинском конгресу (13. VI – 31. VII 1878).

У овом руско-турском рату, који је од пролећа 1877. довео до слома турске власи у већем делу Балканског полуострва са јужнословенским становништвом, приличну улогу одиграла је и Србија која се, децембра 1877. г. поново нашла у рату са Турском, док је Црна Гора, са краћим интервалима примирја, била у готово непрекидном ратовању.

У други рат са Турском Србија је ушла као савезник Русије. Руска влада, која је руско-турским ратом хтела да подвуче ослободилачки карактер, с јесени 1877. у више наврата је позивала српску владу да обнови рат са Турцима. Српска влада је у почетку оклевала због пораза и исцрпљености у првом рату са Турцима (1876), али је – добивши у изглед финансијску и материјалну помоћ – тек у октобру и новембру 1877. г. почела са виднијим мерама за поново отпочињање непријатељства са Портом.

Две су чињенице највише утицале на то да се српска влада није одмах одазвала позиву руске владе: прво, због реорганизације војне силе Србије, друго, због усклађивања српских ратних планова са плановима Главног стана руске војске у северној Бугарској. За то време упорна турска одбрана Плевне под Осман пашом, и борбе око Шипка кланца (што је онемогућавало даље продирање руске војске према Софији и Пловдиву, односно Једрену) захтевали су да се турска одбрана према руској војсци доведе у опасност да буде нападнута с бока. То се могло постићи најлакше, ако би Србија објавила рат Турској и српска војска кренула правцема ка Видину и Софији. Тими би турска војска према Русима дошла у опасност да стратешки буде заобиђена, одсечена од своје позадине и, коначно, опкољена од уједињене руске и српске војске.³

Одазивајући се позиву Русије, односно руске врховне команде од 10. октобра 1877. а и сама имајући у виду перспективу ослобођења српског народа као и могућност за истеривање Турака са Балканског полуострва, српска влада је 12. X 1877. наредила мобилизацију, а 22. XI извршила концентрацију српске војске. Дана 1/13. децембра 1877. обја-

³ Видети: Ђенерал) И. Бобриков, *У Србији. Из усвојених о рају 1877–1878. год.* (с руског). Београд, 1892.

вљен је био нови рат Турској. Он је већ у почетку крунисан крупним успесима на бојном пољу.

II

Почетак Другог српско-турског рата – који је касније прозван Рат за Слободу и Независност – трајао је од 2/14. XII 1877. од 23. I 1878. У нови рат Србија је послала 82 000 војника распоређених у пет корпуса: Шумадијски, Моравски, Тимочки, Јаворски и Дрински. Већ првих дана рат се победоносно одвијао у знаку успеха српске војске, како на јужном (Моравском) тако и на источном (Тимочком) фронту. По преласку границе, 6. XII било је ослобођено Прокупље као прва среска варош у Нишком санцаку, а затим и Бела Паланка (Ак-Паланка) 12. XII Убрзо потом Ниш је био опкољен а рат пренет у Лесковачки и Пиротски крај. Такође, брзо су били ослобођени и: Куршумлија (први пут) и Власотинце, па Лесковац и Пирот (16. XII), а локални устаници против Турака су се јавили дуж целог фронта српско-турског ратовања: на јужној подгорини Копаоника, у Пустој реци, Лесковачком Поречју, Пољаници, у Црној Трави, Власини и Знепољу са Трном где је народ подигао чувени коџабаша Трнске нахије Аранђел Станојевић. С друге стране, у сјеничком и новопазарском крају српска војска ослободила је већ првих дана већи број насеља, будући у томе потпомогнута од домаћих устаника и добровољачких чета од ранијих пребеглица из разних крајева Старе Србије, Херцеговине и црногорских брда. На истоку, српска војска већ првих дана прешла је у офанзиву и приступила ослобођењу од турске власти пограничних крајева Западне Бугарске. Среско место Кула (Адлије) била је, тако, ослобођена још трећег дана ратовања, 4. XII 1877.

Ови почетни успеси српске војске били су пропраћени морем радости и буром расположења у целом српском народу, као и код многих Југословена у Турској и Аустро-Угарској. Успеси, који су били колико брзи толико и неочекивани, силно су подигли ратнички елан српских војника а такође и добровољаца који су – на јужном фронту – углавном били из Војводине, Старе Србије и Македоније. Великим ратним успесима српске војске честитали су и руски званични кругови; главнокомандујући руске балканске војске послао је после ослобођења Пирота 150 ратних крстова св. Ђорђа за одликовања најхрабријих војника. По паду Пирота Руски главни стан балканске војске изразио је жељу да главнина српске војске што пре заузме Ниш и да наступа у правцу Софије како би се турској војсци у северној Бугарској онемогућило пристизање помоћи и пресекло снабдевање из Битољског и Солунског вилајета, а истовремено и олакшало прелажење руске војске (под генералом Гурком) кроз балканске кланце из правца Враце ка Софији. Српска врховна команда је приступила по овом руском тражњу и пошто је извршила прегруписивање корпуса, упутила је јаке снаге ка

Софији. У исто време други оперативни правац српске војске био је упућен ка Приштини и Косовом Пољу како би се, унеколико, олакшао турски притисак на Црну Гору која је у то време водила тешке и упорне борбе са надмоћнијом турском војском и башибозучким одредима из разних околних крајева.

Српско ратовање са Турцима у другој половини децембра и у јануару 1878. било је праћено новим успесима и на истоку: за кратко време били су ослобођени: Цариград, Драгоман, Трн, Брезник, Црна Трава и Крајиште са Босилградом и Радомиром. Ту су српској војсци много помогли добровољци у саставу српске војске као и локални устаници које су предводили: Коле Рашић у Лесковачко-Власотиначком крају, поп Стеван Поповић у Црој Трави и Власини, Сима Соколов у Крајишту и Знепољу, поп Коста Поповић у Пољаници и други. Тако су српски војници дошли у додир са руским војницима код Ћипровца, Гинског кланца код Берковица, и на путу између Сливнице и Софије. Тиме је био постигнут основни стратегијски план о спајању српске и руске војске, о обезбеђењу ослобођених крајева северне Бугарске изнад планине Балкана и створени су услови за угрожавање остатка територије који је још држала турска војска на југу Балканског полуострва са јужнословенским становништвом. По ослобођењу Софије од стране руске војске, док су руске претходнице наступале ка Пернику и Самокову, добровољачке чете у саставу српске војске, ослободивши Радомир, са нешто регуларне српске војске и са локалним устаницима спустили су се до Дупнице и до пред сам Ћустендил. Ослобођено становништво ових крајева, где су углавном владали тзв. читлучки и напличарски (аргатски) аграрно-правни продукциони односи, са великим симпатијама и нескривеном радошћу дочекало је српску војску, добровољачке јединице и устаничке чете које су се бориле под српском заставом као симболом слободе и ословођења балканске раје у свим пограничним крајевима Турске према Кнежевини Србији. Присуство руских коњичких јединица још више је одушевило народ ових крајева који се листом почео одметати од Турака и преносио устанак даље ка југу и југоистоку.

Јака и снажна зима није омела српску војску да 29. XII 1877. примора турски гарнизон у Нишу на предају. То је био највећи успех српске војске у дотадашњем четворонедељном ратовању. У Нишу је у српске руке пао богат ратни плен, од чега само стотину артиљеријских оруђа и око пет хиљада заробљеника. По ослобођењу Ниша, Срби су повратили и Куршумлију, а затим су два корпуса: Моравски и Тимочки, први идући ка Преполцу а други из Лесковца долином Јабланице и Медвеђе, кренули у форсирано наступање ка Приштини са намером да се ослободи историјско Косово. Трећи корпус, Шумадијски, ослобађајући долину Јужне Мораве требало је да потпомогне овај операцијски план српске Врховне команде. Током првих двадесетак дана јануара

1878. и овај крупни ратни подухват био је скоро обављен. Према Моравском корпусу Турци су били потиснути на положај Самокова ниже Куршумлије, док је Тимочки корпус ослободио Јабланицу и Медвеђу овладавши 17. јануара стратешки важним превојем на Мердару, а после боја код Шајновца делови српске војске сишли су у долину реке Лаба испод Подујева. За то време, продирући дуж Грделичке клисуре, српска војска је после дводневног боја са Турцима ослободила Врање 19. јануара 1878. заробивши преко 1.700 турских војника и официра и велике количине разног ратног материјала. Истога дана било је ослобођено и Бујановце.

У саставу Шумадијског корпуса српске војске налазила су се и два батаљона добровољаца махом из Старе Србије и Македоније. За време продирања кроз Грделичку клисуру и приликом ослобођења Врања они су увек били у претходници и својим брзим продорима у позадину турске војске уносили су, често, забуну и неред код турске одбране. Пошто је пало Врање они су, делом, учествовали и код ослобођења Бујановца (ослобођен 19. јануара), чиме су створили погодне услове за оперативно развијање српске војске у правцу Косова и у правцу Македоније. По признању српске Врховне команде „доброволци особиту хвалу заслужују” о чему су писале и званичне „Српске Новине”.

Ослобођење Врања означавало је велики војни успех српске војске. Политичке и психолошке последице ослобођења једног дела Старе Србије биле су очевидне. Турци су свуда били приморани на одступање и са сломљеним моралом дојучерашњих управљача и господара.

Овакву ситуацију почели су користити сељаци долине Бинча Мораве, Моравице и Горње Пчиње одмећући се јавно од Турака. Док је батаљон добровољаца под командом поручника Лазара Чизмића, као авангарда Шумадијског корпуса за непуна три дана од Бујановца преко Кончуља ослободио Гњилане и, затим код Липљана пресекао железничку пругу Митровица–Скопље, дотле је један комбиновани одред добровољаца и српских војника доспео на неколико километара од Ћустендила и Криве Паланке, одакле се отварао небрањени приступ у долину великог лука Брегалнице и у Горњо-Цумајску клисуру реке Струме. Кад је стигла вест о закљученом примирју између Турске и Русије (са њеним савезницима Црном Гором, Србијом и Румунијом), јединице регуларне српске војске и добровољачких одреда налазили су се – на операционом сектору Шумадијског корпуса – на крајњим тачкама у: Грачаници (где је био поручник Милош Сандић са добровољцима) и Липљану, изнад Жеговца и Понеша (југозападно од Гњилана), на Прешеву, Табановцу, манастиру св. Прохору Пчињском, на Прелесју (изнад Криве Паланке) (овде су се налазили, поред два батаљона Смедеревске бригаде још и Власотиначко-Знепољско-Крајишки добровољци под поручником Соколовим – и даље према Ћустендилу).

Примирије је прекинуло брзи слом Турске власти на Косову и у северној Македонији. Македонски добровољци у саставу српске војске, после ослобођења Бујановца, у групама су се пребацивали у позадину фронта турске војске у одступању, прешли на десну обалу Вардара и расули се по насељима Прилепске, Кичевске и Дебарске казе и ту прикључили тамошњим устаницима (у овим крајевима до правог устанка, тзв. „Брсјачког“, доћи ће тек по закључељу Санстефанског мира и Турци ће имати велике напоре док га нису савладали).

III

Потпуни слом турске војне силе од стране Руса, Срба и Румуна, натерао је турску владу на потписивање конвенције о примирју, у Једрену, 19/31. I 1878. како би се Цариград поштедео руске окупације а Османско царство сачувало од потпуне пропасти. У прилог овоме ишла је и европска дипломатија, нарочито Велика Британија: европске силе нису никако хтеле да виде руску војску у престоници Турског царства и на обалама Босфора и Дарданела. Пошто су војнички победили Турке, а да би избегли међународне компликације, Руси су пристали на обустављање руских операција. По прелиминарима примирја, Турци су морали да напусте велике територије, нарочито у Тракији, а у ослобођеним областима остала је руска и српска војска док се не закључи мировни уговор. По конвенцији о примирју, поред осталих клаузула стајало је да ће Цумају, Ћустендил и Врање „посести руске или српске трупе“. Но Руси су српској војсци препустили запоседање горњих положаја. Сходно 2. и 3. тачки конвенције, 3. фебруара 1878. у Врању је, под председништвом руског опуномоћеника пуковника Бобрикова, заједничка српско-турска комисија за утврђивање демаркационе линије препустила српским трупам поседање границе и то од реке Струме код Цумаје на истоку па, обухватајући Ћустендил, правцем ка западу, изнад Криве Паланке и Трговишта на Кончуљску клисуру, Гољак, Тенешдол на Лабу, затим западно од Подујева до Копаника и старе српско-турске границе. До коначног утврђивања мировног уговора, коме се приступило, на ослобођеним територијама почела се уводити хришћанска власт. У Бугарској нову администрацију уводио је најпре руски гувернер кнез Черкаски, а у крајевима које је ослободила српска војска почела је функционисати српска управа.

Узимајући у обзир чињеницу о потпуном слому Турске, гроф Игњатијев, до рата руски посланик у Цариграду, један од вођа панслависта и безрезервни бугарофил, имао је пуномоћ руске владе да преговара са Портом ради закључивања мировног уговора. Он је свој мандат хтео најшире да искористи па је, полазећи од идеје да је велика односно што већа Бугарска у самом интересу руске политике на Балкану, наметнуо Туцима такве територијалне обавезе за новопроектовану Бу-

гарску да је ова требало да запреми готово половину дотадашње турске територије на Балканском полуострву (изван Босанског пашалука – који је био препуштен Аустро-Угарској). Турска влада није имала куда па су њени опуномоћеници пристали да у Сан Стефану парафирају такав текст уговора који је у ствари турску власт у Европи сводио на део Тракије, Тесалију, Албанију поред неких других мањих територија.

Мировни уговор између Русије (са њеним савезницима) и Турске био је закључен у Сан Стефану, 3. марта 1878. Његова главна клаузула била је стварање трибутарне Бугарске кнежевине од обала Црног Мора на истоку па до Косова и Црног Дрима на западу (укључиво Пиротску и Врањску казу) и са јужном границом која се од Корче (у Албанији) протезала преко Солуна и Кавале (укључиво другу варош) до близу Једрена. Велика Бугарска обухватила би, тако, и делове Старе Србије, Македонију и део Тракије. Даље клаузуле односиле су се на признање независности (са извесним проширњем) Србији, Црној Гори и Румунији (овој се одузима посед Бесарабије а давала Добруца), као и на аутономизацију Босне и Херцеговине. Остале одредбе тичале су се Русије и Турске.

Велики ратни успеси против Турака имали су за последицу и пројектовање великих територијалних промена на Балканском полуострву. Бугарски патриоти, уосталом као и цео бугарски народ, очекивали су од победе руске војске ослобођење Бугарске. Вођи бугарског национално-револуционарног покрета, као и Егзархија, очекивали су, штавише, да нова бугарска држава буде тако велики и моћна како би се обновила успомена на некадашње средњовековно бугарско царство. У томе смислу су развили нарочиту делатност бугарске емигрантске организације у Влашкој и Русији, и бугарска патриотско-политичка друштва по већим центрима Русије нарочито међу присталицама руских словенских комитета.

И званична Србија очекивала је одговарајуће користи од успешног рата са Турском нарочито у смислу територијалног увећања и признања статуса независне државе. Како су, међутим, српски државници били упознати од руских дипломата још уочи Другог рата са идејом да је Аустро-Угарска противна проширењу Србије према Босни, то је српска влада већ са првим ратним успесима изнела своје територијалне захтеве на рачун турског наслеђа у средишним деловима Балканског полуострва. Пуковник Катарци, као изасланик српског кнеза, имао је чак и посебну мисију у Главном стану руске војске на Дунаву. Српски територијални захтеви са приложеном картом, били су још крајем рата достављени у Петроград на увид руском цару, и они су се односили на Косовски вилајет, на део Видинског санџака и десно прибрежје горњег тока реке Струме – углавном на крајеве западне Бугарске које је већим делом српска војска у рату ослободила од Турака.

У Македонији, народна расположења била су такође упућена Русима и Србима као војничким силама које су сломили Турску. Најзад, Русија је била та која је Турску победила и желела да из тога извуче одговарајуће користи како за своје посебне државне интересе тако и за ствар слободе јужнословенског становништва и њихову будућност, бар према ономе како је руска влада сматрала да ће бити најбоље да се уради.

После примирја у Једрену, мировни уговор у Сан–Стефану 20. II/3. III 1878. године дао је нову основу, руску, за политичко решење наслеђа Османског царства на Балканском полуострву.

Али, с друге стране, наслеђе Турске царевине – пада у очи – није било правично распоређено ни по разлогу учешћа осталих учесника-савезника Русије и њиховог стварног доприноса у великом ослободилачком рату 1876–1878. године, ни по стварним осећањима и расположењима широких народних слојева у многим крајевима који су, на пример, требало да – убудуће – уђу у састав новопроектоване Бугарске државе. У првом реду Србија и српско јавно мњење били су разочарани одлуком руске владе о занемаривању националних и територијалних захтева Србије и, супротно од тога, територијалним предимензионарањем Бугарске државе која је – како је предвиђено у Сан Стефану – великим делом превазилазила етничке границе бугарског народа и залазила у етничке крајеве са српским и македонским становништвом. Сем тога била је веома потцењена и савезничка улога Србије и резултати ослободилачког дела српске војске којој се одузимала већа половина ослобођеног земљишта у рату са Турцима (чак су и крупне тековине српске војске: Пирот и Врање са њиховим окрузима, једног момента, долазили у питање да потпадну под бугарску управу). Са македонским крајевима случај је био још еклатантнији. Македонски Словени требало је да буду укључени у састав бугарске државе углавном на основу више формалне чињенице да се већи део македонског становништва 1870. односно 1872. године – у црквеном сукобу са Цариградском патријаршијом по верско-богослужбеним питањима – определио на страну Егзархије, слично као што се за Егзархију изјаснио и један део српског становништва у Врањској и Пиротској епархији.

Санстефански уговор, практично, није донео ослобођење Босне и Херцеговине (због наведених аустроугарских претензија), исто тако ни ослобођење Старе Србије, као ни територијалну границу између Србије и Црне Горе. Питање уједињења српског народа – попут Италијана и Немаца – није могло бити постигнуто успешним свршетком овог рата са Турском, иако је Велика источна криза 1875–1878. и била покренута управо херцеговачко-босанским устанком и ратовима Србије и Црне Горе. Славјанофили су помагали у почетку „српско питање” али су од уласка Русије у рат са Турском сву своју пажњу усредсредили на Бугарску. То је нашло одраза и у формулацијама Санстефанског уго-

вора, будући да је на њему најактивније радио и руководио гроф Игњатијев.

Када је реч о Санстефанском уговору, односно о његовој главној тековини: санстефанској Бугарској, важно је истаћи и то да је и у кругу руске владе дошло до извесне подвојености, нарочито с обзиром на место и улогу новоформиране Бугарске у релацијама према другим балканским народима и земљама. Насупрот панславистима (Игњатијеву, Нељидову и грофу Черкаском) који су били за што већу територију Бугарске као хегемона на Балкану, Горчаков, П. Шувалов па и Гирс сматрали су да би санстефанска Бугарска могла бити извор размирице и сукоба како у међуодносима са суседним народима тако и на дипломатском терену у оквиру Европског концерта великих сила. Чак је и један део руског јавног мњења био за то да се Бугарска не фаворизује на рачун Србије, поготову да не залази у Македонију (пored осталих и историчар Мајков, конзул Јастребов), како се тиме не би стварао раздор међу јужнословенским народима и тиме користила Аустро-Угарска за ширење свог утицаја на тој страни, и, посебно, субзијала руски утицај на српском двору. Против санстефанске Бугарске иступило је и српско, и великим делом, и македонско становништво које је тебало да дође под бугарску управу. Тако су из многих крајева Старе Србије и Македоније, током пролећа 1878. слате петиције српској и руској влади а касније и државницима Великих сила окупљеним на Берлинском конгресу, у којима се одбацивала идеја о бугарском карактеру Поморавља, Повардарја и неких других суседних крајева. Било је, и у европској јавности, гласова који су на санстефанску Бугарску гледали као на акт неправде која се наносила другим народима Балкана.

Тек Берлински конгрес у лето 1878. означио је крај ратног стања на Балкану и санкционисао нову политичку и међудржавну ситуацију на њему.

Одлуке Санстефанског уговора дакле, нису ступиле на снагу. Европске силе нису се сложиле са једностраним решењем о наслеђу Турског царства на Балканском полуострву, па је затражена ревизија овог уговора. Руска влада се сагласила са тим да се о даљој судбини турских територија у Европи разговара на нивоу једног конгреса амбасадора Великих сила, тј. на нивоу једне међународне арбитраже чије би одлуке – уз пристанак свију учесника – биле пуноважне односно међународно признате. У међувремену, Русија је повела разговоре са Великом Британијом. Посебним уговором руска влада је одустала од идеје о великој бугарској држави пристајући да аутономна кежевина Бугарска међународно буде призната само на простору од Балканског венца па до реке Дунава, изостављајући чак и Софијски санџак (30. маја 1878) (6. јуна било је потписан и споразум између Велике Британије и Аустро-Угарске „Да не допусте проширење бугарске територије јужније од била Балкана“). У ствари у једном међународном акту, као што је био овај, Русија се одрекла и идеје о великој бугарској држави

на Балканском полуострву! Тако је у лето 1878. дошло до сазивања Берлинског конгреса.

Берлински конгрес – као што је познато – у великој мери донео је другачија решења од Санстефанског уговора. Од њих, једно је било територијално свођење бугарске аутономне кнежевине (и Источне Румелије) на мање – више етничке границе бугарског народа; затим, друго, призната је Србији независност и проширење на један део територија које јој је Санстефански уговор одузимао; треће – Македонске области враћене су под турску управу (као и делови Старе Србије); четврто, Аустро-Угарска окупирала је Босну и Херцеговину; пето Црној Гори је била призната независност и градови: Никшић, Подгорица, Бар и излаз на море. Тако се догодила да 1878. није ни издалека решила основне проблеме због којих је и била отворена Источна криза 1875—1878. г. Напротив, ангажујући Велике силе Европе, са њиховим изу-кршта-ним и амбициозним циљевима на Балкану, овај део Европе постао је терен на коме су, с једне стране, Велике силе испољавале своје посебне интересе, а с друге стране, он је постао поприште великих размирица међу балканским земљама и народима. Ослободилачки циљеви свих балканских народа тиме су били потиснути у други план, а то се одразило у животу свију њих.⁴

Главни резултати Другог српско-турског рата 1877/78. године били су: ослобођење једног дела историјске Старе Србије, и међународно признање државне независности Кнежевине Србије. На ослобођеној територији, на којој су била образована четири округа: Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски, живело је три стотине хиљада становника насељених у 1112 настањених месеа.⁵ У њима, по свршетку рата 1877/78, у новим условима слободе и под знатно измењеним приликама у економском, друштвеном и културном погледу почео се развијати нови живот ослобођен присуства турске власти. (Коначно ослобођење српског народа, још преосталог под турском влашћу, биће изведено тек у Балканском рату 1912. године).

⁴ Српско-турски ратови 1876. и 1877/78. године, тако значајни у историјском развоју Србије и српског народа, неправично су запостављени у нашој историографији. Тек у последње време јавља се велико интересовање за њихова збивања и догађаје, као и за познавање општих прилика у којима је живео српски народ под турском влашћу, посебно у крајевима који су 1877/78. године били ослобођени. Писац овог написа у више махова је износио своје резултате проучавања времена које се односило на проблеме Другог српско-турског рата и периода који му је претходио. Поред осталог, видети и: Владимир Стојанчевић, *Полијтика Кнежевине Србије према Лесковачком крају у време доношења „Лесковачког закона“ од 27 зилкаде 1275 (1860. године)*. – „Лесковачки зборник“, VIII, Лесковац, 1968; *Друшћвени и економски положај сељаштва у Нишком и Софијском санџаку уочи ослобођења 1877–1878. године*. – „Историјски часопис“, XXI. Београд, 1974; – *Народни покрети за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-штурског рата 1877–1878. године*. – „Лесковачки зборник“, IX. Лесковац 1869; – *О појави изучавања Другог српско-штурског рата 1877/78. године*. – „Историјски гласник“, 1–2. Београд 1976; – *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године*. – „Лесковачки зборник“, XV. Лесковац 1975; *Улога Србије у ослобођењу крајева северозајадне Бугарске од штурске власи 1877/78. године*. – „Историјски часопис“, XXIV. Београд 1977.

⁵ Милан Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*. Београд, 1884, XVI.

НАРОДНИ ПОКРЕТ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И ЛОКАЛНИ УСТАНЦИ У НИШКОМ САНЦАКУ ЗА ВРЕМЕ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1877–1878. ГОДИНЕ

Кад је Србија 3. децембра 1877. ушла у тзв. Други српско-турски рат, који је касније назван ратом за слободу и независност, за главно поприште почетних операција српско-турског ратовања била је одређена долина Нишаве, затим Топлице и долине Јужне Мораве у нишко-лесковачком пределу. Касније, са повољним развитком борби против Турака, оперативно подручје српске војске проширило се на готово цео слив Јужне Мораве до Прешева у Моравици и Витине у Бинча Морави. Штавише, победоносна српска војска, на Косову прешла је у предео реке Лаба и Ситнице, а на истоку у долину Божичке реке (код Босилграда) и горњег тока реке Струме. Практично, сва територија Нишког санцака са срезovima:¹ нишким, пиротским, лесковачким, врањским, прокупачким, куршумлијским и трнским била је ослобођена у року од седам недеља. Изван тога, затим, било је заузето од Турака и нешто земљишта у Софијском, Скопљанском и Приштинском санцаку. У тренутку закључења примирја, јануара 1878. српске јединице налазиле су се на положајима код Мердара, на ушћу реке Брвенице у Лаб, код Новог Брда, Грачанице, Липљана, Добротина (на Косову), Партеша (у Горњој Морави), Прешева, манастира св. Прохора Пчињског, Прелесју (на извору Пчиње),² затим пред Ђустендилом имајући, даље на истоку, у поседу места: Радомир, Брезник, Сливницу и Гински кланац.

У свим овим местима српска војска била је одушевљена дочеком као ослободилац од вишевековне турске управе.

¹ Видети: Ј. Ристић, *Дипломајска историја за време српских ратова за ослобођење и независност*, II, Београд, 1898, 112.

² Видети: Карту војишта Српске војске у рату са Турцима 1877-8. год. у књизи: *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78. године*. Издање Врховне команде српске војске. Београд, 1879.

Мање је, међутим, познато да је готово на целој територији ових крајева, тј. Нишког санџака, у тренутку наилаaska српске војске дошло до већег народног покрета који је местимично имао вид отворених оружаних народних устанака против турске војске у одступању. У ствари, ови локални народни устанци знатно су допринели бржем и лакшем наступању српске војске, узевши на себе притисак једног дела турске војске. Што је још значајније, и пред наступањем српске војске и у моменту ослобођења, ови локални устанци – познати у то време као „усташи“ или „народни усташи“, слично као и у херцеговачко-босанском устанку 1875–1878 – организовани у добровољачке одреде, узели су учешћа у следећим операцијама против Турака, нарочито у бици за Врање и у протеривању турских одреда у пределу око Трговишта (на Пчињи),³ Ђустендила и Радомира (на Струми)⁴.

У овом раду, изнећемо неке податке о народном покрету за ослобођење од турске власти на територији Нишког санџака, и о њиховом доприносу српској војсци у оружаним борбама против турске војске.

I

У децембру 1877. и у јануару 1878. године, у позадини турске војске, народни покрет за ослобођење био је, негде мање негде више, организован и стајао је у директној вези са наступањем српске војске. Ради лакшег прегледа, може се топографски и локализовати на неколико реона: на села у нишко-лесковачкој котлини са Власотинцем, на села у Лужници, Црној Трави, Знепољу и Власини са делом Грделичке клисуре, на села у Пољаници, и на села у Горњој Пчињи где ће народни устанак кулминирати управо по закључењу примирја и одређивању демаркационе линије у јануару 1878.⁵ У ствари, скоро сва села на северу од Топлице и Нишаве, од Прокупља до Сићевачке клисуре, као Заплање и села на десној обали Мораве од Курвинграда до Грделице, била су у устанку. Затим токови река: Љуберађе, Дарковачке, Власине, Јерме и Божичке са масивом Чемерника, Варденика, Бесне Кобиле и Козјака. На левој обали Мораве, крај око Грабовнице, Вучја и Чукље-

³ „У другом рату наши војници су били у Пчињском манастиру“. Сретен Л. Поповић, *Пушовање по Новој Србији (1878 и 1880)*. Београд, 1950, 536 у напомени.

⁴ Наведено дело, 545 („24. децембра крену се добровољци под командом поручника Лазара Чизмића као авангарда и стигну 25. у Радомир, одакле одмах пошљу, своје извиднице, које су 27. стигле јужно до Дубнице, западно до Ђустендила и ступили у сvezу са Русима у Софији. Коњица је наша била у Софији“).

⁵ Јован Хаџи Васиљевић, *Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. године*, „Браство“, XI. Београд, 1906. Устанак је, углавном обухватио крајеве Горње Пчиње између Трговишта и манастира св. Прохора Пчињског, али се проширио и на села према Куманову и Кривој Паланци) – Видети и: *Покреј Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876. и 1877–1878. године, и његове последице*. „Браство“, XII–XIII. Београд, 1908. 203–251 (Ваља напоменути да је Ј. Хаџи Васиљевић писао на један старински начин, често у наглашеном патриотском духу, али су његова казивања о догађајима заснована на провереним чињеницама).

ника, Бошњаце у Јабланици, Винарце, Печењевце и део Пусте Реке, нека села у Доњој Топлици, и српска насеља у Пољаници а касније и у Изморнику и Моравици. У сваком случају територија коју је од турске власти ослободила српска војска у Старој Србији и западној Бугарској током рата децембар 1877 – јануар 1878. била је скоро за још једанпут већа од оне која је припала Кнежевини Србији на основу одлуке Берлинског конгреса у лето 1878. године, а од овога један приметан део био је ослобођен у народном покрету у локалним устанцима против Турака. Импресивно су деловале победе српске војске, заједно са Добровољачким корпусом и народним устаницима у Нишком санџаку и околним крајевима и биле опеване од народних певача непосредно иза ратних догађаја и одмах постале легендарне по свој Старој Србији.

Како се из историјских извора зна, сва имена – под којима ваља подразумевати команданте корпуса и добровољачких односно устаничких одреда, оне најглавније – су аутентична исто као и локација места према правцу операционих задатака тих војничких одреда, односно корпуса.

Још од краја 1874. у Нишу је постојао тајни српски револуционарни Комитет за територију Нишког санџака у коме су се посебно истицали својим радом Тодор Станковић, Михаило Божићарац, Никола Рашић, Тодор Миловановић, Димитрије Ђорђевић, Милан Новичић, Таско Узуновић, Ђорђе поп Манић и још неколицина других. Овом комитету „је под заклетвом стављено у дужност и задатак, да енергично, али и опрезно, ступи у споразум са виђенијим и поузданим људима из околине Ниша, Добрича, Прокупља, Лесковца, Врања, Пирота, Трна, Брезника и још неких друга места (!) за тајно припремање устанка против Турака, када за то буде наступио згодан моменат”.⁶ Комитет као представник српског народа у Нишком санџаку стајао је у тајним односима са представницима политичке власти у Србији. Из Србије било је вршено наоружање становништва у пограничним селима, нишке, прокупачке, лесковачке и пиротске нахије.

У Првом српско-турском рату 1876. године овај комитет располагао је већ првог дана рата са преко сто и педесет добровољаца са којима су била подигнута на устанак села: Сечаница, Дудулајце, Бресница, Крајковце и Биљег.⁷ Убрзо се тај број повећао, али пошто се цео рат несрећно завршио за Србију, то су се добровољци – народни устаници распустили, Комитет се повукао у дубоку илегалност а део његових чланова избегао је у Крушевац и Алексинац. Међутим, крајем

⁶ Тодор Станковић, *Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876-1877*. Објављено у: Споменница шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш, 1937, 15. – Попис чланова Комитета и завереника из 1874. г., најпотпуније је донео: Живан Живановић, *Ниш и Нишке знаменитости* (у књизи *Србија у ратовима. Сечања*, изд. Српске књижевне задруге), Београд, 1958, 80-81 (Прво издање је из 1882).

⁷ Тодор Станковић, нав. д., 20.

1877. у вези са припремама српске владе за нови рат, делатност Комитета била је обновљена и убрзана.

Пошто је 3. децембра 1877. био објављен Други српско-турски рат, чланови овог комитета подигли су, сукцесивно према појединим крајевима и условима општег стања српско-турског ратовања, многа села на отворени устанак, извршили организацију „ушашких“ одељења, учествовали у истеривању Турака из српских села и први ушли као претходница српске војске у Лесковац и Власотинце.⁸ Нишка и прокупачка каза, као граничне, биле су прве у којима се рад овог комитета на подизању сељака на устанак осетио већ у самом почетку рата.

Народни покрет у Нишко-прокупачком и пиротском округу, кази, мање је дошао до изражаја кроз оружано супротстављање турској војсци, колико у једном завереничком расположењу и позадинском субверзивном раду. Тако, још на неколико дана пре објаве рата, преко српске границе преношена су важна обавештења шпијунског карактера о стању и покретима турске војске, што је такође било веома важно за сам почетак ратних операција у српску корист. Везе са нишким завереницима-обавештајцима одржавао је командант Моравског корпуса преко Тодора Станковића, а он је извештаје из Турске добијао преко поверљивих људи из комитетске организације. „Ја сам био упућен са извесним задатком на границу код Суповца где сам се ноћу састајао са нашим људима преко грнице и издавао им потребна упутства. Међу овим људима долазили су ми ноћу и поп Мића, поп Коста, Хаџи поп Михаило и Цака Ђорђевић из Прокупља, а већ сваког другог дана долазили су ми Стојан Јовић и Стеван Матић-Џада и доносили извештаје из Ниша, о стању турске војске и њеном покрету. Ова последња двојица су из Лалинаца. Добијао сам преко наших људи извештаје и из Лесковца и Врања, и сва та извешћа достављао сам команданту корпуса.”⁹

Пошто је рат био објављен, многа села – најпре у северном делу, а затим и у јужном делу прокупачке и нишке казе дигла су се на устанак.

Тако се, за време опсаде Нишке тврђаве, помиње како „ушашки и наши војници ... одбили су их код села Чаплинца и Турци су се у Ниш повратили.”¹⁰ Нешто касније 24. децембра 1877. у једној релацији Шумадијског кора, наводи се „устанак хришћански у свој околини”¹¹ Овај факат значио је много и на једном ширем плану ратовања са Турском. Тако је чак и руски представник код српске врховне команде, пуковник И. Бобриков, касније са разлогом наводио како „месни становници најпре су дочекали веома затворено гласове о првим успесима српске војске, а сад су (тј. по освајању Ниша) сви узимали оружје и надметали

⁸ Нав. д., 22.

⁹ Нав. м.

¹⁰ *Раш Србије са Турском*, 58.

¹¹ Нав. д., 60.

се ко ће пре у бој”.¹² Устанак је био нарочито изразит око Вучјег Дола, Остре Чуке и Доње Падине. По једном сведочењу „на свим овим местима тукли су се устаници с Турцима 1877. године, док српска војска није стигла од Ак-Паланке идући к Нишу, те та места заузела и борбу продужила.”¹³

Колико су устанци, ма и локалног карактера били, чак и од појединачна корисни српској војсци у наступању, види се и по томе што су служили као водичи и извиђачи. Тако је поп Мића из Речице био путовођа штабу Ибарске бригаде Ст. Биничког.¹⁴ „Путовође из села Равног Бучја су користиле српским трупима и код заузећа важног теснаца Св. Николе на Старој Планини, пресекавши везу Видинских Турака са оном у Пироту.”¹⁵ За ову појаву знала је и Руска команда схвативши правилно значај водича као добрих познавалаца терена у позадини турских трупа.¹⁶

Народни устанак обухватио је и нека погранична села прокупачке казе. На Сечаници, јужно од Суповца, прешао је турску границу и чувени Коле Рашић са завереницима-избеглицама из Турске и са нешто војника под командом поручника Илије Ђирића и Пере Грубића. Циљ им је био да се што пре пребаце преко Топлице, да у позадини прекину комуникацију Ниша са Лесковцем и Прокупљем и да подигну устанак у лесковачкој кази. По сведочењу Ж. Живановића¹⁷ „после неколико народних ‘предлога’, удари бежанија (турска) из Прокупља, нешто турских војника, који су бежали... са Јанкове Клисуре. Ову бежанију хтедну они (тј. Коле и Срби) да заробе ... У Горњем Дреновцу ухвате субашу Баба Јашара и поведу за собом. Прешав даље села Брестовац, Кочане, Горњи Дреновац, Пуковац, нареди се да се дижу људи и да понесу што ко може, а оне ноћи да се од брда Виса па до брда Винарца наложе ватре са стране Лесковца”. Пред оваквим развојем ситуације, турске власти евакуисале су и Лесковац, слично како су били урадили и са Прокупљем (које је било ослобођено 6. децембра 1877). То је пак имало за последицу „да се месни становници побуне и да образују добровољачко одељење”.¹⁸

У великом народном покрету нишколесковачког краја од великог значаја је, војничког и психолошког било ослобођење Лесковца. Напуштен од турских власти пред притиском снаге усталих сељака и појаве добровољаца-устаника, као и бежањем највећег дела муслиманског становништва 9. децембра, Лесковац је већ 10. т. м. био стварно

¹² Ђ. И. Борбриков, *У Србији. Из усвојена о рату 1877–1878. год.* Београд, 1892, 133.

¹³ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србије. Нови Крајеви.* Београд, 1884, 83.

¹⁴ Миленко А. Марковић, *Тојлица у прошлости.* Ниш 1932, 68.

¹⁵ *Рат Србије са Турском*, 9.

¹⁶ Ђ. И. Борбриков, нав. д., 92 у нап. („Успеху су много помогли вешти вођи из села Равног Бучја”).

¹⁷ Ж. Живановић, нав. д., 87.

¹⁸ Ђ. И. Борбриков, нав. д., 94.

слободан тј. у рукама Срба, а 11. децембра њега су запосели добровољци из чете Коле Рашића ојачани са неколико војника редовне српске војске и мноштва сељака из Печењевца, Винарца и околине.¹⁹ По сведочењу савременика и очевица догађаја, Јосифа Костића старог лесковачког учитеља „редак беше сељанин који имађаше оружје, но сваки беше упртио по коју мотку и она му је све оружје било”.²⁰ То је тврдио и један официр српске војске која је, потом, ушла у Лесковац наводећи како су устаници „у лесковачком крају били наоружани каписларама, тојагама, секирама и мотикама, и они су рашчистили терен од Турака и отворили врата нашој војсци. То је прва наша домаћа милиција била”. Тек 17. децембра у Лесковцу се појавио први батаљон српске редовне (народне) војске.²¹ При томе значајно је било и то да је, одмах по одласку Турака, у Лесковцу била образована привремена управа за варош и околину, од четири Србина и једног Турчина, која је „с многим виђенијим грађанима одржавала ред и поредак у вароши, предузимала мере обезбеђења од евентуалног повратка турске војске и одржавала везу са пртходницом српске војске која се, тада, налазила у селу Кочане, четири сата далеко на северу од Лесковца.”²²

Истеривање Турака из Лесковца и значај његовог ослобођења, приказао је и Сретен Поповић који је тим крајевима пропутовао убрзо по свршетку рата. По њему „Иако су Лесковчани 12 (!) децембра чинили неке демонстрације у Лесковцу, опет ове нису могле бити од важности и таквог обима да би се на њихов устанак и успех могло рачунати, једно: што у народу није било оружје, друго: што по околним селима има доста Арнаута, а било је прикупљено и нешто турске војске у Грделици. . . Зато је наша Врховна команда . . . послала нешто војске у једну лаку батерију да заузме Лесковац, и од онда су лесковчани данули душом и весељу није било краја кад су нашу војску видели”.²³ Он бележи и то да су Турци, пошто су били потиснути са Чеченског моста, напустили Лесковац „једно због храбрих Власотинчана, који су се ро-

¹⁹ Сликовито и топло, описује улазак народних устаника Ж. Живановић, нав. д., 88, изnoseћи како: „Сутрадан, 11. децембра 1877. године, прибрана гомила људи из села, ко с пушком ко с тољагом, ко с мотиком, пиштољима, косама, секирама и јатаганима. . . на две стотине до три стотине људи, крену се да „ударе” на Лесковац. Кад им, вели, она труба засвира – а оно свако и босо скаче по снегу! Дошав тако та „војска ” од разнога рода оружја, ватреног, дрвеног и гвозденог, груну на касапске шупе, уђу у варош и – сви на збор! Ту Коле честита Лесковчанима слободу. . . – Тако у весељу хајд сви у цркву. . . И док су се они молили богу грмели су пред Нишом топови за њиховим леђима. . . – Турци су долазили скрштених руку и клањали се овој новој власти, овој куки и мотици, што боса дође да освоји пашин сарај. . .”

²⁰ Наведено у књизи: *Споменица на прославу њедесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927*. Лесковац, 1928, 123.

²¹ Нав. д. 125.

²² Нав. д., 121. – Као чланови Народне управе помињу се: Нешко Митровић, и „прваци лесковачки”: Хаџи Коста, Ђока Шоп, Јованче, Чуљко, Митко Јањић „и још њи осам”. Ж. Живановић, нав. м.

²³ Сретен Л. Поповић, нав. д., 443.

гушили, а друго: што и Лесковчани нису са скрштеним рукама седели”.²⁴

С ослобођењем Лесковца, није било завршено и ослобођење свих насеља лесковачке казе. До коначног истискивања турске власти, борбе су тек предстојале. Ипак, успеха је било на свим странама, мада не тако брзо и лако.

За локалну историју ослободилачког покрет Срба у лесковачкој кази од највећег је значаја био бој на Вучју који се одиграо 20. децембра 1877. у једнодневном окршају и јуришима турско-арбанашких одреда, чија се бројност ценила на 1200 пешака и 500 коњаника, 212 сељака Вучја и околних села: Чукљеника, Великог Трњана, Стројковца, Белог Потока, Радоњице и Бунуше, предвођени наредником српске војске Влајком Стојановићем, пружили су упечатљиви отпор у утврђеној и пространој Дилвер-беговој кули. Кад је напад био одбијен Срби су нашли сто и четрдесет непријатељских лешева и дванаест коња.²⁵ Сутрадан по боју, у Вучје и околна села дошле су и неке мање јединице Шумадијског корпуса, поселе цело подручје и узеле у заштиту цео крај од даљих турско-арбанашких напада.

Успеха у протеривању турских власти било је и на западној и југозападној страни лесковачке казе. Томе је нарочито допринео и пад Ниша у српске руке. Народни покрет против Турака био је мало захваatio и Пусту Реку. Тако се устаници помињу у борби са Турцима код села Горње Бријање, Кацабаћ и Граница, где је у једном окршају, од шесторо рањених један био „усташ”, а од два погинула такође један „усташ”.²⁶

У јужним пределима лесковачке казе, после групе поменутих села у вучјанској околини, народним устанком истакла су се и села у Ветерничкој клисури, пределу који је био кршевит и слабо проходан. Колико је знатан био њихов допринос ослобођењу и од знатне помоћи српској војсци у наступању, види се по томе што је један савременик за њих писао како: „... јуначни су; зимушњег рата, много су ваљали нашој војсци, гдекоја места сами су држали и бранили, или нападали и освајали”.²⁷ Данас нама није познато која су села ослободили сами сељаци, али њих је свакако било више на броју.

Предео Пољаница био је, такође, делом у устанку када је српска војска наилазила са севера и североистока. Не зна се, данас, ко је све учествовао и ко је предводио Пољаничане у подизању оружја на Турке, али да је завереничко-устаничка организација постојала види се по томе што су, како се наводи, нарочито поп Сима Поповић из Градње и Харитон Микић из Врања још 1876.²⁸ „долазили на договор” са члано-

²⁴ Нав. д., 424.

²⁵ М. Ђ. Милићевић, нав. д., 54-55.

²⁶ *Раш Србије са Турском*, 147.

²⁷ Мита Ракић, *Из Нове Србије*. „Отаџбина”, друга година, књ. пета. Београд, 1880, 33.

²⁸ Тодор Станковић, нав. д., 18.

вима тајног српског Комитета у Нишу. У сваком случају, почетком јануара 1878. године Пољанчани су се већ били придружили претходницима српске војске, дошавши у везу са добровољцима и устаницима из Власотиначког одреда код Прибоја.²⁹

Колико је устанак тада био узео маха и ширине, види се и по једном извештају да је „13. јануара састављена... добровољачка чета из крагујевачке бригаде, под командом пешадијског поручника Степана Степановића, која је имала отићи у Пољаницу, и од тамошњих ваљаних Срба саставити батаљон, и наоружати га са спредњачама, које је командант Шумадијског кора, у тој цели послао био”³⁰ То потврђује и Риста Николић који је почетком овога века обилазио Пољаницу и темељно је испитивао нашавши како „из свакога је села било онда по неколико бораца.”³¹

Учешће сељака из Пољанице (и Иногошта) у устанку на Турке јануара 1878. значило је за наступање српске војске у правцу Врања онакву помоћ као што је то било од стране Власотинчана у време ослобођења Лесковца и освајања Грделичке клисуре.

Милан Милићевић, који је на извору ваљаних обавештења могао да сакупи аутентичне податке, говори са посебном пажњом о Пољаници у устанку. По њему: „Међу Пољаничанима помињу се, као хвале достојни сељаци из Големог села, из Градње, Студене, Тумбе, Крушеве Главе, Мијаковца, Влаха (!), Дреновца и Секирја. Исто тако хвале се поименце попови: Симеун Стоилковић, Василије Поповић и Стоилко Поповић”.³²

У бици за Врање, Пољанчани су држали (заједно са нешто коњаника српске војске) важан Девотински вис,³³ а у сарадњи са Крагујевачком бригадом учествовали су у освајању Гоча,³⁴ пред Врањем, а такође и у блокирању турских низама на Пљачкавици и Чеврљуги, затим – заједно са Клисурцима – као обезбеђење десном боку Шумадијског кора у планинским врлетима развођа притока Јужне Мораве и каменичке Реке („... гужански батаљон, који је мотрио на планину Гољак, коју су још пре тога Пољаничани – врло ваљани и храбри Срби – очистили од Арнаута. . .”).³⁵

Као предстража крагујевачког батаљона „60 усташа” из Пољанице налазили су се пред Пљачковицом уочи боја на Врању, 18. јануара 1878.³⁶

²⁹ *Рајс Србије са Турском*, 122.

³⁰ Нав. д., 123.

³¹ Риста Николић, *Пољаница и Клисура*. „Српски етнографски зборник”, VI, Београд 1905, 15.

³² М. Ђ. Милићевић, нав. д., 294.

³³ *Рајс Србије са Турском*, 126.

³⁴ Нав. д., 129.

³⁵ Андра С. Книћанин, *Рајни дневник*, II (*Други рајс 1877–1878*). Београд, 1881, 349.

³⁶ *Рајс Србије са Турском*, 126.

Касније, пошто је Врање било ослобођено, нешто Пољанчана могло је да учествује у завршним операцијама српске војске и Добровољачког корпуса од Бујановца до Гњилана које је било ослобођено 23. јануара 1878. Свакако Пољаничани су, као народна милиција, са регуларним трупима, све до закључења примирја и одређивања демаркационе линије, стајали на предстражама и обезбеђењу позадине из правца Новобрдске Криве Реке. Значајно је истаћи то да су за све време трајања рата, од пада Лесковца па до ослобођења Врања – а то је временски размак од преко месец дана – Пољаничани држали, заједно са Клисурцима, у прекиду комуникацију Врање – Лесковац за турску војску, и тиме допринели бржем и безбеднијем продирању српске војске долином Ветернице. Отуда су, свакако, и похвале изречене Пољаничанима и од стране Врховне команде српске војске а и од других позваних личности тога времена које су имале прилику да се на лицу места обавесте о улози и напору народа овога краја за ствар ослобођења.

Паралелно са развитком устаничког покрета на левој обали Мораве, развијао се народни устанак и у пространим регионима на десној страни Моравине котлине.

Власотинчани су били међу првима који су се подигли на оружје против Турака, и то на недељу дана по објави рата Турској.

За народни покрет у власотиначком ближем и даљем подручју од посебног значаја је била и револуционарно-ослободилачка традиција ранијих деценија XIX века, као и неколико већих буна, устанака и завера противу Турака нарочито од времена првог српског устанака и Стрељине акције у власотиначко-лесковачком крају. „Планине су – вели један добар познавалац тих крајева из времена ослобођења 1878 – види се, боље очувале наш елеменат. Ови су планинци тако добри Срби, као и они у Врањском округу... Они су се највише отимали од Турака. . . Кад је год Србија дала знак, Заплање и Буковик били су на ногама. Често су крваво плаћали ову преданост Србији, и љубав к народном имену своме, али су, мимо све то, остали крепки и непоколебљиви...”³⁷ То су потврђивали и други савремени очевици који су имали прилику да се из аутопсије поуздано упознају са приликама, збивањима и друштвено-политичким приликама у тим крајевима.

По једном казивању, Власотинчани су се подигли против Турака 10. децембра 1877. приморавши турске власти да побегну у Врање! Су-традан, 11. децембра Власотиначки устаници заробили су 180 Турака и запленили њихово оружје. „Тог истог дана дође и Коле Рашић и све нас наоружане нађе. Колу са друговима одредимо стан у кући пок. Стоилка Борнодолца”. Кад су Турци покушали да поврате Власотинце, дође до сукоба у коме устаници надвладају „покорје их, отму им оружје и муницију и похапсе оне које похваташе”. Дана 12. децембра Турци су били

³⁷ Мита Ракић, нав. д., 594.

побеђени и код Орашачког Моста, 14. код Козарачке Чуке „којом приликом је било заробљено 26 низама и узапћено доста оружја и муниције”. 16. децембра Турци су били побеђени и на Косовици, више Грделице.³⁸

Под каквим су условима Власотинчани подигли устанак против Турака, види се пластично из успомена једног савременика-учесника у овом ослободилачком рату: „Власотинце је мало јуначко гнездо, у коме живе прави Срби чувени са свога патриотизма и јунаштва; док смо ми овде дошли били су они већ Турке моткама, а имали су своје „тојагашке легије” – „тојагаши” којима је Влајковић препоручио, да на мотку одозго косу завежу па тако млате Турке”. Међутим, поред ових „тојагаша”³⁹ међу Власотинчанима била је и једна група „састављена из ондашњи сељана који се добровољно јавише; они су били наоружани пушкама”.

Устанак у Власотиначком крају, како се види, не само да се ширио према важној комуникацији која је од Врања ишла за Лесковац, већ је показивао и видан војнички успон. Ово је било утолико више значајно што су и планинска села у сливу Власине, подстакнута примером Власотинчана, пришла Устанку стварајући тиме широк појас ослобођене територије, с једне стране према Црној Трави и Чемернику, а с друге стране према Бабушници⁴⁰ где се, долазећи од стране Пирота – који је био ослобођен 16. децембра – српска војска спојила са Власотинчанима и придошлим добровољцима из одреда Коле Рашића. Имајући заштићен леви бок, и широку ослобођену територију од Сићевачке Клисуре до Цариброда и целу Лужницу са Власотиначким крајем, Српска врховна команда одлучила се да, управо 16. децембра, пошаље Јошанички батаљон Крушевачке бригаде из села Кочана за Лесковац што је овај и учинио још истог дана.⁴¹

Ослобођење Власотинца и Лесковца утицало је на подизање устанка у селима Лесковачке казе, у долини средње Јабланице – око Турековца и Бошњака – и у долини Ветернице и њених притока: Вучјанске и Чукљеничке реке.

На подизању села северног дела Лесковачке казе у прекоморавским селима такође много је урадио Нишлија Коле Рашић. У току рата, пошто је Лесковац посела српска војска, за већ стечене заслуге, Колу Рашићу се додељивала „команда свију усташа од Власотинаца до

³⁸ Тих. Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*. Београд, 1897, 11.

³⁹ А. Книћанин, нав. д., 284.

⁴⁰ „Исто тако и неки одељак Турака од Пирота и Беле Паланке бежаше пошао ка Власотинцима, отуд бежеш а овамо насрћући. . . Пред њима је ишло шест коњаника, и дођу у село Свође, у механу Станоја Маринковића, и учине неки трошак, па изваде „камије” (банке турске) да плате, на шта ће им газда Станоје рећи: „у Србији турске банке не иду! – и баци их. „Каква Србија, каква српска војска, бре? – рећи ће љутит Турчин. „Хајде, ага – рећи ће му механџија – доле, па ћеш видети какви су и где су”. . . А Турци онда обрну на Филиповац, поврх Трна, на Ђустендил”. Ж. Живановић, нав. м.

⁴¹ *Рајс Србије са Турском*, 56.

Врања⁴² с тим да руководи устанком „у томе пределу”. Падом Пирота и ослобођењем Власотинца и Лесковца, Коле Рашић је послао своје поверенике Аранђелу Станојевићу и другим Знепољским првацима да побуне Трнску и Брезничку казу,⁴³ што су ови и урадили. Тако се устанак из Нишке и лесковачке казе пренео даље ка југоистоку, па су, Црна Трава, Ласина, Знепоље и део Крајишта за кратко време били ослобођени од турских посада и турске власти. Српска војска, у садејству са Добровољачким корпусом Ђоке Влајковића и уз помоћ локалних устаника запосела је 23. децембра Трн, Драгоман, Гински кланац, Сливницу и Брезник и ту организовала цивилну управу.⁴⁴ Добровољци и устаници ослободили су Клисуру, Радомир и Босиљград и дошли до пред Дупницу и Ћустендил. Тако су се операције српске војске пренеле и ван граница Нишког санџака и зашле на терен Софијског санџака (пашалука).

Разбуктавању револуционарно-устаничких расположења у позadini турске војске веома много је допринео готово општи народни устанак у сливу горње Власине, у Црној Трави и Власини. О томе имамо добре податке из летописа цркве Црнотравске, на основу чега се може видети како је дошло до устанка и како се он развијао на овом подручју. „1877. године 13. децембра добисмо ослобођење од нашег кнеза Милана Обреновића. Народ овога краја узео је учешће у борби за ослобођење. Први поклич за устанак дао је Коле Рашић из Ниша. Народ жељан слободе сав је устао да се бори. Вође усташа из овог краја били су: Стеван Поповић свештеник, Милентије Стојановић свештеник, Таза Ђокић трговац, Станко Илић сви из Црне Траве; Тричко Момчиловић и Хаџи Анђелко Митровић оба из Рупља; Јанко Митровић из Брода. Ови су са усташама држали позицију од Новог Села до Врле Реке. Упутства, наредбе и муницију добијали смо од Јове Поповића пуковника предводитеља српске војске, и Стоиљка Барнодолца из Власотинца. Прву пушку је испалио Радоило Ракић из Црне Траве. Турке смо терали до Сурдулице, где нас је стигао Ђока Влајковић а одатле с њим смо дошли до Врања, после примирја вратили смо се кући.”⁴⁵

Ови подаци су, данас, утолико интересантнији и од несумњивог научног и друштвено-културног значаја што је традиција о томе готово избледела, а цео овај покрет остао у свести само толико да су се Црнотравци са оружјем у руци подигли против Турака кад се српска

⁴² М. Б. Милићевић, нав. д., 54.

⁴³ Милован Ристић, *Историја града Ниша* (у књизи: *Споменица.. ослобођења Ниша*), 68.

⁴⁴ *Рај Србије са Турском*, 429 (у изводима и Прегледу операција, од 12. до 15. XII 1877. наводи се како је „Заузећем Пирота осигурано... лево крило операцијског фронта и дошло се у ближу везу са Русима, а посади турској у Софији, приближило се у бок”. Последица тога било је: „Касније 1 бат. послат у Трн за дизање устаничких чета. 2 ескадр. упућена у правцу Софији допирала до Сливнице. 1. ескадрон упућен у предео Високу (!), допро до Гинаца, где се са Русима спојио”).

⁴⁵ Јован М. Поповић, *Црна Трава*, Београд, 1914, 18.

војска приближила црнотравском подручју долазећи из правца Пирота. У овом смислу су, можда, од интереса и сећања да су Турци, бежећи пред српском војском, ишли на Трн заобилазећи Црну Траву и бојећи се препада наоружаних Црнотраваца за које је било познато да су још у ранија времена турске управе били свесни о својој припадности српском народу. („У времену устанака за ослобођење од Турака 1877–8. године поп Анђелкови наследници предводили су народ у борби против Турака, што значи да се је у овој школи (тј. црнотравској) одлично србовало“).⁴⁶

Развој народног устанка у Знепољу и Брезничком крају свакако се одвијао у вези са победоносним напредовањем српске војске, а такође и под психолошким дејством преласка руске војске из врачанског и тетовенског правца ка Софији. Али у сваком случају, присуство српске војске у југозападним крајевима Софијског санџака – између Софије, Радомира и Ћустендила („У депеши Руске главне команде Врховној команди српске војске од 24. децембра 1877. саопштава се: „Велики кнез жели, да српска војска, пошто ступи у везу са Гурком и остави, по споразуму с њим, одељење које ће заузети Софију, гони Турке који одступају ка Ћустендилу“)⁴⁷ и Добровољачког корпуса пуковника Ђоке Влајковића (они су, углавном и гонили Турке према Радомиру и Ћустендилу) утицало је у великој мери да се јужни део Знепоља и део босилградског Крајишта подигне на устанак.

У нашој историографији није пажљивије разматрано ово питање доприноса српске војске ослобођењу западних делова Софијског санџака и историјата народног устанка у тим крајевима, што је несумњиво од велике штете – уопште – за боље познавање прошлости тога краја у време ослобођења од Турака. Један од разлога за то, бесумње, је била и заузетост око ратних операција под Нишом, који је био ослобођен тек 29. децембра 1877. Ангажованост главнине српске војске у опсади Ниша утицала је и на ток и темпо развитка народног устанка у позадини турске војске, а то се одразило и у власотиначком крају где је народни покрет, привремено, био заустављен покушајима турских противнапада.

Развој устанка у Власотиначком крају према Грделици и долини Мораве био је привремено заустављен напуштањем Косовице 19. децембра 1877. након једног изненадног препада надмоћнијих Турака. По казивању К. Стојановића, четовође Власотиначких устаника: „... ми се тукосмо сами док беше муниције. Кад нам муниције нестало Турци нас разбише. Њих је било преко 4000, а нас свега 1200 устаника, од којих је само 400 имало пушака, а остали су били наоружани моткама, секирама, јатаганима итд. – у овој борби пало је на нашој страни 49 мртвих

⁴⁶ Нав. д., 10.

⁴⁷ Ђ. И. Бобриков, нав. д., 120 у нап.; упоредити и: 134 у нап. (депеша од 26. децембра 1877).

и обашка рањених... ”.⁴⁸ Турци, међутим, нису успели да се користе победом пошто су се устаници повукли до села Орашја где су се на брду Врапчи Рид ушанчили, одакле су осматрали кретање Турака око Грделице.

Први регуларни одред српске војске стигао је у Власотинце тек 22. децембра (један и по батаљон Београдске, и један батаљон Пожаревачке бригаде и Књажевачка брдска батерија),⁴⁹ а 24. децембра ова војска и устаници имали су тешки бој на Врапчем Риду али се он, иако уз велике губитке за Србе, завршио неодлучно. По званичном извештају Врховне команде, било је девет рањеника и дванаест погинулих и несталих војника; по народном сећању тај број је био знатно већи: седамдесет и шест погинулих и педесет и два рањеника, у шта је, свакако, требало урачунати и устанике – сељаке.⁵⁰ Убрзо после овог боја, 2. јануара 1878. у Власотинце је стигао и Добровољачки корпус под командом пуковника Ђоке Влајковића.⁵¹

Ради боље координације регуларних трупа и народних устаника, био је створен тзв. Власотиначки одред у саставу (првобитном): два Пожаревачка батаљона, два Добровољачка батаљона, Књажевачка брдска батерија и две стотине „усташа”,⁵² „сељака из околине”.⁵³ Овај Власотиначки одред око две недеље водио је више бојева и окршаја са Турцима из Грделице, којих је било око пет хиљада.

У међувремену, са наступањем српске војске, ослобођењем Пирота и Лесковца, успехом устаника у Власотиначкој околини, устаничко расположење народа брзо се развијало и прешло на многа друга села у пределу између Грделице, Мораве и планине Чемерника. Још док су трупе Власотиначког одреда стајале укопане на положајима пред Грделицом, народни устанак ширио се скуцесивно у позадини турске територије. Тада је било, преко повереника и претходница („изводнице”) српске војске „сакупљене до 900 усташа наоружаних са предњачама, стављени(х) под команду добровољачких четника и послатих(х) десно и лево од Мораве да бране народ од нападаја, покоља и пљачке . . . стојећи вазда у најближој свези са својом командом.”⁵⁴

Одлука српско-турског ратовања за Грделичку клисуру и судбина народног устанка у овом крају била је решена у два боја: 8. јануара 1878. на Копашници, и 9. јануара на Грделици. Турци су били потучени на оба места, на Копашници од Прве шумадијске дивизије,⁵⁵ а на Грде-

⁴⁸ Тих. Р. Ђорђевић, нав. д., 11.

⁴⁹ *Раш Србије са Турском*, 113.

⁵⁰ Нав. м. – Тих. Р. Ђорђевић, нав. д., 12.

⁵¹ Видети: А. Книћанин, нав. д., 283.

⁵² *Раш Србије са Турском*, 113.

⁵³ Нав. д., 114.

⁵⁴ Сретен Л. Поповић, нав. д., 546.

⁵⁵ *Раш Србије са Турском*, 116.

лици од Смедеревске бригаде прве шумадијске дивизије и Власотиначког одреда.⁵⁶

Улогу и значај Власотиначког одреда лепо је приказао извештај Врховне команде: „за време док се на Копашници бој био, Власотиначки одред није имао борбе; јер за то не беше налога, него се само на изабраним тачкама почео утврђивати. . . Толико је само Власотиначки одред тога дана био од користи, што је извесни део снаге непријатеља држао у шаху према себи, те и он није могао у боју на Копашници да учествује”.⁵⁷

У боју на Грделици учествовали су и локални устаници. „Власотиначки одред – лево крило – ... беше посео са седам добровољачких чета, књажевачком брдском батеријом и усташама положај изнад Грделице утврђујући се, и то: десно крило на Добротинском вису; пред селом Ладовицом; средина на Косовичком вису; лево крило, на Сеаничком вису; резерва у клисури реке Козаре (Пожаревачки батаљони стајали су у резерви)”.⁵⁸

По завршеном боју на Грделици „Власотиначки одред наступао је за поремећеним Турцима и преко својих првашњих положаја, и не само док им је и њихове шанчеве заузео него их је до самога села Грделице и моста гонио, који око шест часова увече буде освојен. Одступајући у неред Турци су били тучени артиљеријом, а предусретнути одељенима из долине Козар тако да се њихово одступање у потпуно бегство претворило”.⁵⁹ Турци су оставили на бојишту преко три стотине погинулих. По једном казивању, у Грделичком боју учествовало је, поред редовне војске и добровољаца још и сто педесет устаника тога краја,⁶⁰ а по другом сведочењу, у жеку Грделичког боја, када је био крајњим напорима сламан турски противнапад на положај Власотиначког одреда, „200 сељака наоружаних будацима и мотикама, који су ту одређени били за копање ровова и утврђења” као да су веома много допринели српској победи („... ови су људи као зверови јуришали та просто млатили Турке вичући одушевљено – ура!”).⁶¹ Уопште узевши, у поразу Турака и њиховој још већој погибији у повлачењу велику улогу имали су устаници који су се стално и поново јављали по свима насељима Грделичке клисуре („... па што их је наша војска тукла ни по јада, но што су их сељаци тамошњи моткама млатили ка стоку”).⁶²

За студију стања и развика ослободилачког покрета српских сељака на десној обали Јужне Мораве у реону Грделичке клисуре,

⁵⁶ Нав. д., 118.

⁵⁷ Нав. м.

⁵⁸ Нав. м.

⁵⁹ Нав. д., 120.

⁶⁰ Сретен Л. Поповић, нав. д., 546.

⁶¹ А. Книћанин, нав. д., 295.

⁶² Нав. д., 305.

значајна је чињеница да је читав низ села око Предејана и Цепа па све до Масурице узео учешћа у устанку у позадини турске војске.

Још пре боја на Грделици, по извештају Врховне команде, поред борбеног развоја Власотиначког одреда, била су „послата мала одељења у Цеп и Љутеж, да, са помоћу усталих мештана, позаднош непријатеља узнемиравају, и тамошња села чувају...“.⁶³ Из овога се види да су побуњена села могла пружити знатан број устаника који су били од не мале користи српској војсци у наступању кроз Грделичку Клисину. Познато је да се Влајковићева титула команданта добровољачког корпуса „односила и на све усташе који су стајали под његовом управом. он их је организовао, бирао им команданта из својих наредника, прикомандовао их по потреби овде или онде, давао им упутства и савета, старао се за њихове разне потребе итд.“⁶⁴ Улога локалних устаника у операцијама српске војске огледала се и у томе што су понеки устанички правци улазили и у штабове Добровољачког корпуса.⁶⁵

Улога локалних устаника, односно устаничких села, била је од велике важности за даље напредовање српске војске кроз Грделичку клисину. Тако се десило да већ, 10. јануара, „по подне Власотиначки одред по добивеном налогу, предузе наступање насипом од Грделице, кроз клисину, и исте ноћи доспе до Цепа.“⁶⁶ Из једног аутентичног извора тога времена, види се да је Власотиначки одред брзо напредовао пошто је имао „на крилима (тј. боковима) својим усташе с десне и с леве стране Мораве“.⁶⁷ Војничка вредност устаничких група била је порасла и услед тога што је командни кадар њихов био појачан командирима из Влајковићевог добровољачког корпуса. По записци-дневнику штаба Добровољачког корпуса сазнаје се да је „командант левокрилног усташког одељења од 500 људи: Остоја Галоња – командант деснокрилног усташког одељења од 400 људи: Риста Стефановић“,⁶⁸ што би – како се види – изашло да је, само на овом сектору операција, било девет стотина устаника најмање и то само под командом пуковника Влајковића!

У продирању кроз Грделички кланац, 11. јануара авангарда Шумадијског кора у наступању ка Владичином Хану била је, такође, потпомогнута од локалних устаника: „Једно одељење добровољаца и усташа, налазило се на десној обали Мораве, те су са те стране заклањали леви бок од Арнаута“⁶⁹ који су долазили као башибозучки одреди турске војске. Добровољци и устаници налазили су се стално у

⁶³ *Рајс Србије са Турском*, 118.

⁶⁴ А. Книћанин, нав. д., 289.

⁶⁵ Уз Влајковићев штаб налазио се власотиначки првак газда Стоилко. – Исто тако, неко време и неки Милош Срдановић који је у селу Кукавици – организујући устанак – био „као неки народни старешина“. А. Книћанин, нав. д., 294; 301–302.

⁶⁶ *Рајс Србије са Турском*, 121.

⁶⁷ Сретен Л. Поповић, нав. д., 547.

⁶⁸ Нав. д., 550.

⁶⁹ *Рајс Србије са Турском*, нав. м.

претходници Српске војске у наступању („Унапред кроз Дервент осигуравала је колону предводница пуковника Влајковића – добровољци – који је уз десну страну Дервента. . . овима у лево-управио усташе, за осигурање левог бока и чишћење терена.”⁷⁰

Уз регуларне трупе и добровољце, сељаци – устаници учествовали су и у поковавању арбанашких насеобина у Масурици 12. јануара 1878. По једном литерарном опису тога времена „Сваком радосно бејаше видети како ондашња браћа сељаци доводе разбегавше Арнауте. ...одузевши им оружје, и прате их са истим њиним оружјем.”⁷¹ Овде ваља напоменути и то да ови Арбанаси – скори досељеници у ове крајеве нису хтели пружати помоћ Турцима, па су стога дошли под заштиту самог команданта Шумадијског корпуса.

Власотиначко-грделички и масурички сељаци-устаници учествовали су и у ослобођењу Прибоја и Врањске Бање и послужили као претходница која је наступала к Врању („14. јануара добровољачка извидница на левом крилу... друга извидница на десном крилу с усташама, имала је борбу на Плачевици пред самим Врањем с Турцима, и тиме је могла увидети снагу непријатеља и могла је добро разгледати њихов положај”⁷². Овде, пред Прибојем и Врањем, Власотинчани и Грделичани – устаници дошли су у додир са Власинским и Пољаничким сељацима – устаницима који су, потом, преузели дотадашњу улогу Власотиначких „усташа”. То се потврђује и у извештају Врховне команде. „Предводница (Власотиначки одред) код Прибоја, шиљући извиднице у свима правцима за сазнавање непријатеља и дизање устанка, у коме су се особито Срби Пољаничани одликовали”,⁷³ као и из других извештаја где се спомињу и устаници из Власине, из Знепоља, Масурице а ускоро затим и из крајева Горње Пчиње. Тиме се и завршила улога Власотиначко-Грделичких устаника после скоро целог месеца ратовања. Најбољу карактеристику о њима дао је учесник Андра Книћанин, припадник Добровољачког корпуса... „Власотинчанима који су добри, чисти и ваљани Срби. Они су се скоро рећи листом сами дигли, ширили устанак, а нашој војсци здраво помагали и били јој од велике користи”.⁷⁴

Споменуто је да се из Власотиначког краја устанак против Турака брзо био проширио и на предео Црне Траве, на Власину, Знепоље, Масурицу. У ствари и овде је била реч о великом народном покрету који је био још раније припремљен, а који је дошао до пуног изражаја када се српска војска појавила, најпре, у лесковачко-власотиначком крају а, затим, када су Турци били разбијени на Грделици, као што је на овај покрет у Знепољу утицало и ослобођење Пирота. Пла-

⁷⁰ А. Книћанин, нав. д., 327–328.

⁷¹ Сретен Л. Поповић, нав. д., 547.

⁷² Нав. д., 548.

⁷³ *Рат Србије са Турском*, 122.

⁷⁴ А. Книћанин, нав. д., 328.

нински масив Чемерника важио је као један од центара овог народног покрета.

У народном устанку децембра 1877. на Чемернику се посебно истицао својом активношћу народни првак Хаџи Анђелко Димитријевић, родом из Рупља, човек кога су и раније Турци прогонили и били депортовали у Цариград „све због заузимања за народна права”.⁷⁵ Милан Милићевић вели за њега да се 1877/78 „одликовао. . . у боју на Власотинцима”.⁷⁶

За народни покрет на Чемернику још и данас се може чути како је неки деда Мирча, ковач из Козарнице, заједно са још неким ковачима и сељацима окувао два трешњева топа, истерао их на Чемерник и отуда пуцао на Турке који су се повлачили из Трна преко Власине ка Сурдулици и Врању. Турци су мислили да то пуца „Москов” па су променили правац одступања низ Божичку реку ка Ћустендилу бојећи се да не изгину у беспућу планине Чемерника. По овом казивању⁷⁷ број устаника није био велик, неколико десетина људи, али је сама њихова појава била довољна да одступајуће Турке још више деморалише.

Појава устаника на Чемернику охрабрила је становнике Власине који су се, сазнавши за ослобођење Пирота, и сами подигли против Турака, готово у исто време кад и планинска насеља Црне Траве. М. Милићевић пише како „У Сурдулици се хвалом помињу попови Тома Михаиловић, из Власине, и поп Стеван (Поповић) из Црне Траве. Поп Тома је дигао своје сељаке, те потукао Турке низаме који су били на Власини”. Тада је, у једном боју, погинуо Власинац Цветко Стојановић, а ранио се његов земљак Златко Стевановић.⁷⁸

Такође, о устанку на Турке у овом крају пише и други савременик онога времена, Ж. Живановић, наводећи како је Коле Рашић, који је имао команду „свију усташа од Власотинаца до Врања”, подстичући сељаке на устанак, „послао свој абер Аранђелу Станојевићу у Трн да побуни трнске Србе и околину; Хаџи-Анђелку Димитријевићу у Рупје, поп Стевану у Црну Траву, поп Томи у Власину и другим народним људима”.⁷⁹ Као један од народних првака у крају око Клисуре и суседних крајишких села помиње се и Сима Соколов, који ће се нарочито истаћи у јануарском ратовању пред Врањем као поручник српске војске.

Како се види, на исток и југ од Власотинаца, главног устаничког центра у позадини турске војске по објави рата, постојало је и просторно подручје народног устанка за ослобођење са Црном Травом, Знепољем, Власином и суседним планинским крајевима од Чемерника па до Варденика, Бесне Кобиле и Козјака у Пчињи.

⁷⁵ М. Ђ. Милићевић, нав. д., 293.

⁷⁶ Нав. м.

⁷⁷ Саопштење по традицији у породици, од старца Јевте Радисављевића из Тескова, Црна Трава.

⁷⁸ М. Ђ. Милићевић, нав. д., 294.

⁷⁹ Ж. Живановић, нав. д., 90.

Карактеристично је да је, тада, пре но што је постављена била политичка граница између Србије и новостворене Бугарске, и народ Цариброда, Трна, Брезника и Клисуре желео да остане под српском управом, свакако из захвалности за ослобођење које је овим крајевима донела српска војска. Као представнике тога народног покрета у овим крајевима Тодор Станковић, члан српског Комитета за граничну акцију и један од организатора народног ослободилачког покрета у суседним турским крајевима, помиње Аранђела Станојевића из Трна, Ивана Пејчића из Брезника, Миладина Манчића и Глишу Табаковића из Држине, Адама Маринковића из Кусе Вране, Тончу Васиљевића и Димитрија Цакића из Трна.⁸⁰ Исто тако добар познавалац прошлости Пиротског краја и Понишавља Коста Костић помиње Аранђела и Николау Станојевића из Трна, Ранчу, Миту, Манчу и Цеку чорбаци Крстиће, Живка Антића и друге за које каже да „су највише радили да се и овај крај (тј. Знепоље) ослободи од турске власти уз помоћ Србије”.⁸¹

Свакако, народни устанци, пошто је српска војска ослободила Пирот, Цариброд и Трн, затим и Брезник, допринели су да се Знепоље и Радомирско Крајиште подигну против Турака, утолико више што је руска војска, децембра 1877. ослободила Софију и код Сливнице састала се са српском војском, и да се устанак у јануару 1878. пренесе даље на југ у правцу Босиљграда и Ћустендила. Главна заслуга за то припада, свакако знепољском кођабаши Аранђелу Станојевићу, затим и Сими Соколову – он је био родом из околине Клисуре – који је, како је речено добио и чин „контрактуалног” поручника⁸² српске војске и заједно са „трнским и власинским” усташима учествовао у завршним операцијама српске војске јануара 1878. најпре у бици за Врање а затим у операцијама према Козјаку и Ћустендилу.

Тако у релацији Шумадијског кора од 16. јануара 1878. стоји како су на положај око Прибоја и Моштанице, уз регуларну војску и Добровољачки корпус „придошли и усташе из Трна и Власотинаца (!) под поручником Соколовим”⁸³ и како су они држали положај и на десној обали Мораве. Дан касније, они се јављају, напредујући, и код виса села Кумарева⁸⁴ („ова колона са усташима и два брдска топа заузела вис Кумарево”).⁸⁵ У другој релацији, од 20. јануара, такође се помињу ови усташе у саставу тзв. „кумаревске” колоне.⁸⁶ По паду Врања, „2 батаљона Смедеревска, нешто усташа и добровољаца” заузима важан Златокопски мост. Одатле, ова групација војске „са усташама под Со-

⁸⁰ Тодор Станковић, нав. д., 35.

⁸¹ Коста Костић, *Свешоваски говор*. Пиротска гимназија, извештај за школску 1907/1908, Београд, 1908. 20.

⁸² *Рат Србије са Турском*, 325.

⁸³ Нав. д., 124.

⁸⁴ Нав. д., 126.

⁸⁵ А. Книћанин, нав. д., 332.

⁸⁶ *Рат Србије са Турском*, 131.

коловом" била је упућена да поседне важан превој Кључ који је доминирао путем из Врања за Криву Паланку и Ћустендил.⁸⁷ 21. јануара ова групација већ је држала положај левог крила српске оперативне војске „на Кључу, према Егри Паланки.”⁸⁸

Потпомажући нови локални устанак сељака Пчињана, делови ове групације, ослободили су село Радоницу: српске предстраже тада су – заправо у тренутку приспеле вести о закљученом примирју – доспеле до Прелесја (на развоју Пчиње и Криве Реке)⁸⁹ где се народ овог краја већ био побунио, пресекао пут Куманово – Крива Паланка и ослободио сва насеља до Трговишта и манастира св. Прохора Пчињског. Међутим, даљи развој ослободилачког покрета и потпуног ослобођења народа Пчињског краја, уз садејство српске војске, прекинуло је примирје. У овом пределу, штавише – као и у околини Прешева – српске трупе морале су се нешто повући уназад, тј. према северу на основу прелиминара о одређивању демаркационе линије.

Говорећи о народу јужних предела докле је доспела ослободилачка српска војска у јануару 1878. године Милићевић је са разлогом писао како „године 1877. и 1878. становници Врањског округа и они у Пољаници, и они у Морави и Сурдулици, и они у Пчињи помагали су колико су више могли да им час пре сване дан ослобођења”.⁹⁰ Андра Книћанин, говорећи о народу врањског краја, посебно Пчињана са нешто патриотског патоса али и поноса, што је разумљиво било за оне прилике – писао је: „... како су дични Срби, то су јунаци, то су патриоте у пуном смислу, издржљиви су... и вазда готови, да све и живот даду за само српско име. . .” (За Пчињане он је још наводио да су „прави Срби од Косова” и то су они јунаци у чије крајеве несмијаше Турчин нигде да ступи”).⁹¹

Колики је био број учесника у оружаном покрету против Турака у редовима сељака и грађана-устаника, „усташа”, тешко је чак и приближно утврдити. Исто тако и број погинулих и рањених устаника. Оно што је остало о њима забележено представља тек парцијалну информацију. Ипак, позната су нам имена неколико десетина активних учесника, било да се помињу као погинули, било као одликовани.

Тако знамо за нека имена умрлих у војним болницама за време и после завршетка рата. На пример, „мртвачки списак III пољске болнице Шумадијског кора”,⁹² доноси ова имена:

Стојан Крстић добровољац, из Винораче (!) округа Лесковачког, умро од задобијене ране, 6. јануара 1878,

⁸⁷ Нав. д., 132. - А. Книћанин, нав. д., 350.

⁸⁸ *Рат Србије са Турском*, 132.

⁸⁹ Видети: „Браство”, VII. Београд, 1896, 179.

⁹⁰ Милан Ђ. Милићевић, нав. д., 287.

⁹¹ А. Книћанин, нав. д., 385.

⁹² *Рат Србије са Турском*, 204, 206.

Пет. Чивутски Лазарев(ић), добровољац из Слатине, окр. Лесковачког, умро од ране 13. јануара 1878,

Стаменко Јовановић, добровољац из Пулева(!), окр. Лесковачког, умро од ране 20. јануара 1878,

Ранђел Панић, „ушаш” I батаљона, из Старе Србије, умро од тифуса, 25. јануара 1878,

Младен Џацић, добровољац, из Лесковца, умро од пнеумоније, 24. јануара 1878.

У VI пољској болници Шумадијског кора:⁹³

Петко Момировић, „ушаш” из Кочана, округа Нишког, умро од ране 25. јануара, у Власотинцу.

у III пољској болници Тимочког кора:⁹⁴

Михаило Чворић, из Брусне(!), окр. Нишки, умро 27. јануара 1878.

У IV пољској болници тимочког кора:⁹⁵

Димитрије Ничић, редов-добровољац, из Софије, умро 23. децембра 1877,

Вељко Младеновић, редов-добровољац, из Пирота, умро 27. децембра 1877,

Венул(!) Ђорђевић, редов-добровољац, из Ниша, умро 6. јануара 1878,

у великој Нишкој болници:⁹⁶ Петар Антић, редов-пешак, из Пирота, умро 8. априла 1878,

Крста Пуљоранче, редов-пешак, из Островице, окр. Нишки, умро 23. априла 1878,

Видан Динчић, водник, из Ниша, умро 25. фебруара 1878,

Вуле Изин, водник, из Вел. Вренине, окр. Нишки, умро 28. фебруара 1878.

У Крушевачкој војној болници:⁹⁷

Филип Вулетих, редов-добровољац, из Главника окр. Прокупљанског. Као рањеник у борбама око Ниша помиње се неки Сима Стојановић, из Ђурлина, код Ниша: он је био рањен на Горици 22. децембра 1877.⁹⁸

Међу организаторима и учесницима у народном покрету против Турака Српска влада одликовала је и неколико десетина људи из крајева Нишког санџака. Тако се, на пример, поред „политичких” руководилаца покрета као што су били:⁹⁹ Таско Узуновић, Михајло Божићаревић, Михаило Адамушевић, свештеник Петар Екасановић(!), нишки учитељи: Тодор Атанасијевић и Димитрије Ђорђевић, Тодор

⁹³ Нав. д., 216.

⁹⁴ Нав. д., 222.

⁹⁵ Нав. д., 222, 224.

⁹⁶ Нав. д., 254.

⁹⁷ Нав. д., 264.

⁹⁸ Нав. д., 93.

⁹⁹ Нав. д., 393.

Станковић, налазе имена активних бораца у борбама са Турцима:¹⁰⁰ Коле Рашић „ушташки вођа”, Лазар Јовановић „ушташки свештеник”, Мића Николић „вођа ушташки” – сва тројица у саставу Моравског кора, одликовани у мају и јуну Таковским крстом V степена, као и Тома Михаиловић „вођа ушташки” у саставу Томочког кора. Златном медаљом за храброст били су одликовани¹⁰¹ Сима Соколов „командант трнских ушташа” најпре у саставу Добровољачког кора, 5. јануара 1878, Стеван Јовановић „вођа ушташки”, у саставу Моравског кора 23. јуна 1878, Владимир Милосављевић „ушташ народни” у саставу Тимочког кора, 20. новембра 1878.

Медаљом за храброст били су одликовани, 24. јуна 1878, „ушташи” из састава Шумадијског кора:¹⁰²

Дина Петровић
Спаса Динић
Коста Митић
Милош Павловић
Стојан Димић
Илија Ђокић
Стоиљко Анђелковић
Петар Стојановић
Ђорђе Петровић
Радивоје Жутић
Цветко Цонић
Јова Ђокић
Јован Стаменковић
Тодор Станковић
Аранђел Куртић
Пеша Б. Стевановић
Стојанча Тиркић
Стоилко Јовичић
Матеја Н.
Крста Миљковић
Петар Стојановић
Станко Барчић
Петар Милојковић
Маринко Станковић
Недељко Николић
Танасије Срнидаковић.

Као „ушташи” у саставу Моравског кора¹⁰³ који су били одликовани медаљом за храброст 4. октобра 1878. помињу се:

¹⁰⁰ Нав. д., 321, 323.

¹⁰¹ Нав. д., 325, 327, 329.

¹⁰² Нав. д., 348, 349.

¹⁰³ Нав. д. 411.

Петар Радоичић
Тана Стоковић
Стева Икић
Величко Станојевић
Цвитан Голубовић
Мита Стојковић
Недељко Ђорђевић
Илија Костић,

затим¹⁰⁴ два „усташа водника” у Моравском кору: Тодосије Максимовић и Сима Маринковић (који су по свој прилици били добровољци у кору Ђоке Влајковића), онда „ушаш” игуман Томаш, и свештеник Живко – оба у саставу Шумадијског кора, као и „ушаша”: Мита Станковић, Таса Стевановић и Никола Бојацић, такође у саставу Шумадијског кора (20. новембра 1878).

Један непотпун попис „ратника-добровољаца из 1877. за време ослобођења Лесковца, заједно са фотографијом, био је начињен 1927. и он је садржавао следећа лица:¹⁰⁵

Јован Вељачка
Јован Маринковић
Гавра Томић
Прокоп Танић Чауш
Јован Стојановић Граочанка
Васиљко Конић Шарко
Мика Кулић
Хаџи Диче Чичановић
Миле Стевчић
Крста Цанић
Дина Гавриловић
Мика Османбеговић
Мика Миљковић
Јован Цекић
Миче Северов
Таса Петковић
Таса Савић
Миле Ђокић
Профир Кржалић
Трајко Костић Пертатски
Харалам Хараламовић
Нађа Стојановић Граочанка
Ђорђе Дунђеровић
Гира Хаџи Костић
Коста Митровић

¹⁰⁴ Нав. д. 414.

¹⁰⁵ Споменница за прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца, 205.

Петар Аничкин
Јован Ђорђевић
Горча Миљковић Шиљокап.

Овде такође треба споменути и лесковачког учитеља честитог Јосифа Х. Костића који је и сам оставио веома корисне забелешке о културно-просветним и друштвеним приликама у Лесковцу пред ослобођење и у тренутку наодног устанка и одласка Турака.

Ако се резимирају чињенице из основне линије развитка народног покрета и учешћа народа Нишког санџака у борби за ослобођење од Турака, онда се може извести закључак:

Ослобођење крајева данашње Јужне Србије непосредан је резултат у првом реду Другог српско-турског рата 1877–1878. и војничких победа српске војске. Наступање српске војске било је потпомогнуто, негде мање или више, локалним устанцима и оружаном борбом српских сељака-устаника у позадини турске војске. У томе је знатну улогу одиграо још и Добровољачки корпус под командом Ђоке Влајковића, затим самостални одред Коле Рашића који је служио као авангарда српске војске.

У народном устанку већи број села, чак и предела био је ослобођен пре наиласка српске војске. Под утицајем народног револуционарно-устанничког покрета, Турци су напустили Лесковац и Власотинце, простране пределе Црне Траве и Власине, чак и имали неколико већих бојева са устанцима у околини ових вароши. У продирању кроз Грделичку клисуру устаници су осигуравали бокове српске војске, а у претходним операцијама за ослобођење Врања много су користили сељаци-устаници из Пољанице, Власотиначке околине, Црне Траве, Власине и Знепоља. Сви су они, међутим, изводили акције по налозима команданата српских оперативних јединица.

Прилично велика улога локалних устанака била је условљена и жарком жељом народа Нишког санџака да се ослободи турске власти и уз сопствени активни допринос, као што је и рад једног тајног српског Комитета (основаног 1874) умногоме допринео припремама и организовању становништва за учешће у Другом српско-турском рату. Пробуђена национална свест српског становништва свих крајева Нишког санџака била је такође одлучујући фактор за масовније учешће становништва у покретању устанка против Турака а за припајање слободној Србији.

Као непосредан резултат рада свију ових чинилаца било је брзо, уз релативно мало губитака, протеривање Турака и национално и социјално ослобођење једног дела српског народа у данашњој Јужној Србији.

ПРВО ОСЛОБОЂЕЊЕ КОСОВА ОД СТРАНЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У РАТУ 1877–1878. ГОДИНЕ

По свршетку великог оружаног ослободилачког покрета српског народа у Турској и ратова Црне Горе и Србије са Отоманском царвином 1876–1878. године, као што је познато, за историју Србије била су најважнија два догађаја: признање државне независности на Берлинском конгресу јула 1878. и присаједињење четири јужноморавска округа: Нишког, Пиротског, Топличког и Врањског.

Међутим, окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, као и задржавање турске управе у српском народу у историјској Старој Србији, представљали су негативан биланс читавог овог ослободилачког покрета и ослободилачких ратова. Док је, у овом периоду, само један далеко мањи део српског народа био ослобођен и ушао у државну заједницу Србије и Црне Горе, дотле је његова већина остала и даље у Турској односно у Аустро-Угарској. До њиховог ослобођења 1912. односно 1918. године српски народ прошао је кроз многе фазе свог тешког развитка.

Што се тиче српског народа у Турској, може се рећи да је његов правни, друштвени и економски положај постао и тежи после ратова 1876–1878, иако ни до тада није био нимало лак.¹ Покушај да се ратом Србије и Црне Горе помогне српски народ да дође до слободе, сломио се првенствено услед политичко-дипломатске интервенције великих сила Европе, чији су многоструки интереси – стратешки, политички, економски – били међусобно опречни и, у сваком случају, противни ос-

¹ Видети општа разматрања о положају српског народа под турском влашћу у косовским крајевима: Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, 1972, 205–206, 214–215, 249–250, 254; Мјур Макензен – А. П. Ирби, *Путовање по Словенским земљама Турске у Европи*, Београд, 1868, 172–175, 177–179, 180–214; – J. G. v. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien, 1861, посебно о Јањеви и Гњилану, 80–85, 85–92.

лободилачким циљевима великог покрета и ратовања Срба у периоду тзв. Велике источне кризе 1875–1878. године.²

Један исечак из историје великог и преломног периода прошлости српског народа везан је и за поход српске војске на Косово, чије је ослобођење представљало главну и основну мисао у спољној и националној политици српске владе у Другом српско-турском рату 1877/78. године и чија је политика (по свршетку рата) била за то да се бар један део косовског српског становништва – ако је већ било немогуће у целости – ослободи власти Отоманске царевине.

Природно, у сложеној проблематици око сукоба територијалних претензија и разграничења било је у преговорима између заинтересованих страна, од свршетка рата па до закључења Берлинског конгреса, у трајању од скоро пола године, доста збивања и догађаја, који су, сами за себе, представљали читаву малу историју српског народа на Косову, нарочито у односима тамошњих Срба са представницима турске власти у тим крајевима.³ С обзиром на постављену тему, међутим, могуће је, иако је далеко да се тиме исцрпљује сва проблематика, изнети основне податке како је изгледао поход српске војске, шта је било постигнуто и како се то све завршило. Историја ослободилачког покрета српског народа у Турској, из неких чудних и несхватљивих разлога, слабо је приказивана у нашој историографији, па је утолико преча потреба да се ова скоро потпуно занемарена област прошлости српског народа што потпуније истражи и прикаже.

У вези с овом темом четири су питања на која треба одговорити: (1) кад је, на који начин и докле дошла српска војска; (2) дипломатско--политичка ситуација око припајања Косова Србији од свршетка рата до закључења Берлинског уговора; (3) каква је била српска управа за то време, тј. у првој половини 1878. године; (4) које су биле непосредне последице враћања Косова под управу Отоманске царевине. Разумљиво, да би се дала објашњења на постављена питања, потребно је изнети и неколике битне карактеристике положаја српског народа под турском влашћу уочи српско-турских ратова 1876. и 1877/78. године. Почећемо управо са овим последњим питањем.

I

Пред Други српско-турски рат косовска област административно је припадала Приштинском односно Призренском санџаку Косовског вилајета са седиштем у Призрену. У три казе (од девет) Призренског

² Најпотпуније дело о томе у нашој историографији је Јована Ристића, *Дипломајска историја Србије за време српских рајдова за ослобођење и независност 1875–1878*, I, II, Београд, 1897, 1898.

³ Видети прилог: Владимир Стојанчевић, *Жалба Срба Пећанаца на њурске зулуме 1876–1878. године*, Архивски преглед 1–2, Београд, 1978, 151–160.

санџака, заправо мутесарифлука (округа): у Вучитрнској, Приштинској и Гњиланској, које спадају у ширу област Косова, према турском државном попису из 1873. године било је 19.564 хришћанских и 34.759 муслиманских мушких (пореских) глава.⁴ Прву групу сачињавали су православни Срби и, знатно мање, тзв. Латини, католици српског говора (Јањево и група села у Карадагу, у Скопској Црној Гори), а другу – Османлије, Арбанаси (муслимани), извешан број исламизованих Срба, затим Черкези и, свакако, доста Цигана муслиманске вероисповести. Срба је највише било у гњиланској кази, скоро половина од укупног броја становништва: 11.607 мушких глава према 12.544 муслимана. Значајно је навести и попис о броју домова, по коме је однос између српских и муслиманских домова био: у Вучитрнској кази 250 према 800, у Приштинској 400 према 3.000, и у Гњиланској 400 према 250 кућа. Од 7.805 мушкараца муслимана у Приштини једна половина говорила је турски, а друга половина „арнаутски” (илустрације ради, за мушко становништво у Пећи које је бројало 9.105 лица, попис је наводио да је трећина говорила српски, друга турски, а трећа албански!). Кад се има у виду позната констатација да су турски државни пописи, у принципу, увеличавали број муслимана а смањивали број хришћана, онда се бројни однос између конфесионалних група мењао, у извесном степену, у корист хришћанског односно српског становништва, а да је Косово (у ужем смислу, тј. Приштинска и Вучитрнска каза, посебно њихови равничарски делови) имало уопште српску већину до избијања босанско–херцеговачког устанка 1875. и Првог српско-турског рата 1876. године.⁵ Из овога излази закључак да је гро српског становништва живео на селу и да су Срби у односу на муслиманско сеоско становништво, овде углавном арбанашко, представљали већину.

Независно од оваквих конфесионалних и етничких односа, правни, друштвени и економски односи на Косову били су видно изражени на штету српског народа. Овде су нарочито били тешки аграрно-правни продукциони односи. Иако је на основу Саферске уредбе из 1859. године (која се, додуше, првенствено односила на босански вилајет) био легализован систем аграрне четвртине, на Косову наполица је представљала основну обавезу сељака према господару земље, бегу или аги. За разлику од варошког становништва које је уживало релативну безбедност и заштиту пред царским властима, сељаци су били изложени великим порезима и кулуцима, разним врстама допунских и ванзаконских (насилних) давања, чак уценама-глобама, као и притисцима разне врсте („зулуми”). И одвођење женскиња и исламизација („турчење), у време пред српско-турске ратове, такође нису били ретка

⁴ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њедели Србије 1877–1878. године*, Лесковац, 1975, 10 (Статистички преглед околних вилајета према Србији: косовског, призренског, и туна вилајета).

⁵ Тодор Станковић, *Пушине белешке ио Сјарој Србији 1871–1910*, Београд, 1910.

појава. Али као да је најтежа појава у друштвено-економском положају Срба на Косову била отмица земље, тј. бесправно и насилно узимање ретке сељачке баштине (у много случајева откупљене бивше „спахијске“, тј „господарске“ земље – углавном после Хатихумајуна 1856. године), нарочито у гњиланској кази.

Не улазећи у пространију анализу правног, друштвеног и економског положаја српског народа, наводимо један пример савременог литерарног казивања о томе шта је значила својина, односно право на власништво некретнина на Косову. У својој приповеци *Баба Гаја*, иначе у основи реалистичког приказивања, Зарија Поповић, рођени Косовац и вишегодишњи учитељ српске школе у Гњилану до српско-турских ратова, овако је изнео један случај заузимања и отмице земље неког Траје клисара од стране његових суседа Емина и Бислима. „Каква ти њива, (...) каква ти земља, каква ти кућа, какво имање у Турској? Ништа неје твоје, ништа не можеш ни имати!... Најбоље продај све, па иди у Србију, сачувај главу – то је доста! Живи после колико ти дао Бог; барем знаш да ћеш од свога дана умрети, кад ти је суђено, а не овако без дана, од душманске руке... Ето данас умало несам погину (...) – Препирали смо се више од два сахата. Бре хоће бит, бре неће бит. Преорао моју њиву... еј куд је остао „Побијени Камен“! У пола њиве. Толико заузео. Ја кажем: „Моје је – ево белеге“; он каже: „Не, то је моје – ево ове белеге“. Бре овако, бре онако, аја. Хоће да отме, па да отме. Реч по реч... реч по реч, и мени прекипе, те му викнем; „Е па узми, Емин-ага, за мало ће ти бити. Доћи ће онај (пружи руку на Србију) брзо ... брзо... па ћеш и ти, и твоја њива, и твоја кућа – овако! (Пружи длан и духну на њ). – „Хајд, бре ћавур! – викну Емин-ага и ухватити за пиштољ.“ (Чудним случајем, Траја клисар је спасао свој живот, али на њиву више није смео да иде; у ствари напустио ју је).⁶

Било је и друге врсте случајева тешког прогона српских сељака на Косову. Тако, на пример, услед суседске нетрпељивости неког муслимана долазило је до паљења хришћанских, тј. српских имања: помоћних зграда, стогова сена, камара сламе, преотимања стоке. Било је и случајева насилног принуђивања сељака да напусти село, да се исели да не би домаћин био убијен, каткад и са целом породицом. Отмица детета или остављени фишек барута⁷ пред вратима „каурске“ куће били су знак сигурне претње убиством ако се било какав захтев рђавог или осиног муслимана не би испунио. Уцењенима, или погорелцима, застрашеним и без заштите код турских власти није остајало друго до да беже из свог села у варош или да се селе из Турске у Србију. Исти Зарија Поповић, данас неправично заборављени просветитељ и национални радник и први српски књижевник-уметник са Косова, забележио је: „Горњу махалу у Гњилану населили су готово све сами бегунци сељани,

⁶ Зарија Поповић, *Слике из Сјане Србије*, II, Београд, 1904, 117, 136.

⁷ Зарија Поповић, нав. д., I, Београд, 1897, 12.

већином из Горње Мораве. Побегли су од зулума (...)”. Да би сачували главу, бежали су са породицама у варош и остављали имања на селу, прихватајући се било каквог посла у релативно безбеднијој варошкој средини.

Непосредне последице нерешених аграрно-правних односа, посебно политичког и правног статуса српског сеоског становништва у Косовском вилајету биле су: (1) исељавање сељака и слабљење производње на селу;⁸ (2) опште опадање економске моћи села и слабљења фискалне моћи читавих крајева; (3) даље увећање пореских (државних) и аграрних (феудалних) обавеза на рачун преосталих сељака односно сељачких домаћинстава, што доводи до новог пооштравања аграрно-правних продукционих односа, отпора заосталих сељака и нових сукоба са турским властима. Отуда је рат Србије са Турском 1876, а нарочито рат у 1877/78. години, био прихваћен од косовског становништва са највећим надама за политичко (национално) и социјално (друштвено) ослобођење.

II

У Другом српско-турском рату (од децембра 1877. до јануара 1878. године) Срби су били далеко боље војничке среће него у рату 1876. године. Нарочито ослобођење Пирота, сусрет са руском војском код Сливнице и, посебно, заузеће јаке нишке тврђаве (29/XII одн. 10/I 1878) дали су операцијама српске војске велики морални и војнички подстрек којим су постижане нове победе над турском војском. Приближавајући се Косову, као једном од главних политичких и војних циљева рата, српска војска је продирала из два правца: северним – према долини Лаба, са својим корпусима, Моравским и Тимочким, и источним, долином Јужне Мораве, са својим Шумадијским корпусом и добровољачким јединицама. Овај други правац наступања, са истока, био је успешнији и њиме се најдубље продрло на територију Косовског вилајета и, истовремено, најдуже се задржао на Косову.

На северном правцу наступања српска војска имала је неједнаке успехе у борби и у потискивању Турака. При крају рата Моравски корпус био је својом главнином дуго прикован за утврђено турско упориште на Самокову; које је у почетку рата било запоседнуто па напуштено – све до објаве примирја. Боље среће био је Тимочки корпус, који је продирући из правца Пусте реке избио у вододелницу притока реке Лаба и реке Косанице, али се делом налазио и на територији Приштинског санџака, код села Хртице и Шајковца, оперишући повремено у међуречју речица Батинац, Брвеница и Дубница. До краја рата у рукама српске војске била су два важна стратешка положаја: Мачја стена и, посебно, Трпеза. Са ових позиција, тучени артиљеријом, Турци

⁸ Зарија Поповић, нав. д., II, 20.

су били пребачени преко Лаба (20. јануара). Службени извештај Српске врховне команде наводио је да су јединице Тимочког корпуса 22. јануара „после жестоке борбе изашле на повратницу непријатеља код Подујева”⁹ услед чега је турска војска између Преполца и Самокова била скоро опкољена, а од пропасти ју је спасило примирје које је, на овом делу фронта српско-турског ратовања, било саопштено 23. јануара 1878.

У службеном саопштењу Српске врховне команде од 25. јануара 1878. битка код Подујева наводи се као један од неколико највећих успеха са којима – како се истицало – „наша војска улази са светлим образом у примирје”.¹⁰ Тако је, при крају ратовања, у долини Лаба код Подујева и са селима Хртица и Шајковац, са севера српска војска заокрпачила на шире подручје Косова. Но главни резултати продора српске војске на Косово показали су се на другом фронту ратовања са Турцима, приликом продирања Шумадијског корпуса долином Јужне (Биначке) Мораве, односно правцем са истока – преко Кончуљске клисуре и Ѓилана ка Приштини и важној железничкој комуникацији Митровица – Скопље. Са ових праваца требало је, у реону Приштине, затворити турску војску Хафиз-паше у садејству са јединицама Моравског и Тимочког корпуса, који су оперисали северно од главног града Косова.

Српска војска ушла је на шире територијално подручје Косова после битке за Врање и ослобођења Врања и Бујановца 19/31. јануара 1878. Сутрадан, 20/1 односно 1. II 1878. претходнице српске коњице и пешадије налазиле су се – према Куманову – у селима Самољици и Боровцу, а према Ѓилану у селу Кончуљу, где је била и међа Нишког и Приштинског санџака на овој страни.¹¹ Пошто је било извршено регруписавање снага и пошто су прикупљена обавештења о турској војсци, тек 20/1, односно 3. II кренула је српска војска на Косово са циљем да се, преко Ѓилана, пробије до Приштине, како би у садејству са северном српском војском, која се налазила на ширем подручју између Куршумлије и Медвеђе, била одлучујућу битку на овом сектору српско-турског ратовања, тј. за ослобођење централних крајева историјске Старе Србије.

Како је изгледала ова операција са источног правца наступања, прегледно и сажето изнето је у службеном саопштењу Српске врховне команде за период од 22. до 24. јануара, односно од 3. до 5. фебруара 1878. колико је трајао поход ове српске војске од Бујановца и Кончуља до Новог Брда и манастира Грачанице, пред самом Приштином.

⁹ *Рајс Србије са Турском за ослобођење и независности 1877–78. године (са две картице)*, Издање Српске врховне команде Српске војске. Београд, 1879, 151, 153/4.

¹⁰ Нав. д., 161

¹¹ Видети: Владимир Стојанчевић, *Из прошлости народа околине манастира Прохора Пчињског у време Другог српског-турског рата и ослобођења од Турака 1878. године*, „Лесковачки зборник”, XIX, Лесковац, 1979, 120.

Овај значајан и интересантан, данас ретко доступан, извештај гласио је: „22. јануара командант Шумадијског кора, знајући, да је Асаф-паша, одступио растројен Куманову и да у Приштини нема јаке турске силе, без да је имао налога од Врх. команде, нареди: да II шумадијска дивизија форсираним маршем наступа преко Гиљана, и заузме Приштину, пре него би примирје наступило.

Командант предводнице, мајор Путник, доби налог, да своје трупе прикупи, чим их Београдска бригада сменула буде, и да их упути путем Гиљанским, и то напред, као чело авангарде: коњицу и 2 своја батаљона; а остала 2 бат. и 3 батерије (1 тешка, 1 лака и 1 брдска) у главнини. Крагујевачка бригада са остатком артиљерије II пука буде такође истог вечера у Бујановац упућена.

23. јануара одмах по поноћи крене се предводница и у подне стигне у Гиљан са 3 батаљона и 1 ескадроном. Командант је одмах разоружао Турке, који су се предали и упутио: 1 батаљон са ескадроном путем Приштинским на Лабљан и Мрамор, а добровољце на Бресаловце, Жеговац и Добротин, с тим, да сутра на Косово до железнице буду и покваре је 2 батаљона стигла су у село Куретиште на конак; батерија у село Зебинац, а 1 батаљон, који је последњи смењен на Кумановском вису, стигао је са артиљеријом у Гиљан на конак.

Крагујевачка бригада стигла је до села Ропотова, између Гиљана и клисуре Кончулске, и ту се по оближним селима разместила.

Штаб II шумадијске дивизије стигао је тога дана у село Доморовце, на Кривој Реци. Пошто је командант ове дивизије ноћу између 23. и 24. јануара добио налог да се, због закљученог примирја, непријатељства имају одмах обуставити, то је још исте ноћи отишао у Гиљан са штабом и издао одмах налоге свим командантима, да даља кретања зауставе, и да свака трупа има остати тамо, где је ова заповест буде затекла, пошто се непријатељства између нас и Турске прекидају, због уговореног примирја.

24. јануара буде предстражна линија ојачана и са остатком трупа Рудничке бригаде, чије су се предстраже пружале до села Бостана и Новог брда, на Паралово, Врбицу, Жеговац и Понеш; а од бригаде крагујевачке употребљен је један део за предстраже у селу Будруку, Лештици и Радовици.

У овом положај затекло је наше победоносне војнике изненадно наступивше примирје.

Они беху на вратима Косовог поља; пред њима блисташе Грачаница црква; још један корак, па би се оствариле жеље целог српства; покајали би се косовски јунаци; српска војска заузела би Приштину и Косово”.¹²

Како се види, за непуна два дана, 23. и 24. јануара, односно 4. и 5. фебруара, предводница Радомира Путника извршила је велики продор

¹² *Раш Србије са Турском*, 132/3. .

у бок и у позадину турске Косовске војске, ослободивши среско место Гњилане (са близу стотинак села) и нашла се на прилазу Приштини са два правца: главним друмом који је ишао од Гњилана преко Лабљана на Мрамор за Приштину и споредним који је продирао северозападним, лошијим путем, са циљем да се пресече важна комуникација Скопље–Митровица, југозападно од Приштине. Кад су операције биле обустављене, главне јединице II шумадијске дивизије нису биле удаљене више од четири до пет сати марша до Приштине, док су, на свом правцу продирања, добровољци, са мањим јединицама (коњичким) регуларне војске, били чак и ближе: у манастиру и селу Грачаници, који се налазе десетак километара од главног града Косова!

Овај продор добровољаца до Грачанице и железничке постаје Липљан (који је иначе био српско село) имао је посебан значај, иако више морално-психолошки но војни, и заслужује да се о њему нешто више каже, јер су они управо први ступили на косовску равницу и ослободили прва косовска села.

О историјском подухвату продирања добровољаца на Косово имамо неколико значајнијих саопштења савременика. По саопштењу Сретена Поповића хронологија и резултати операција добровољаца били су ови:

„19-ог добровољци први прођу парадним маршем кроз Врању, тако да су се оба крила са заоставшим Турцима тукли по вароши – и одмах са једним одељењем народне војске пођу у потеру за Турцима, које код Бујановца стигну, где су у кратку борбу ступили.

20-ог стигне добровољачки корпус у Турицу, 21-ог у Кондул, 22-ог преко Криве реке, и ту се улогори; 23-ег преко Гиљана за Добротин као авангарда оној колони која ће гонити непријатеља; 24-ог једно одељење под командом поручника Милоша Сандића оде у Грачаницу, а остатак 25-ог у Понеш, где од југа напредујуће Турке задржи; – у Грачаницу стигне наредба да је примирје закључено и даље не смеду ићи”. Добровољци су тако представљали крајње лево крило српске војске, чија је главнина била у Гњилану и у околним селима Куретишту, Зебницу, Врбици.¹³

По другом казивању, 23. јануара касно увече мајор Радомир Путник био је наредио командиру добровољачке чете поручнику Милошу Сандићу да за један дан из Бресаљице оде до Добротина, да ту пресече железничку пругу, да настави за Грачаницу, и отуда, скрећући десно, да успостави везу са главнином јединица Шумадијске дивизије, која би од Лабљана ишла према Мрамору, тј. Приштини, тадашњим, главним друмом! Сандићев одред имао је само педесет добровољаца, три официра и два наредника, са две заставе, „јер су прочи добровољци од умора и иначе изостајали у Врањи и у путу”.¹⁴ Прешавши преко Понеша,

¹³ Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*, Београд, 1950, 548/9.

¹⁴ Андра Книћанин, *Рајини дневник, књига друга, Други рај 1877–1878*, Београд, 1880, 358.

пошто је по зимској ноћи форсирао преко два сата једва проходну клисуру планине Орме, која одваја Гњиланско поморавље од Косова, Сандић је, после поноћи, 24. јануара ушао у арбанашко-српско село Словиње, где је разоружао Арбанасе, затим наставио пут према Добротину и Гуштерици, да би рано изјутра избио до манастира Грачанице.¹⁵ Ту је био свечано дочекан од два свештеника, народних првака и мноштва народа из околних села. Тога дана 24. јануара, у близини манастира, ухватио је везу са турским парламентаром Сулејман-бегом, са којим се договорио о локацији предстража обеју војски у овом реону. Сандић је од Сулејман-бега сазнао и за велике арбанашке демонстрације у Приштини против примирја и о изласку Хафис-пашиним из Приштине у правцу Мрамора и Јањева, које је, у том тренутку, очекивало такође долазак српске војске. Јануара 25. држана је свечана служба у Грачаници у славу победа српске војске, кнеза Милана, и помен косовским јунацима из 1389. године! Тога дана Сандић је добио појачање од деведесет и три војника, који су му били упућени из Гњилана.¹⁶

Сандићев долазак у Грачаницу представљао је крајњи домет продора српске војске ка центру Косова, ка Приштини. Снага његовог одреда није била велика, али је представљала реалну чињеницу од војног значаја, што се видело и по томе да је Хафис-паша ступио у преговоре са њим преко свог парламентарара Сулејман-бега из Приштине, што је, изгледа, био једини контакт до тада између приштинске групе турске војске и војске Шумадијске дивизије, и што је обуставио прелазак турске војске преко уговорене линије предстража даље од Јањева.

Сандићев боравак на Косову није био од епизодног значаја у оквиру операција II шумадијске дивизије на Косову. Иако је вест о примирју у штабу ове дивизије била примљена у ноћи 23/24, кретања српске војске на ослобођеној територији нису била обустављена, упркос формалној наредби српским јединицама, већ је било наређено да се појачају предстраже на дотадашњем фронту према турској војсци поседањем погоднијих стратешко-одбрамбених позиција. Тако је било упућено и појачање Сандићу на Косово у село Добротин. Полуескадрон, који је предводио поручник Ал. Радојчић, заједно са ађутантом Рудничке окружне војске, Стеваном Никетићем, 25. јануара преко Парлова, Ожеговца, Горње и Доње Врбице и Славиња, полазећи из Зебница, стигао је у Добротин „у циљу да се састави са доборовљцима и да се учини веза између наших трупа које су већ биле пре примирја на Косову и у Зебнице”,¹⁷ како је стајало у службеном допису. Тада, у Добротину налазио се мањи део добровољаца, „а остали су били код славне

¹⁵ Нав. д., 356.

¹⁶ Нав. д., 357.

¹⁷ Нав. д., 366/7.

цркве Грачанице и у селу Липљану код станице жељезничке до чувене реке Ситнице која тече кроз Косово". Али, због опасности од проширења арбанашког покрета, који је био уперен и против турске и против српске војске, 25. јануара увече, добровољци пешаци и коњаници из Грачанице и коњаници који су били посели Липљан и његову железничку станицу повукли су се у Добротин како би, до даљег, створили утврђени логор за одбрану од могућег напада Арбанаса и Черкеза, па чак и од неких недисциплинованих одреда Хафис-пашине војске, који су изазивали местимичне инциденте и претили да прекину комуникацију српској војсци између Добротина и Зебнице. Велика покретљивост добровољаца је учинила да се, међутим, држе стечене позиције и да се под контролом држи село побуњених Арбанаса у Словињу, а побуњенике чак да разјури у планину, одржавајући тако везу са Ѓијланом. Но, изгледа, више због услова примирја, који су предвиђали евакуацију српске војске са подручја југоисточних предела Приштинског санџака (који је тада био у „заплави” српске војске), већ 26. јануара коњица Ал. Радојчића отишла је за Зебнице једином сигурном комуникацијом према Добротину, којом је управо био прошао са својом пратњом поручник Милосав Вукомановић на путу за Приштину као српски парламентар.¹⁸

Иако је коњица регуларне војске била отишла, Сандић је још истога дана, 26. јануара, вратио пола својих добровољаца у Грачаницу, а другу половину задржао у Добротину. Практично опкољен од непријатељски расположених Арбанаса „са свију страна”, који га „нападаху дању и ноћу”, он се бранио неколико дана од арбанашких узмемиравања, и за то време очекивао појачање које му је при одласку био обећао ордонанс поручник Никетић. У последњим борбама добровољци су имали губитака у једном погинулом – Панти Поповићу, родом из српских крајева под Аустро-Угарском, и једног заробљеника – Ужичанина Луку Рајеваца, који је био одведен у Приштину, али кога је Хафис-паша одмах ослободио и вратио Сандићу поштујући на тај начин услове примирја!¹⁹ Најзад, пошто су претходно напустили Грачаницу, у Добротину су добровољци остали још два или три дана, па су се, по наређењу штаба дивизије, вратили главнини српске војске. Интересантно је навести да је Сандић са добровољцима, да би избегао ризичне правце јужних комуникација, и непотребне жртве после прекида непријатељстава са труском војском, а свакако што је био утрошио и скоро сву муницију, по споразуму са Хафис-пашом, прешао преко територије коју су турске трупе поново поселе, тј. изван демаркационе линије предстража у тренутку обуставе непријатељстава, али на коју су имале права на основу прелиминара Једренског уговора.

¹⁸ Нав. д., 367–369.

¹⁹ Мил. Сандић, *Долазак српске војске на Косово (из српско-турског рата 1877–78. године)*, „Ратник”, књ. XXIII, св. III (септембар), Београд, 1890, 294.

Овај продор српске војске на Косово са другојачијим поједино-стима приказао је и командант добровољачког батаљона Милош Сандић. По њему, по налогу мајора Радомира Путника команданта Добро-вољачког пука, добровољци су још одмах по ослобођењу Врања кренули према Косову као извидница Шумадијског корпуса. Ова „пред-водница” требало је да се састоји из два батаљона добровољаца, једног батаљона Рудничке бригаде и једног коњичког ескадрона. Деј-ствујући самостално и изван ове групације добровољци су, после боја код Буја-новца, прешавши Кончуљску клисуру, већ 23. јануара (3. фебруара) били у Гњилану. Како је изгледао овај марш ка Косову, описао је М. Сандић на следећи начин: „Већ од првог конака у Бујановцу, број добровољаца биваше све мањи и мањи тако: да кад смо стигли у Гиљан, од целог пука добровољачког беше остало само до стотину војника са четири официра. Остали малаксали, изостали су у путу и враћали се натраг у Врању. Но и ових стотину добровољаца што стигоше са 2 зас-таве у Гиљан беху до зла бога уморни, и изнурени, а поред тога многи од дугог марша беху остали без обуће”.²⁰ Већ истога дана добровољци су морали да крену пут Косова.

Маршрута остатака Сандићевог батаљона после одласка из Гњи-лана била је следећа: село Бресаљца („ми смо стигли тек пред ноћ”), затим после два и по сата хода кроз тешко проходну клисуру планине Жеговац – преко села Понеђ – на село Славињу („стигнемо око два сата по поноћи”) 24. јануара; из Славиња преко Добротина и Гуште-рице у село и манастир Грачаницу, све у току 24. јануара. У Грачаници Сандићев одред добио је појачање од четрдесет и три војника – добро-вољца, које је довео наредник Главоњић. У исто време у Добротин је приспео и поручник Стеван Никетић са тридесет коњаника. У косов-ским селима српски добровољци провели су од 24. до 28. јануара, вршећи рекогносцирање терена на линији где су се затекли у време примљене вести о склопљеном примирју. За то време имали су више окршаја са арбанашким башибозуком, који су покушавали да пресеку везе Сандићевог одреда са главнином српске војске која се налазила на положајима Лабљана и Мрамора, Паралова, Понеша и Ливоча. Глав-нина добровољаца, пак, под командом ранијег команданта доброво-љачког пука Лазара Чизмића, у јачини од три стотине људи, налазила се у логору у селу Понешу.²¹

Како је Једренским примирјем било предвиђено да се српска вој-ска повуче на линију села Кончуљ, то су се са Косова повукли најпре коњаници поручника Никетића (поподне 26. јануара), затим и Сан-дићеви добровољци, који су се са ослобођених насеља били сакупили у село Добротин 28. јануара „око 10–11 сати у вече” они су већ били у По-

²⁰ Мил. Сандић, нав. д., 294/5.

²¹ Мил. Сандић, нав. д., 297–303.

нешу, где су се задржали неко краће време пре него што ће се сасвим повући са Косова.

III

Обустављање ратних операција између руске и турске војске закључењем примирја у Једрену 19/31. јануара 1878. обавезивало је, такође, како Порту тако и српску владу да прекину са даљим ратним операцијама на свим фронтовима. Инструкције у томе смислу – како је већ поменуто – биле су издате свим командантима корпуса српске војске који су их, даље, пренели до трупних команданата и истурених одреда српске војске на фронтовским положајима. На косовском правцу наступања та вест је била примљена у ноћи 23/24. јануара, али се практично почела примењивати тек од 25. јануара.

По тачки 3. Једренског уговора демаркациона линија на српско-турском фронту ратовања предвиђала је правац који ће се, од Џумаје и реке Струме „продужити једном означеном линијом... к Кистендилу, Врањи, Големој Паланци, селу Меслитра, Планини Грапашници, села Љубче до границе Новопазарског санџака, те да се помоћу ове границе... веже са Србијом на тачки званој Копаоник-планина”. А члан 4. предвиђао је да „трупе обојих ратујућих страна, које би се у време потписа овог акта налазиле ван означене линије, имају се с места повући натраг, и то најдаље у року од три дана”.²² Ово је, пак, практично значило да се српска војска – на косовском ратишту – имала повући на границу између Нишког и Приштинског санџака, односно да се евакуише ослобођена територија Гњиланске и дела Приштинске казе, и то у веома кратком року. Штавише, по члану 3. демаркациона линија детаљно, „определиће се на месту средством једне комисије пуномоћника царско турске војске с једне и српске војске с друге стране, а суделовањем једног руског изасланика.” И заиста, та комисија којој је председавао руски пуковник Бобриков, заседавала је у Врању, између 10/22. и 12/24. фебруара, и прецизније је утврдила границу која би до закључења дефинитивног мировног уговора раздвајала српску од турске војске и у којој би несметано радиле цивилне власти као привремена управа на запоседнутим територијама. Према састављеном Протоколу почев од Биљачког хана граница „пење се у поток и досеже венац Кара-дага; следећи овим венцем сече Мораву и теснац на 3 километра уз воду, више села Кончула, тачно у средини теснаца (дефилеа). Од ове тачке линија пење се на вододелницу Трнаве и Криве реке, понова састајући се са међом санџака на 3 километра источно од села Роготшице иде са овом границом до на венац Гољака водећи дуж њега, и пролазећи преко Велиглаве планине (Местица остаје на страни српској, а Хокош на страни турској) и Грапашнице слази у долину Лаба, за тим

²² *Раи Србије са Турском*, 188/9.

преко села Љупче, и даље огранцима планинским досеже границу Ново-Пазарског санџака, код извора потока Бистрице, па иде овом границом те се веже са границом Србије код тачке зване Суво Рудиште (Копаоник)".²³ С једне и с друге стране границе постојала би једна неутрална зона од по два и по километра. Протокол је био потписан у Врању 13/25. фебруара и имао се извршити у року од пет дана. Овај Протокол био је потписан непуних шест дана пре Санстефанског мировног уговора, који ће границе Србије према Турској (као и према Бугарској) одредити знатно другојачије!

Резултат рада ове комисије, која је детаљније разрадила опште одредбе Једренског уговора, био је тај што је Србима од области које је запосела српска војска одузета цела територија Гњиланске казе и више села Приштинске казе (тј. оне које су биле запосели добровољци).

Али, Протокол, који је одређивао ову нову границу, био је такође, привремен. Требало је да значи прелазно стање од ратне на мирнодопску ситуацију, до коначног мировног уговора, који је тек имао да утврди право стање политичких и других односа између Србије и Турске. За ово време, пак, српска влада истакла је пред руском владом – између осталих питања – и захтев за прикључењем Србији историјске Старе Србије, односно Нишког, Новопазарског, Призренског и Скопљанског санџака, дакле у оквиру Косовског вилајета и цело подручје Косова. Кад су, у прелиминарним разговорима, Игњатијев и Нелидов у Једрену односно у Сан-Стефану – где је руско-турска комисија спрема мала текст мировног уговора – одбили ове српске захтеве онда српска влада је преко мисије пуковника Милојка Лешјанина, ревидирала свој захтев и свела га на минимум, тј. тражила је да се бар цело Косово, три казе бившег Приштинског санџака: Вучитрнска, Приштинска и Гњиланска припоје Србији заједно са територијама Нишког и Новопазарског санџака.²⁴ Мировни уговор између Русије и Турске закључен у Сан-Стефану 19/II односно 3/III 1878, међутим, дао је увелико другојачију слику; она ће бити од значаја и за будуће државне, политичке и територијалне односе између Србије и Турске. Новине, према ономе што је био утврдио Протокол, потписан шест дана пре тога у Врању, биле су ове.

Стварањем санстефанске Бугарске, Србија је, у неку руку, још више удаљена од једног дела Косова. Кончулском клисуром требало је да прође нова бугарска граница, идући од Пољанице ка Скопској Црној Гори, Качанику и Шар-планини, даље ка југу. Са Косовом Србија је добијала нову границу која је ишла планином Гољаком (дотадашњом границом Нишког и Приштинског санџака), и од Веље Главе до Грапаш-

²³ Нав. д., 191.

²⁴ Видети: Владимир Стојанчевић, *Мисија генерала Милојка Лешјанина у Сан-Стефану пред закључење руско-турског уговора 1878. године*, Годишњак града Београда XXIV, Београд, 1977, 115–125; 119.

нице (као и по Врањском протоколу). Одавде, током речице Батинице до утока у Лаб, Лабом до утока у Ситницу, Ситницом до њеног ушћа у Ибар код Митровице. Одатле, обе обале Ибра низводно припале би Србији, као и земљиште на западу омеђено Ибром до Рибарића и до Новог Пазара, на северу, али без вароши Митровице и Новог Пазара. На Косову би, од вароши, Србији припао само Вучитрн, знатно трговачко и економско средиште и историјски знаменито место за Србе у Турској.

Разматрајући шта би се овим имало добити а шта изгубити, може се рећи да је српска војска морала напустити пространо подручје Горње Мораве, Изморника и Криве реке са далеко претежнијим срп-ским становништвом тих крајева, а добијала је у лабском срезу (мудирлуку) подручје са арбанашким становништвом и мало српских сељака. Изгубљена територија на југу била је нешто пространија од оне која се добијала на северу. Али, војно-стратешки и национално-политички значај јужних крајева био је далеко већи с обзиром на геополитички положај изворног краја Биначке Мораве и релативне географске близине старих престоница српске средњовековне државе Призрена и Скопља, но што је то нудила нова граница у долини Лаба, која је, са српске стране, могла у будућности непосредно угрожавати једино Приштину, али не и Призрен и Скопље. У економском погледу, и једна и друга територија биле су скоро од подједнаке вредности, само је губитак за Србију био већи с обзиром на привредно развијени варошки центар Гњилана и његове јако разгранате трговачке везе у правцу Солуна и Скопља, док је Подујево у ствари било овеће село без икакве посебне привредне важности. На овој страни, уколико је руска дипломатија хтела да обезбеди Србији војнички важан Преполоц, на другој страни је враћала Турској исто тако важан Кончулски кланац и још важну комуникацију Приштине (осим оне преко Скопља са источним деловима Отоманске царевине.

Но на овоме се није стало. Тек је, из познатих међународних дипломатско-политичких околности, на Берлинском конгресу била дефинитивно одређена нова граница између Србије и Турске: она која је и данас граница између тзв. уже Србије и Аутономне Покрајине Косова. За Србе и Србију тековине оба српско-турска рата 1876–1878. године, најпре ослобођена територија Гњиланске казе,²⁵ а затим накнаде у Лабској долини са Подујевом, као и северни део Косова са Вучитрном (и половином његове казе – до Ибра) – све то пало је у воду. Срби су на Косову остали под турском влашћу све до 1912, а Србија као држава од целокупне ратне тековине добила је само територије бившег Нишког санцака (без Трнске казе), тј. према Косовском вилајету

²⁵ Српска влада се, уз помоћ руске дипломатије, до последњег часа залагала код аустро-угарског министра спољних послова грофа Андрашија, да бар Гњиланска каза, са Новим Брдом припадне Србији, али је овај то енергично одбио.

до Преполца, Гољака и Ристовца. Напори српске владе на Берлинском конгресу да се бар добије лабска долина и Гњиланска каза наишли су на јак отпор аустроугарске дипломатије, па су постављени захтеви за бар једним делом косовског подручја остали без резултата.

Прво полугодишње раздобље у 1878. години, од краја јануара до средине јула, у оквиру већ изнесених војно-политичких и међудржавних околности, било је такође испуњено догађајима и збивањима који су сачињавали историју како Србије као државе тако и српског народа у ослобођеним крајевима, мислимо на Косову. За све то време, под разним условима, одвијао се народни живот и управна делатност српских власти, ма и са привременим карактером. Неке од тих догађаја и збивања треба овде споменути, највише зато што се о том важном периоду српске националне историје мало зна, нарочито за ослобођене крајеве у том раздобљу. Да поменемо само неке од њих.

IV

Како је српско становништво дочекало своје ослобођење и како је прихватило своје ослободиоце? О томе има више вести и казивања, али можда су за то најинтересантнија и најтачнија она мишљења која је изнео сам командант добровољаца, поручник Сандић. Он о томе саопштава: „Чим сам наредбу добио, одмах наредим трубачу да свира збор војника... Како беше доста мрачно а пута нисмо знали, то нађем два Србина, сељака из села (Бресаљице) који су добро познавали пут, те их поведемо собом као путовође. У путу смо имали велике тешкоће: војницима који беху остали без обуће морао сам да наредим да секу ћебад и њима ноге увију место опанака. Борећи се са таквим незгодама, стигосмо око два сата по поноћи до једног села, за које нам вође казаше да се зове Словиња, да је то арнаутско село у Косову, да у њему има само 7 кућа српских и један хан, у коме је ханџија неки Јован Призренац, Србин. Не далеко од села ја зауставим војнике, па њих 10 и једног вођу пошаљем да се извеште од ханџије тачно: да ли има у близини непријатељске војске; да ли је село мирно итд. Јован, као ваљан Србин, известио је извидницу о свему тачно и ја онда кренем врло предострожно у село. Механџија ми је затим показао кућу сеоског кмета Реџепа Арнаутина и свију главнијих Арнаута, те ја наредим да војници у највећој тишини опседну куће њихове”. Изненађени, у мрклој и хладној дугој зимској ноћи, Арбанаси су положили оружје: село је било у српским рукама... „У селу Словињу остали смо до самог сванућа, а одатле кренемо се пут села Добротина... удаљено за један сат. Становници овога села, који су чисти Срби, веома су нас радо дочекали са својим свештеником. Но како моја задаћа беше да допрем до цркве Грачанице... то се у Добротину дуго не задржасмо, него се одмах кренемо... На томе путу прођосмо кроз српско село Гуштерицу, где нас

кмет тог села, Ћира, са множеством сељака дочека, понуди јелом и пићем и испрати ка Грачаници. – Недалеко пред нама лежала је црква Грачаница... Кад смо се приближавали самој цркви, угледасмо пред њом доста народа, који се беше спремио, да нас са свештенством дочека... Како су ми многи сељаци стајали на расположењу, то им ја предам оно оружје, које сам од Арнаута у Словину купио, па их са два кавалериста отпратим преко Лабња и Мрамора, да ово оружје предаду команданту г. Путнику, а с тим, да нађу и свезу са рудничком бригадом... – Сутрадан зором, позвао нас је на богослужење тих глас клепала. У цркву беше дошло доста народа из села Грачанице. После благодарења народ испуљен у гомилу, гледаше са особитим љубопитством наше динаре, које ми давасмо на дискос, неки су од радости и љубили лик краљев на њима”.²⁶ Тридесет година касније, као конзул Србије у Приштини, Тодор Станковић је забележио како су код Срба у Грачаници и „у околини овој много говорили о Сандићу, који је са добровољцима био... као о јунаку и честитом човеку”. У Липљану, другом и великом косовском селу, још и тада су се памтила имена српске патроле коњичког водника Миљка Цвејића, а у Добротину боравак четрдесет коњаника које су предводили поручник Алекса Радојчић и Димитрије Бранковић.²⁷

Српска војска на свом главном правцу наступања од Ѓњилана према Мрамору допрла је са предстражама до Новог Брда и Лабљана на северу, и ту се зауставила, поштујући наређења о обустави ватре на затеченим положајима у тренутку добијања вести о примирју. У међувремену била је очишћена и долина Криве и Десивојске реке са околним селима.²⁸ Још уочи ослобођења Ѓњилана, после погибије Јашера Бичка код Доморовца у сукобу са српским војницима, предала су се сва арбанашка села уз Десивојску реку до Огошта. Српска коњица држала је под контролом цео тај предео заводећи ново стање унаоколо Доморовца „на неколико сати унапред”.²⁹ По ослобођењу Ѓњилана велики број сељака, па и самих варошана, и то махом млађих људи из најугледнијих породица, придружили су се српској војсци, али је међу њима било и старијих. Тако је, на пример, Дика Ђорђевић, шездесетогодишњак, „у руку дохватио дугу пушку, па весео, срећан, оде у Криву реку”. Други један Ѓњиланац, Јован Кујунџија, „исто тако наоружан до зуба оде одушевљен ка Гољаку”.³⁰ Такође један од синова угледног трговца и ѓњиланског кмета Тоне Јовановића добровољно је отишао са оружјем у рукама „у Арнаутлук”. Многи сељаци из села око Добротина и Грачанице добили су пушке од поручника Милоша Сандића и

²⁶ Мил. Сандић, *Долазак српске војске на Косово*, 295/6, 297.

²⁷ Тодор Станковић, нав. д., 91.

²⁸ Зарија Поповић, *Пред Косовом, Белешке из српско-турских рајдова 1877–78. године*, Београд, 1901, 92.

²⁹ Андра Книћанин, *Рајини дневник*, 364/5.

³⁰ Зарија Поповић, *Пред Косовом*, 98.

вршили су послове војничке природе, патролске и курирске; њима је чак било поверено да успоставе везу Сандићевих добровољаца са регуларним јединицама код Лабљана.

Докле се простирала ослобођена територија на западу од Гњилана данас је тешко утврдити у свим појединостима. Регуларне трупе II шумадијске дивизије држале су положаје на линији: Понеш–Будрик–Лештица–Радовица–Жегра.³¹ Главна позиција српске војске на овом правцу била је на брду Височи. Професор Атанасије³² Урошевић је, на основу очуване традиције (пола века после ових ратова), писао како „у рату 1877–78. год. српска је војска заузела цео Изморник и део Горње Мораве до брда Височе код села Радивојца, али је након непуних месец дана све враћено Турцима”.³³ Неизвесно је да ли су Срби долазили до групе католичких села на скопском путу, у подножју Карадага – Црне Горе. Јован Хаци-Васиљевић је, почетком овог века, писао да је „сва гњиланска нахија” (каза), као и прешевска с оне стране Карадага, била ослобођена.³⁴ Атанасије Урошевић наводио је, такође, да су Черкези, пред наилазак српске војске 1878. напустили своја села Черкез Седовину и Дробеш, да су се у прво село „поново вратили пошто је гњилански крај потпао поново Турској”, а да се у друго село „нису вратили после повлачења Србије”. (Оба села налазе се у ваздушној линији десетак километара од Старог Качаника, односно до петнаест километара до Вароши, каснијег Урошевца.) И село Велику Слатину напустили су Черкези пред српском војском.³⁵

Када се има на уму да је тада у изворишном крају Биначке Мораве било мало муслиманског становништва и да је оно већим делом напуштало своја насеља пред наилазком „ђаура”, може се, мислим, прихватити мишљење Ј.Х. Васиљевића да је цела Гњиланска нахија била ослобођена од турске власти, па чак и у случајевима када се српски војници нису појављивали у неким забаченијим селима. Уместо њих, тамошњи српски сељаци су сами, у име српске власти, организовали нову (сеоску) управу. Изузетак од овога, можда, могла је бити група од десетак-петнаест арбанашких села у југозападном пределу планинског масива Гољака, где су муслиманска арбанашка села била компактна и са оружјем се одупирала јединицама Тимочког корпуса, који је, са северне стране, продирао долином Медвеђске и Бањске реке, нашавши се још пре примирја на мркоњским позицијама, где се управо налазила међа између Нишког и Приштинског санцака, заправо на правцу Лесковац – Приштина.³⁶

³¹ *Рат Србије са Турском*, 133; видети и карту, на крају књиге.

³² Тодор Станковић, нав. д., 39.

³³ Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник. Антропогеографска испитивања*, Београд 1931, 20.

³⁴ Упоредити: Јован Хаци Васиљевић, *Арбанашка лига – арнаућска конгра и српски народ у Турској царевини (1878–1882)*, Београд, 1909, 4.

³⁵ Атанасије Урошевић, *Косово, антропогеографска студија*, Београд, 1965, 165.

³⁶ *Рат Србије са Турском*, 155.

Пошто је објављен Санстефански уговор, 3. марта, Србији је требало да припадне цео простор од Копаоника до Ибра, на Косову са Лабском долином и Подујевом, десним прибрежјем Ситнице са Вучитрном, затим са подручјем Ибра низводно од Митровице. Како је рок за евакуацију уступљених територија био само петнаест дана по ратификацији уговора, Турци су повукли војску са подручја Подујева и Лаба, али не и из Вучитрнске казе. Политичко-дипломатске комуникације у Европи око Санстефанског уговора онемогућиле су његово потпуно спровођење у дело. Турци су одбили да евакуишу вучитрнско подручје (као што су Срби према Бугарској одбили да одступе из Пиротског, Врањског, Трнског и Брезничког среза), Па ипак, сматрајући да ће Турци морати да уступе означене територије, српска влада је 14. маја 1878. донела Закон о административном уређењу новоослобођених крајева, уводећи окружну и среску управу не само на територији Нишког санцака већ и Приштинског, уколико су неки његови предели улазили у склоп Србије према одредбама Санстефанског уговора.

Што се тиче северних косовских предела, био је образован тзв. куршумлијски округ са срезovima: прокупачким, куршумлијским, ибарским и вучитрнским.³⁷ Од косовских предела „Лаб се звао срез вучитрнски” – како каже Мита Ракић, „и, мада је пуст као нико његов јер се муслиманско становништво готово у потпуности иселило), добио је и свог среског начелника, који, не имајући ни столице (јер је Вучитрн био у турским рукама) ни народа, није никад ни дошао на своје опредељење”.³⁸ Слично је било и са ибарским срезом који је тек једним делом, на падинама Копаоника, био ослобођен од регуларне војске Моравског корпуса и добровљаца из одреда Милоша Милојевића.

Иако више формална, због стварних српско-турских односа на терену, ова провизорна српска управа покушавала је да организује власт и обнови привредни живот у додељеним крајевима Косова и Ибра. Без обзира на стварни развојни ток историје ових крајева, треба ипак споменути ове напоре српске владе да учврсти своју управу. Тако је за срез вучитрнски за вршиоца дужности среског начелника био постављен Знеполац Сима Соколов, познати организатор устанка народа трнске казе и почасни поручник српске војске (иначе родом из Грознатовца, код Власинске клисуре), а за ибарски срез као начелник Илија Пчелар (рачунополагач Главне контроле у пензији).

Решењима Берлинског конгреса српско-турска граница била је повучена на Преполац и Мердаре (ово место припало је Србији), и ишла је – у северном делу Приштинског санцака – вододелницом Топлице и Лаба. Тако је Турској враћена долина Лаба са Подујевом после непуне четворомесечне српске управе, а предео Ситнице и варош Вучитрн нису ни били под српском управом. У лето 1878. Срби су се

³⁷ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 84/5.

³⁸ Мита Ракић, *Из Нове Србије*, „Отаџбина”, св. 13, Београд, 1879, 206.

морали повући и из поткопаоничких и ибарских села, која су била ослобођена у Другом српско-турском рату, али које је разграничење по Берлинском уговору оставило и даље под турском влашћу. Тиме се завршило присуство српске војске и цивилне управе и на северном подручју ширег пространства Косова. Напор српске владе, и њеног министра спољних послова Јована Ристића, у Берлину, да Србија задржи бар део Косова, посебно лабски срез и нарочито гњиланску казу са Новим Брдом и Кончуљском клисуром није успео због отпора Аустро-Угарске. Прво ослобођење Косова, тако, било је завршено његовим остајањем под турском влашћу за још скоро три и по деценије, до 1912. године, када је српска војска по други пут извршила његово дефинитивно ослобођење.

ИЗ ПРОШЛОСТИ СРПСКОГ НАРОДА ОКОЛИНЕ МАНАСТИРА ПРОХОРА ПЧИЊСКОГ У ВРЕМЕ ДРУГОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА И ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1878. ГОДИНЕ

I

После ослобођења Враћа 19/31. јануара 1878. пред ослободилачком српском војском стајала су два отворена правца у њеном наступу: један ка југу, у правцу Скопља и Овчег поља, и други ка југозападу правцем на Гњилане и ка Косову. Оба правца била су веома значајна, и са војно-стратешког и са национално-политичког гледишта: остатке турске војске и башибозучких одреда требало је војнички дотући да би се могло извести ослобођење Срба, као и другог хришћанског становништва, од вековне турске власти. Колико се зна, командант наступајућег Шумадијског корпуса, генерал Јован Белимарковић, био се определио за наступање на Косову, кроз Кончуљску клисуру, како би главној групацији још очуване турске војске према Србима, Хафиз-пашиној војсци – лоцираној на ширем подручју северно од Приштине, зашао за леђа и тиме помогао наступање Тимочког и Моравског корпуса на превоје Преполца и Мердара, односно допринео опкољавању противника на Косову. Определивши се за овај правац и наступајући долином Биначке Мораве, српске јединице су 21. јануара (2. фебруара по новом календару) ослободиле Гњилане и Каменицу, запоселе целу Гњиланску казу и већ сутрадан биле у Новом Брду и Лабљану, док су добровољачке јединице, такође, избиле (са јужног правца) на десетак километара од Приштине ослободивши села: Славињу, Добротин, Гуштерицу (Горњу и Доњу), Липљан и Грачаницу и манастир Грачаницу, где је и била примљена вест о примирју и обустави непријатељстава. Тиме су и операције српске војске према Турцима морале престати на свим фронтovima.

Овај поход главнине српске војске ка Гњилану и у правцу Приштине, међутим, био је пресудан да Турци задрже под својом влашћу предео око Куманова, а у средњем току реке Пчиње, у ствари у целој Жеглиговској (Кумановској) кази, иако је ова варош била евакуисана а српске извиђачке јединице биле пред Табановцем – неколико километара удаљености од Куманова. То је било у исто време када је једна друга колона српске војске (делови Смедеревске бригаде) већ била, према истоку, у непосредној близини Криве Паланке и Ћустендила (са добровољцима Симе Соколова), у селима: Луке (кривопаланачка каза) и Враке (чустендилска каза).¹ Ова појава српске војске била је узрок да се, готово на читавом простору, између Куманова, Кратова и Криве Паланке, подигао народни, сељачки устанак који ће Порта сломити регуларном војском тек много недеља по завршетку рата 1878. године.² Циљ овог великог народног покрета, изван демаркационе линије коју је на ослобођеном терену запосела српска војска, био је: потпуно ослобођење од турске власти и припајање Кнежевини Србији.

Колико је досад истражено, одмах после ослобођења Врања и Бујановца, мање јединице српске војске, један батаљон ужичке бригаде, лагано наступајући ка југу (са циљем да се, најпре, обезбеди главнина српске војске која је наступала кроз Кончуљску клисуру ка Гњилану) до 22. јануара (3. фебруара, по новом календару) био је ослободио целу Моравицу (са местима: Прешево, Биљача, Самољица, Чукарак и др.), а ка истоку, преко планине Рујан, и цео Пчињски предео од села Старца и манастира Прохора Пчињског, са Трговиштем, Стајовцем и Радовницом, у ствари све до венца планина Козјака и Ћермана.³ Јован Хаџи Васиљевић који је, као савременик и као писац-истраживач, највише од свих историчара, обимно и темељито проучавао овај историјски веома важан и преломан период српске историје, а и сам био пореклом из тих крајева, сведочио је да је српска војска при крају рата ослободила од Турака простор који је од источних падина Карадага (Скопска Црна гора) према истоку ишао, углавном, старом међом врањске и кумановске казе: „Одељења српске војске дошла су 21. јан., путем Врање–Куманово, до Табановских шума, и јавила су се на самом Четирском и Нукуљском Вису и ту су стала. Одатле на исток српске су предстраже заузеле све до венца Рујан-планине, сву западну косу ове планине, за-

¹ *Рајс Србије са Турском за ослобођење и независности 1877–78. године (са две карте)*. – Издање: Врховна Команда Српске војске, Београд, 1879, 132.

² „Као што је познато, пре но што је Врање пало, власитиначки, лесковачки и власински предели били су већ пуни српских добровољаца и усташа, и тај је дух преко Власине сишао у Варденик а одатле... у Козјак и Ћерма, па и у саму Пчињу и Криву Реку... – А по паду Врања (19. јун) устаници су већ сишли са Козјака у долину Пчиње, прешли и саму реку Пчињу и избили у села на десној њеној страни”. – Јован Хаџи-Васиљевић, *Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. годни*. – „Браство”, XI Београд, 1906, 159.

³ *Рајс Србије са Турском*, 132.

тим ишле границом садање Прешевске и Кумановске казе, која силази на село Старац и онда десном страном реке Пчиње, у Пчињу. Пчињу према Кумановској кази нису ни прелазиле. Али у горњем току њену прелазиле су је и држале половину Козјака. А на Козјаку и Ђерману није их било ни по одређењу демаркационе линије. Тамо се не може одредити докле су српска одељења дошла, стога што су Козјак и Ђерман били пуни српских устаника из оних крајева, те прихватили српску заставу и понели је даље. А источно од Паланке одељења српске војске била су дошла до самог Ђустендила...” По истом казивању, каснија демаркациона линија ишла је на реку Пчињу, али ње у ствари није ни било пошто су се турске власти разбегле: „Народ у козјачким, ђерманским, кумановским и паланачким селима дигао се био листом на оружје и тражио да се присаједини Србији”.⁴

Ослобођење Врања и пораз турске заштитнице код Бујановца били су до те мере рђаво утицали на борбени морал турске војске утолико више што је, изван главних комуникација и варошких средишта, на правцу наступања српске војске избијао низ локалних оружаних сукоба са остацима турских јединица, и што се велико народно незадовољство с турском управом све више претварало у организовани народни устанак, посебно у кумановској и кривопаланачкој кази. Али, склапање прелиминарног мировног уговора између Русије и Турске 19/13. јануара у Једрену, обуставило је вођење ратних операција, што је јако користило Турцима да не доживе потпуно распадање власти у крајевима Старе Србије и Македоније.⁵ По једној одредби овог уговора, привремена српско-турска демаркациона линија имала се ближе одредити на посебном састанку српских и турских представника у Врању, што је убрзо и било учињено.

По одлуци мешовите турско-српске комисије која је, од 10/22. до 12/24. фебруара 1878. радила на разграничењу између српске и турске војске, Срби су се имали повући са неких истакнутих положаја које су били запосели у последњим данима рата. Пределе средњег тока Пчиње, до на пет километара узводно од Трговишта, требало је евакуисати, али је цео изворни ток Пчиње са свим њеним притокама, све до развођа Пчиње и Паланачке Криве Реке, тј. између села Прелесје (пчињски „кол” – срез, врањске казе) и Луке (кривопаланачка каза) остајао у поседу српске војске. По крупнијим топографским објектима делимитациона линија, фиксирана у посебном Протококу 12. фе-

⁴ Јован Хаџи-Васиљевић, нав. д., 163–164.

⁵ Видети: Владимир Стојанчевић, *Велика Источна криза, Други српско-Шурски рай и ослобођење Јужне Србије 1877/78. године* – Архив за историју здравствене културе, Србије, IV/V. Београд, 1977, 3–13. Такође, за настојање да се у мировним преговорима између руских и турских дипломата омогући српском народу у Турској да дође до своје слободе и придружи се слободној Србији, видети: Владимир Стојанчевић, *Мисија генерала Милојка Лешјанина у Сан-Стефану пред закључење руско-Шурског уговора 1878. године*. – „Годишњак града Београда”, XXIV. Београд, 1977, 115–125; – Упоредити и књигу: Никола Илић, *Ослобођење Јужне Србије 1877–1878*. Београд, 1977.

бруара, у сливу реке Пчиње ишла је правцем „...пресеца пут који из Ђустендила у Егри Паланку (тј. криву Паланку) води, као и границу санцака (тј. Софијског и Скопљанског), код села Скаковице, управи се на село Дрешнијево, води венцем брега Дунавице и пролазећи вододелницу речица Пролеше и Луке, и пресецајући венац Купину (тј. Чупину), води косом на Модру Главу, до реке Пчиње, коју прелази на пет километара североисточно од села Трговишта, па се пење на венац Светог Илије, води овим планинским венцем до Рујна и продужује границом санцака (тј. Нишког и Скопљанског) до Биљач хана...” По члану 2. истог Протокола „...с једне стране демаркационе линије је једна неутрална зона (појас) од 2½ километара (2500 m), на којој је приступ забрањен наоружаним и српским и турским људима, осим парламентарара (уговарача) ...”⁶ Ово је значило да се имала евакуисати сва она територија која је административно припадала врањској кази, од села Старца преко манастира Прохора Пчињског до венца Козјака и Ђермана, из које су Турци били истерани наиласком српске војске или устаницима – сељацима из тих планинских села.

Извршење Протокола, који је требало спровести у року од пет дана (рачунајући од 13. фебруара), међутим, није било спроведено у дело због потписивања мировног уговора између Русије и Турске у Санстефану 19. фебруара, односно по новом календару 3. марта 1878. којим су ови крајеви, као и цела врањска каза били предвиђени да се доделе новоформираној бугарској држави. Како је, пак, реаговање у Европи, као и у Србији, а нарочито у ширим круговима српског становништва под турском влашћу било веома снажно, тј. противно одлукама Санстефанског уговора, српска влада је издала наређење подручним властима да не напуштају већ договорену демаркациону линију са Турцима, већ да чекају даља решења. Све до Берлинског конгреса јула 1878. године, па чак неко време и после тога, српске граничне јединице остале су на линији Протокола потписаног са турским опуномоћеницима у Врању, тј. 12. фебруара 1878.⁷

За ово време, цело пролеће и почетак лета 1878. године, у целој долини Пчиње, коју су држале српске трупе, на северу од линије Биљач – планина Рујан – село Старац, а на левој обали Пчињиној низводно од манастира Прохор Пчињски па до изнад пута који је од Куманова водио за Криву Паланку, у побуњеним селима, није било турске власти све до завршетка Берлинског конгреса. Сам манастир иако је одређен да буде изван демаркационе линије српских предстража, пошто се налазио „на ничијој земљи”, био је центар преко кога је српска војна власт слала оружјање устаничким селима: најпре три хиљаде, а затим

⁶ *Раш Србије са Турском*, 190, 191.

⁷ Нав. место. – Упоредити и казивање по коме је демаркациона линија „... од Биљаче и Самољнице, па преко Рујна, Старца, врхом планине Бејавице ишла на Мотину и одатле силазила на реку Пчињу, преко Пчиње је демаркациона линија ишла право на Паланачке Луке”. Јован Хаци--Васиљевић, *Јужна Сјара Србија, II. Прешевска обласћ*. Београд, 1913, 407 у нап. 36.

још две хиљаде пушака, и то по личном наређењу команданта Шумадијског корпуса генерала Ј. Белимарковића.⁸ Штавише, српски војници, преобучени и као цивили али и под униформом, слободно су одлазили овој хришћанској богомољи и, поред обављања верског култа у старом манастиру, дивили се још и фрескама – ликовима средњовековних српских владара: Стевана Немање, кнеза Лазара као и Светога Саве који су уживали и веома велико поштовање целог српског становништва тих крајева.⁹ Што се тиче устаничке територије, која се код села Старац и манастира ослањала на српску граничну линију, и коју су српске власти помагале оружјем, муницијом и практичним саветима, она се протезала на великом простору, и то: „почињући од демаркационе линије између Србије и Турске, граница се устаничких крајева протезала венцем Рујан-планине готово до самог Куманова; Кумановском Кшлом до села Клечовца на Пчињу и захватала кутлибешке крајеве са свим селима и излазила у село Малино и Кшане на Овчем Пољу. Одатле је ударала преко Кратовске казе, захватајући осам села од ове казе и излазила на Дева-Багар и демаркациопу линију према руским трупима у данашњој Бугарској”.¹⁰ Слободно комуницирање између српских власти и устаника, као и сељака са устаничке територије и становништва на ослобођеној територији врањске казе постојало је све до лета 1878. године, када се, по одлукама Берлинског конгреса, приступило одређивању нове границе код Ристовца, односно када је Порта војном силом почела савлађивати устанак Пчињана и осталог становништва у суседним пределима. По савлађивању устанка, који је угушен под врло суровим мерама турске редовне војске и башибозучких одреда, страдао је и манастир Прохор Пчињски где су била нарочито опљачкана његова материјална добра и упропашћене многе светиње манастирске.

⁸ „Пушака је било пола острагуша а пола предњача. Генерал (Ј. Белимарковић) се том приликом распитивао о свим околностима у устаничким крајевима и изасланицима је, у главном, препоручио, да се добро организују, припреме и бране од Турака, а српска ће им војска што пре притећи у помоћ”. Јован Хаџи-Васиљевић, *Устаник Срба*, 173.

⁹ Манастир Светог Прохора Пчињског био је, поред Дечана, Патријаршије, Хилендара и манастира Јована Рилског, једно од најкрупнијих верских светилишта српског народа, као уосталом и целог словенског становништва у Румелији, у Турској, и био је познат под именом „Свети Отац”. Отуда је у Београду већ 1879. године Стојан Новаковић, један од најзаслужнијих и најумнијих српских научника, нарочито у проучавању народне и историјске прошлости српског народа у турским крајевима Старе Србије, штампао житије светог Прохора Пчињског. Колико је то поштовање било и код људи који су са српском војском боравили у овом манастиру, види се и из казивања два члана Комисије српске владе за испитивање аграрно-правних односа у ослобођеним крајевима. Тако: „Ја сам застао у црквици једног нашег Београђанина из В. Иванче, који је сишао са позиције на Старцу да се мирише зарад слабих очију”. Алекса Јовановић, *Пчиња. Историјске црте из нове српске покрајине*. – Гласник Српског ученог друштва, XLIX. Београд, 1881; 320; – Слично сведочење видети и код: Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878. и 1880)*. Издање: Српска књижевна задруга, Београд, 1950, 536 у напомени („... У другом рату наши су војници били у пчињском манастиру... Наши су војници казивали како су видели како кроз зид где је светитељ зазидан пробија миро и како је дувар свагда влажан управо мастан...”).

¹⁰ Јован Хаџи-Васиљевић, нав. место.

За време док је српска војска боравила у Пчињи тамо је била организована српска управа, на основу Закона о уређењу новоослобођених области од 3/15. јануара 1878.¹¹ На подручју старог Пчиња – кола, тј. среза, са око деведесет села, образован је био нови Пчињски срез који је обухватио око осамдесет насеља, „а кад је демаркациона линија повучена, од овог броја отпало је 34 села”.¹² За време српске управе у Пчињи, манастир светог Прохора сматрао се народним средиштем и центром целе ослободилачке акције у овом крају не само за села Пчиња-кола већ и на ширем подручју, нарочито у планинским селима на југу и истоку од реке Пчиње. Многи Пчињани били су приступили српској војсци у време њеног наилаaska после ослобођења Врања, а многи су се добровољно јавили и за помоћне јединице српске војске.

Колико је српска народна свест била развијена код Пчињана и са колико су одушевљења били прихватили наилазак српске војске, да би и сами узели најживље учешће у завршним операцијама српске војске у пределу између Врања и Куманова, сведочи и критички посматралац и писац Алекса Јовановић, који, из тога времена, о њима пише: „Пчињани су горштаци и јунаци на чијем смеђем облику, висини и целом држању тела, стоји још прави српски тип какав се виђа у наших Сврљижана. Језик и одело а нарочито оне шарене кошуље, исто као у њих. У говору им, чује се много старих српских речи и облика које налазимо по споменицима... Пчињани су веома гостопримни. Дође ли му гост – ако сам нема узајмиће да га почасте... – Пчињани су се вазда одликовали личном слободом па су Турци од њих зазирали. Пчиња и Пољаница у врањском округу беху азил за Србе које турска власт гони... Редак је мислим у свој Старој Србији манастир, који има звоно, а у св. Прохору има га. – О симпатијама, које гаји народ ових крајева од вајкада према нама као својој браћи, мислим да је излишно зборити... Кад је наша војска продирала у околину Врање, раздрагани само појавом неколико наших добровољаца, Пчињани су скочили на оружје, и у околини Куманова направили праву револуцију узбуњивањем села тако, да је само примирје обуставило напредовање, а иначе беше отворен пут нашој војсци Куманову и Скопљу скоро без свака отпора. Још ми стоји у памети као неизгладив спомен онај тужни приказ, кад угледах улазећи у двориште манастира, једну гомилу добегалачких фамилија из околине Куманова – мислим преко 60 на броју, које беху

¹¹ Видети: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њредели Србије 1877–1878. године*. Издање: Библиотека Народног музеја у Лесковцу. Лесковац 1975, 30 и даље; 163 (среско место за Пчињски срез било је у селу Шаинцу: у овом срезу било је, по попису, 6295 пореских глава).

¹² Алекса С. Јовановић, нав. д., 340; – Попис села Пчињског среза видети код: Милан Ђ. Милићевић, *С. Дунава над Пчињу (Листићи из Дневника)*. – *Годишњица Николе Чуйића*, IV. Београд, 1882, 299–301.

размештене по одахама манастира. И старо и младо, и големо и мало, натицаху да ме поздраве добродошлицом, и разбираху: хоће ли нова српска граница да остане бар на демаркационој линији до манастира... Међу прибезима беше и четири свештеника..."¹³

Настављајући да описује прилике и нарави Пчињана, исти Алекса Јовановић, писао је: „... како о мом путовању, Пчиња је била сасвим мирна. На појединим висовима према Козјаку, видаху се наше колебе стражарице, а на путу сретосмо ведро лица пчињских обитавача, које нас мало гледаху и предусретаху. То је било у времену ... када се скоро на сваком крају по Врањи чуо јек омиљене гилханске (тј. гњиланске) песме:

Паде облак на Србију,
Појави се џанум сјајна звезда,
Сјајна звезда бајраклија
Па дозива џанум књаз Милана:
Устај књаже, устај главо!
Већ је време књаже за гињење”,
итд.¹⁴

Да је ова лепа патриотска песма одражавала право стање и расположење целог нашег народа до рата под турском влашћу, видело се и по томе што су Пчињани – како је већ споменуто – масовно приступили српској војсци у ослобођеним селима Пчиња-кол, и што су, са друге стране, велика пребегавања становништва из крајева под турском влашћу, велики народни устанак на широком простору изван јужних граница демаркационе линије, и посебно, народне петиције из тих предела да се припоје Кнежевини Србији, били стална појава и животна манифестација народне душе и народних стремљења.

Тако, на пример, „примив наше оружје, Пчињани су се били организовали у два батаљона. Стајовачки батаљон давао је 325 коморџија, а Пчињски 960 пешака, 46 коњаника и 186 коморџија. Једне ноћи између 9. и 10. септембра, 1878. кад је смедеревска бригада била проређена отпуштањима на одсуства, чу се пуцањ на демаркационој линији према Ослару и Самољици, као што се доцније дознало због неког неважног узрока. Док се наша одељења груписала и постројавала, дотрчала су и наша браћа из Пчињског батаљона с пушкама у руци, говорећи: 'Не бојте се браћо! Знамо ми да сте се осамили, али ево и нас!' И то је било у времену кад је била јавна тајна, да ће та наша браћа да остану под Турцима ... Је ли то измајсторисана симпатија?"¹⁵

¹³ Алекса С. Јовановић, нав. д., 341–343; – Упоредити и: Мита Ракић, *Из Нове Србије*. – „Отаџбина”, књига пета, свеска 17. Београд, 1880, 46 („У преображењу се збира велики Сабор из целе Пчиње и из Криве Реке. Ту сам имао прилике да с милином гледам овај крепки сој људи, лепо одевен и српски одушевљен...”).

¹⁴ Алекса С. Јовановић, нав. д., 344.

¹⁵ Нав. д., 343.

Према одлукама Берлинског конгреса, стари Пчиња-кол врањске казе био је враћен Турској, али је српска управа напустила тај предео тек ујесен 1878. године, пошто је узалуд дипломатским путем покушавала да се ослобођени крајеви задрже, поткрепљујући своје захтеве и бројним народним молбама и петицијама не само Пчињана већ и становништва других крајева суседних у Турској, на пример из кумановске, кратовске и паланачке казе, и др.¹⁶

IV

За приказ опште ситуације у тим крајевима, посебно за живот народни у овом тешком времену, нема бољег сведочења него што су то документи савременика. Од два архивска документа које прилажемо, први је службени извештај начелника Врховне команде генерала Косте Протића од 20. јануара 1878 (док се још није знало да је у Једрену 19. јануара било склопљено примирје), а други је народна представка из дванаестог Пчињског села, од 22. марта исте године (три недеље после потписивања Санстефанског мировног уговора).

У првом документу износи се кратак преглед једанаестодневног ратовања са Турцима, и то од битке на Копашници и Грделици па до ослобођења Врања и наставка гоњења ка југу остатака турске војске („...непријатељ разбијен, бежи Куманову; наша га коњица гони...”).

У другом документу шездесетак потписаних народних представника: педесет и два сељака–домаћина, седам свештеника, један кмет и један игуман преклињу спрског кнеза Милана да их влада Србије не остави и даље у власти Турака („...узми нас у Твоје владалачко закриље, те нас спаси од чуда и покора...”).¹⁷ Оно што је вредно подвући то је, према оној спонтаној народној молби, да четрдесетак села старе жеглиговске (кумановске) казе није желело да се прикључи новопројектованој бугарској кнежевини како је то предвиђао Санстефански уговор, него је – напротив – свим силама радило на томе да се прикључи Кнежевини Србији, у чему су предњачила управо Пчињска села јужно од манастира Прохора Пчињског.

Два приложена документа доносимо као илустрацију историјске збиље у пресудној 1878. години, истовремено и као историјску документацију из прошлости једног слабо познатог краја у пределу манастира

¹⁶ Већи број народних молби за придружење Србији из старе врањске казе био је објављен у „Српским новинама“ из 1878. године: бр. 74, 83, 144, 151, 159. Молба Пчињана штампана је у броју 148 од 16. јула, стр. 649. – Исто тако, неколико оваквих молби из неослобођених крајева у Турској објавио је и Јован Хаџи Васиљевић, данас незаслужено готово сасвим заборављени писац, научник и национални радник из Врања; – Упоредити такође и најновију књигу: *Србија 1878. Документи*. Приредили: Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић. Издање: Српска њивевна задруга. Београд, 1979, документи: 40, 111, 136, 347.

¹⁷ Овај докуменат делимично је објављен у књизи: *Србија 1878. Документи*, 234–235.

Светог Прохора Пчињског из времена велике ослободилачке народне борбе и српско-турског ратовања од пре једног века.¹⁸

1.

Министрима Спољних послова и Војеном

Београд

После пада Ниша једној колони наше војске пало је у део да Грделички теснац очисти од непријатеља и Врању освоји; овај је тешки задатак мушки и јуначки извршен. Борбе су овим редом текле:

9. јануара отпочело је опште наступање према издатим диспозицијама, док је једна колона обилазила на Јастребцу, дотле је код села Кобишнице¹⁹ Смедервска бригада имала љутог боја који је од 1. сата по подне, па до мрака трајао.

Турци су били захватили један наш топ без предњака, али су га Смедеревци јуначки повратили од непријатеља.

Сви су остали на бојишту који су се око нашег топа налазили. Наше трупе остале су господари на бојишту и задобиле једну турску заставу.

У исто време на десном крилу било је бојева око села Мирушевца са Арнаутима, и ови су протерани.

На левом крилу одред од добровољаца наступио је од Власотица и посео лево крило, после жестоког боја.

Непријатељ је на свим тачкама потиснут био и Грделица паде у наше руке.

Са губитком грделичког положаја Турци су напустили и сам Дервен (клисуру) и заузели положај пред Врањом где је нове жртве приносити требало.

До 17. јануара извршено је било ново груписање колона за напад на врањски положај.

18. јануара пре него су се наше трупе кретати почеле нападну Турци са једним пуком коњице из Врања. Наша их је артиљерија на

¹⁸ Предео Горње Пчиње са манастиром Прохора Пчињског дефинитивно је био ослобођен 1912. године у Првом балканском рату, и то на самом почетку рата Србије са Турском. – О учешћу две хиљаде Пчињана – устаника и чланова Српске комитске организације у протеривању турских власти још пред објаву рата, видети: Милутин Д. Лазаревић, *Наши рајдови за ослобођење и уједињење, Српско-турски рат 1912.* књига 1. Издање: Српска књижевна задруга, књ. 210. Београд, 193, 237; – Манастир Прохора Пчињског ослобођен је 7/20. октобра 1912. – Нав. д., 248; – О манастиру Прохора Пчињског најпотпуније код нас писао је: Јован Хаџи Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски и његов манастир.* – *Годишњица Николе Чујића*, XX. Београд, 1900, 57–116. Од новијих дела, видети: Петар В. Гагулић, *Манастир Свети Прохор Пчињски*. Ниш, 1965, 1–103. – О географским, антропогеографским и етнолошким приликама и карактеристикама ослобођених области Пчиња-кола у српско-турском рату, видети одличне студије: Риста Николић, *Врањска Пчиња.* – Српски етнографски зборник, V. Београд, 1903; Миленко Филиповић и Персида Томић, *Горња Пчиња.* – Српски етнографски зборник, књига LXVIII. *Расправе и грађа*, књига 3. Београд, 1955, 1–134+XVIII табл. слика.

¹⁹ Копашнице.

1000 метара дочекала и одбила. Затим су нас напали на свима тачкама и борба се отворила жестока и крвава. Пошто су Турци одбијени прешле су наше трупе у напад и после једне од најкрвавијих борба у овом рату наша храбра војска освоји најважније непријатељске положаје и натера га да се сасвим уклони са бојишта а одма у ноћ је очистио и Врању коју је наша војска сутра дан посела. Сви родови оружја сјајно су се показали, добровољци особито похвалу заслужују.

Губитак у досадашњим борбама око 300 мртвих и рањених; а међу последњима много официра. Артиљерија се много жртвовала и има доста губитака.

Ово је опет један неувели листак ловорике у победном венцу наше храбре војске. Непријатељ разбијен бежи Куманову; наша га коњица гони. По дознању Турци су имали 10 табора низама, много Арнаута, 7 топова и нешто коњице.

OK 95

По заповести Врх. Ком.
ђенерал К. С. Протић

Телеграм од 20. I. 1878. предат у 11 часова и 30 минута, из Ниша.

2.

Архив Историјског института, Београд, Фонд Јована Ристића
Инв. бр. 14/436, Сигн. XIX/5.

Но 349, из Врање, 22. марта 1878

Његовој Светлости Књазу Српскоме Милану М. Обреновићу

Београд

Светли Господару избавиоче угњетеног Српства. Данас, кад сав просвећени свет из гласа виче, да је Турска држава у Европи извор сваковрсних зала, данас, кад је победоносно оружје витешке Ти војске, Господару, допрло до наших огњишта и закрилило од затирања велики део једнокрвне наше браће, – данас, ево, ми, несретни становници среза Козјачког округа Кумановског мора смо са голом душом избећи преко нове границе српске од бесомучног и изненадног нападаја звери – Турчина. Страшно је и грозно садашње стање наше, страшније но што икада беше за време тако дугог робовања нашег јер недалеко од ослобођене вароши Врање, одакле сада, Господару ми просимо Твоју милост, па све до Куманова преко четрдесет наших села подвргнута су чемерној тузи и невољи. Хафиз пашине хорде грунуше на један мах на нас, мирне становнике са крвожедном осветом, па оскрвнише, упропастеше, опустошише све, све, што је за човека најмилије и најсветије. Што немогаше да учини тирански мач и скотска страст, то постиже ватра и вода. Наше куће посташе згаришта, нашу нејач у бегању односи и прождире река Пчиња. Нашу сву имовину, разграби и поништи онај коме ми досада непрестано давасмо и капом и шаком. То су, прес-

ветли Господару, најновији али и најгрознији појави турскога свирепства, појава, која произведе редовна турско-низамска војска, данас, кад се у најближој блискости наших села вије српска застава у рукама српског стражара, данас кад велемоћна заштитница Русија, избавитељка Србија и остале сајузнице, жртвовавши и крв и имање, држе поседнуту војском толику просторију турске разбојничке државе, те да једном скину пет вековне ланце са врата потлаченог хришћанског живота. И код оваквог жалосног и мучног стања нашег, Господару, ништа нам друго не остаје него да се овим Теби обратимо. Или нас Ти узми у Твоје владалачко закриље те нас спаси чуда и покора, или нам дај на знање, Господару, да је за нас свака нада усанула, па да одма сами себи смрт задамо, пошто не може ни помисла бити на повраћај наш у турско зулумћарство, а још мање да живимо на терет наше истрошене браће.

Очекујући по овоме радостан глас од Ваше Светлости

јесмо покорни

Трајо Јовановић кмет, Спасоје Стевановић свештеник из Баиловца. Пеша Станојковић, Вељан Цветковић, Спаса Илић, Трајко Митровић, Димитрије Пауновић, свештеник из Нагоричано, Миша Тројановић, Јован Тројановић из Челопека. Стојан Вељковић, Ђорђе Стојиљковић, Анта Алексић из Пељинаца. Трајко Стојковић, Јован Јанковић, Стеван Стојановић, Тодор Стоилковић, Вељко Станковић из Ораха. Пахомије игуман манастира Карпино. Спаса Стојановић свештеник, Дода Ивановић, Алекса Поп Петровић, Крста Цветковић из Макреша. Риста Ђорђевић, Петко Вељковић из Драгоманаца. Карамфил Стефановић, Риста Стевановић, Денко Стевановић, Стојан Петковић из Добрача. Јанко Стојановић, Бојко Спасојевић, Мица Пешевић из Кандева. Риста Стевановић, Трајка Петковић, Крста Петковић из Сушева. Димитрије Пауновић свештеник, Јован Петковић, Петко Мишић, Иван Петковић из Никуљана. Риста Тасић, Стојко Димитријевић из Четирца. Никола Младеновић, Петко Трајковић, Лазар Станковић из Кокино. Симон Пешић, Апостол Вељковић, Стојко Пешевић из Жегљана. Поп Бојко Трајковић, Димитрије Стојановић, Димитрије Поп Ђорђевић из Дренка. Поп Димитрије Стојановић, Стојко Стаменковић, Трајко Ристић из Аљинаца. Вељко Спасић, Атанасије Душановић, Крста Стевановић, Спаса Радичевић (?) из Деиловца. Цветан Николић, поп Филип Стојановић, Петко Ристов из Степанаца.

(Архив ССИПа, Београд. Архива Министарства спољних послова Србије, фонд ПП; 1878, II, Д/1, Пов. Но 243 Д/1)

ДОБРОВОЉЦИ И НАРОДНИ УСТАНИЦИ У ДРУГОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877–1878. ГОДИНЕ

У ратовима које је водила Србија са Турском 1876. и 1877/78. године, у саставу српске војске борили су се и добровољци а исто тако и народни устаници из пограничних крајева у Турској. Њихов број и ратовање са Турцима нису били мали ни неважни како у политичкој тако и у војној историји ова два српско-турска рата.

Ови ратови које је повела Србија, заједно са Црном Гором, имали су националноослободилачки карактер и тежњу да се ослободи српски народ у Турској и да се обнови српска држава уједињењем Србије, Црне Горе, Босне са Херцеговином и Старе Србије. Отуда су код српског народа у Турској, с једне стране, чешће подизани устанци и буне, а, са друге стране, била је запажена појава добровољаца из свих крајева српског народа под Турском и Аустро-Угарском.

Рат 1876,¹ који је био настављен и 1877/78. године, био је познат и по великом учешћу добровољаца у саставу српске војске, а исто тако и по знатној подршци пограничног српског становништва српској војсци приликом извођења ратних операција у Турској². И једном и другом елементу у организовању и покретању ослободилачке антитурске акције било је, уопште, поклоњено много пажње нарочито од времена кнез-Михаилове друге владе (1860–1868). Још на почетку кнез-Михаилове владе, у Ваљеву, био је организован вишехиљадити добровољачки

¹ Видети: Архимандрит Нићифор Дучић, *Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора 1876/77. и 78. год.* (Грађа за историју српског рата за слободу и независност). – Гласник Српског ученог друштва, II одељење, књига XIII. Београд, 1881. 1-372. Упоредити и интересантну књигу: Ђ. Барбанти-Бродано, доброволац, у српско-турском рату, *Гарибалдинци на Дрини 1876*. Београд 1958, 1–374.

² Вукоман Шалипуровић, *Устанак у зајадном делу Старе Србије 1875–1878*. Титово Ужице, 1968, 1–156. – Видети: Владимир Стојанчевић, *Локални покрети за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турског рата 1877–1878. године*. – Лесковачки зборник, IX, Лесковац, 171–184.

корпус³, а за време догађаја око бомбардовања Београда 1862. више стотина добровољаца учествовало је на барикадама главног града Србије: Призренска легија, Лицејска легија, Бугарска легија и др.⁴ Али до пуног изражаја добровољци су дошли тек у рату са Турцима, најпре 1876, а затим и 1877/78. године када су, својим ангажовањем, стекли знатне заслуге за успешан рат са Турцима и за ослобођење једног дела српског народа од турске власти. Исто тако тек у овом Другом српско-турском рату са успехом је био изведен само један део национално-ослободилачког покрета српског народа у Турској, за крајеве Нишког санџака, упркос томе да је тежиште војно-политичких збивања српске националне револуције тада било у Босни са Херцеговином. Но док је о босанско-херцеговачком устанку доста писано у нашој историографији⁵ као и за активност добровољачког кора на Дрини и у Новопазарском санџаку, веома мало се знало о улози добровољаца у Другом српско-турском рату, и о локалним покретима у устанцима против Турака у Нишком санџаку, заправо на територијама које су представљале главно ратиште Срба са Турцима 1877/78. године, а у чијем ослобођењу су учествовали и добровољци. Па ипак, из разбацаних и појединачних казивања и вести о њима може се, сада, створити доста сигурна слика о њиховим борбама са Турцима.

I

По штампаној „записци” једног добровољца „добровољачки корпус за друго ратовање Србије противу Турака сакупљен је у Ћуприји, већином из дринских добровољаца, који су се у првом ратовању 1876. године борили, и то од урођеника из кнежевине Србије, Старе Србије, Босне и Војводине (било је и неколико странаца из Германије, један Американац и један Италијан). За деветнаест дана сакупљено је, обучавано и за борбу спремљено је било до 1000 добровољаца, а мало доцније још 500. 28. новембра 1877. год. добровољачки корпус по вишем наређењу морао се кренути по врло рђавом времену, пола добро одевени, а пола врло слабо. 5. децембра 1877. год. прешли су добровољци границу код Добрисловице (источно од Пандирала у правцу Темска–Пирот, и одмах послати су у авангарду...”⁶ У ствари то је био тек један део добровољаца.

³ „У Ваљеву је било седиште добровољачког корпуса од око две хиљаде људи из свих јужнословенских покрајина изузев Бугарске”. Бројно стање корпуса или легије достигло је у време заседања Цариградске конференције цифру од око 2.000 бораца. Бугари су увршћени у засебну легију”. – Гргур Јакшић и Војислав Вучковић. *Својна војошћика Србије за владе кнеза Михаила (Први Балкански савез)*, Београд, 1963, 131.

⁴ Владимир Стојанчевић, *Учесће јужнословенских добровољаца у догађајима око бомбардовања Београда 1862. Годишњак града Београда, IX–X*, Београд, 1963, 241–267.

⁵ Видети: Васо Чубриловић: *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1930. – Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*. Сарајево, 1960.

⁶ Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*, Београд, 1950, 544.

Историјат ратовања добровољаца у Другом рату Србије са Турском 1877/78. био је тесно везан за операције српске војске, најпре у саставу Тимочког а затим Шумадијског кора. Пред почетак рата у саставу Тимочког кора, у тзв. Тимочкој војсци, налазило се 800 добровољаца⁷, а у другој фази рата, после пада Ниша, број добровољаца се био увећао и они су образовали два (самостална) батаљона у саставу тзв. левог крила Шумадијског кора⁸. Добровољци су стајали под командом пуковника Ђоке Влајковића, који је учествовао у Кримском рату, у догађајима око бомбардовања Београда 1862. и у Првом српско-турском рату, као командант добровољаца.

У почетку рата, операције добровољачког батаљона, односно корпуса, одвијале су се на Нишавском фронту, са тежиштем ратних операција према Белој Паланци, Пироту, Софији, затим ка Трну и Радомиру. Тако, 12. децембра 1877 (по старом календару) они су учествовали у бици за Белу Паланку – на Будим Делу, 15. и 16. децембра код ослобођења Пирота. После тога, заједно са регуларном војском ослобађају Цариброд 20. децембра, Драгоман 21. децембра⁹ – на правцу према Софији, затим Трн 20. децембра, Брезник и Радомир 25. децембра.¹⁰ Идући за Турцима, са мањим одељењима коњице, добровољци су, уз помоћ народних устаника из тих крајева, ослободили Божицу, Босиљград и допрли до Ћустендила.¹¹

После ослобођења Цариброда и Драгомана, српска војска је запосела и Гински кланац и Сливницу, где се сусрела са руском коњицом која је долазила из правца Софије. Због повољно измењене ратне ситуације, главнина српске војске отишла је под опкољени Ниш да тамо приведе крају капитулацију Турака. Тамо је, најпре, био упућен Шумадијски кор, у чијем су се саставу налазили и добровољци, сврстани у два батаљона. Они су преко Пирота и Лужнице дошли у Власотинце¹² које су већ били ослободили локални устаници још првих дана српско-турског рата, чим је српска војска била прешла границу наступајући у правцу Беле Паланке.¹³

У тронедељним борбама и напредовању, од старе српско-турске границе па преко Беле Паланке и Пирота до Драгомана и Сливнице и до Трна и Радомира, од 4. па до 25. децембра 1877 (по старом календару) добровољци су имали знатних губитака: преко 10% бораца било је

⁷ Генерал Д. Бурић, *Грађа за историју Србије за време српских ратова за ослобођење и независност. Други рат*. Београд, 1898, 88.

⁸ Нав. д., 95.

⁹ Генерал Д. Бурић, *Грађа за историју српско-турског рата 1877-78. године*. „Ратник”, XXXI, III (септембар) 1894, 286–287.

¹⁰ Сретен Л. Поповић, нав. д., 545.

¹¹ Видети: *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*. Београд, 1879. карта.

¹² Светозар Магдаленић, *Из ратних услова. Бишка код Пиропа, заузеће Пиропа и бављење у њему*. – „Ратник”, XXIV IV (децембар) 1902, 433.

¹³ *Рат Србије са Турском*, 29.

убијено или рањено, мада је тај број изгледа био чак и већи. Само у борбама на Ак-Паланци (Белој Паланци), Нишору и Пироту, од 12. до 15. децембра било је 28 погинулих добровољаца и 60 рањених. Позната су њихова имена. Тако су 13. децембра на Нишору погинули:¹⁴

поднаредник:

Алекса Димитријевић,

редови:

Таса Митровић

Васа Петровић

Станоје Митић

Живоин Луковић

Станоје Николић

Пера Мишић

На Пироту 15. децембра погинули су:

каплар:

Пера Костић

редови:

Милош Милошевић

Светозар Јелачић

Пера Риљановић

Тодор Драгић

Велимир Арсић

Милош Лапчић

Деспот Божановић

Ђока Томашевић

Панта Цукелић

Мичко Станков

Стеван Максимовић

Светозар Милутиновић

Цветко Симоновић

Алекса Товаровић

Мичко Кочовић

Јован Петровић

Мирко Тодоровић

Андрија Црнчевић

Младен Стојковић

Богдан Марковић.

Списак рањеника¹⁵ имао је ова имена: на Ак-Паланци 12. децембра рањени су:

поднаредник:

Јован Нинковић

десетар:

Јова Буквић

редови:

Димитрије Петровић

Антоније Маринковић

Сима Панић

Петар Миленковић

Никола Јовановић

Стојан Крстић

Милош Антоновић

Тодор Арсенић

Тома Савић

Милић Викторовић.

¹⁴ *Раш Србије са Турском*, 29.

¹⁵ *Нав*, д., 39.

На Нишору¹⁶ 13. децембра:

редови:

Карл Сауерсиг
Петар Клинич
Ђура Милановић
Анта Крстић
Лаза Шубарић
Милош Николић
Стеван Савић
Милан Петровић
Јошан Николић

Јовица Радојевић
Риста Симеуновић
Ђорђе Димитријевић
Тривун Карановић
Никола Станић
Глигорије Марјановић
Стојан Алексић
Тодор Петровић

каплари:

Фердинанд Бургон
Павле Андрејевић.

На Пироту¹⁷ 15. децембра рањени су следећи:

каплар:

Јован Стојановић

редови:

Јовица Љубојевић
Тома Радојевић
Јанко Станковић
Арса Филиповић
Панта Станојевић
Васа Петровић
Мијаило Миловановић
Цветко Милошевић
Јован Станић
Ристо Сиканић
Анта Крстић
Јован Ристић
Сретен Буљугић
Риста Петковић

Антоније Крстић
Андрија Барти
Владимир Павловић
Тома Радотић
Антоније Станкић
Ђорђе Стевановић
Петар Антић
Риста Лазаревић
Риста Савић
Тодор Настић
Стојан Божиновић
Илија Васић
Сима Јовановић.

Имена погинулих и рањених око Трна и Радомира нису нам позната.

II

Добровољци су ратовали махом у извидници, у авангарди наступајуће српске војске, најпре у саставу Тимочког па Шумадијског кора. За

¹⁶ Нав. д., 40.

¹⁷ Нав. м.

то време, на фронту према Нишу, у саставу Моравског кора учествовала је једна мања група добровољаца-националних револуционара, као и већи број народних устаника, „усташа“ како су их називали оно-времени извори. Они су били највише ангажовани око блокаде Ниша и на подизању устанка у селима Нишке и Лесковачке нахије. На овом сектору српско-турског ратовања као главни представник добровољаца јавља се Никола-Коле Рашић, из Ниша, познати национални револуционар и члан тајног заграничног Српског ослободилачког комитета за Нишки санџак.

По објави рата, на нишком сектору фронта, најпре је било ослобођено Прокупље, 6. децембра, и заузет утврђени Мрамор према Нишу, а 7. децембра заузећем Чеченског моста на Морави била је пресечена и веза Ниша са Лесковцем.¹⁸ У исто време била су ослобођена и северна села Нишке казе, према граници Србије и већ 9. децембра био је образован топонички срез са цивилном српском управом.¹⁹ Овде се одмах ставило на располагање српској војсци 200 сељака пешака и 30 коњаника, који су били наоружани државним пушкама. То су били први добровољци из ослобођених крајева који су, одмењујући војнике, били употребљени за позадинску службу и за помоћне задатке у спровођењу опсаде нишке тврђаве.²⁰

За шири развој устанка у турској позадини, на релацији Ниш-Лесковац, много је учинио Коле Рашић са својом групом националних револуционара-добровољаца у Другом српско-турском рату. По једном савременом сведочењу „Седмог децембра 1877. пређе границу и Нишлија Коле, пошто је војска већ била прешла границу, а њему је остала неиспуњена жеља да и он пређе првог децембра. Прелазећи, повео је Таска Узуновића, његова брата Ђоку (барјактара!) и Николу Аранђеловића, са још два војника добровољаца; затим Стојиљка Николића од Власотинца, Милана Милосављевића из Доброг Поља... – Кад су прешли на Сечаници 7. децембра, пођу даље са неким одредима наше војске, са официрима Илијом Ћирићем, артилериским, и Пером Грубићем, пешадиским поручником. – ... У Горњем Дреновцу ухвате субашу Баба Јашара и поведу са собом. Прешав даље села Брестовац, Кочане, Горњи Дреновац, Пуковац, нареди да се дижу људи и да понесе шта ко има и шта може, а оне ноћи да се од брда Виса па до брда Винарца наложе ватре спрам Лесковца. – ... 11. децембра 1877. године, прибрана гомила људи из села, ко с пушком, ко с тојагом, ко с мотком, пиштољем, косама, сикирама и јатаганима... на две стотине до три стотине људи, крену се да ‘ударе’ на Лесковац. Кад им вели, она труба за-свира – а оно свако и босо скаче по снегу! Дошав тако та ‘војска’ од

¹⁸ Нав. д., 12–13.

¹⁹ *Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876–1877. – У књизи: Сјоменица шездесетогодишњице и освешћења Сјоменика ослобођења Ниша*, Ниш 1937, 22.

²⁰ Нав. д., 23.

разнога рода оружја, ватреног, дрвеног и гвозденог, груну на касапске шупе, уђу у варош и – сви на збор! Ту Коле честита Лесковчанима слободу и краљевину још 11. децембра 1877...”²¹ За то време и власотиначки крај већ је био дигао устанак против Турака. (Јаче јединице српске војске поселе су Лесковац тек 19. децембра 1877).

На ослобођеној територији из моравских села приступило је српској војсци преко 6000 људи „месне народне војске, која је одмах наоружана резервним пушкама и нешто кренута у брдске теснаце”.²² Један део ових устаника, потом, био је стављен под команду Кола Рашића кога је лесковачки командант Дамјан Поповић одредио да буде на челу „свију” усташа од Власотинца до Врања²³ Међутим, општим развојем ратне ситуације, скором капитулацијом Ниша и концентрацијом знатних делова турске војске у Грделичкој клисури, ови добровољци Коле Рашића били су, већим делом, упторебљени за друге послове на релацији Лесковац – Ниш, а њихову улогу помоћних трупа, за већа извиђања и даље подизање устанка у позадини турске војске преузели су добровољци из батаљона пуковника Ђоке Влајковића који су из Власотинца,²⁴ реорганизовани, преузели положаје према Грделичкој клисури узевши на себе да обезбеђују леви бок Шумадијског кора. Ови добровољци истакли су се, заједно са власотиначким народним устаницима, нарочито у борбама на Грделици 8. и 9. јануара 1877, а десет дана касније и у дводневним борбама на Врању.

III

За историју учешћа добровољаца у Другом српско-турском рату од интереса је видети каква је била организација и командни састав добровољачких батаљона. По казивању учесника-добровољца, ађутанта пуковника Ђоке Влајковића, Андре Книћанина војничка формација добровољаца после реорганизације у Власотинцу, пред битку на Грделици, била је следећа: „Ка историји добровољаца у нашем другом рату морам придодати да је се ‘добровољачки пук’ тек у Власотинцима

²¹ Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*. У књизи: *Србија у рајтовима*, Београд, 1958, 86–88.

²² Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из усвојена о рају 1877–1878. год.* Београд, 1892, 96.

²³ Живан Живановић, нав. д., 90.

²⁴ „Ујутру се рано кренемо форсираним маршем напред: марширали смо кроз романтичне пределе по мутном и здравохладном времену, док не стигосмо око 4 сахата по подне пред Власотинце. Ту нас дочека учитељ са упарађеном школом ђака, свештенство са литијом и силан чист, храбар и дичан српски народ: ту се братски поздрависмо па појемо сви у варош. Попови су ишли напред па певали, за њима ђаци, за овима ми, а за нама народ, те право у цркву. Тронут сам био и до крајности потрешен овим ретким дочеком, а уверен сам да се нисам нигде слађе прекрстио но тада; крстећи се шаптах ове речи: Боже велики и праведни, хвала ти што нас доведе здраве и веселе, да избавимо ову јадну но красну браћу нашу турског ига и зулама”. Андра С. Книћанин, *Рајини дневник, II. Други рај 1877–1878*. Београд, 1880, 283.

потпуна организовао, дотле је фигурирао под именом 'Х батаљон стајаће војске'. Добровољачки пук био је дакле састављен овако:²⁵

Командант добровољаца, дивизијар и пешадијски пуковник Ђока Влајковић.

Ађутант је са чином четовође народне војске (Андра Книћанин. Као шеф штаба потпоручник Феликс Вајтер – Далековић (Америка-нац), (Од Власотинца прикомандован штабу).

Писар наредник добровољачки Божовић.

Штапс-трубач Павле (Пајче) Нинковић у чину наредника добровољачког.

Ордонанси: каплар Никола Антула и Глиша (Гиле) Стојановић.

Казначеј Никола Стојановић.

Двоја кола са коњима као штабна комора. Влајковићев приватан момак Тодор, сеиз пешак стајаће војске Живојин Пантелић. Поднаредник Сава Коларац, редов Владица, Аристид, потпоручник Де ла Бона (потоња два прикомандовани штабу).

Командант добровољачког пука, пешадијски поручник Лазар Чизмић.

Ађутант Танасије Михајловић, са чином потпоручника.

Комесар Алимпије Савић.

Писари добровољачког пука наредници: Петар Ивковић и Милан Радојевић.

Командат I батаљона пешадијски поручник Коста Кораћ.

Ађутант Јефрем Стевановић.

Командат II батаљона, пешадијски потпоручник Сава Савић.

Ађутант Васа Јовановић – Чирга.

²⁵ Нав. д., 287. – Упоредити: Сретен Л. Поповић, нав. д., 550 (даје нешто другојачији састав добровољачког кора: „... као командант... почасни ађутант Његовог Височанства пуковник Ђока Влајковић; – штаб његов: привремени шеф штаба потпоручник Феликс Даљковић; – ађутант команде: писар београдске полиције наредник Пера Божовић; – комесар: диурниста војног министарства Алимпије М. Савић; – аудитор: диурниста војног министарства Димитрије Ђорђевић; – лични ађутант команданта: Андра Книћанин. – Добровољачки пук: командант пука пешадијски поручник Лазар Чизмић; – ађутант пука: потпоручник Атанасије Ј. Михајловић; баталиони команди: поручник Коста Кораћ, поручник Милош Сандић и потпоручник Сава М. Савић; четни командири: потпоручници: Коста Кларић, Коста Бокшан, Никола Зега, Михајло Лисац, Ђура Хиршман, Артур фон Кученбах и наредници: Евстатије Петровић, Мирко Клајић, Милан Божић, Милутин Главонић, Исидор Костић и Алекса Ерић; баталиони ађутанти: наредници: Јефрем Стефановић, Васа Јовановић и Милан Радојевић. – Командант левокрилног усташког одељења од 500 људи: Остоја Галоња. – Командант деснокрилног усташког одељења од 400 људи: Риста Стефановић”).

Официри:²⁶

поручник:

Милош Сандић

подпоручници:

Ника Зега

Коста Кларић

Кутшенбах

Коста Бокшан

Михајло Лисац

Адолф Хиршман

наредници:

Мирко Клајић

Риста Куваћ

заставници:

Сава Коларац

Глигорије Поповски

Милан Божић

Милутин Главонић

Остоја Галоња (код усташа – „тојагаша”)

Евстатије Петровић

Алекса Богосављевић

Ђура Зарић

Александар Сабовљевић

Исидор Костић.

Овде имам приметити да се Влајковићева титула „командант добровољаца” „или командат свију добровољаца”, односила и на све усташе који су стајали под његовом управом. Он их је организовао, бирао им команданта из својих наредника, прикомандовао их по потреби овде или онде, давао им упутства и савета, старао им се за њихове разне потребе и т.п.”²⁷ Добровољци нису имали своје санитетско одељење, вероватно што су у овом погледу стајали под санитатском бригом Шумадијског кора.

У бици на Грделници 8. и 9. јануара 1878 (по старом календару) добровољци су, заједно са народним устаницима власотиначких села – које је предводио угледни Власотинчанин „газда” Стојиљко²⁸ – наступали десном обалом Мораве, настављајући се на лево крило јединица I шумадијске дивизије која је 9. јануара водила тешки бој на Копашници. Добровољци су чинили главнину тзв. Власотиначког одреда којим је командовао Ђока Влајковић (Власотиначки одред сачињавали су: два батаљона Пожаревачке бригаде, два добровољачка батаљона, „нешто

²⁶ Андра Книћанин, нав. д., 288.

²⁷ Нав. д., 289.

²⁸ Нав. д., 294; 281.

усташа (200)“ и Књажевачка брдска батерија).²⁹ Овај одред у ствари сачињавао је „лево крило грделичке бојне линије“. У ствари, током борбе, број сељака устаника, знатно је појачао Власотиначки одред. По једном казивању „До 9-ог прегледана је и утврђивана позиција на висовима ладовичким, косовачким, сионичким) и реци Козари, ра- зашиљате су на разне стране извиднице, сакупљено је до 900 усташа на- оружаних са предњачама, стављени под команду добровољачких четника и послати десно и лево од Мораве да бране народ од нападаја, покоља и пљачке Арнаута стојећи вазда у најближој свези са својом командом“.³⁰ Улаз у Грделичку клисуру бранило је преко 5000 Турака – 2000 Арбанаса – турских добровољаца.³¹ Добровољци су били запо- сели бојне положаје распоређени у седам чета, док је 200 сељака, „на- оружаних будацима и мотикама“, радило на копању ровова и утврђења.³²

Битка на Грделици трајала је два дана, 8. и 9. јануара, и завршила се великим турским поразом: преко 300 лешева³³ нађено је на бојишту; губици војске, добровољаца и сељака били су сразмерно мали.³⁴ Као последица ове српске победе, 10. јануара заузета је средокраћа у клисури, место Цеп, а 11. јануара Владичини Ханови, излаз из Грде- личке клисуре. 12. јануара предало се више стотина масуричких Арба- наса, па је пут за Врање практично био обезбеђен за даље наступање српске војске.³⁵ Продирање српске војске долином Грделичке клисуре било је праћено и великим народним устанком у тамошњим селима и у Горњој Власини.

У продирању кроз клисуру, као и за време борбе на Грделици од- ликовао се већи број добровољаца и устаника, али је било и рањених и погинулих. Било је 25 погинулих, и 25 рањених добровољаца.

Међу погинулим³⁶ налазили су се:

наредник:

Георгије Поповски

²⁹ *Рајс Србије са Турском*, 113.

³⁰ Сретен Л. Поповић, нав. д., 546.

³¹ *Рајс Србије са Турском*, 113.

³² Андра Книћанин, нав. д., 295

³³ *Рајс Србије са Турском*, 120.

³⁴ Било је 55 погинулих и 241. рањених. – *Рајс Србије са Турском*, 121.

³⁵ „Предвече јавише да Абдураман-бег и Осман-бег са неколико Турака из Биновца хоће да се предаду. Одмах буде упућена коњичка стража да их доведе. Са њима се уговори о предаји и пошаљу се натраг да и остале извести да су са животом и имањем сигурни ако се предали буду, оставивши им рок до сутра 9 сати изјутра, да сви од најбољих Арнаута дођу са оружјем да се пре- даду и бесу (арнаутска заклетва) даду на верност и поданост нашем преузвишеном врховном вођу. – 12. јануара у 9 часова изјутра, преко 200 најодабранијих Арнаута... положише оружје на десној страни Мораве.“ Сретен Л. Поповић, нав. д., 547.

³⁶ *Рајс Србије са Турском*, 135.

редови:

Ђорђе Димитријевић
Лука Стефановић
Обрен Николић
Цветко Јовановић
Раде Родић
Глиша Крстић
Павле Петровић
Веселин Поповић
Стојиљко Мијаиловић
Илија Станић
Миле Радић
Јован Стојановић

Јевта Ристовић
Милоје Милошевић
Љуба Матићевић
Мајо Радановић
Димитрије Лашић
Милош Минчић
Ђорђе Рустич
Јован Арсеновић
Јован Шорчић
Лудвиг Маљин
Стојан Микарић
Благоје Ристић.

Рањеници³⁷ су били:

каплари:

Младен Канурић, из Сомбора
Марко Вукосављевић
Филип Теодосијевић

редови:

Петар Вулетич
Јован Дојич
Матија Нађ
Сима Филиповић
Василије Радовић
Марко Јосиповић
Јевта Марић
Сима Шутовић
Јанко Угренић
Милан Благојевић, из Дубице у Босни
Јанко Угравић
Мијаило Милановић
Петар Вулетич
Танасије Поповић
Светозар Раденковић
Лајош
Кочо Петровић
Миленко Павловић
Јован Матејић
Јован Спасојевић
Стеван Земуновић
Милан Вуксановић.

³⁷ Нав. д., 139.

Овај број погинулих, свакако, није био потпун, нарочито што се тиче сељака-устаника. Поред поменутих жртава, ваља поменути још и погинуле: Алексу Богосављевића („дечко од својих 17–18 година који је и на Дрини као добровољац цео рат издржао”), и Светозара Трифуновића („који није имао више од 15–16 година!”).³⁸

Десетак добровољаца се нарочито одликовало: поручник Милош Сандић, наредник Мирко Клајић, потпоручник Никола Зега, наредници Милутин Главонић, Евстатије Петровић, Алекса Богосављевић и Милан Божић, а од редова: Суља Циганин, Мијаило „Арапин”, Матија Борић, Светозар Трифуновић, као и поручник Милош Чаушевић и Милош Срдановић Црногорац.³⁹

У продирању кроз клисуру, после битке на Грделици, осим војске Шумадијског корпуса и добровољачких батаљона, победи над турском војском јако су допринели и сељаци-устаници, нарочито устаничке масе сељака на десној обали Мораве. „На десној обали Мораве осем добровољаца беху и 1 1/2 батаљон Смедеревске бригаде око моста а ту су придошли и усташи из Трна и Власотинца под поручником Соколовим”.⁴⁰

У припремама за напад на предње положаје левог крила турске одбране пред Врањем, на Чеврљуги и на Девотину, учествовало је стотинак „усташа”.⁴¹ (Са друге стране фронта, на десном крилу наступања српске војске долином Ветернице, то исто учинили су устаници из Пољанице). У освајању Чеврљуге, „кључа турског одбрамбеног положаја пред Врањом”, истакли су се и добровољци. У предводници српске војске, којом је командовао мајор Радомир Путник, добровољци су међу првима ушли у Врање које је било ослобођено 19. јануара (по старом календару). У дводневним борбама за Врање, 18. и 19. јануара, Турци су имали преко пет стотина мртвих, а Срби 121 човека и 222 рањеника, од тога 82 погинула добровољца и 75 рањеника.⁴²

Међу добровољцима признање Врховне команде добили су официри добровљачког кора: Милан Божовић и Коста Бокшан. Такође и изврстан број добровољаца.⁴³

У бици за Врање губици добровољаца били су знатни, а у погинулима готово три пута већи него приликом борби за ослобођење Беле Паланке и Пирота.

Погинули⁴⁴ на Врању:

поднаредник: Јоца Анђелковић

³⁸ Андра Книћанин, 294; 301.

³⁹ Нав. д., 301.

⁴⁰ *Рај Србије са Турском*, 124.

⁴¹ „За ојачање наших предстража пред Пљачкавицом буду постављене, и то код Биљанице 3 чете Крагујевачког батаљона и 60 усташа; а на вису девотинском усташи са нешто коњаника...” – *Рај Србије са Турском*, 126.

⁴² Нав. д., 131.

⁴³ Нав. м.

⁴⁴ Нав. д., 140–141.

редови:

Раденко Милановић, из Плане
Светозар Јовановић, из Ужица
Никола Аранђеловић
Пера Стојковић
Светозар Трифуновић
Бука Дукић
Максим Бикић
Мартин Булић
Пантелије Дунђеровић
Франц Шварц
Фердинанд Макс
Паун Игњатовић
Раде Никовић
Исидор Кнежевић
Василије Остојић
Аврам Галоњић
Пера Јакошић
Глиша Јевремовић
Илија Прибијац
Коста Перић
Бранко Поповић
Милош Илијић
Цвеја Милијић
Петар Стефановић
Пера Петровић
Јован Соколовић
Бекица Вукосављевић
Нинко Гојковић
Настас Милановић
Марко Јовановић
Тома Бобица
Филип Херцег
Стеван Јовановић
Јован Костић
Никола Јовановић
Никола Димитријевић
Ђорђе Танђен
Милош Милунић
Риста Костур
Стојан Пуљевић

Васа Боклић
Игњат Ђокић
Јосип Санда
Јован Кезић
Марко Јосиповић
Стеван Дасковић
Сима Павловић
Алекса Мирић
Гавра Лончар
Сава Ђанковић
Сима Богдановић
Ђока Секулић
Андрија Бачковић
Мине Драсковић
Милутин Трајковић
Божа Самарџић
Вучко Фрањић
Анта Мијатовић
Павле Шошин
Живко Беговић
Милета Мазурић
Настас Перушић
Јосип Пантелић
Пера Манојловић
Јовица Пинтерић
Милош Сираковић
Танасије Мишковић
Едуард Шифер
Стојан Несторовић
Димитрије Мургић
Тодор Шенгић
Ђорђе Секулић
Милан Орканић
Филип Шринер
Деспот Ракић
Настас Ерделић
Пера Добрановачки
Игњат Пиркић
Живко Роскинић
Димитрије Лакић.

Међутим, позната су имена још четворице погинулих добровољаца,⁴⁵ и то:

⁴⁵ Нав. д., 139.

десетар:

Милоје Грујичић, из Рипња

редови:

Никола Божовић, из Пирота
Стојиљко Стојановић, из Зуца,
Београдски округ
Милован Ивковић из Умчара,
Београдски округ.

Имена рањених добровољаца у бици за Врање:⁴⁶

потпоручници:

Коста Бокшан, из Новог Сада
Љубомир Н. Христић, из Београда
Милан Божић, из Београда

наредници:

Јован Томић, из Бјеловара, Хрватска
Алекса Сабовљевић, Лаћарак, Срем
Ђура Зарић, из Бачке
Павле Станишић

поднаредници:

Јанићије Радојчић из Драче,
Крагујевачки округ
Милан Бајић, из Београда
Вуле Диковић

каплари:

Стојан Младеновић, из Алексинца
Албин Вуковић

десетар:

Петар Глигоријевић, из Београда

водници:

Никола Живковић, из Београда
Алекса Јеремић, из Херцеговине

ордонанс коњ.:

Вук Буквић, из Горњег Милановца

редови:

Матија Јелић, из Хрватске
Сретен Протић, из Карановца
(Краљева)

⁴⁶ Нав. д., 144–145.

Цветко Тасић, из Старе Србије
Мијаило Момчиловић, из Карловца,
Хрватска
Мијаило Маринковић, из Београда
Раденко Милановић, из Ћуприје
Сима Јанковић, из Аустрије
Мијаило Богдановић, из Горњег Милановца
Арса Илић, из Херцеговине
Живан Авакумовић, из Дивоша,
Срем
Милош Динић, из Крушевца
Лука Сољановић, из Тетова
Трифун Трандафиловић, из Пештана, Охрид
Стојан Вељковић, из Моглице (?),
Врање
Крста Стаменковић, из Црне Баре,
Лесковац
Василије Петровић, из Пећи
Антон Грос, из Данцига, Немачка
Стеван Цветковић, из Врања
Степан Ђорђевић, из Врања
Ђорђе Смиљковић, из Дервенте,
Босна
Паун Ивановић, из Бољевца,
Црноречки округ
Петар Кочов, из Леснова, Кратово
Тодор Јовановић, из Обреновца
Радојица Марић, из Ужица
Младен Ристић, из Гумериште,
Врање
Миладин Стојковић, из Ниша
Коста Здравковић, из Београда
Сава Ђоковић, из Влашке
Милоје Ђирковић, из Вучитрна
Милосав Арсенијевић, из Бајазитова
Петар Цветковић, из Ниша
Лука Десница, из Крајине
Јаша Арсенијевић, из Панчева
Стојан Самацић, из Крајине
Владимир Марковић, из Текериша,
Подрински округ
Сава Мирковић, из Сланаца, Београдски округ
Карло Фрич, из Лајпцига, Немачка
Станислав Ђорђевић

Сима Милетић
 Трајко Јовановић
 Сима Филиповић
 Јовица Петровић
 Ђорђе Пешић
 Нестор Маринковић
 Никола Живковић
 Лука Сиљанић
 Љуба Крастић
 Коста Грозданић
 Петар Марковић
 Ђорђе Тешић
 Арсеније Стојковић
 Андрија Петровић
 Милета Милуникић
 Зафир Ђорђевић
 Бошко Јовановић
 Димитрије Младеновић
 Јован Живковић
 Живко Јокановић
 Радојица Марић
 Никола Станишић
 Јеврем Ралетић, из Грбица, Крагујевачки округ, пионир
 Радоје Миленковић, из Багрдана,
 Крагујевачки округ, пионир
 Младен Милошевић, из Бершића,
 Руднички округ, болничар
 Јова Жив. Бојића, из Марковца, Смедеревски округ, коморџија.

У рањене добровољце могао се убројити и редов Мијајло Богдановић, родом из Баје, у Бачкој, који се налазио у Првој шумадијској дивизији.⁴⁷

У погледу добровољаца, интересантно је било тврђење Врховне команде Српске војске, по коме: „Спискови губитака добровољачких нису поуздани, јер се је добровољачки кор у Врању растројио, па се није могао тачан и поуздан рачун од њих да ухвати”.⁴⁸ Како је познато, после ослобођења Врања, део добровољаца се растурио – разишао, а део кренуо пут Косова где их је затекло примирје. Они који су се били растурили били су махом из македонских крајева: они су отишли у своје завичаје да подижу устанак против турске власти (у велешком крају, кичевском, охридском). Такође, део добровољаца налазио се на крајњем левом крилу српско-турског фронта, у Пчињи и према Кривој

⁴⁷ Нав. д., 143.

⁴⁸ Нав. д., 131.

Паланци и Ђустендилу, где су се – заједно са сељацима-устаницима – налазили под командом почасног поручника српске војске (и носиоца златне медаље за храброст) Симе Соколова.⁴⁹

Добровољци који су и даље остали у редовима српске војске били су упућени из Врања у правцу Косова. Пошто су, најпре, потукли једну већу колону турске заштитнице код Бујановца, заједно са јединицама српске војске, они су као претходница прошли кроз Кончуљску клисуру и избили у предео Изморника и учествовали у ослобођењу Ѓијлана, одакле су били упућени у правцу Приштине. Како је изгледала маршрута преосталих добровољаца у последњој недељи ратовања са Турцима лепо се види из једне савремене белешке.⁵⁰ „19-ог (јануара) добровољци први прођу падицама маршем кроз Врању, тако да су се оба крила са заоставшим Турцима тукли по вароши, – и одмах са једним одељењем народне војске пођу у потеру за Турцима, које код Бујановца стигну, где су у кратку борбу ступили. – 20-ог стигне добровољачки корпус у Турицу, 21-ог у Концул, 22-ог преко Криве Реке, и ту се улогоре; 23-ег преко Ѓијана за Добретин као авангарда оној колони која ће гонити непријатеља; 24-ог једно одељење под командом поручника Милоша Сандића оде у Грачаницу, а остатак 25-ог у Понеш, где од југа напредујуће Турке задржи; – У Грачаници стигне наредба да је примирје закључено и даље не смеду ићи”. По једном другом казивању,⁵¹ „Чим су добровољци ушли у Врању, изашла је наредба којом се ‘добровољачки пук’ укида. Јуначки поручник Милош Сандић, који је до врањске борбе био само четовођа, командовао је у овој борби Кораћев батаљон, јер је Кораћ као болестан отишао. – Добро-вољци дошав пред Врању јурну без реда у варош и прсну које куд; но ипак је Милошу Сандићу испало за руком, да задржи испред вароши две потпуне чете добровољаца у правилном реду са заставама. Са те две чете и са једним батаљоном ушао је он колоним маршем у варош, где је од народа дивно и братски дочекан. Одатле је ово његово одељење као предводница гонило са Рудничком бригадом Турке, борећи се са њима до 8 сахата у вече на бујановачкој ћуприји. Од добровољаца је ту пало 3 мртва и 5 рањених”. После Бујановца, Милош Сандић имао је под својом командом само „50 момака, 3 официра и 2 наредника (четовође) у селу Бресаљци. Они су имали са собом две заставе”.⁵²

На Косову, из Ѓијлана, добровољци су прошли кроз села: Словиње, Добротин, Гуштерицу и Грачаницу. У Добротину погинуо је добровољац Панта Поповић „из Аустрије”. Пор. Милош Сандић предводио је одељење добровољаца које је, преко села Зебнице, дошло у Грачаницу и то „пре примирја”. Исто тако и коњица, са потпоручником

⁴⁹ Нав. д., 325 („Тек. бр. 25. Контр. поручник. Ком(андант) Трнских усташа. Сима Соколов. Добровољач(ки/кор). Одликован 5. јануара 1878. г.”)

⁵⁰ Сретен Л. Поповић, нав. д., 548–549.

⁵¹ Андра Книћанин, нав. д., 355–356.

⁵² Нав. д., 356.

Алексом Радојчићем, прешла је преко Зебнице, Пралова, Ожеговца, Горње и Доње Врбице, Славиња и Добротина. Коњица је ослободила била и Липљан и ту заузела железничку станицу, пресекла пругу Митровица – Скопље. Наредба о поштовању примирја (склопљено 21. јануара, а достављено штабу Шумадијског кора на Косову тек 24. јануара) зауставила је даље операције српске војске и добровољаца у правцу Приштине.⁵³ После толиких успеха, Србима је главни циљ – Приштина, био ускраћен. Тиме се била завршила и историја ратовања добровољаца.⁵⁴

О добровољцима у саставу Тимочког и Шумадијског кора били су изречени разни судови, добри и они који нису били много повољни. Њима се посебно пребацивала, од неких савременика, појава недисциплине, у Врању чак и пљачка турске имовине. Тадашњи мајор Радомир Путник, као и неки други војни писци, одбијали су ове оптужбе и супротно негативним тврдњама хвалили њихов патриотизам, јунаштво и пожртвовање у ратовању са Турцима, посебно њихову издржљивост у суровим условима борбе, тешких теренских прилика, рђавог снабдевања и веома јаке зиме и великог снега.⁵⁵ То је несумњиво било тачно речено, нарочито ако се има у виду да су добровољци – усталом као и војска целог Шумадијског кора – прешли више стотина километара за неких седам-осам недеља рата, од тога већи део времена под борбом и, готово стално – на пољу и ледини.

Можда је најбољи, кратки суд о самопрегорном делу добровољаца дао један савременик када је записао: „Добровољаца са резервним четама било је скупљено до 1500. – Једна хиљада била је добро одевена, а остали врло слабо. – Команда је марширала у 40 дана – 342 1/2 сата, готово по највећој зими и међави. Добровољци провели су 20 ноћи на снегу без заклона, а више пута и без ватре. – У свим борбама погинуло је 138; рањено: 2 четна командира, 4 помоћника четних командира и 144 нижих чинова и редова; – од жестоког мраза и тешких

⁵³ Нав. д., 356–357.

⁵⁴ 23. јануара 1878. добровољци су били у Бресаљници, Жеговцу, Добротину „с тим да сутра на Косово до железнице буду покваре је” – *Рај Србије са Турском*, 133.

⁵⁵ „Ако је у Врању и било од стране појединих добровољаца жалосних поступака, то је последица отпора с једне и огорчености с друге стране. Претерано је, ако се баци љага на ову групу, која је у првом и у последњем рату лепе услуге нашој војсци учинила. Уосталом не треба заборавити шта је и колико од дотичних учињено да се боље васпита ова група, која је из најразличитих елемената састављена, и мени се чини да је она више користи донела него ли што је бриге на њено образовање учињено. – Ја не могу уопште да тврдим да су добровољци заиста у ово неколико тренутака док сам са предводником у Врању био, чинили онаква недела каква им се уписују...” – Радомир Путник, нав. д., 30–31. – „На маршу предводнице шумад. кора из Бујановца у Гилан и даље к Приштини, којом сам такође командовао, добровољачка трупа била је у њеној предводници, са једним одељењем коњаника. Приликом доласка у Гилан, дао сам команданту добровољаца заповест, да ова група, као побочница, продужи истога дана свој марш старим путем приштинским до села Добретица, а сутрадан одавде до Грачанице. Дошав на ово место, да одашље одељења да покваре железнички пут Приштина–Скопље, а дуж реке Грачанице, да потражи везу са рудничком бригадом, која ће у то време као главна трупа стићи у село Мрамор. – Трупа добровољачка извршила је ову моју заповест без поговора...” Радомир Путник, нав. д., 41–42.

маршева смрзли су се 108, – а 230 без вести, даљег гласа о њима, или су пропали или их је нестало”.⁵⁶ Дакле, добра половина добровољачког кора, односно један од два првобитна батаљона добровољачких, била је избачена из борбе на крају рата: некадашњи „дрински” добровољци дали су доказа о својој војничкој вредности и о своме добро схваћеном патриотизму пошто су, својим уделом, допринели да се при закључењу примирја фронтowska линија српске војске нађе, релативно, доста дубоко на територији тадашње Турске: на домак Приштини, Куманову, Кривој Паланци и Ћустендилу.⁵⁷

Ваљаност учешћа добровољачког кора у Другом српско-турском рату добила је признање и од кнеза Милана као главног команданта Српске војске. Два наредника добровољачког пука: Сава Коларац и Риста Куваћ били су одликовани, за храброст и пожртвовање руским ратним крстом „Св. Ђорђа”. Од других добровољачких командира, нпр., ‘Таковски крст’ на прсима V степена, добили су: Коста Кларић, поручник добровољачког батаљона и, у истом звању, Коста Кораћ, затим: Аранђел Станојевић „кмет Трнски”, Коле Рашић „усташки вођа” за Нишки регион, и друге две „усташке вође” у саставу војске Моравског и Тимочког кора: Мића Николић и Тома Михајловић, и Јевта Крстић „вођа усташки” у Понишављу.⁵⁸

Златном медаљом за храброст били су одликовани: командир добровољачког пука Лазар Чизмић, „командир Трнски усташа” Сима Соколов – обојица контрактуални поручници српске војске, потпоручник добровољачког батаљона Сава Савић, ађутант Феликс Даљковић, наредници: Марко Калић, Милан Божић, Милутин Главинић и Јеврем Стевановић у саставу Тимочког кора (у периоду борби на Нишавском фронту), „Усташ наредник” Владимир Милосављевић (у саставу Тимочког кора) и „вођа усташки” Стеван Јовановић (у саставу Моравског кора).⁵⁹

Сребрном медаљом за храброст било је одликовано неколико десетина добровољаца и народних устаника – „Усташа”: потпоручник добровољачког батаљона у Добровољачком кору: Коста Кораћ, затим у Добровољачком кору: наредник Вељко Адашевић, поднаредник Ђурђе Стојадиновић, народни командир Милисав К. Милојковић, каплари: Коста Марковић, Петар Николић, Младен Вандурић и Стојан Младеновић, водници: Аксентије Никотовић, Милан Петровић, Јеврем Максимовић, Јованче Младеновић и Благоје Х. Павловић, трубачи Павле Деспотовић и Љубомир Јовановић, десетари: Илија Ђурин, Ђорђе Брачинац, Станислав Милосављевић и Лазар Тричковић, као и редови-добровољци: Младен Петровић, Сретен Лишанин, Крсман Сте-

⁵⁶ Сретен Л. Поповић, нав. д., 549–550.

⁵⁷ *Рат Србије са Турском*, 315, 316 (под ред. бр. Списка одликованих, 79 и 139).

⁵⁸ Нав. д., 321–324 (под ред. бр. 20, 86, 35, 124, 145, 146, 178).

⁵⁹ Нав. д., 324–329 (под ред. бр. 24, 25, 54, 68, 80–83, 186, 298).

вановић, Илија Ненадовић, Илија Мартиновић, Владимир Томић, Адам Новичић, Милан Новаковић, Максим Перић, Милован Коларић, Радосав Станисављевић, Сима Адемовић, Милош Лечио, Василије Милошевић, Алекса Стојадиновић, Андреја Гвозденовић, Ивко Ишић, Максим Перић, Михајло Кочић.⁶⁰

Исто тако било је одликовано и двадесет и шест „усташа” у саставу Шумадијског кора:⁶¹

Дина Петровић	Тодор Станковић
Спаса Динић	Аранђел Куртић
Коста Митић	Пеша Б. Стевановић
Милош Павловић	Стојанча Тиркић
Стојан Димић	Стоилко Јовичић
Илија Ђокић	Матеја Н.
Стоилко Анђелковић	Крста Миљковић
Петар Стојановић	Петар Стојановић
Ђорђе Петровић	Станко Барчић
Радивоје Жутић	Петар Милојковић
Цветко Цонић	Маринко Станковић
Јоан Ђокић	Недељко Николић
Јован Стаменковић	Танасије Срнидаковић.

Такође, у саставу Шумадијског кора одликована су и четири добровољаца: Никола Ђорђевић, Миливоје Јовановић, Ђорђе С. Протић и почасни потпоручник Живко Миленовић.⁶² Међу одликованима била су и два свештена лица: „усташи-игуман” Томаш и свештеник Живко из Барбатовца, као и „усташи”: Мита Станковић, Станко Стоилковић, Таса Стевановић и Никола Бојацић.⁶³ (Више за политички рад на ослобођењу од турске власти, но учешћем у борбама, разним српским одликовањима одликовани су били и сви нишки учитељи). Како се види, број одликованих добровољаца у саставу добровољачког батаљона, односно добровољачког кора, није био мали: одликовања су била само једно од признања које су они учинили за ствар ослобођења једног дела Старе Србије (у овај број нису ушла имена добровољаца са терена Копаоника, Јавора и Дрине).

У историји добровољачког ратовања противу Турака долази и одељак о умрлим рањеницима током 1878. године. Њих је било са свих сектора српско-турског рата 1877/78. године, али највише са нишавског и јужноморавског сектора српско-турског ратовања. Само у пољским болницама Шумадијског кора, Тимочког кора, у великој Нишкој војној болници, затим у болницама у Ђуприји, Крушевцу и резервним болни-

⁶⁰ Нав. д., 329, 332–333 (под ред. бр. 2, 157–193).

⁶¹ Нав. д., 348–349 (ред. бр. 1146–1171).

⁶² Нав. д., 392–393 (ред. бр. 3752, 3753, 3806, 3814).

⁶³ Нав. д., 414 (ред. бр. 5112, 5117).

цама у Ражњу и Параћину умрло је тридесет и седам рањеника, било од рана било од болести задобијених током рата. Ових рањеника било је одасвуд: добровољаца из Кнежевине Србије, из крајева ослобођених у рату 1877/78. године, из осталих крајева Старе Србије, затим из Војводине и других крајева Аустро-Угарске, из Босне и Херцеговине, из Црне Горе, из крајева који су припали Кнежевини Бугарској после рата, 1878. године. Тако, позната су ова имена умрлих рањеника и болесника из времена рата:⁶⁴

Стојан Терзин, Крстић, из Винарца, срез лесковачки, сахрањен у Лесковцу;

Петар Чивутски (Лазарев(ић), из Слатине, срез лесковачки, сахрањен у Слатини;

Стаменко Јовановић, из Пулева, срез лесковачки, сахрањен у Лесковцу;

Стојан Ковачевић, из Босне, сахрањен у Лесковцу;

Ранђел Панић, из Старе Србије, сахрањен у Лесковцу;

Стојан Самарџић, из Босне, сахрањен у Лесковцу;

Владимир Ножанић, из Хрватске, сахрањен у Лесковцу;

Живојин Петровић, сахрањен у Лесковцу;

Младен Џапић из Лесковца, сахрањен у Лесковцу;

Никола Симоновић, из Босне, сахрањен у Лесковцу;

Илија Стојановић, из Старе Србије, сахрањен у Лесковцу;

Јован Јанковић, из Куманова, Стара Србија, сахрањен у Врању;

Гојко Поповић из Ваљева, сахрањен у Врању;

Марко Крањац, из Аустрије, сахрањен у Нишу;

Петко Момировић, из Кочане, срез нишки, сахрањен у Власотинцу;

Ранђел Денић, из Брусне, срез нишки, сахрањен у Власотинцу;

Никола Ђорђевић, из Баркуша, Босна, сахрањен у Власотинцу;

Александар Ђукић, из Лике, сахрањен у Власотинцу;

Димитрије Ничић, из Софије, сахрањен у Власотинцу;

Антон Станковић, из Босне, сахрањен у Власотинцу;

Вељко Младеновић, из Пирота, сахрањен у Власотинцу;

Венул Ђорђевић, из Ниша, сахрањен у Власотинцу;

Стеван Јуровић, из Аустрије, сахрањен у Нишу;

Тома Станковић, из Старе Србије, сахрањен у Нишу;

Танасије Батенић, из Сарајева, сахрањен у Нишу;

Петар Антић, из Пирота, сахрањен у Нишу;

Крста Пуљоранче, из Островице, сахрањен у Нишу;

⁶⁴ Нав. д., 204, 206, 212, 216, 222, 224, 250, 254, 256, 260, 262, 264.

Младен Канурић, из Сомбора, сахрањен у Нишу;
Виден Динчић, из Ниша, сахрањен у Нишу;
Вуле Ицин, из Доње Вренине, срез нишки, сахрањен у Нишу;
Саво Ђаковић, из Крајове, Румунија, сахрањен у Нишу;
Петар Глушевић, из Иседобра, Босна, сахрањен у Нишу;
Живко Пешић, из Босне, сахрањен у Нишу,
Петар Станковић, из Турске, сахрањен у Нишу;
Риста Миловановић, из Горњег Милановца, сахрањен у Нишу.

(У овај број умрлих у болницама нису унети добровољци са западних сектора, од Копаоника према западу).

У прокламацији кнеза Милана, од 10. августа 1878, којом се српском народу обнародује признање независности Србије, било је одато признање целокупној српској војсци за резултате којима је окончан Други рат 1877/78. године: „Борећи се и против непријатеља, оружјем свагда, а бројем често надмоћнијег, и против луте зиме која тада владала, ви освајасте јаке градове и непроходне кланце, које непријатељ беше посео. Савлађујући и људске и природне препреке, ви корачасте од једне победе другој. У кратком времену од шест недеља дана, ви продресте брзином муње на Косово, где после пет стотина година би отпевана победна песма српска у тужној цркви Грачаници. Више хиљада непријатељских војника падоше у наше руке, као и други многобројни трофеји... – У сјајном лету вашем требаше вам само још један корак напред, па да се српске победоносне заставе развију у Приштини, Скопљу и Призрену, овим старим престоницама Неманића, но примирје закључено 19. јануара ове године претече вас и заустави. – Срби! Вашим победоносним походом повесница српска би обогачена новим сјајним листовима. Победна имена: Св. Никола, Бела Паланка, Пирот, Ниш, Грделица и Врање, остају да се блистају у повесници, као звезде, које ће даљњем потомству осветљавати Ваше врлине и показати свету све, шта је кадар да изврши један мали народ одушевлён патриотством, а вођен идејом слободе...”⁶⁵

Део овог високог признања односио се и на Добровољачки кор, свакако и на домаће устанике који су се са оружјем у руци дигли на Турке помажући, на свој начин и према својим могућностима, наступање српске војске на територији Нишког санџака – дела историјске Старе Србије. Прокламација, писана у несумњивом патриотском расположењу и бираним речима које обично прате такве светле тренутке у историји једног народа, историјски тачно и верно одражава значај и величину постигнутих резултата српске војске у великом ослободилачком делу елиминисања турске власти код једног дела српског народа у Турској. Она остаје документ једног времена од кога се много очеки-

⁶⁵ Нав. д., 545.

вало и од чега је остварено тек једним мањим делом: али историјска судбина српског народа била је, у XIX веку, таква да је морао до своје слободе долазити „део по део” и то тек великим народним устанцима и ратовима које је Србија водила најпре у XIX, а затим и у XX веку, по правилу уз велике тешкоће на које се наилазило од стране великих сила. Такав је случај био и после Другог српско-турског рата када је европска дипломатија санкционисала, на међународном плану, тек половину војних успеха српске војске у овом рату.

У овоме рату, и у редовима српске војске и у Добровољачком корпусу борио се, све у свему, и велики број народних устаника – „ушташа” како су их тада називали. Њихов тачан број се не зна, али их је морало бити бар две и по до три хиљаде људи, број који се могао сматрати ре-презентативним за крајеве у којима су се одвијале главне операције српско-турског рата 1877/78. године. Највише је ових народних устаника било из нишког и лесковачког краја,⁶⁶ из власотиначког краја, Црне Траве, затим са Власине и из Знепоља,⁶⁷ али, иако у мањем броју због присуства турске војске, и у северним селима Прокупачке нахије, пограничним селима Белопаланачке и Пиротске казе, у Лужници, западним подручјима Крајишта, горњој Пчињи, Грделичкој клисури, Лесковачком поречју,⁶⁸ Пољаници и Гиљанској Морави при крају рата. Иако је о свему овоме било забележено понешто – у сваком случају несразмерно мало према улози ових народних устаника у српско-турском рату – заборав прошлости чинио је своје и ми данас мало знамо о њима.⁶⁹ Задатак је историјских истраживања да се, колико је могуће, тај заборав уклони и да се, марљиво и критички, сакупи сва документација која би ову прошлост, живу историју свога времена и тадашњих људи, препознала у оној аутентичности збивања и догађаја какви су они стварно и били пре управо сто година када су крајеви данашње југоисточне Србије ослобођени и учешћем својих, домаћих људи, макако то учешће било скромно у великом рату Србије са Турском и великом покрету српског народа 1875–1878. године.⁷⁰

⁶⁶ Руски генерал И. Бобриков, који је био представник руске владе одн. руске Главне команде при српској војсци, чак сматра да је нишко-лесковачки крај дао „и преко 6 иљада месне народне војске, која је одмах наоружана резервним пушкама и нешто кренута у брдске теснаце”. – Ђ. И. Бобриков, *У Србији, из усвојених о рају 1877–1878. год.* Београд, 1892, 96.

⁶⁷ Светозар Магдаленић, нав. д., 451 („... Пре три-четири дана – тј. око 18. децембра по старом календару – отишао је у Трн Сима Соколовић, који има одличја пешадијског поручника. Јављају да је он тамо већ искупио 4–500 добровољаца, све од тамошњих становника, а за наоружање тих добровољаца послате су му одовуд пушке и муниција, и то од оних пушака и муниције, што смо затекли овде – тј. у Пироту – у граду”).

⁶⁸ За Поречје и Ветерничку клисуру један савременик каже: „... чим ко од куће – пушку на раме; јуначни су; зимишњег рата, много су ваљали нашој војсци, где која места сами су држали и бранили, или нападали и освајали”. Мита Ракић, *Из Нове Србије*. – „Отаџбина”, 1880, 33.

⁶⁹ Видети о томе: Владимир Стојанчевић, *Локални покрети за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку* (Видети нап. под 2).

⁷⁰ Видети: Видосава Николић–Стојанчевић, *Лесковац и ослобођење предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*. Лесковац, 1975, 1–303 (са више карата).

САРАДЊА СРБА ИЗ ОСЛОБОЂЕНИХ КРАЈЕВА И СРПСКЕ ВОЈСКЕ У РАТУ СА ТУРСКОМ 1877 – 1878. ГОДИНЕ

I

У Другом српско-турском рату 1877/78. године, који је у историографији познат као рат Србије за слободу и независност,¹ српско становништво у пограничним крајевима, у пределима Нишког санџака,² радећи и само на свом ослобођењу, учинило је несумњиве користи српској војсци у њеном великом ослободилачком делу. Та помоћ огледала се: у добровољцима сељацима који прилазе српској војсци да се са њом боре против Турака, у бунама и устанцима у позадини турске војске, у пружању обавештења у војне сврхе о стању у позадини непријатељској, у давању хране и коморе српској војсци. Та помоћ није била мала и без ње би, несумњиво брзи и велики успеси српске војске били успоренији, односно постигнути са већим жртвама и далеко већим тешкоћама. Хладно зимско време, недовољно познавање терена и спореднијих саобраћајница – тако важних управо за обезбеђење и продирање у дубину непријатеља, а посебно потреба за помоћном снагом локалног српског становништва у разне сврхе, биле су свакако чиниоци са којима се рачунало у српској војсци. Међутим, уочљива спремност српског становништва под турском влашћу да помогне својој ослободилачкој војсци знатно је допринела, и у морално-психолошком и материјалном погледу, као и у учешћу живе људске борацке снаге – на-

¹ Видети основно дело: *Врховна команда српске војске, Рајџ Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године* (са две карте). Издање: Оперативног одељења Врховне команде, Београд, 1879.

² Административну поделу Нишког санџака у ратном периоду 1876 – 1878. године, видети: Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независност*. Друга књига, *Други рајџ*. Београд, 1898, 112 (Срезови казе: нишка, пиротска, врањска, лесковачка, прокупанска, куршумлијска, трнска).

родних устаника, да се турска одбрана поремети и ослаби, што је све много значило за брзи и потпуни пораз турске војске.³

Тако, на пример, чим је српска војска прешла преко границе, већ првих дана њеног наступања, дошло је до неколико крупних народних покрета и устанака у позадини турске војске. Такви су били, масовни, оружани устанци у Власотинцу и околини, на Чемернику, Црној Трави и Власини, затим у Знепољу (данас у Бугарској), у Пољаници, у Ђи-ланској Кривој Реци, најзад у Пчињи.⁴ У свим овим крајевима учествовало је по неколико стотина сељака и под вођством својих народних старешина и других виђенијих представника, од којих су нарочито остали познати: Нишлија Никола-Коле Рашић са акцијом око Власотина и у северним лесковачким селима, Анђелко Хаџи Димитријевић на Чемернику и у Грделичкој клисури, затим Знепољци Аранђел Станојевић и Сима Соколов у Знепољу, на Власини и у Крајишту.⁵ Исто тако, знатно је било учешће сељака из ослобођених крајева у помоћним службама српске војске—као извиђача, путовођа и осматрача. Такав је био случај између осталог, и у старопланинским селима Пиротске нахије, у Лужници и Знепољу, у лесковачким селима, нарочито у Ветерничкој клисури и Јабланици, затим Ђиланском крају и у Врањској Пчињи,⁶ тако да је чак, у неким случајевима, и врховна команда српске војске сматрала за потребно да похвали њихов родољубиви рад и самопрегорно пожртвовање.

Али, од не мале користи српској војсци били су и они случајеви из војно-обавештајне, извиђачке или водичке службе. Наводимо неколико оваквих примера да би се из њих видело родољубље и свест српског народа и његов допринос свом ослобођењу, делу које је српска војска извојевала по цену великих војничких напора и жртава.,,

³ О томе видети посебне радове: Владимир Стојанчевић, *Народни покреји за ослобођење и локални устанци у Нишком санджаку за време српско-турског рата 1877–1878. године*. – Лесковачки зборник IX. Лесковац, 1969, 171–184; – Владимир Стојанчевић, *Добровољци и народни устанци у Другом српско-турском рату 1877/78. године*. – Лесковачки зборник, XVII. Лесковац 1977, 93–106; Видети такође и: Владимир Стојанчевић, *Велика Источна криза. Други српско-турски рат и ослобођење Јужне Србије 1877/78. године*. – Архив за историју здравствене културе Србије, IV/V. Београд, 1977, 3–13.

⁴ Милош Сандић, *Долазак српске војске на Косово*. – „Ратник”, XXIII, св. III. Београд, 1890, 292–303; Јован Хаџи Васиљевић, *Устаник Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години*. – „Браство”, XI, Београд, 1906, 150–204.

⁵ И за неке друге значајније личности, видети код: Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови Крајеви*. Београд, 1884, 294; 293; – О Колу Рашићу историјско-биографски преглед дао је: Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости* (1882). У књизи: *Србија у ратовима. Сећања*. – Изд. Српске књижевне задруге, књ. 342. Београд, 1958, 72–82; – О Аранђелу Станојевићу, кратку биографску скицу дао је: Воја Стојановић-Воке, *Заслужни синови. Биографије заслужних људи са територије Источне Србије и Поморавља*. Београд, 1941, 15–17; – О учешћу Симе Соколова у српско-турском рату 1876. године као вође једне групе добровољаца и, затим, командир једног батаљона српске народне војске, видети: Сава Грујић, *Операције Тимочко-Моравске војске*, књ. IV, св. VII и VIII. Београд, 1902, 180.

⁶ Веома лепе и драгоцене податке о новоослобођеним крајевима дао је, у више наставка, књижевник Мита Ракић, у часопису „Отаџбина,” књ. четврта – шеста (1880, 1881. године).

Тако су, приликом заузимања важног планинског превоја Свети Никола, на Старој Планини, преко кога је ишла важна турска војна комуникација из Ниша и Пирота за Белоградчик и Видин,⁷ сељаци пиротског села Равно Бучје били веома драгоцени, одважни и храбри водичи. Из посебног извештаја Српске врховне команде, одмах на почетку рата, о заузимању Светог Николе, за ове сељаке било је наведено. „Извештај овај не може се да закључи, а да се не изрази признање за савесну и ревносну сарадњу оних 10 сељана Равног Бучја, који су нашој војсци били вође”.⁸ Исто тако, десетак дана по отпочињању непријатељства, док се Ниш опкољавао, у Српској врховној команди рачунали су да је подизање устанка у позадини турске војске и пресецање комуникација од великог значаја за успех главних операција под Нишом. О том је, већ под 11. децембром 1877. у службеном саопштењу казано како: „Услед доласка у Лесковац наших проматрајућих одреда са Мрамора и Кочана, почео се организовати устанак у околини Лесковца и Власотинаца”.⁹ У припремама за битку за Врање, као „шиљбоци”, сем војске били су и сељаци тамошњих крајева. То се види из Извештаја од 16. односно 17. јануара 1878. У првом од њих, каже се како: „На десној обали Мораве осам добровољаца беху и 1,1/2 батаљон Смедеревске бригаде око моста а ту су придошли и усташи из Трна и Власотинаца под поручником Соколовим”,¹⁰ односно: „За ојачање наших предстража пред Пљачкавицом, буду постављене, и то код Биљанице три чете Крагујевачког батаљона и 60 усташа; а на вису девотинском усташи са нешто коњаника, којима је придат један вод пионира, ради подизања стрељачких ровова...”.¹¹

О учешћу локалног становништва, као предводнице или водича, српској војсци која је наступала ка Врању, нарочито на њеним крилима, говори и др Владан Ђорђевић. Он наводи да су уз Прву Шумадијску дивизију, која је наступала долином Јужне Мораве, „као лева побочница, ишли су усташи из Трна, под командом Соколова...” а да је у саставу десне побочнице „ветерничка колона са предводником од једног ескадрона и једне чете добровољаца и једног батаљона усташа” продирали у правцу Врања.¹² Исто тако, приликом продирања добровољачког одреда из Гњилана, преко Славиње, Добротина и Гуштерице, ка Приштини као водичи и обавештајци, српским војницима служили су тамошњи сељаци, пошто су они, као домаћи људи, и једини били у стању да оријентишу по мрклом мраку, вејавици и беспућу планине

⁷ Видети карту територија које је ослободила српска војска у ратовању 1877/78. године: Владимир Стојанчевић, *Стогодишњица Другог српско-турског рата 1977/78. и ослобођење четири округа Југоисточне Србије*. – Глобус, IX, 9. Београд, 1977, 275–281.

⁸ *Рат Србије са Турском*, 11; 8.

⁹ Нав. д., 55.

¹⁰ Нав. д., 124.

¹¹ Нав. д., 126.

¹² Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомена и белешке из 1876–1878. године*, II. Београд, 1907, 391.

Жеговац претходницу српске војске (Ова колона добровољаца, под командом поручника Милоша Сандића, допрла је била до манастира Грачанице и у близину Јањава).¹³

II

Српски сељаци на ратишту српске и турске војске, нису били само водичи и устаници, већ су давали и врло корисна обавештења српским штабовима и њиховим мањим јединицама о стању код Турака, односно турске војске, у непосредној близини фронта. То су они чинили прелазећи преко турских бојних редова пребацујући се до најближе српске војне јединице. Тако, на пример, у операцијама за ослобођење Беле Паланке и Пирота требало је српској војсци непрекидно савлађивати турски отпор. У одбрани Пирота, Турци су имали војску не само по околним утврђеним војним положајима, већ и мање групе башибозука и сејмена по свим селима. Због веома хладног времена, планинског терена и залеђених путева, српска војска је морала лагано и опрезно да ослобађа многа успутна села. О томе како је ослобођено пиротско село Сопот и на какво је гостопримство наишла српска војска, говори један очевидац лекар, који пише:

„Пред подне, упаде у нашу собицу један млад сељак. Рече да се зове Дојчин, и да је из села Сопота. Плачним гласом поче причати команданту, како су дванајест заптија Турака дошли у његово село, да вуку храну за низаме на Нишору, и зоб и сено за њихову стоку. Морали смо им вели Дојчин дати све што су од нас захтевали. Дали смо им и двадесет саона за вучу. Заптије остадоше у селу да товаре, а ја побегох овамо да те молим господине, како се бог моли, да нас с твојом војском спасаваш ове беде.

Пошто Ивановић (пуковник и командант друге шумадијске дивизије) саслуша Дојчинову молбу нареди једном ордонасу, да зовне командира ескадрона.

[...]

Село Сопот лежи у једном котлу. Чим се испесмо на ивицу котла, угледах ред саона гди се пењу уз брдо у правцу ка Нишору, које су пратиле заптије на коњима.

Дан беше хладан, а сунце обасјало. Наредих да полуескадрон сјаши и преда коње. Пешаци се расуше у ланац и почеше слазити низ брдо у село... – Рекох војницима да избаце неколико метака у вис. На први пуцањ заптије се обазреше и кад нас угледаше, оставише саоне и стругнуше каријером уз брдо.

Сиђосмо у село. За непун четврт сахата, све се село испуни око нас. Нико не беше празних руку. Сваки је од њих носио по нешто –

¹³ Опширније о овоме у расправи: Владимир Стојанчевић, *Прво ослобођење Косова од српске војске у рату 1877/78. године* (у штампи).

пљоску ракије, чутурицу вина закићену сувом кадивicom, парче погаче, сира или сланине. Са очима пуним суза, али суза радости, они су нас поздрављали и нудили.

Оставих само десет људи у селу, а са осталима се вратих у Темеску, да известим команданта, како сам његову наредбу извршио”.¹⁴

Још сликовитији пример, под много тежим околностима, десио се у близини Прокупља, првих дана рата. Још у великој неизвесности од првих већих судара са турском војском, за коју се није знало колика је и где су њене најјаче снаге, једном одељењу Моравског корпуса добро је дошло обавештење које је она добила од родољубивих Прокупчана, и које је затим искористила у даљем развоју операција и преношењу рата у даљу дубину турске територије. Као до сада непознати податак, овај случај, свакако врло карактеристичан за ослободилачки значај српског рата 1877/78, доносимо у нешто ширем цитату:

„Тога дана влађаше најјача зима са северним ветром и густим снегом, који брисаше по оној висини, наносећи сметове.

Пред ноћ стража допрати једног младића, који добеже из Прокупља.

Кроз плач и уморан говораше мајору, испрекидано.

- Јуче су Турци чули да сте ви овде дошли са аскером, и да ћете да узмете Прокупље, па кадија са миралајом одоше јутрос у Куршумлију; аскар царски зађе да пљачка по дућани и кућа, изазивајући кавгу, кад припуцаше пушке у вароши, они се одмах повукоше у табије, а потпустише, черкезе и башибозуке, који навалише на куће и дућане обијајући их, запалише један ред дућана да има више од 24; по сокаци отпочеше убијати Србе и остадоше тражећи да убију: Миту Кајгана, Аци Тому, Проту и друге прве грађане који су се посакривали. Ја и мој брат са још двојицом, кријући нагнемо бегати овамо вама, у томе бежању ми се погубимо, јер, око целе вароши посела је царска стража, па ником не да изаћи, да не би вама ко то подказао, и ја се сам пробијем и дођем. Они ћеду сву варош сагорети и све Србе побити до сутра. Царског аскера има само 300 и то редифа, топа немају ниједног, и они су спремни да бегују у Лесковац. У Куршумлији такође нема више од 300, знам отуде: што је један табор дошао био у Прокупље из Ниша, па се предвојило, и пола отишао у Куршумлију, а пола је остало; – Кадија је јутрос само за то отишао, да би черкези и башибозуци могли поубијати све Србе и варош спржити, па да се не би могло рећи: да је то све било пред кадијиним очима; а за то се и аскар повукао да се не би рекло да је то он учинио. И ако ви час пре не дођете, варош ће изгорети и сви ће изгинути, после на шта ће те; ако Бога знате помагајте, ја ви говорим истину ево вам и мога имена: Петар Стојановић бакалин, ако вас преварим убите ме.

¹⁴ Др Михаило Марковић, *Моје усвојене*. Београд, 1906, 232–234.

Такав глас, потресао је све, сви беху готови да се полети јадним Србима у помоћ, и мајор беше распаљен, саслуша на протоколу Петра, извести телеграмом дивизијара, тражећи дозволу да спасе варош; после поноћи дође одговор: да се војска у свануће сва спрема за полазак и буде готова за бој, и да чека на његов долазак.

У зору, стража допрати још 28 њих добеглих из Прокупља који поновише и обистинише говор Петров; додавши још и то: да је аскар синоћ прешао Топлицу и отишао у Лесковац, и да у вароши нема никог, сем пљачкаша и варошких турских стражара – пандура”.¹⁵

Прокупље је било прва ослобођена варош Другог српско-турског рата, и то после шест дана ратовања (6/18. децембра 1877). Подаци који су, према горњем казивању, послужили српској војсци да предузме операцију непосредног напада на Прокупље, показали су се тачним. Српски службени извештај, наводио је да је приликом ослобођења Прокупља било доста штете од турске војске која је одступала: „... они су запалили варош, те је изгорело до тридесет кућа и дућана; остало је наша војска спасла. Пре него што су оставили варош, Турци су тројицу Прокупљана исекли, а двојицу тешко ранили”.¹⁶ Падом Прокупља, Ниш је био доведен у тежак положај да се ефикасно брани дуже времена, тим пре што су његове комуникације према Лесковцу биле брзо пресечене.

Слично као и у случају Прокупља, Српске војне власти добиле су извештај од пребеглих Лесковчана о ситуацији турске одбране у овом граду. По казивању др Владана Ђорђевића; „Једне ноћи стигне у Прокупље једна депутација из Лесковца у којој беху два трговца (Хаџи Васиљко, Горча и један свештеник), па стану преклињати дивизијара да им даде 800 пушака да наоружају варош, те да се бране од Турака и Арнаута. Г. Бинички увиђајући потребу издаде депутацији 300 пушака, које беху по његовој наредби донете са Јанкове Клисуре, па онда одреди храброг четовођу Панту Маринковића из Кормана, са девет најодабранијих војника да спроведу пушке и депутацију преко Кочана у Лесковац”.¹⁷ Других пет стотина пушака биле су дате накнадно.

Смисао доласка ове лесковачке депутације био је у томе да их српска војска помогне у одбрани од Турака, док у Лесковац и околину не буду доспеле јаче регуларне јединице српске војске која се тада била највећим делом концентрисала око Ниша. Са друге стране, наоружавање Лесковчана, допринело би бољем пресецању комуникације Ниша са Врањем и још више допринело чврстој опсади Ниша. У ствари, читава историја народног покрета у лесковачком крају била је

¹⁵ Одломак је из необјављеног *Рајиног дневника* Мите Петровића, који ће ускоро бити публикован у редакцији др Драгоја Тодоровића.

¹⁶ *Рајш Србије са Турском*, 46.

¹⁷ Владан Ђорђевић, нав. д., 270.

сликовито и тачно изнета у причањима једног другог савременика, који је записао:

„Кад су пак Коле и његова дружина прешли на Сечаници 7. децембра, пођу даље са неким одредима наше војске, са официрима Илијом Ћирићем, артилериским, и Пером Грубићем, пешадиским поручником.

После неколико „народних” налога, удари бежанија из Прокупља, нешто турских војника, који су бежали испред нападача са Јанкове Клисуре. Ову бежанију они хтедну да заробе и да усто догнају нешто говеда. У Горењем Дреновцу ухвате субашу Баба Јашара и поведу за собом. Прешав даље села Брестовац, Кочане, Горњи Дреновац, Пуковац, нареди се да се дижу људи и да понесе шта ко има и шта може, а оне ноћи да се од брда Виса па до брда Винарца наложе ватре спрам Лесковца.

Сутрадан, 11. децембра 1877. године, прибрана гомила људи са села, назову Орловићем, који под видом лова пошао беше из Лесковца. Коле Рашић, који се ту десио, брже га врати у Лесковац, да види и амо тачно јави: кога тамо има? Павле оде и сутрадан близу Лесковца сретну Павла и Јову, сина Нешка Митровића, с писмом од Лесковчана, који позивају војску да дође без страха и зазора. Турци су се били сабили у Нишу, а они други тргли се ка Грделици.

[...]

Сутрадан, 11. децембра 1877. године, прибрана гомила људи са села, ко с пушком, ко с тојагом, ко с мотком, пиштољима, косама, сикирама и јатаганима (и заробљени баба Јашар на коњу), на две стотине до три стотине људи, крену се да „ударе” на Лесковац... – Дошав тако та „војска” од разног рода оружја, ватреног, дрвеног и гвозденог, груну на касапске шупе, уђе у варош и – сви на збор! Ту Коле честита Лесковчанима слободу и краљевину још 11. децембра 1877. – Тако у весељу хајд сви у цркву... И док су се они молили Богу, грмели су пред Нишом топови за њиховим леђима. Осећање никад не зна за тактику!”¹⁸

Значај овога народног подухвата био је од знатног не само војно-стратешког већ и од морално-психолошког учинка. Читаво подручје северног дела лесковачке нахије-казе било је у оружаном покрету и са покиданим системом турске управе и турских посада по селима. Исти писац са правом је дао ову карактеристику тога покрета који је под Колетом Рашићем кулминирао у заузећу-ослобођењу Лесковца:

„Главна заслуга овога посла око Лесковца јесте та да се његовим заузећем створила сметња саобраћаја на главном друму између Ниша преко Лесковца и Врања; а друго, да се тамошњи српски народ мало поткрепи, да се ослободи и да сам, оружјем, тојагама и с чим било, створи неко делце, док не стигну густе батаљони шумадиски, са свом својом спремом и већом сигурношћу за војничке победе и народну слободу.

¹⁸ Живан Живановић, нав. д., 87–88.

Прва војска која дође, био је један батаљон и две чете са четири лака топа и која уђу у Лесковац 19 децембра. А уочи бадњега дана стиже опет војска с топовима под командом потпуковника Јована Поповића... Судба Лесковца пређе у јаче руке и со и хлеб, који су честити Лесковчани спремили, имађаше се коме дати..."¹⁹ Ослобођење Лесковца било је утолико значајније што је тиме био ослобођен један велики град, пре Ниша, и што су почетни успеси српске војске тиме добили видно обележје надмоћи у ратним операцијама против Турака.

III

Лесковац је био ослобођен од Турака још 11/23. децембра 1877, а само дан касније била је, на другом сектору српско-турског ратовања, ослобођена Бела Паланка, 12/24. децембра. Четири дана касније српска војска ослободила је и Пирот, у коме је била веома свечано дочекана.²⁰ Из Пирота, српска војска кренула је, једним делом, ка Цариброду и Драгоману које је три дана касније и ослободила а делом ка Трну и Брезнику које је такође врло брзо ослободила од Турака.²¹ По службеном извештају Српске врховне команде, по тражењу Трнчана и Брезничана да им се да већа количина пушака ради подизања устанка у позадини турске војске у Знепољу, Граову и Крајишту, зашто се српским командантима у Пироту писмено био обраћао коца-баша Знепољске нахије Аранђел Станојевић,²² а лично по пушке долазио и Сима Соколов²³. Трнчани су и сами доста допринели свом ослобођењу усташући у позадину турских трупа. Али, после пада Пирота, један део војске и добровољаца, под командом пуковника Ђоке Влајковића, кренуо

¹⁹ Нав. д., 90.

²⁰ На Првом научном састанку о здравственој култури Пирота и околине, одржаном 27. и 28. маја 1978. у Пироту, прочитан је рад: Владимир Стојанчевић, *Пиротски округ у периоду ослобођења од турске властии 1876–1878. године*, у коме су изнете појединости рада Пироћанаца са српском владом и њихови напори за ослобођење и уједињење са Србијом.

²¹ „На послетку на изјаву дошлех мештана из Трна, да се Трн може лако узети, јер Турака у околини нема много за отпор војсци, но само за насиље Трну, главни командант наредио је, те је још ноћу кренуо се ка Трну 1 батаљон (гружански) краг. бригада и 30 коњаника под командом поручника Вас. Банковића, те је ово место било доиста и поседнуто 20. децембра”. Генерал Д. Ђурић, *Грађа за историју српско-турског рата 1877.–1878. године* – „Ратник” XXXI, св. III Београд, 1894, 285–286.

²² Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њереди Србије 1877.–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне њрилике*. Лесковац, 1975, 261.

²³ У извештају једног команданта српске војске, под 22. децембром 1877. било је записано: „Дан хладан али ведар.

Све трупе које су биле истакнуте напред, па и оне са предстража, повлаче се назад код својих штабова.

Јутрос одмаршова за Трн један наш батаљон. Пре 3–4 дана отишао је у Трн Сима Соколовић, који има одличја пешадијског поручника. Јављају да је он тамо већ иступио на 4–500 добровољаца, све од тамошњих становника, и за наоружање тих добровољаца послате су му одовд пушке и муниција, и то од оних пушака и муниције, што смо затекли овде у граду”. – Светозар Магдаленић, *Из ратних усйомена: I Бийка код Пироша. II Заузеће Пироша. III Бављење у Пирошу. Ратне белешке...* – „Ратник”, I, II, св. IV. Београд, 1902, 451.

је дуж реке Лужнице ка Власотинцу, да са своје стране помогне тамошњи устанак и да затвори долазак турске војске у Грделичкој клисури. Како је народ успут дочекао добровољце, види се из једног добровољачког дневника:

„После једног сата дођоше добри сељани села Горчинца па нам донеше вина, ракије, сира, печене прасади, ћурака, гибанице и погаче, ал толико, да нам је свима од свега овог и за сутра цео дан остало. Од њих ово није нико захтевао, но они су нас видели па су сами донели и дошли читава гомила да виде „своју браћу”. Пошто мало поседосмо поћу они кући и ја изађем да их испратим...

Ујутру се рано кренемо форсираним маршем напред; марширали смо кроз романтичне пределе по мутном и здраво хладном времену, док не стигосмо око 4 сахата по, подне пред Власотинце. Ту нас дочека учитељ са упарађеном школом ђака, свештенство са литијом и силан чист, храбар и дичан српски народ... Тронут сам био и до крајности потрешен овим ретким дочеком...”²⁴

Доласком регуларних и добровољачких једница српске војске Власотинци су били осигурани од Турака: народни устанак у овом крају био је донео своје резултате. Српска војска се сада била упутила Врању,²⁵ али је пре тога имала да бије један велики бој на Грделичкој клисури, овога пута још и уз велику помоћ локалних српских устаника, званих тада „усташе”. Један савременик о томе пише:

„2. јануара добровољачки корпус стигне у Власотинце, где нађе још два баталиона пожаревачке бригаде са брдском батеријом”.

До 9-ог прегледана је и утврђена позиција на висовима ладовачким, косовачким, сионичким и реци Козари, разашилате су на разне стране извиднице, сакупљено је до 900 усташа наоружаних са предњачама, стављени под команду добровољачких четника и послати десно и лево од Мораве да бране народ од нападаја, покоља и пљачке Арнаута, стојећи вазда у најближој свези са својом командом.

9 јануара била је борба противу Дервена...

9 јануара... пуковник Ђока Влајковић... пође у 3 и по сата после подне у потеру за Турцима, имајући на крилима својим усташе с десне и с леве стране Мораве, – и у један сат после поноћи стигне у Цеп и заузме други мост на Морави, не наишавши нигде на Турке.

11 јануара у 7 сати изјутра крене се даље и у 3 и по сата после подне заузме излазак из теснаца код Владичиних Ханова...”²⁶

Ко су били добровољци из ослобођених крајева, и какав су утисак оставили на српску војску, може се видети, на пример, из две оцене о

²⁴ Андра С. Книћанин, *Рајини дневник, II. Други рај 1877–1878*. Београд, 1881, 281–283.

²⁵ *Рај Србије са Турском*, 111–133.

²⁶ Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*. – Изд. СКЗ, књ. 310–311. Београд, 1950, 546–547.

Власотинчанима и о Клисурцима, становништву горњег тока реке Ветернице:

„На први поглед кад сам ушао у Власотинце, учинило ми је се да улазим у наш Крушевац.

Власотинчани и околни сељаци, бистри су и вредни људи. Свесни свог имена и народности... Тај њихов патриотизам није скорашњи. Он се датира још од давнашњих времена. И у првом и у другом нашем устанку под Карађорђем и Милошем, и Заплањичани су устајали. Њихови су их устанци истина скупо стајали, али они при свем том остадоше добри Срби, непоколебљиви и верни нади, да ће ускоро куцнути час њихова ослобођења са Србијом. Њихова вера и нада није их издала. Они су то дочекали”.²⁷

Уопште узев, од свих наших писаца који су пролазили ослобођеним крајевима, било, током рата било непосредно по његовом завршетку, Власотинчани су били најлепше и најбоље оцењивани, не само са свог устаничког расположења током целог 19. века, него и због масовног учећа у рату 1877/78. године. Међутим, више на периферији ратних збивања, неки други крајеви југоисточне Србије били су мање запажени. Ипак, вредни су пажње Ветерничани о којима Мита Ракић пише:

„Народ је овде одвојио стасом и изгледом од онога око Лесковца, а и дух му је другојачи. Људи су виши, крепчи, виђенији; језик им је бољи; носе се готово као Шумадинци; чим од куће – пушку на раме; јуначни су; зимушњег рата, много су ваљали нашој војсци, гдекоја места сами су држали и бранили, или нападали и освајали. После Пусте Реке, милина је видети ову одличну расу”.²⁸ Како се види предео лесковачке клисуре, у горњем току Ветернице, био је поприште оружаног отпора сељака који је знатно допринео успеху операције Друге дивизије Шумадијског корпуса.

Исто тако, у ослобођеном Гњилану, када се било приступило стварању цивилне заштитне службе – „Српски се младићи отимаху о ову нову службу, пуну за њих поноса, да слободно носе оружје и чувају јавну безбедност”.²⁹ Слично је било и са становницима најјужнијих ослобођених предела у рату 1877/78. године, у Врањској Пчињи, за које један писац каже: „У Преображење се збира велики сабор из целе Пчиње и из Криве Реке. Ту сам имао прилике да с милином гледам овај крепки свој људи, лепо одевен и српски одушевљен, и да се дивим фином и грацијозном игрању њиховом”.³⁰

²⁷ Др Михаило Марковић, нав. д., 271.

²⁸ Мита Ракић, *Из Нове Србије*. – „Отаџбина”, књ. V, св. 17. Београд, 1880., 32–33.

²⁹ Зор. Р. Поповић, *Пред Косовом. Белешке из доба 1874.–1878. године*, Сремски Карловци 1899, 92.

³⁰ Мита Ракић, нав. д., 46.

У свим ослобођеним крајевима српска војска била је веома свечано и са изузетним одушевљењем сачекивана. Како у великом Нишу, многољудном, богатом и просвећеном, тако исто и у малој Белој Паланци, Трну не мање велику радост показивали су и становници осталих вароши – Пирота, Лесковца, Враћа или Гњилана. Илустрације ради, да наведемо два савремена описа дочека српске војске, у Пироту и у Гњилану: у њима види се не само сва радост због дочекане слободе већ се у њима манифестовала и јака и непомућена српска народна свест ових знаменитих градова историјске Старе Србије.

„Начин како су нас Пироћани дочекали био је кадар да натера сузу радости на очи и човеку најтврђег срца.

Старији људи и жене благосиљаху нас и сипаху ситима пшеницу преко наше војске, исто као што је у нас обичај на свадби, када млада улази у своју нову кућу. Девојке нам кићаху коње, деца трче пред војском с десне стране улице на леву, скакућу и вичу „живела српска војска“, људи трче да се рукују с војницима, па коме не ухвате руку, хватају му се за шињел, коњаницима држе узде коњске.

Али Пироћани нису само тиме показали своју радост, већ су изнели толико хлеба и другог јестива, вина и ракије, да се слободно може рећи, пошто смо се зауставили на пијаци, нико није остао гладан или жедан”...³¹

Јануара 21 (или 2. фебруара по новом календару) Турци су били напустили Гњилане бојећи се да не буду изненада опкољени од српске војске која је већ била, запосела цео Изморник. Гњилански Срби са нестрпљењем очекивали су наилазак српске војске бојећи се напада башибозука:

„Пишем команданту српске војске и известим га: да је турска власт напустила град, да војске нема, и за то одмах да пошаље једно одељење и заузме град без икаквог отпора.

Одговара ми потпоручник Алекса Радојичић: да је он с војском у селу Доморовцу; дошао би, али нема наређења од врховне команде.

[...]

23. јануара у подне већ се српска војска приближила Гњилану.

Изиђосмо у сретање. Напред иде Суљча са заптијама, за тим прота са свештеницима, Хаџи-Стојко, Турци који су остали да се предаду, и други Срби.

[...]

Већ се приближисмо...

Ах, велик је то дан!... величанствен је тренутак!... благословен је... јер га тек векови доносе!...

Коњица је српска пред нама... лагано иде... а ми јој се журимо на сусрет.

³¹ Владан Ђорђевић, нав. д., 119.

У један мах Хади-Стојко ме ухвати за руку и стеже, па, у необичној радости, која кроз сузе говори, чисто не верујући својим очима, не знајући је ли ово јавна или сан, који се од Косова снива, упита ме:

– Је ли ово истина?

– Истина је, хаџија. Ово је српска војска!... Ми смо слободни!...

Старац се сав насловни на мене, да у мал не падох, те викнух за снег.... расхладисмо чело хаџијино, а он отвори очи и прошапта... – радо ћу умрети, јер моје очи видеше спасење”!

Гњиланци потрчаше коњаницима, па их грле... љубе... љубе у лице, рамена, колена, ноге... коња – како стигне – љубе и плачу.

И војници бришу сузе...

Тишина...

Да, необична радост не може да се искаже обичним усклицима. Највећа је и најсвечанија – тишина!

Ја се једва прибрах, те поздравих војску. Руком пружих на Косово, да је близу... нека похита...”³²

Гњилане је, међутим, било свега неколико недеља у слободи, пошто је прелиминарима Јадранског примирја морало бити повраћено Турској, док је Пирот коначно припао Србији на Берлинском конгресу, који је и иначе означио крај ратног стања између Србије и Турске.

По Берлинском уговору, познато је, Србији је била призната државна независност и четири позната јужноморавска округа: Нишки, Топлички, Пиротски и Врањски, док је Трн са својим управним подручјем припао Бугарској, а Гњилане враћено Турској.³³ Ипак, велики део ратних тековина српске војске био је задржан у склопу Кнежевине Србије, као део националне територије ослобођеног дела српског народа од дотадашње турске власти.

У прокламацији коју је наменио српском народу, 10. августа 1878. кнез Милан је резимирао резултате српско-турског рата и објавио почетак мирног живота у новим условима, посебно одавши признање јуначким борцима српске војске. У Прокламацији је, између осталог, стајало: „Ми смо ове резултате искупили скупим жртвама. Међу нама нема ни једног, који за њих није поднео осетних удара било у губитку својих најдражих, било у своме имању, било у своме здрављу; но и ако је сваки од нас појединце сиромашнији, но што је био пре рата, сви скупа смо и јачи и богатији. Сви скупа имамо узрока, да будемо и задовољни и поносни. Ко је од нас преживео кризе и опасности, кроз које смо прошли, тај има права, да живи у поноситој свести, да није узалуд

³² Зарија Поповић, нав. д., 86–88.

³³ Опширно о томе у наведеном делу Јована Ристића, *Дипломајска историја Србије*, II, 212–227.

живео; они пак јунаци, којима је суђено било, да, покривајући славом наше заставе остану на пољу части и слободе, остаће да живе вечно у успомени захвалног потомства, да се славе у повесници источног препорођења..."³⁴

Српско-турски ратови 1876. и 1877/78. године, у националноослободилачкој борби српског народа, били су само наставак Првог и Другог српског устанка и њиховог програма ослобођења Срба од турске власти.

³⁴ *Раш Србије са Турском*, 454–456.

ЈУГОИСТОЧНА СРБИЈА У ВРЕМЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1877–1878. ГОДИНЕ

У Другом рату са Турцима, децембра 1877 – јануара 1878. године, за мање од два месеца српска војска ослободила је простране територије у сливу Јужне Мораве и Нишаве, практично цело ово подручје. У тренутку закључења примирја између Русије и Турске у Сан-Стефану, под српском управом налазили су се ови градови и значајнија места: Ниш, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Власотинци, Бела Паланка, Пирот, Цариброд, Драгоман, Сливница, Брезник, Трн, Радомир, Клисура, Босиљград; Врање, Трговиште, Бујановац, Прешево, Гњилане, Каменица, Ново Брдо као и чувени манастири Грачаница на Косову и Прохор Пчињски у Пчињи.¹ Српска војска нашла се пред самом Приштином, Кумановом и Кривом Паланком, а по неким вестима добровољачке јединице под њеном командом биле су ушле и у Ћустендил² – средњовековни Велбужд. Но, по прелиминарима Санстефанског уговора, због покушаја да се промене стварни резултати српско-турског рата, све територије на југу и истоку од Грделичке и Сићевачке клисуре имале су се уступити новооснованој бугарској држави. У ослобођеним крајевима тада је дошло до велике пометње и упадљивих друштвених кретања. Насупрот руској дипломатији која је планирала Врањски и Пиротски округ за делове тзв. Санстефанске Бугарске, српска влада је полагала право на целокупну територију бившег Нишког санцака који је, тада, обухватао – на истоку – још и Драгоман, Брезник и Трн.³ Дефинитивно решење територијалног разграничења између Србије, с једне стране, и Турске и Бугарске, са друге стране,

¹ Видети: *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*. Издање Врховне команде Српске војске. Београд, 1879 (са картом ослобођених територија).

² Генерал Воин Максимович, *Военные связи и отношения Сербии и России (1806–1917)*. – *Югославия I* (Изд. Русский Архив) Белград, 1930, 277.

³ Кратку студију о томе код: Васиљ Поповић, *Берлински конгрес*. – „Браство” XXII, Београд, 1928, 122–146.

било је донето тек у лето 1878. на Балканском конгресу на коме су Турској били враћени: Ново Брдо, Гњилане (затим Лабски срез са Подујевом) и Бујановачко-Прешевски крај са Горњом Пчињом, а Бугарској: Цариброд, Драгоман, Брезник, Трн и Босиљград са њиховом околином. Гранична ситуација тада обележена и постављена остала је на снази све до Балканског рата 1912, односно до свршетка Првог светског рата 1918. године.

Други српско-турски рат, познат у националној историографији као Рат Србије за слободу и независност, по одредбама Берлинског конгреса, донео је слободу за 1112 насељених места и 300.000 становника.⁴ Те су територије, како је познато, биле управно организоване у четири јужноморавска округа: Нишки, Топлички, Врањски и Пиротски. На ослобођеним територијама, по селима, били су укинута спахијско-читлучки аграрно-правни односи, турско аграрно и пореско законодавство, као и остале институције турске власти. Рат је довео и до исељења турско-муслиманског становништва али и до пребегавања више десетина хиљада српског становништва из околних турских крајева, затим и до пресељења дела становништва из Знепоља (Трнски срез) које није хтело остати под бугарском влашћу.⁵ У новим условима слободе и под знатно измењеним приликама у економском, друштвеном и културном погледу, после 1878. године у новоослобођеним крајевима почео се развијати нови живот ослобођен присуства турске власти.

У документима које прилажемо, приказује се неколико момената из периода рата са Турцима, затим из периода када се одлучивало о судбини јужних и источних крајева ослобођених територија. Проблеми које је наметао рат, затим и дипломатска игра великих сила око организације и поделе ослобођених крајева, били су од великог значаја за становништво тих крајева. Један сплет општих и посебних чинилаца међународно-политичких стратешких, и економских интереса великих сила Европе, у првом реду Русије, Велике Британије и Аустро-Угарске, сукобљавао се са национално-политичким интересима српског народа на територијама ослобођеним од Турске од стране српске војске, Врање на југу, и Пирот на истоку били су, кроз више месеци, предмет дуготрајних дипломатских и политичких комбинација и преговора, са циљем да се изузму из поседа српске ослободилачке војске и већ успостављене цивилне управе српске државе. Већи број народних депутација, упућених мобли, жалби и протеста сведочили су о жељама становништва два спорна округа да, по етничкој и националној основи, остану у саставу Србије. Толико учешће добровољаца из јужноморав-

⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*. Београд, 1884, XVI.

⁵ Видети код: Видосава Николић-Стојанчевић, *Етничке карактеристике Лесковачког краја у време ослобођења од Турака 1877/78. године*. – Лесковачки зборник, VII, Лесковац, 1967, 25–38; *Насељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у Толичком округу после ослобођења 1878. године*. – Лесковачки зборник, IX, Лесковац, 1969, 225–248.

ских крајева у саставу српске оперативне војске, и доста пространа подручја ослобођена од Турака у народном устанку у тренутку наилазак српске војске (власотиначки крај, Лесковац, Црна Трава, Знеполе), са своје стране, такође су потврђивали национално-политичко и морално право становништва ослобођених крајева да остану у саставу Србије и под српском влашћу.⁶ Документи које прилажемо, говоре о овоме посебно наглашавајући вредност етничког порекла, језика, српске историјске традиције у народу, општенародне српске обичаје (као што је, на пример, слава), и др. Велике личне и грађанске слободе, у поређењу са дотадашњим стањем у Турској, слободан земљопосед на селу, велике могућности за шири економски, друштвени и културни напредак – што је оличавало Србију као државу и српски народ у Србији као друштво, стајали су у основи тежњама и надама становништва ослобођених крајева, па отуда и њихове разумљиве спонтане и свесне жеље да не потпадну, поново, под турску или, пак, и под бугарску власт.

Од седам докумената, три се односе на операције српске војске у првом делу рата, остали говоре о народним тежњама и напорима да се сачува слобода и национално-политичко јединство Врањског и Пиротског округа са осталом Србијом. У њима су изнесени, као жеља народа, подаци и аргументи који су – несумњиво – с једне стране изражавали патње српског народа под турском влашћу до ослобођења 1877/1878. године, а са друге стране истицали свесно и спонтано захтев да се ови крајеви припоје Србији по етничко-народносном начелу и учешћу локалних људи – добровољаца у саставу српске ослободилачке војске. Кроз ова документа најбоље се види и национално-политичка оријентација Лесковчана, Врањанаца, Пироћанаца па и (у то време) Трнчана и њихови напори да ослобођење учврсте укључујући се у слободну Кнежевину Србију у чијим су ослободилачким антитурским покретима учествовали већ од почетка XIX века, односно од времена Првог српског устанка 1804–1813. године.

Први документ расправља о војно-политичком аспекту ратовања српске војске у зависности од опште ситуације на руско-турском ратишту у Бугарској. Србија је била савезник Русије у рату са Турском 1877/78. године па је по захтевању руске Главне команде требало да стратегијски обезбеђује десно крило руске војске у наступању, и то операцијама у правцу Видина и према Софији. У овој корелацији, зависио је и даљи основни операцијски план српске војске, у алтернативи: на истоку ка Софији, односно долином Јужне Мораве према Лесковцу и даље ка Врању. У документу су изнесени значајни подаци о томе како

⁶ Владимир Стојанчевић, *Народни покрети за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турског рата 1877–1878. године*, Лесковачки зборник, IX, Лесковца, 1969, 171–184 (тамо и део односне литературе).

⁷ О овоме спремамо посебну расправу која ће бити ускоро објављена.

је њима био одсечен и како су се операције могле даље развијати по замисли српске Врховне команде.

Други докуменат, који је врло карактеристичан за слику и карактерисање Другог српско-турског рата, износи нека питања операционог плана српске војске у зависности од дејства руске војске у правцу Софије. Истичу се, посебно, велики успеси српске војске у првој недељи рата као и врло добар морал бораца у великом ослободилачком рату код јединица тзв. Моравског кора који је оперисао у правцу Ниш.

Трећи докуменат, у ствари писмо-молба Лесковчана коју је у Главни стан српске војске однео познати лесковачки учитељ Јосиф Костић, износи како су Лесковчани, пошто су се сами ослободили Турака (који су не чекајући српску војску били побегли из вароши) молили кнеза Милана као главног команданта српске војске, да пошаље одред војске како би се град заштитио од евентуалног повратка турске војске.

Четврти докуменат приказује врањске прилике непосредно после ослобођења. Вест да ће се Врање, можда, поново вратити Турској била је изазвала констернацију код целокупног становништва бивше Врањске казе. Та вест темељила се на настојањима турског представника на Берлинском конгресу да се Царству обезбеде стратегијске границе према Србији, то јест да се Турској врате територије до Грделичке клисуре. Отуда бројне петиције српској влади, кнезу Милану као и владама европских великих сила да се не дозволи повратак Турака у Врање и да се српска војска не повлачи из Врања. Из документа се види какве су све патње подносили Срби врањског подручја да би сачували српску националну свест под турском управом. Молба је, потписана од неколико десетина кметова и првих људи вароши Врања и већег броја врањских села Тибужанске и Дубничке општине.

Пети докуменат даје драгоцене податке о расположењима народа из Пиротског краја и из Лужнице, која су се поред осталог огледала и у пријавама сељака за добровољце у српској војсци (има података да су таква расположења за Србију била чак и у неким крајевима Софијске нахије). Констатује се снажно развијена национална свест свега народа Пиротског округа.

Шести докуменат говори о слању једне депутације становништва из Пиротске, Трнске и Врањске нахије (казе) руском цару да издестује да ови крајеви припадну Србији на основу етничке припадности српском народу и на основи српске историјске традиције становништва ових крајева. Карактеристичан је и навод да су бугарске чорбације покушале да унесу идеју бугаризма код сеоског српског становништва али да у томе нису успели пошто су сељаци поменутих нахија успели да сачувају своју српску националну свест.

Седми докуменат приказује припреме три народна депутата из Врањске, Пиротске и Трнске казе за одлазак у Сан Стефано, у руски

Главни стан, да се Руси придобију за ревизију будућих српско-бугарских граница у корист припадности споменутих каза Србији, на основу жеље народа (депутат Трнски био је познати Аранђел Станојевић који је због своје акције да Трн са Знепољем припадне Србији, после одлука Берлинског конгреса и повлачења српске војске из Трна, морао да емигрира у Србију са већим бројем породица из Знепоља). Ови депутати ишли су у Сан Стефано поводом гласова да ће се њихови крајеви припојити Бугарској на основу руско-турског уговора.

ДОКУМЕНАТ БР. 1

Врховна команда
Оперативна канцеларија
О N⁰ 188

Господину Министру Иностраних Дела.

Следујућу депешу требало би доставити Госп. Персијанију с молбом, да издејствује од Руске главне Квартире што скорији одговор. Овај пут зато се употребљује што Г. Пуковник Бобриков јошт при себи нема шифара, да би он могао непосредно где треба обраћати се.

План наши почетни операција удешен је према захтевима руске главне квартире, која је тражила, да ми идемо ка Пироту, те спречимо долазак нови поткрепљења преко Софије к Плевни. Од тог доба прилике су се јако измениле. Плевна је пала. Међутим да би се ти могли противу Пирота озбиљно ангажовати, имајући у десном боку Ниш и Белу Паланку, а с левог бока Софију и дивизије турске, које су око ње концентроване, а имајући у намери, да радимо с разлогом, с рачуном у војничким операцијама, и у свези и хармонији да кооперирамо са царском војском, осећамо за потребно, да будемо у озбиљној свези и сазнању узајамни намера, снаге и радње. Нажалост овакве свезе у истини досада није било. А ми налазимо, да је то бар за нас морално штетно, јер код свег нашег крајњег напрезања изгледамо, да радимо изолирано, и као да непоказујемо довољно добре воље, да према нашој релативно слабој снази што већма допринесемо општем делу. Међутим није тако у ствари. Ми смо се ангажовали у најгорој сезони, кренули смо релативно знатни број војске, и исцрпљени прошлим ратом боримо се противу елемената и сиротиње, оскујевајући у издржавању и заклону од непогоде. Највећи део и најбољи наши трупа упутили смо у правцу Пирота, посели смо Бабину Главу и Церову, и чекамо само, да Руси нападну Софију, па да се озбиљно ангажујемо на Пироту, те да при тој операцији бар са левог бока будемо обезбеђени. Осим тога и на другим крајевима учинили смо за кратко време знатне успехе, и ако ји већином нисмо званично обзнанили. Тако на Тимоку посели смо Кулу Адлију, што је важна ствар за доцнију свезу са руским одељењима, која се крећу к Видину. Противу Ниша, на десној обали Нишаве само је Виник у турским рукама. Од Мрамора код Мораве, преко села Чамурлије, пружа се наш положај преко важног Комренског виса на Матејевце Грамади. У подножју нашег положаја лежи град Ниш, који је од нас на

топомету градски топова, који већ терају у позадност наше војске. У том погорелом крају наше трупе чине чуда самопрегоревања, противу циче и тешкоће довоза ране. На левој обали Мораве ми смо посели Мраморске висове и Мраморски мост, Прокупље и цео друм: Прокупље – Ниш, дошли смо до друма лесковачког код Чечине, где смо покварили стални мост, и тиме пресекли пут Лесковац – Ниш. У десно од Прокупља једна наша колона од Јанкове Клисуре спушта се постепено Куршумлији. Даље на нашој западној граници држимо се дефанзивно.

То је ситуација у овоме магновењу.

Да би разумно, разложно и енергично могли даље оперирати, нужно нам је да знамо, као што је напред речено, шта се и с којом снагом намерава и предузимље од стране царске војске у нашој близини, и шта према томе треба и можемо ми чинити. Кад Руси заузму Софију, те спрече, да ништа од те стране неможе доћи Пироту, ми се можемо ангажовати, да никаква села турска неможе од Прокупља или Лесковца преко Ниша и Пирота доћи противу Софије. Ми замишљамо, да је то главна ствар за царску војску, која би се даље кретала Једрену, а споредно, да ли је Ниш само церниран или освојен. Дакле од операција руске војске зависи оћемо ли ми остати према првим захтевима, те наш главни део војске оставити у правцу Пирота, и одатле преко Беле Паланке затворити Нишу и ову последњу слободну комуникацију, или ако то није нужно царској војсци, онда да се према Пироту држимо само у опсервацији, а да се већма концентришемо северно од Ниша и опсервирајући га, да одатле јаку колону упутимо преко Лесковца на југ, те тиме опет на други начин решавамо исти задатак: да никаква нова турска сила неможе тим путем доћи Софији, да грози комуникацији војске која би офанзивно ишла Једренима.

Из ових разлога ваља замолити за што скорији обавештај:

1. У којим правцима и с којом бројном снагом ће царска војска даље оперирати у близини и свези наше војске.

2. Одприлике у које време се мисли нападати на Софију, и јели јошт потреба, да ми у то време атакујемо Пирот, те ако нема те потребе, да ми пренесемо тежиште наши операција на Лесковац и даље у долини јужне Мораве.

Најпосле замолити, да будемо непрестано обавештавани о намерама и току операција они царски трупа, с којима, по природи ствари, треба да останемо у свези.

9. Децембра 1877.

у Алексинцу

Врховни Командант
српске војске,
М. М. Обреновић

(Архив Историјског института Београд

Инв. бр. 19/168, Сигн. XIX/5)

ДОКУМЕНАТ БР. 2

Господине Министре.

Из досадашњих званичних телеграма Врховне Команде, из мог приватног писма на вас управљеног прекјучер и из онога што ће следовати ниже увидећете положај наше војске. Ја могу рећи уопште да је у војничком обзиру добра; да смо заузели више земљишта а нарочито више важних стратегичких и тактичких тачака него што смо мислити могли и то управ рећи без проливања крви. Војнички морал барем у моравском кору који сам обишао сасвим је задовољавајући при свој оскудици коју трпи војска у погледу квартаира логорујући на овом времену под ведрим небом. Ја нисам никад држао да српска војска народна може далеко маневровати од својих граница, али у садашњим приликама ако би ми операције продужили ми би могли знати успехе да постигнемо. Међутим ми смо заустављени тиме што као кооперирајући део Руске војске незнамо њихове намере, њихов рад к Софији од чега зависи да се одлучимо за један или други правац. Оваква ситуација може бити скоро опасна по нас због могућег прикупљања турске силе. Пуковник Катарци морао је престати цару, и ја не знам да ли је стигао у главну Руску квартиру; пуковник Бобриков нема док му не стигне секретар шифара да коренсподира са њом, и зато ја вас молим, Господине Министре да би изволели што следује доставити Г. Персијанију с молбом да издејствује од Руске главне квартире што скорији одговор телеграфским путем.

Примите Господине Министре, уверење мојих осећаја благонаклоности.

У Главном стану

у Алексинцу.

9. ог. декембра

1877.

Врховни Командант
М. М. Обреновић

(Архив Историјског института Београд
Инв. бр. 19/168, Сигн. XIX/5)

ДОКУМЕНАТ БР. 3

Ваша Светлости

Премилоствиви Господару!

Наш најпокорнији Вашој Светлости народ који је пет векова под турским јармом робовао, силно се обрадова, кад се извести, да се Ваша Светлост отечески за наше избављење заузосте. Кад Српска храбра

војска, на турском земљишту ступи, и Прокупље освоји, онда Турци кои у Лесковцу беху избегаше од страха, а мало заоставши и то око 50 домова покрише се и сајединише с нама с условљем, да ће у сваком случају чувани бити. Прошле суботе, кад ми сами бијамо и привремено Правителство основамо, добимо извешће од команданта Кочанске војске Српске, да ако хоће Турци да се предаду, да заузме Лесковац наша војска. Ми с радошћу одговоримо, да су се Турци предали, и да је слободан пропуст, но с примедбом да мало већма војска дође. У недељу рано, четовође добровољаца Рашић и Узуновић, дођоше са 17. редовних војника, и неколико месних сељака, но с уверењем да и војска за њим иде. И заиста истога дана и војска пође на Лесковац, но чим 3/4 сати до вароши дође, доби заповест да се натраг врати. Народ престављен од овог ненадног појава устраши се силно, и ма да је сав устао но бе оружан (;) и невешт, боји се случаја, јер не жели да се устаничким именом карактерише, него чисто завоєвани од Србије део да се сматра. Јер би иначе и себи и осталој под Турцима браћи нашој силан удар нанели.

Милостиви Господару! наш је народ готов сваку жртву па и сам живот за славу и напредак Србије да принесе, унапред да иде, но само са српском војском, и оружјем, јер се тога силно лишава, и ако се наш народ, још за врло кратко време без помоћи српске војске и оружја остави, врло плачевне последице могу за нас произаћи. Зато народ начинивши прозбу Вашој Светлости, изабра мене покорног, да је предам, коју молбу Г. Лешјанин узе.

Господару Премилоствиви, неоставите око педесет хиљада невиних српских душа у плачевном положењу, притеците у помоћ што скорје с војском и оружјем, а за рану и друге војне потребе ми ћемо се бринути.

Укрепљени особитом надом да ће ова најпокорнија молба милостиво примљена бити остајем

Вашој Светлости
најпокорнији
депутат лесковачке општине
Јосиф Х. Костић
Учитељ

у Алексинцу
16/12 1877.

(Архив Историјског института Београд
Инв. бр. 19/197, Сигн. XIX/5)

ДОКУМЕНАТ БР. 4

Његовој Светлости Књазу Српском
Милану М. Обреновићу IV.
Београд

Ваша Светлости

Премилоствиви Господару,

Пет векова чамили смо, робова смо и на најбеднији и најжалостнији начин наш живот проводи смо.

Сила турска, којој ништа на овом свету небеше свето, и која ни у чему не имаде никаквог милосрђа, беше у нама скоро угасила сва осећања наша и једва мога смо замишљати да смо и ми створ Божији; и само да нам небеше надежде, те једине душевне утехе, да ће нам кад тад, од драге и миле Србије, од наше једноверне и једноплемене браће, синути сунце и наше слободе и нашег ослобођења, ми би на свагда пропали.

И ако ова наша нада беше дуготрајна, ми беја смо сртни и милошћу свевишњег творца и помоћу Твојом и храбре српске војске, ми дочека смо дан и час нашег ослобођења нашег новог живота.

Каква је и колика радост могла обуздати срца наша, са каквим смо и коликим одушевлењем и усхићењем ми дочекали овај пресретни дан нашег ослобођења, ми Ти Светли Господару ни смо у стању описати; у нашем ослобођењу ми сматрамо нов препорођај наш, нов живот. Сматра смо да смо тек сада људи постали, На кратко, да нам је тек сада синуло сунце слободе и правде, сунце среће наше.

Но у тренутку кад се овако срећни, овако блажени, спокојни и задовољни осећамо, кад са свим силама нашим беја смо настали да под славном управом Твојом, и ми можемо уживати све благодети, које уживају наша браћа у драгој нам и милој Србији, небо се над нама мутним и црним облицима, поново наоблачи.

На нашу велику и тешку жалост и несрећу ми сазна смо да ће храбра Ти српска војска за који дан оставити ово наше место и да ћемо ми опет морати потпасти под управу и силу туске царине.

Ако би се ово морало обистинити за нас Светли Господару, не би било веће и теже несреће.

Самовољна и безакона управа турска којој човек није у стању поставити никаквих граница, нас јошт сада доводи до највећег очајања. Прошлост наша под најгрознијим свирепоством Турака, даје нам уверења да ми ни у чему нећемо бити сигурни, већ да ћемо и са нашим имањем па и самим животом бити грозна жртва њиног свирепства и то још далеко већа и грознија него и до сада.

Са нашим ослобођењем, ми смо одмах и да би и код нас било правде и реда завели општинске власти, које су у кругу свом надлежном послове одправљали. Као хришћани подигли смо звона, која би нас по примеру осталих хришћанских народа у богомољу позивала.

У опште да би и ми после толико-вековног робовања, могли уживати нашу слободу и благодети, што су у свези са слободом, ми смо завели неке установе, које су Турцима неповољне, и о којима нам нигде нису давали ни да мислити смео.

Ако би се сада Турци са њином управом к нама повратили, извесно је да би ми за све ово скупо платили да би сви били жртва најгрознија њиног свирепства и безакоња. У оваквим приликама, или боље да кажемо нашим најтежим неприликама, ми Светли Господару наш, коме смо Ти нашу најтоплију оданост у свим досадашњим приликама изјавили, немамо куд него ево хитамо у наручија Теби и најпокорније молимо Те, заштити нас и заклони нас од коначне пропасти, која нам предстоји, ако нас Ти са Твојом војском и управом оставиш. Настани и употреби све могуће силе Твоје да од сада па за на век, будемо верни Поданици Твоји што је једина жеља и молба наша и целог народа, у овоме крају. Немој допустити, да једнокрвна браћа ваша, која су по свима историским предањима један народ са Вама, поново цвили и робује, и да после окушеног ослобођења и пошто га је једном, после тешких мука и много принетих жртава, огрејало сунце слободе и среће, поново пада и у мраку пропадне.

Ако Ти Светли Господару, нађеш за добро и потребно, ми Те молимо ову молбу и жељу нашу, саопштиш и моћном императору Руском и општем избавиоцу целог хришћанства и умоли Га у име наше, да нас остави под Твојом управом; ако баш то неможе бити онда Те молимо, постарај се и путем и начином којим Ти за добро нађеш, обезбеди нас од самовоље и насиља турског и дај нам заштите, да небудемо жртва, свирепства и тиранства.

Са пуно наде да ћеш Светли Господару радо и вољно прихватити ову молбу и да ћеш нам благовремено притећи у помоћ, слободни смо назвати се Ваше Светлости Књажевске.

28. фебруара 1878. год. у Врању.

Најпокорнији и најпокорнији

Главни Кмет општине врањске

Таса Стефановић,

Чланови:

Коста Стаменковић

Стојан Петковић

Одборници:

Јања Стошић

Димитрије Миленковић

Таса Јовановић

Таса Ружић

Стојко Лошичковић

Анђелко Стојановић

Милисав Пешић

Димитрије Јовановић
Мијаило Јовановић
Мане Пешић
Јања Миленковић
Зафир Михаиловић
Димитрије Х. Бунушевче
Хади Христа Добревић
Тома Илић
Таса Стефановић.

Грађани:

Манасије Џилтов
Јованче Михаиловић
Мијаило Буничкевче
Зафир Јања
Ђорђе Стефановић
Апостол Христић
Алекса Ицувар(о)вић
Димитрије Х. Стефановић
Анда Додић
Стаменко Стошић
Богдан Станковић
Таса Миладиновић
Тома Николић
Зафир Антић
Јован Динић
Јован Стаменковић
Анта Пешић
Манасије Поповић
Анта Костић
Мане Хади Стојиљковић
Миша Анђелковић
Цветко Андрејевић
Арса Стајић
Тома Бунишевче.

Општине Дубничке:

Кмет

Мија Станковић
Јован Живковић
Дода Недељковић из Бујановца
Мита Пешић из Нерадовца
Хади Анта Марковић из Преображења
Станојко Стојиљковић из Златокопа
Трајко Величковић из Моштанице

Миленко Петровић из Доњег Јабукова
Таса Ђорђин из Гор. Јабукова
Диса Петковић из Велико Село.
Општине Тибужне

Кмет
Мита Трајковић

Коста Икић из Бунишевца
Ђорђија Михаиловић из Рибнице
Стоша Љубин из Доње Врање
Пека Гогић из Собине
Сијанко (!) Ристић из Тесовишија (!)
Пешан Димић из Прибоја
Пеша Цветковић из Кунова
Мита Ђорђевић из Градње
Мита Стеванов из Рабовца.

(Архив Историјског института Београд)
Инв. бр. 19/365, Сигн. XIX/5)

ДОКУМЕНАТ БР. 5

Пирот
26 Апр.
1878 год.

Господине Министре!

Ја сам послао г. Министру Васиљевићу извештај о стању ствари у овим крајевима напоменувши, да се стање изменило у нашу корист. У свези са оним, данас добио сам извештај из Лужничког среза, који показује, да, у колико је рекрутовање зло примљено у Софијској нахији, у толико да је у нашем округу мила и драга установа српске народне војске. Тако напр. неки добровољци (а они су најчешће Срби) на добровољну изјаву Костурске општине већ одавно сваке недеље и празника излазе на вечбање војничко, уче се кретањима и пуцању и то им је најмилија забава; још у неким општинама то сами млади људи раде. Ја сам послао ону изјаву од седам села, и ону од она два села. Ево још од истога села Брезја изјава, а биће их стотинама. Ову шаљем на Вашу употребу. Већина Софијске нахије искрено и од срца жели да падне под Србију. Сада причају по Софији, да ће српска војска заузети Софију. Уопште стање ствари је такво у овим покрајинама, да му се само можемо радовати. А здрав је, и диван је, а радан је ово народ: ако не буде наш, нигда ни један Србин не треба да прежали. Свет овај сав

сасвим темельно и утврдо сматра да су Срби и да их нико од Србије не може раздвојити.

С највећим поштовањем

нач. окр. Пир(отског)

П. Срећковић

Министру иностр. дела Г. Ј. Ристићу

(Архив Историјског института Београд

Инв. бр. 19/409, Сигн. XIX/5)

ДОКУМЕНАТ БР. 6

Ваше Императорское Величество

Милостив иш и Цар

и

Государ!

Покорнѣише жители нахи Пиротской, Терна, Враньи и околныхъ мѣствъ въ Старой Сербіи спѣшимъ, што бы тотъ часъ по заключеніи мира высказать глубочайшую благодарность **Вашему Величеству** за великое дѣло освобожденія восточныхъ христіанъ, и тѣмъ остается на вѣки вѣчные въ сердцахъ нашихъ. Потому мы выбрали изъ среды насъ одну депутацію, что бы положила у ногъ престола **Вашего Величества** эту нашу самую нижайшую молбу и въ то же самое время и наше желаніе.

Допустите намъ Всемошнѣиши **Царь** и **Государъ**, что бы, мы, Вамъ какъ дѣти своему отцу, отъкрыли наши сердца, чего и какъ чувствуемъ.

Когда былъ освобожденъ одинъ край нашего народа, который живетъ въ Княжествѣ, мы въ Старой Сербіи остались еще въ тяжкомъ робствѣ, ожидая своихъ братьевъ, что бы къ (намъ) пришли и помогли освободиться. Наконецъ наши братья пришли, натопили и нашъ край своею храброю кровію, изъ которой вотъ создалась и наша свобода. Обънѣвшись съ нашими избавителями поклялись мы на св. Крестѣ и св. Евангеліи, что мы остаемся съ нашей братей въ вѣчномъ единствѣ, и нашему отечеству **Сербіи** и ея **Государъ** непоколебымо вѣрными.

Но наша короткая радость измѣнилась въ величайшую жалость, когда мы услышали, что мы отъторгнуты отъ нашихъ родныхъ братьевъ и включены въ предѣлы Болгаріи, въ которой суть наши братья по имени, но никакъ на дѣлѣ и сердечно.

Мы натерпѣлись всякихъ бѣдъ отъ болгарскихъ чорбаджиевъ. Они насъ притесняли, обирали, выдарили Туркамъ, нашихъ сербскихъ учителей и священниковъ бросали въ тырму, или прогоняли изъ

отчизны, наши книги и нашъ Сербскіи языкъ прогоняли изъ школъ, а свой насильно вводили, нападали открыто въ церквахъ на нашу Святую „Славу” и стремились вырвать намъ изъ нашего сердца и всякую память дорогой намъ нашей національности, за которую мы всегда готовы жизнь положить.

Это-ли правда **Славѣншій Царю** и можемъ ли мы съ такою братью жить въ любви и въ согласіи подъ однимъ владѣніемъ?

Мы крѣпко вѣимъ, что, **Вашему Величеству** все это не было извѣстно, ибо тогда было бы поступлѣно иначе съ Старой Сербіей?

Ваша Царская воля состоитъ въ томъ, что бы почитовалась національность каждаго народа, гдѣ этотъ народъ живетъ въ большинствѣ, что видно изъ 6-той статьи мира, заключеннаго въ Сан-Стефанъ. Поэтому колѣнопреклоненно молимъ **Васъ Всемоущіяшій Царь**, прикажите, пусть непопирается и Сербская народность, черезъ нѣсколько Болгаръ, которые поселились между нами, и то бы мы, которые составляемъ огромное большинство народа были оторгнуты отъ нашей матери Сербіи. Что бы лучше убѣдился въ семъ, просимъ, пусть **Ваше Величество**, благоволитъ комисію въ наши края, которая выслушала бы цѣлии народъ и его желанія и тогда, Царь, узнаете, что мы настоящіе **Старо-Сербы** и желаемъ жить съ Сербами и Сербіей. **Недай, Православный Царь**, что бы мы православніе сыны потоптаны св. Крестъ и Св. Евангеліе иною клятвой иномъ владѣтель, ибо это клятвопреступничество Господь накажетъ надъ нами и нашими дѣтьми.

Православный Царь! Каждое Твое дѣло справедливо, по этому и Богомъ благословлѣнно; увѣнчайте **Царскою** справедливостію святое дѣло освобожденія христіанъ вывративъ Сербамъ все что Сербское, а Болгарамъ, что болгарское.

Только такимъ способомъ мы можемъ жить одни возлѣ другихъ въ мирѣ, и тогда и одни и другіе молясь, отъ всего сердца Господу Богу о здоровы **Вашего Величества** и объ Вашемъ Царскомъ Домѣ, будемъ учить нашихъ детей, что бы благословляли Царя Освободителя отъ колѣна на колѣно и что бы были готовыми всегда выстать на враговъ Его и на враговъ общей намъ матери Россіи.

Вашей Царской милости преданнѣйшіе представители нашіи Пиротской, Тернской, Враньской и околныхъ предѣловъ Старой Сербіи: слѣдуютъ кметы и отборники всехъ общинъ

(Архив Исторіиског Института Београд, Инв. бр. 19/402, Сигн. XIX/5)

ДОКУМЕНАТ БР. 7

У Нишу 12 Априла 1878

Господине Министре,

Имам част упутити Вам Аранђела Станојевића из Трна, Миту Крстића из Пирота и Димитрија Јовановића из Врање кои су одређени, као депутирци оду у Петроград и предаду руском цару познату Вам молбу коју Вам имам част овди приложити и послати.

У исто време имам част јавити Вам да и она депутација што је одређена за Сан Стефано сад може да иде и преда истоветну молбеницу, великом кнезу ради доставе Цару. – Мене је окружило да рескирам те и њих преко Софије да пошљем за то што и је Албани мало ућутао а и у Софији чујем да су се мало умирили.

Сутра полази Таса Стефановић Кмет из Врање у Пирот а тамо ће им се придружити депу(ти)рци Пиротски и Трнски и ја ћу г. Срећковића умолити да их научи како и шта да раде.

Говори ми се да ови људи неће имати трошка до да им трошак треба дати па после од општина наплатити. Ви ћете већ ту ствар тамо угодити а и г. Срећковићу, кои ће Вам се рад овога обратити, наредити шта треба односно овога.

О новостима овдашњим послао сам данас штафетом писмо Његовој Светлости Господину Књазу и Вама ће под сигурно бити познати већ сви предмети о којима сам Књазу писао. Имам само овди да додам да сам и Хафис Шаши писао о намери Арнаута и Турака да ће да нас нападну, те да тако учиним морално бар одговорним и њега за ово дело Арнаута.

Дозволите ми г. Министре да се и овом приликом назовем Ваш

понизни слуга
К. И. Протић
Генерал
Начелн. Шт. Врх. Команде⁸

⁸ Широку архивску документацију из тога времена саопштава др Видосава Николић–Стојанчевић у посебној књизи, која ће се ускоро појавити у издањима Лесковачког музеја.

**ОД СВРШЕТКА РАТА ДО САН-СТЕФАНА
И БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА.
ОДНОСИ СА БУГАРСКОМ И ТУРСКОМ
ОКО ОДРЕЂИВАЊА НОВИХ ГРАНИЦА**

МИСИЈА ГЕНЕРАЛА МИЛОЈКА ЛЕШЈАНИНА У САН-СТЕФАЊУ ПРЕД ЗАКЉУЧЕЊЕ РУСКО-ТУРСКОГ УГОВОРА 1878. ГОДИНЕ

I

У руско-турском рату, после пада Плевне, 28. XI/10. XII 1877. и поновне објаве рата Србије 1/13. XII исте године, Турска се нашла у веома тешкој војно-стратешкој ситуацији. Њена заморена и у борбама истрошена војска уласком Србије у рат, изгубила је могућност да на главном фронту према Русима буде попуњена још бројном и одморном резервом из јужно-румелијских вилајета. Иако очекивана, нова објава рата Србије имала је несумњиво како војнички, тако исто и велики политички и морално-психолошки значај, не само за српски народ у Турској већ уопште за тадашње прилике на Балкану.¹

Уласком српске војске у рат, турска одбрана одједном се нашла под великим притиском савезничких снага Русије, Румуније, Србије и Црне Горе – била је развучена, с малим територијалним дисконтинуитетом – од обала Јадранског до Црног мора. Преко осамдесет хиљада војника које је Србија избацила на границу првих дана децембра 1877. године, задржавало је приближно толико турске снаге, тако потребне за заустављање продора руске војске кроз клисуре и преко планинских превоја Балканског венца у Бугарској. Нарочито значајна битка за Пирот 15–16/27–28. децембра, његово ослобођење и избијање српске војске на стратешки важну позицију Гински кланац – Драгоман – Брезник – Трн, до 20. XII/1. I 1878. учинило је потпуно откривеном турску одбрану Софије, у коју су руске трупе ушле из северног правца 22. XII/3. I 1878. Када је, потом, на српском фронту 29. XII/10. I био ослобођен Ниш, а у исто време на руском фронту Самоков и Пловдив,

¹ Основно дело о овоме: *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године* (са две карте); издање Врховне команде Српске војске, Београд, 1879.

више није било озбиљнијих препрека за продирање савезничких војски долином Јужне Мораве, Струме, Марице.

У великој опасности да изгуби виталне центре државе: Скопље, Једрене, Солун и Цариград, Порта је, 3/15. јануара 1878. понудила руској влади обуставу рата и затражила помоћ европских великих сила, пре свега Енглеске. Руси су пристали на преговоре за мир тек пошто су заузели Једрене и упутили се Босфору и обалама Мраморног и Егејског мора, у долини Марице. Јануара 19/31. 1878. руски и турски пуномоћници потписали су прелиминаре мировног уговора који се односио и на руске ратне савезнике Румунију, Србију и Црну Гору. Тиме је на бојном пољу био завршен и Други српско-турски рат који је, убрзо, службено добио назив – Рат Србије с Турском за слободу и независност.

Прелиминарима Једренског уговора утврђивала се, чланом трећим, демаркациона линија уопште између зараћених страна, а на српско-турском фронту, западно од реке Струме, стајало је „... одредиће се на месту средством једне комисије пуномоћника царске турске војске, с једне, и српске војске, с друге стране, а суделовањем једног руског изасланика”. Тим поводом заседала је од 10. до 25. фебруара мешовита турско-српска комисија у Врању, којој је председавао руски пуковник Бобриков. Ова је комисија утврдила да српске трупе држе демаркациону линију која „... почињујући од врха Аризванице прелази Струму код моста Трака-Хан”, па ... секући пут који из Ђустендила у Егри Паланку води, даље према западу води изнад Трговишта, преко планине Рујен, Биљаче и Кончуљске клисуре старом границом Приштинског санџака правцем на Суво Рудиште у планини Копаоник.² Овај протокол, који је утврђивао „постављање демаркационе линије између отоманских и српских трупа”, у ствари је представљао разраду треће тачке Једренског уговора и обавезивао је стране потписнице на његово поштовање и извршење, и то у року од петнаест дана, почевши од 13/25. фебруара.

У очекивању дефинитивног мировног уговора Русије с Турском, српска влада је сматрала да ће код одређивања граница Србије државно-политички и национални интереси српског народа, управо ослобођеног од турске власти, као и оног дела који је још остао с оне стране демаркационе линије, бити повољно оцењени.³ С једне стране, владао је оптимизам због тога што је једренским прелиминарима Србија сматрана савезником Русије, а њена војска савезничком, па је мировним уговором требало да се обезбеде бар оне територије које су и иначе биле поседнуте од српске војске још у току ратовања а које су представљале и део политичких претензија у смислу остварења нових

² Нав. д., стр. 189.

³ Опширно о овоме видети у делу: Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности 1875–1878*; књига друга, *Други рай*. Београд, 1898.

граница Србије према Турској на југу. Али, са друге стране, постојала је и бојазан да ли ће се и колико одржати оваква српска схватања и надања, пошто су били учестали гласови о томе да руска влада, спремајући текст мировног уговора с Турском, под великим утицајем првог комесара у ослобођеној Бугарској књаза Черкаског, ранијег амбасадора Русије у Цариграду грофа Игњатијева, као и Славенских комитета – иначе скоро потпуно бугарофилски оријентисаних – не пројектује стварање бугарске државе која треба да има најшире границе према југу и западу.⁴

По сазнањима српске владе, руски пројекат идући за идејама Цариградске конференције амбасадора Великих сила крајем 1876. године, као и територијалне јурисдикције Егзархије, у погледу Бугарске предвиђао је не само Туна вилајет већ, према Србији, и њеним претензијама (изнетим у једном посебном меморандуму; с картом, руској влади још у првој половини јануара 1878. године) такође и делове Косовског, Битољског и Солунског вилајета, који су исто тако улазили и у планове српске владе за случај распадања турске власти на Балкану. У Србији се страховало да Нишки санџак, који се састојао из нишке, пиротске, трнске, лесковачке, врањске, прокупачке и куршумлијске казе, не припадне Бугарској, чиме би се практично поништили резултати Другог српско-турског рата, а Србија оставила без виднијих територијалних проширења, што би, опет, значило потпуни политички и морални слом великог покрета српског народа 1875-1878. године и ратних напора Србије и као државе и као дотадашњег савезника Русије.⁵ Српска влада се нарочито бојала да, због немогућности да добије (по Једренском уговору) заједничку границу са Црном Гором, не буде потпуно изолована од осталог света једном, у будућности могућом, непријатељском алијансом између агресивне Аустро-Угарске и Бугарске, пошто би, према стању ствари на крају рата, имала уску и то некомуникативну границу с Турском, само на краткој релацији између изворишта река Медвеђе и Косанице! Службени извештаји које је српска влада, током јануара и фебруара, примала од свог пуномоћника код руске главне команде у Бугарској, пуковника Катарџија, као и од свог представника код руске владе у Петограду, Милисава Протића – нису у повољном светлу при-

⁴ Упоредити: *Записи Јеврема Грујића*, књига трећа (*Друга влада Обреновића и ширски рашиови*). Издање СКА, Београд, 1923, 317 (Извештај Катарџија „... како Игњатијев преговара са Турцима, да се Ниш уступа Бугарској, а у замену Србији Нови-Пазар. Књаз је услед тога послао пуковника Лешјанина са писмом на великог Књаза и Игњатијева, са одсуднијим примедбама противу таквих погодаба, тако противних српским интересима“). Извештај је прочитан на састанку Министарског савета Србије 3/15. фебруара. – Упоредити: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Београд, 1934, 196.

⁵ Занимљиве појединости о томе видети у новијим радовима: Владимир Стојанчевић, *Улога Србије у ослобођењу крајње Западне Бугарске од турске властии и српска управа у шв. Кулском срезу 1877-1879*. – „Историјски часопис“, XXIV, Београд, 1977, 223-234; исти, *Штогодишњица Другог српско-турског рата 1877/78. и ослобођење четирју округа југоисточне Србије*. – Глобус, 9. Београд, 1977, 275-281 (издање Српског географског друштва, Београд).

казивали расположења према захтевима Србије и ствари српског народа у круговима и руске владе и руских преговарача с Турцима у Једрену. Зато се дошло на идеју да се, пред закључење дефинитивног уговора о миру, од чијих ће одлука умногоме зависити историјски правац развика Србије и даља судбина српског народа под туђинском влашћу – пошаљу специјалне поруке кнеза Милана главнокомандујућем руске војске у Бугарској великом кнезу Николају Николајевићу и шефу руске дипломатије у Једрену, грофу Игњатијеву, а затим, посебно, и руском цару Александру II и канцелару – кнезу Горчакову, у Петроград. За мисију великом кнезу Николају и грофу Игњатијеву био је изабран генерал Милојко Лешјанин, познати ослободилац Ниша.⁶

II

Мисија генерала Лешјанина била је од велике важности и од њеног успеха, како се веровало, зависило је да то ли ће Руси удовољити српским захтевима који су, иначе, начелно били познати руској влади још од раније. У ствари, обично је реч о томе да Лешјанин, заједно са Катарџијем (који је имао да му се придружи у Једрену), заступајући ставове српске владе и упутства кнеза Милана, покуша да што је могућно више придобије руску делегацију за мировне преговоре с Турцима за ствар интереса Србије и српског народа, пошто се радило о крупном питању не само уређења будућих односа Србије према Порти, већ и будућег положаја српског народа уопште. У суштини, страховало се да ће већи део српског народа и даље остати под туђом влашћу, не само у Босни и Херцеговини и историјској Старој Србији, већ да ће добар део националне територије српског народа у дотадашњој Турској бити препуштен новопроектваној бугарској држави, нарочито у Нишком санџаку. Генерал Лешјанин је био добро познат Русима још из времена Првог рата Србије с Турском 1876. године, као командант српске војске на Тимоку, а нарочито као командант Моравског корпуса у Другом српско-турском рату 1877–78. године који је примио турску капитулацију Ниша (Сем тога, он је био и носилац руског ордена Светог Станислава II степена са звездом и мачевима). Као бивши министар војни, управник Војне академије и 1876. године почасни кнежев ађутант,⁷ Лешјанин је имао и искуства у вођењу многих државних послова и био упознат, свакако, и са тананијим мислима и погледима кнеза Милана на проблеме државне и националне политике Србије, па је отуда и

⁶ „Министар спољних послова чита настављење дато пуковнику Лешјанину, и писма кнежева предана му за великог књаза Николу и за ђенерала Игњатијева све од 2. о. м. – Доказује се неправилност и штета, која би се учинила српском народу, ако му се не би придружио Косовски вилајет, а нарочито ако би се из освојених места изузео Ниш...” Извод са Састанка Министарског савета од 8/20. фебруара 1878. – *Зайиси Јеврема Грујића*, 317.

⁷ М. Ђ. Милићевић, *Додашак Поменику од 1888*; Београд, 1901, 81–83; 82.

био сматран за погодну личност за разговоре с великим кнезом Николајем и грофом – генералом Игњатијевим. Због тога су кнез Милан и Јован Ристић, као министар спољних послова и послали Лешјанина у Једрене да буде тумач молби и жеља српског кнеза и српске владе⁸ и да, са своје стране, према добијеним упутствима, покуша да извуче што више користи за националне интересе Србије и српског народа. Генерал Лешјанин стигао је у Једрене 10/22. фебруара 1878, после шест дана путовања. Исте вечери, он и пуковник Катарџи били су примљени од великог кнеза Николаја и Игњатијева, којима су предали писма кнеза Милана. Са своје стране, Лешјанин је руским домаћинима честитао и велике победе руске војске. Примајући кнежево писмо и Лешјаниново честитање, велики кнез Николај, изразио је, такође, своје задовољство због успешног и тачно извршеног садејства српске војске, уверавајући при томе да ће се водити рачуна и о интересима Србије, додајући да то, као предмет дипломатске природе, спада у надлежност генерала Игњатијева. У одговору на писмо Кнеза Милана, Игњатијев је, такође, изразио наклоност и спремност да се испуне праведне српске жеље, уз примедбу да је приликом склапања примирја у Једрену учињена била гршека што се за Србију предвиђала само „ректификација“ границе, уместо територијалног проширења!

Узимајући реч, генерал Лешјанин је подсетио на већ изложене српске захтеве за признање државне независности и за територијом Косовског вилајета, што је Игњатијев примио с резервом, изговарајући се да му, у стању у којем се сада налази турска државна организација, нису познате тачне вилајетске границе, већ да Лешјанин што пре и што потпуније обележи на карти српске територијалне претензије. Како је руска делегација, предвођена великим кнезом Николајем и Игњатијевим сутрадан, 11/23. фебруара, имала да отпутује у Сан-Стефан да с турским опуномоћеницима изради коначан тест мировног уговора, то су и Лешјанин и Катарџи били позвани да и сами тамо дођу.

У Сан-Стефану Лешјанин је, заједно са Катарџијем, имао више састанака и разговора с великим кнезом Николајем, Игњатијевим и начелником штаба великог кнеза, генералом Непокојичицким: 12, 14, 15, 17. и 20. фебруара, односно 4. марта (по новом календару), тј. сутрадан по потписивању Санстефанског уговора.

На првом састанку у Сан-Стефану са генералом Игњатијевим, који је водио главну реч у преговорима с турском делегацијом – 12/24. фебруара, Лешјанин је изнео политичке захтеве српске владе: признање државне независности Србије и придружење територија Косовског вилајета, тј. санџака: нишког, новопазарског (приштинског), призренског и скопљанског, затим и Видинску област са Лом-Паланком. Пошто су и прелиминари Једренског уговора признавали независност Србије, Игњатијев се задржао на другом питању изневши гледи-

⁸ Јован Ристић, нав. д., 113.

ште да су Турци противни било каквом проширењу Србије, с изузетком Малог Зворника.⁹ Но, Лешјанин и Катарџи, су остали при српском захтеву.

И други састанак од 14/26. фебруара није донео никакво охрабрење српским представницима. Игњатијев је тврдио да се управо због турског противљења не може добити заједничка граница Србије са Црном Гором на реци Лиму, пошто би тада Турска изгубила комуникације које су водиле у Босну (за коју је Једренски уговор предвиђао аутономију, под султановим суверенитетом). На примедбе Лешјанина да је чудновато да се Србији не поклања готово никаква пажња с руске стране, упркос њеним жртвама у два рата с Турском, да се мало цене симпатије Срба за Русију, као и да се предвиђа значај учешћа српске војске за бржи слом турске одбране у Бугарској, према руској војсци, Игњатијев се изговарао – како је Лешјанин писао – да је Србија први свој рат водила против воље Русије! Срби су узалуд доказивали да без српског рата 1876. године не би дошло ни до рата Русије с Турском 1877/78. године, а да би без кооперације српске војске с руском, било питање да ли би Руси постигли онако велике и брзе успехе при крају рата. Затим, због једне депеше да су, наводно, српске власти у Пироту рђаво поступале с тамошњим владиком (Евстатијем), као и с неким Пироћанцима који су се изјашњавали као Бугари, дошло је, истог дана, до новог разговора са Игњатијевим и (у одсуству великог кнеза Николаја) генералом Непокојичицким. Том приликом Лешјанин и Катарџи одбацили су тврдње из депеше као лажне и немогуће, обећавајући да ће о свему томе тражити мишљење кнеза Милана.

Лешјанин и Катарџи видели су јасно да Србија рђаво пролази код Игњатијева и његовог помоћника Нељидова. Док је Игњатијев на речима био за то да се интереси Србије заштите, дотле је Нељидов – као убеђени бугарофил (слично књазу Черкаском), био против било каквог ширења Србије на турском земљишту!¹⁰ Ситуација је била тешка не само због турског опирања, већ и због упорне заштите руских дипломата тезе о новој бугарској држави која би требало да обухвати готово цео Нишки санџак, а по замисли књаз Черкаског – чак и Приштински и Призренски санџак!¹¹

Говорећи у неколико реченица о овој мисији генерала Лешјанина у Једрену, односно у Сан Стефану, Јован Ристић је, поводом ускраћи-

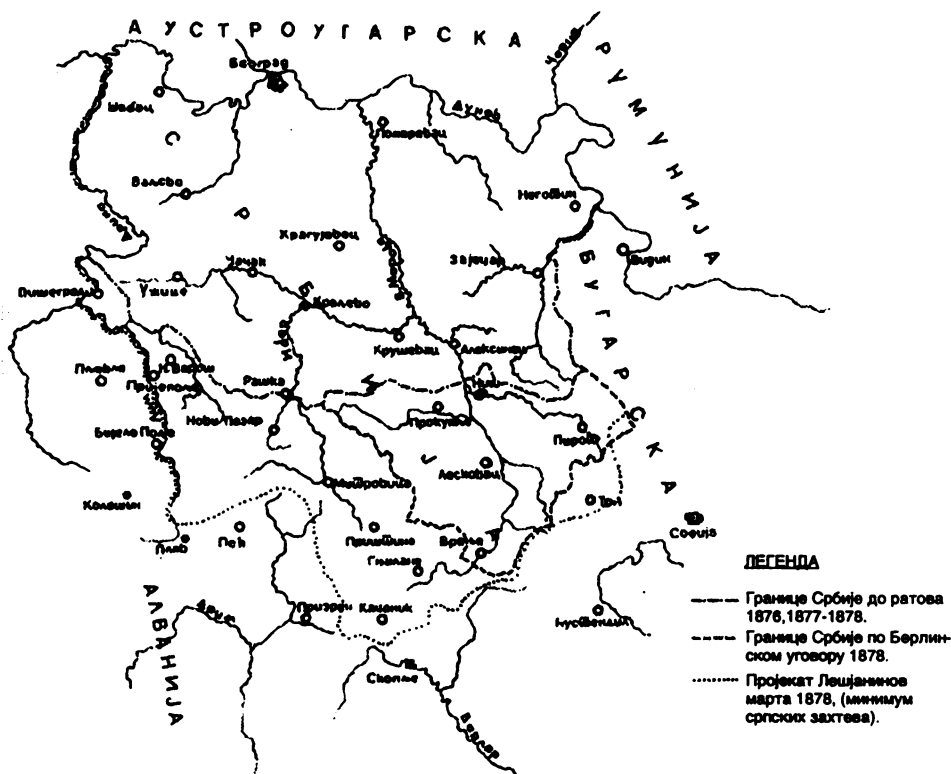
⁹ Игњатијев одбија српске захтеве и ужу територију са варошима: Вишеградом, Новом Вароши, Сјеницом, Пријепољем, Новим Пазаром, Косовом, Врањем, Лесковцем, Пиротом и Трном. Одговара да су „захтевања претерана, но проучиће их”. Извештај Лешјанинов и Катарџијев од 12/20. фебруара из Сан-Стефана. – Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића, сигн. XXII/3, инв. бр. 22/323.

¹⁰ Интересантно је да је још за време рата, под 21. I 1878, Нељидов тражио од српске владе – преко руског конзула у Београду Персијанија, да српска војска продире даље у Бугарску: „...иште се да један део наше војске заузме Кистендил или бар Радомир...”. Архив Историјског института, нав. Ф., сигн. XXII/3, инв. бр. 22/386.

¹¹ Видети: Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из усвојена о рају 1877–1878. год.*, Београд, 1892.

вања руске подршке захтевима и молбама српске владе, наводио како: „.... Много више брига морали су задавати Србији расположења самих Руса. Пуномоћници руски били су: генерал Игњатијев и Нелидов. Први је био познат као члан славофилске странке, која је била наклоњена Бугарима без резерве па и на штету Срба”. А о Нелидову телеграфисали су српски повереници Катарџија и Лешјанин: „По свој прилици биће 19-ог фебр. потписан мир. Чинимо све могуће, ну тешко је попра-

СРБИЈА У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1877-78. И НОВЕ ГРАНИЦЕ

Србија у српско-турском рату 1877-78. La Serbie dans la guerre serbo-turque de 1877-78.

вити оно, што је кварио Нелидов, овај овде једини, али моћан противник наш, који и сада ствари нашој много шкоди”.¹² Свакако да је, под

¹² Јован Ристић, нав. д., 121.

овим или оним упливом, и руска влада била резервисана према захтевима и молбама српске владе. Ристић наводи како је: „... Исто тако мање наклона расположења нашао и повереник Српски у Петрограду, Милосав Протић у свим круговима, и јавним и званичним”, и како се „... у време преговарања за Св. Стевански мир”, „по његовом уверењу, у Русији намерно иде на велику супрематију бугарску, а до зла бога да се сузбија Србија”.¹³ Познато је било, иначе, колико је Игњатијев умео да се наметне руском јавном мњењу па, по свој прилици, и самој царској руској влади.

Да и је у разматрању српског проблема у Сан-Стефану Игњатијев са Нељидовим, директно упливисао и на Горчакова, Гирса и Жоминија у Петрограду,¹⁴ а ови на цара Александра II, или је руска влада давала такве инструкције својим представницима који су преговарали с Турцима, и колики је био стварни утицај који су Славенски комитети вршили на одређивање политике Русије око закључења Санстефанског уговора, питање је које захтева нова проучавања. Али, било је очито, да кад је српски представник у Петрограду наилазио не само на неразумеваше, него и на одбијање да се пажљивије и разложито узму у разматрање захтеви српске владе, да ни мисија генерала Лешјанина у Сан-Стефану неће моћи да постигне какав виднији успех. То се видело и из резултата разговора који су Лешјанин и Катарци водили са Игњатијевим на новом састанку од 15/27. фебруара.

На овом састанку Игњатијев је износио тврдње с турске стране (нарочито Мехмед Али-паше), до око Сјенице и Новог Пазара и нема Срба, да Пећ и Призрен није заузела српска војска, и да Софија треба да буде главни град Бугарске, па да отуда све ово говори против српских аспирација у Турској (и према Бугарској). Српска одбијања генералових тврдњи о стању ствари у Косовском вилајету имала су утолико успеха што су извојевала пристанак Игњатијева да Срби, према његовој изјави, „удесе” на карти своја тражења! После тога следило је ново објашњење, односно нови предлог српских територијалних захтева према Турској, које је Лешјанин – предајући га шефу руске дипломатије – обележио као „минимум захтева Србије”, од чега „ми ни у длаку од овога попустити не можемо”.

Нови српски предлог, уместо територије Косовског вилајета „са додатком Видина”, обухватао је далеко мање пространство, отприлике за половину умањено него што је то био пројекат који је српска влада поднела руској влади пред крај рата. Овај нови српски предлог износио је ову границу: на западу Дрина и Лим, до близу Плавског језера; на југу, од планине Мокре Горе па вододелницом река Ибра и Белог Дрима до Шар-планине и Карадага (скопске Црне Горе), затим водо-

¹³ Нав. д., 121–122.

¹⁴ Видети турску административну поделу Косовског вилајета код: Јован Ристић, нав. д., 112–113; 134–135.

делницом Биначке Мораве до планине Рујен и Свети Илија; источна граница би ишла од Власине, развођем Јерме па током Дивљанске и Луковичке реке до Цариброда, па преко Басаре, секући Темску, на Стару Планину, где би се, преко прелаза Свети Никола, настављала на стару српско-турску границу. Другим речима, нова територија обухватала би, осим приобалног појаса реке Лима (без његовог изворишног дела), Приштински и Нишки санџак (без изворног дела реке Нишаве).

Лешјанин-Катарџијев пројекат, дакле, предвиђао је три од пет раније захтеваних санџака у Косовском вилајету, а без делова Видинског и Софијског санџака у Туна Вилајету.¹⁵ На томе простору живело је око пет стотина и педесет хиљада лица.¹⁶ У начелу, он је, са етничке, економске и стратешке стране могао да задовољи српску владу, а да не оштети много ни Турску, односно да као умерен према руским пројектима о Бугарској, буде прихваћен и од Игњатијева. Међутим, Игњатијев и Нељидов нису га прихватили. Како су Лешјанин и Катарџи извештавали, мировни уговор с Турском Русија је потписала 19. II/3. III 1878. у шест часова после подне. То је био познати Санстефански уговор који ће, кроз неколико недеља и месеци изазвати велико негодовање и у Европи, а негодовање и отворено незадовољство у Србији и српском народу уопште. Дан касније, Игњатијев је саопштио Лешјанину „оно што се Србије тиче”. То су били: клаузуле текста Санстефанског уговора о Србији и карта територије које је Санстефански уговор додељивао Србији. Враћајући се у Србију, Лешјанин је собом понео и једно и друго, пошто је претходно телеграфски обавестио кнеза Милана и српску владу, заправо, Јована Ристића, о крајњем резултату своје мисије у Сан-Стефану.¹⁷ Дошавши у Србију, 10/22. марта

¹⁵ Статистичке податке детаљније видети у књизи: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877 – 1878. године*. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике. Изд. Библиотеке Народног музеја у Лесковцу. Лесковац, 1975, 10–11, табеле.

¹⁶ О томе постоје и два извода са седница Министарског савета Србије, од 21. II/5. III и 23. III 7. III 1878, који гласе: „Саопштење депеше Књазу (Милану) од Великог књаза Николе, од Ђенерала Игњатијева и од пуномоћника наших Катарџије и Лешјанина из Св. Стефана код Цариграда, од 19. о. м. у 8 сах. увече, приспелих у Београд 20. о. м. у 9 сах., да је закључен и подписан предходен мир (прелиминари мира) између Русије и Турске, и да је за Србију уговорена независност и увећање.” Друга депеша: „Њ. Св. Књаз саопштава шифровану депешу наших пуномоћника Лешјанина и Катарџије из Св. Стефана код Цариграда од 20 о. м. приспелу у Београд јуче пред вече, у којој саопштавају извод уговора мира од 19. о. м... у колико се Србије тиче. – Решено, да се у званичним новинама јави само за извештај, да је мир закључен, а Лешјанину да Књаз изда налог, да се са верним текстом уговора мира и крокијем најкраћим путем врати; а Катарџи да остане у главном стану руском до даље наредбе.” – *Записи Јеврема Грујића*, 318.

¹⁷ О свршетку мисије генерала Лешјанина имамо овај податак: „Г. пуковник Лешјанин стижао је прекјуче и донео нам извод оних чланака из уговора мира Сан-Стефанског, који се односе на Србију, а тако и нацрт нових граница наших. Ја вам их спроводим данас другим актом (без крокија, који, у осталом, ништа много и не објашњавају)”. Јован Ристић генералу Кости Протићу у Ниш, под 8/20. мартом 1878. – Бранко Петровић, Јован Ристић. *Биографске и мемоарске белешке*. Београд, 1912, 60 (Одељак: *Једно писмо Ристићево из 1878. године*).

1878. у Београду је написао и поднео посебан извештај о својој мисији, који овде саопштавамо у оригиналу:¹⁸

„Господине Министре,

Сматрајући за дужност да вас известим о појединостима радње моје односно испуњења мисије, коју ми је Његова Светлост премилостиви Господар и Књаз поверила код Његовог Царског Височества великога кнеза главнокомандујућег јужне војске Николаја Николајевића, и коју сам мисију ја сходно настављењу вашем од 3-ег фебруара ове године извршио, имам част следеће навести:

После шестодневног путовања преко Пирота, Софије, Татар-Пазарџика и Филипопоља, стигао сам 10-ог фебруара пред вече у Једрене; па, како је Његово Царско Височество Велики Кнез, са целим штабом својим и са опуномоћеником турским Сафет-Пашом, сутра дан са зором имао отпутовати у Св. Стефано (St. Stephano), будем истог вечера, заједно са господином пуковником Г. Катарџијем примљен и од Великог Кнеза и од Генерала Игњатијева, којима и писма Његове Светлости нашег Књаза предам. И један и други примили су с великим поштовањем писма Његове Светлости.

На моје честитање победе храбре руске војске, под мудром управом Његовог Царског Височества од стране Његове Светлости Господара Књаза нашег, Његово Царско Височество изјави како му је мило што је и српска војска у овом походу ратном за кратко време знатне успехе постигла; особито је задовољан што су операције наше војске на југо-истоку извршене потпуно онако, како је он мислио и желио да се изврше. Односно накнаде Србији, Велики Кнез обећа да ће се старати да Србија задовољена буде, приметивши у исто време да ствар ова, као дипломатске природе поглавито од генерала Игњатијева зависи.

Његово Превасходство Г. генерал Игњатијев, прочитавши писмо Његове Светлости, изјави да је свагда Србији наклоњен био и да ће и сада највећом готовошћу радити да праведне жеље српске испуњене буду, но у исто време примети како је при закључењу примирја погрешка учињена те је за Србију узета само реч „ректификација” границе, а не и увећање територије.

Кад смо Г. генералу изјавили да Влада српска за накнаду Србији тражи да јој се да Косовски Вилајет, одговори он да Косовски Вилајет, у стално опредељеним границама сада управо не постоји и да незна шта спада у Косовски Вилајет, већ зажели да му на карти обележимо шта Србија тражи и то што пре.

¹⁸ Текст документа, *Извештаја Милојка Лешјанина Јовану Ристићу*, датиран је под 10/22. мартон 1878. у оригиналном рукопису има осам и по пагинираних страна. Документ ми је љубазно ставио на располагање др Клемент Џамбазовски, научни саветник Балканолошког института САНУ. Налази се у Архиви Савезеног секретаријата за иностране послове у Београду, под сигн. Пов. № 215, Р/1-1878.

Одма по доласку у Св. Стефано 12-ог фебруара одемо Његовом Превасходству Г. генералу и изјавимо му подробније и тачније како Србија тражи за накнаду: потпуну независност, Видинску област до Ломпаланке и реке Лома и Косовски Вилајет разумевајући под истим пашалукe: Нишки, Призренски, Скопљански и Новопазарски.

Приликом овом, Његово Превасходство изјави да од потраживања Видина, који и румунска влада за себе тражи, ништа бити не може, јер је већ решено да се Видин и Белградчик, као тврдиње поруше, па како та места тако и цео предео Бугарској остави. Између осталог каза нам Г. генерал како су турски опуномоћеници врло огорчени противу Србије због поновног ступања њеног у рат, и да су изјавили да јој, осим Малог Зворника, ниједну стопу земље уступити неће. Ми смо остали при нашој изјави.

На ауденцији, коју смо 14-ог фебруара код Г. генерала Игњатијева имали, изјави нам Његово Превасходство, како велике тешкости има са опуномоћеницима турским због Србије, при чему се могло видети да је други опуномоћеник турски Садулах Беј већи противник наш од Сафет паше.

Г. генерал нам показа како ради на томе да Србија и Црна Гора добију Лим за границу, но тешкост је, вели, у томе, што би у том случају Турска изгубила сваку везу са Босном као провинцијом једном, која би, и по добијеној аутономији некој, имала опет остати турска провинција. Ми смо му на то приметили да Турцима није потребан пут преко Новог Пазара и Сјенице за Босну и Херцеговину, једно, што они имају пут с Јадранског мора, а друго што би им и вредио тако узан пролаз један, који би Србија и Црна Гора у свако време и са малом силом пресећи и затворити могле.

Кад смо Г. генералу изјавили управо чуђење наше што тако тешко иде са питањем о накнади Србији и што се слабо узимају у призрење њене велике жртве, које учинила у два ратна похода, а ни знатни ратни успеси, које је у овом рату постигла; што се мало води рачуна о симпатијама, које је народ српски од времена првог устанка свога за ослобођење, па до данас свагда и у свима приликама показивао; што се мало признаје да се пораз Турске и сјајни успех руског оружја има доста приписати Србији и њеним успешним кооперацијама.

Г. генерал рече: „ама ви нетреба да заборављате да је Србија први рат отпочела преко воље Русије”. На ово му ја одговорим, да би неправедно било да Русија казни Србију што је први рат отпочела преко њене воље сада после тако сјајних успеха у рату овом задобивених, чему је без икакве сумње и Србија доста припомогла разорењу турске царевине, јер да није било српско-турског рата 1876. по свој прилици не би било ни руско-турског 1877. и 1878. године, и да није било кооперација српске војске, ко зна дали би руска војска онако еклатантне успехе чинити могла.

14-ог фебруара позове нас Његово Превасходство Г. генерал Игњатијев и показа нам депешу једну, коју му је саопштио у препису

начелник генералнога штаба Великога Кнеза Г. Генерал Непокојичицки. У депеши овој, коју је гувернер Софијски Књазу Черкаском, а овај опет Великом Кнезу главнокомандујућем доставио, излаже се како је српска власт наредила те је Владика Пиротски свезан у Ниш одведен и у ладну собу једну затворен, где ће од глади и зиме морати и живот свој да сконча; даље, да је Командант војске у Пироту извео топове у намери да пуца на грађане Бугаре, који неће да потпишу адресу Књазу српском за сједињење са Србијом и т.д.

Ми изјавимо одма да је садржина депеше ове неистинита и да је измајсторисана у цели тој да се сад баш, када се о томе ради, да ли ће Пирот Србији или Бугарској да припадне, на опуномоћенике нарочито руске упливише, те да се поменута варош, коју је војска српска крвљу својом задобила, од Србије отргне и Бугарској даде. Од Г. генерала Игњатијева одемо одма Великом Кнезу да се на овакав поступак Кнеза Черкаског жалимо, но кад Великог Кнеза у свом обиталишту не нађемо, пријаимо се шефу Штаба Г. генералу Непокојичицком, који нам још једном поменуту депешу од речи до речи прочита, па и сам са своје стране изјави, како држи да у овом извешћу има много претераности.

Ми с наше стране изјависмо, као Г. генералу Игњатијеву, тако и генералу Непокојичицком да ћемо ствар ову Његовој Светлости представити и питати колико има у њој истине, па да ћемо им одговор Његове Светлости у своје време саопштити.

Опуномоћеници радили су посведневно и поваздан у стану генерала Игњатијева; у последње дане састајали су се и ноћу после вечере, јер је Г. генерал Игњатијев имао налог да са уговорањем тако похита како да се мир 19-ог фебруара, као на дан ослобођења христјана и ступања сад. цара Александра II на Владу, потписати може.

15-ог фебруара учествовао је у Конференцији и Мехмед Али-паша са још неким официрима свога штаба, који су на јужној и југозапад-ној граници нашој војевали.

Генерал Игњатијев каже нам како је Мехмед Алија потврдио да око Новог Пазара и Сјенице нема Срба, већ да у тима пределима живе Арнаути и Турци. Разуме се по себи да сам ја са свим противно тврдио.

Кад нам је Његово Превасходство изјавило да се Видин и Белградчик разрушити и Бугарској оставити морају, да ће по свој прилици Софија бити престоница будуће бугарске државе, па дакле на том крају не може бити говора о оној територији, коју ми тражимо, а тако што и на југу да нам се никако не може дати Призрен, Пећ и неке друге вароши и области, које војском заузеле нису, поглавито с тога – како Г. генерал рече – што тамо има много више арнаутског и турског елемента него српског; и кад нас је позвао да према тој изјави његовој наше захтевање удесимо и на карти обележимо, ми се решимо на минимум захтева Србије, а то да је граница иде: реком Дрином, како да Са-

кар и Мали Зворник Србији припадну, од Звезде планине Дрином до Вишеграда и утока Лима у Дрину, затим Лимом до Градца близу Плавог језера, па оданде венцем Паклене планине, Мокре Горе, вододелником Ибра и Белог Дрима преко Дренице, потом рибарском, црнољевском планином, Коџа-Балканом, Шар-планином преко Лепенца реке испод Качаничког теснаца код Неки стана (!), па Карадагом до Мирошевца; одатле вододелником Моравице и Големе реке, на Рујан, Св. Илију, Кључ, Бабину гору, Црни Врх, Власину, Огорелицу, Костурницу и Грлош планину, Дивљанском и Луковичком реком, на Цариборд, Басару планину преко Темске (Големе) реке и Старом планином на теснац Св. Николе.

При предавању овога, на карти аустр. генералштаба обележеног захтева нашег, изјависмо Његовом Превасходству Г. генералу Игњатијеву да ми на у длаку од овог попустити неможемо, а у исто време изјавимо му како се надамо да ће он, као осведочени пријатељ Његове Светлости Господара и Књаза Милана и народа српског радити да жеље и Светлог господара и целог народа српског испуњене буду.

Кад смо 17-ог фебруара код Његовог Превасходства Г. генерала Игњатијева били, каза нам како је Сафет-паша говорио неке речи у Конференцији приликом расправљања српског питања, против нашег агента у Цариграду, циљајући на то да, ако не руску владу, а оно бар Г. генерала Игњатијева мање расположеним учини да се за српску ствар заузима.

Мир буде закључен од опуномоћеника обојих сила 19-ог фебруара у 6 часова по подне после дугог устезања турских опуномоћеника.

Сутра дан после закљученог мира, саопшти нам Г. генерал Игњатијев оно што се Србије тиче, а после тога, у одовереној копији текст уговора односно Србије а и карту на којој је територија обиљежена, која се Србији уступа што и једно и друго у прилогу под ÷ и ÷ част имам поднети Вам Господине Министре на надлежну употребу.

Примите, Господине Министре, и овом приликом уверење мога одличног поштовања.

10. Марта 1878. год.
у Београду

М. Лешјанин,
с.р. Генерал

Пов. N° 215
P/1-1878.

Министру иностраних дела Госп. Јовану Ристићу 19".¹⁹

¹⁹ Сви топоними наведени у Лешјаниновом Извештају Ристићу могу се лепо пратити у савременој карти: Josef v. Scheda, *General-Karte der Balkan-Halbinsel. Neueste politische Eintheilung. Verlag von Artaria u. Co. Wien*, 1897.

УЛОГА СРБИЈЕ У ОСЛОБОЂЕЊУ КРАЈЕВА ЗАПАДНЕ БУГАРСКЕ ОД ТУРСКЕ ВЛАСТИ И СРПСКА УПРАВА У ТЗВ. КУЛСКОМ СРЕЗУ 1877–1879. ГОДИНЕ

Велика источна криза 1875–1878. године уласком Русије у рат са Турском, у пролеће 1877, ушла је у своју одлучну и решавајућу фазу. Руска Дунавска армија, како је познато, прешла је Дунав преко Румуније и започела са ослобађањем Бугарске. Као савезник Русије и Румунија се нашла у рату са Турском. Турци су дуго пружали жесток отпор на кланцу Шипка и око утврђеног логора на Плевни. У новембру 1877. изгледало је да ће се рат одужити знатно више но што се то у почетку мислило. За то време, током лета и јесени 1877. Србија је била изван рата: изгубивши рат у 1876. години који је сама са Црном Гором водила против Турске, она се нашла у тешком финансијском и економском положају због ратних пустошења неколико својих пограничних округа. Људски губици из овога рата били су такође приметни: само у војсци они су износили око 15.000 лица, што је одговарало формацијској јачини једног тадашњег српског војног корпуса. Па ипак, са великом пажњом у Србији је праћена ратна ситуација у Бугарској.

Застој руско-румунских операција око Плевне тражио је и друга војно-стратешка решења како би се рат што пре победосноно завршио. У новембру 1877. руска влада енергично покреће питање уласка Србије у рат уз обећање финансијске помоћи. Притисак на кнеза Милана врше и дипломати и војници. У Србију долази генерал Бобриков као опуномоћеник Команде руске армије у Бугарској.¹ Српској војсци одређује се правац наступања према Пироту и Софији како би се веће турске трупе везале према Србима, пресекле комуникације јужно од Балкана у реону Пирот-Берковица-Софија и како би се уопште ослабило лево крило турске балканске армије северно од Балканског венца. Средином новембра извршена је била мобилизација и

¹ Видети: Б. И. Бобриков, *У Србији, Из усвојена о рашу 1877–1878 год.* Београд, 1892.

концентрација српске војске у јачини од пет корпуса, од којих су два била распоређана у складу са руским захтевима за вођење операција у Бугарској.² Објава рата била је предвиђена за крај новембра. У међувремену 28. истог месеца пала је Плевна.

Србија је објавила рат Турској 1/13. децембра 1877. Њена војска прешла је турску границу на два фронта. На јужном код Ниша и Беле (Ак-) Паланке, и на источном преко Тимока и Старе планине. У оба правца наступања били су постигнути добри почетни успеси. На истоку већ 4. XII била је ослобођена Кула (Адлија) у Бугарској.³ Пред наступањем српске војске турска истурена одељења повукла су се у правцу Видина. Три дана касније Срби су јужније овладали и важним превојем Свети Никола на Старој планини.⁴ Тиме је била прекинута комуникација Пирота са Белоградчиком. Преко Чупрена Турци су се повукли у правцу утврђеног Белоградчика.⁵ Прешавши преко Тимока при његовом ушћу, било је освојено и Брегово. Тако се српска војска нашла, целом линијом, на територији Видинског санџака, односно на територији северозападне Бугарске.

Неколико дана после уласка у рат, 9. XII, српска Врховна команда већ је била у могућности да објави да: „тридесет и шест села из околине Адлије ...изјављује Његовој Светлости Српском књазу своју преданост, и нуде и чине нашој војсци све могуће услуге”.⁶ Ови почетни успеси, као и на Нишком фронту (Прокупље је било ослобођено још 6. XII) добили су признање и руске Врховне команде: 11. XII био је објављен телеграм великог кнеза Николаја из Боготе, у коме су Руси че-ститали српске победе и пожелели даље успехе Србима.⁷

За то време, идући са истока, из правца Рахова (Орјехова) румунска војска је 10/22. XII ослободила од Турака Арчар Паланку и упутила се према Видину.⁸ Гонећи Турке пред собом, и румунска и српска војска нашле су се близу једна другој, па се ускоро очекивало и њихово спајање на линији Видин-Белоградчик.

У оваквој ситуацији развоја савезничког руско-румунско-српског ратовања са Турском румунски кнез Карол упутио је 12. XII 1877. телеграм кнезу Милану са садржином: „Сазнавши са највећим задовољством, да је Војска Ваше Светлости заузела многе позиције високе стратешке важности на турској територији, ја сам наредио мојим трупама, које оперирају у правцу на Видин, да ступе у непосредну везу са трупама Ваше Светлости. Желим најискреније сваки успех операци-

² Нав. д., 38-53; 66-78.

³ *Раић Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78. године* (са две карте). Изд. Врховне команде Српске војске, Београд, 1879.

⁴ Нав. д., 7.

⁵ Нав. д., 426-427.

⁶ Нав. д., 47.

⁷ Нав. д., 8.

⁸ Страницы истории Румынской Армии. – Издательство Академии СР Румынии. Бухарест, 1975, 154.

јама Ваше Светлости, које ће знатно допринети успеху свете ствари за коју се боримо. Не престајем пратити сваки корак српске војске са најживљим интересовањем”.⁹ 16. XII српски кнез (који је био на фронту пред Нишом) одговорио је својим телеграмом: „Са великим задовољством сазнао сам из телеграма Ваше Светлости, да је наредила командантима својих трупа, које оперишу у правцу Видина, да ступе у везу са мојим трупама. Срећан сам што ће српска војска моћи да пружи братску руку храбрим војницима Ваше Светлости. Ја ћу још данас извести моје команданте о заповестима које је издала Ваша Светлост. У исто време благодарим... за жеље... за племенити нама заједнички циљ, који је храбра војска Ваше Светлости тако сјајно помогла. Кнез Милан од Србије”.¹⁰

Пред притиском српске војске са запада и румунске из правца истока ишчезавала је тако турска власт у Видинском санџаку, тј. у северозападним крајевима Бугарске.

Наступање српске и румунске војске у правцу Видина и Белоградчика имало је два циља. Први је био војно-стратешки, други политички. Први је требало да постигне ликвидацију јаког турског гарнизона (од неколико хиљада војника) у Видину. Други циљ и једне и друге војске је био да се постигне што веће територијално запоседање северозападних крајева Бугарске: и Срби и Румуни рачунали су на могућност за њихово запоседање.

У инструкцији коју је 16/28. XII добио од своје владе дипломатски агент румунске владе у Београду Ласкар Катарџи стајало је да је румунски кнез Карол желео да завршне операције против Видина и Белоградчика обави само румунска војска, тј. без учешћа српске војске. О томе је, дипломатским каналом, требало да се обавести српска влада да изда наређење командантима српске војске да се „ставе у везу” са румунским командантима: „Vous notifierez cependant au gouvernement serbe que par cette disposition nous n’entendons nullement cooperer avec l’armee serbe contre Widdin et Belgragik, ces deux places etant reservees a l’action exclusive de l’armee roumaine”¹¹. Било је јасно да је румунска влада желела да, независно од садејства са руском војском, на истоку или са српском на западу, постигне какав већи војнички резултат у борби са Турцима, дакле, у самосталним операцијама, освајањем тако крупне и значајне тврђаве као што је то био Видин, а у мањој мери и Белоградчик.

Катарџи је истога дана обавештавао Коглничана, министра иностраних послова, о својим оценама гледишта српске стране како за даље дејство Срба са Румунима у западној Бугарској „изолисана акција румунске војске противу Видина и Белоградчика чини, те се српска

⁹ Владан Ђорђевић, *Европа и Балкан*, књ. I. *Европа и Румунија*, Београд 1911, 370.

¹⁰ Нав. м. – Упоредити: N. Jorga, *Correspondence diplomatique roumaine, sous le roi Charles I-er (1866–1880)*, Paris 1923, 241–242. – N. Ciachir, *Unele materile inedite privind participarea Romaniei la razboiul din 1877–1878*. – Studii revista de istorie, t. 20, 3. Bucuresti 1967, 473–474.

¹¹ N. Jorga, нав. д., 241.

влада боји, да Румунија не тражи у томе правцу територијално проширење. Она се труди, да ми докаже незгоде, које би за Румунију могле потећи отуда, када би била у непосредном додиру са Србијом и Бугарском. Не би много времена прошло па би наступили сукоби, који би покварили вековну слогу међу нашим земљама”.¹² Когличану, добивши извештај, 19/31. X 1877, упутио је нови телеграм Ласкару, тражећи да овај учини све да се Срби убеди да Румуни немају освајачке тежње у овом делу Бугарске, већ да се радило више о једном морално-психолошком и морално-политичком моменту, о престижу – да се заузимањем Видина видно обележи завршетак операција румунске војске у овом великом рату са Турцима. То је имао да буде смисао румунског става који је требало објаснити српској влади. Ласкар је имао да саопшти Јовану Ристићу ово: „Ми полажемо на изолисану акцију наше (тј. румунске) војске противу та два места, јер имамо право да резервишемо себи част окупације Видина, јер овај је ево већ шест месеци главна мета свију наших војних операција, које су нас коштале великих жртава. Ова је тврђава већ прилично ослабљена нашим учестаним бомбардовањем из Калафата, па зато мислимо, да имамо право и да довршимо предузеће... – Што се тиче бојазни г. Ристићеве, да ми тражимо проширење наше територије у правцу Видина, кажите његовом Превасходству, да прекрајање европске карте неће зависити од малих држава...”¹³

Српска влада прихватила је румунску интерпретацију, и одустала од тога да српска војска наступи ближе Видину, остављајући да то учини само румунска војска. Катарци је већ 21. XII о томе извештавао Когличану, тј. да је Јован Ристић схватио „потпуну основаност изнесених побуда”.¹⁴ С друге стране, било је тачно и то да је на овакво становиште српске владе утицала и руска Врховна команда, у Бугарској која је некако у то време, тражила од српске Врховне команде да се све српске војне снаге повуку из Бугарске и упуте на јужни фронт српско-турског ратовања.¹⁵ Излазећи Румунима у сусрет, међутим, Срби су задржали – до даљег – у својим рукама сву територију коју је српска војска дотада ослободила (шездесет села са 7344 куће).¹⁶ Линија трупних положаја српске војске према Видину, у полукружном облику, протезала се од Флорентина на Дунаву преко Гнзова, Фундена и Бошњака, до Медошевца, Грамаде и Водне, па на неколико километара vis-a-vis Видбола. Белоградчик је имао такође полукружну опсадну линију српске војске, која је држала у својим рукама: Врбу, Калуђер, Дубраву,

¹² Владан Ђорђевић, нав. д., 370. – N. Jorga, нав. д., 259.

¹³ Владан Ђорђевић, нав. д., 371. – N. Jorga, нав. д., 250–251.

¹⁴ Владан Ђорђевић, нав. м.

¹⁵ Ђ. И. Бобриков, нав. д., 107 у нан. (Депеша руског Главног стана, од 14. децембра 1877); 134.

¹⁶ Видети: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*. Лесковац, 1975, 281–283.

Праужду, Чифлик, Боровац, и даље на југу Чупрен. Последњи већи сукоб са Турцима Срби су имали 27. XII/8. I код села Калуђера, у коме су Турци били разбијени и натерани на бекство.¹⁷

Овај српски успех омогућио је румунском генералу Харламбију да 29. XII/10. I избије на друм Видин-Белоградчик Софија.¹⁸ Затим, 30. XII румунска војска је под борбом заузела Назир Махалу (три часа јужно од Видина) и тиме цернирала Видин.¹⁹ Румунска војска је потом започела са широм опсадом Видина, ухвативши тако везу са српском војском на подручју села које смо именовали. Она је, тако узела на себе задатак да примора Турке у тврђави на предају, али је наишла на снажан отпор. Тек после жестоког окршаја код села Смрдан 12–24. I 1878. румунска војска је успела да Турке сатера у видинску тврђаву.

Тесна опсада видинске тврђаве, међутим, продужила се и даље пошто су Турци одбијали предају. Дан раније Румуни су успели да прекину све комуникације Белоградчика и да 11–23. I 1878. потпуно опколе његову тврђаву. Примирје од 23. I/4. II 1878. прекинуло је и војне операције под Видином и Белоградчиком. Њих ће посести румунска војска²⁰ тек 13/25. II сходно условима примирја и остаће у њима током више недеља (до априла 1878).

Други циљ ратовања имао је, донекле, и политички карактер. Док је још трајао савезнички рат са Турском, до закључења примирја у Једрену, и румунска и српска влада сматрале су да ће у Видинском санцаку моћи да остваре извесне територијалне добити. Оне су то мотивисале присуством румунског (влашког), односно српског становништва у неким од тамошњих крајева.²¹ Не улазећи, овом приликом, детаљније у разлоге за постављање и остварење оваквих претензија, истичемо да опште политичко-дипломатске околности нису ишле на руку ни румунској ни српској влади. Аустро-Угарска је, још 27. јануара (8. фебруара), према извештају румунског дипломатског агента у Бечу, категорички одбила могућност за анексијом видинског подручја Румунији.²² Руска влада је то учинила и према румунској и према српској влади. Прелиминари Санстефанског уговора су то јасно потврдили. Румунска влада, потом, обратила је главну пажњу регулисању територијалних питања у области доњег Дунава. Српска влада, међутим, увевши српску цивилну управу у ослобођеним крајевима источно од Тимока и Старе планине још крајем децембра 1877. године – где је био основан тзв. Кулски округ (са око 35.000 душа) – одбијала је да повуче српску

¹⁷ *Рат Србије са Турском*, 96.

¹⁸ *Istoria României*, IV. Bucuresti 1964, 632.

¹⁹ Владан Ђорђевић, нав. д., 376.

²⁰ *Istoria României*, 633.

²¹ Видети: Јов. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, II. Београд 1898, 111–114. – Драгољуб Јовановић, *Црна Река*, Гласник Српског ученог друштва, 54. Београд, 1883, 256.

²² Владан Ђорђевић, нав. д., 385. – N. Jorga, нав. д., 256.

војску надајући се ревизији своје источне границе.²³ Берлински конгрес у лето 1878. године, са своје стране, одредио је стару српско-Турску границу и као нову државну границу између Србије и Бугарске на подручју бившег Видинског санџака. Међутим, Срби су испразнили ослобођене крајеве тек у мају 1879. године. Знатно пре тога то су учили и Румуни повукавши своју војску преко Дунава. Тиме је коначно било завршено и присуство Срба и Румуна у највећем делу некадашњег Видинског санџака.

II

Политичке претензије Србије према бившим турским територијама српска влада званично је изнела тек на седници Министарског савета од 3/15. јануара 1878. Како је познато, то су биле територије назначене као Стара Србија, тј. тадашњи Косовски вилајет „са додатком Видина”.²⁴ У односу на источне границе, прецизније изнето, то је био северозападни део Бугарске, бивши Видински санџак „са обухваћањем од кланца Глинског на Лом Паланку”,²⁵ како је стајало у карти коју је пуковник Катарци био понео у Сан-Стефано за главнокомандујућег руске војске великог кнеза Николаја Николајевића. Белоградчик, Кула, Видин и Лом Паланка била су четири варошка центра који су се захтевали као проширење Србије на њеним источним границама.²⁶

Истицањем овог политичко-територијалног захтева, истовремено, српска влада одредила је и свој политичко-дипломатски однос према руској и румунској влади које нису могле остати равнодушне за будуће границе између Србије, Румуније и новопроектване бугарске државе – како је то, унеколико, већ произлазило из услова примирја закљученог у Једрену 19/31. јануара 1878. По овим прелиминарима предвиђало се – иако још формално није било речи о Бугарској као државно-политичкој територији – у члану 3, то да Турци евакуишу Видин и да напусте Белоградчик, с тим да евакуацију своје посаде одавде изведу преко теснаца Светог Николе, Ак-Паланке (Беле Паланке) и Ниша у правцу Приштине и Скопља,²⁷ дакле преко земљишта које је било ослобођено од српске војске током децембра и јануара 1877/78. године.

У новој ситуацији коју је Турска признала као губитак своје власти и у северозападној Бугарској, српска влада није се могла задово-

²³ Видети карту ослобођених села у кулском округу: *Рајш Србије са Турском* (на крају књиге). – Упоредити: Видосава Николић-Стојанчевић, нав. д., 166.

²⁴ *Зайиси Јеврема Грујића, III (Друга влада Обреновића и њурски рајнови)*. Београд, 1923, 313. – *Зайисници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, Београд, 1952, 338.

²⁵ *Зайиси Јеврема Грујића*, 315.

²⁶ Нав. м. – Видети: Архив Историјског института, Београд, Инв. бр. 19/5. Сигн. XIX/271.

²⁷ *Рајш Србије са Турском*, 188, 189.

љити да се после Турака у Видину нађу само Румуни, односно румунска војска. Већ на састанку Министарског савета од 23/31. јануара 1878. године кнез Милан је: „... тражио, да се Видин не преда самим Румунима, но или и нама и њима, или, пошто би се заједно завадили, ако се не може предати Србима, да се преда Русима...”²⁸ То стога, што је румунска војска – тада – била чврсто блокирала видинску тврђаву после битке код Смордана (12–24. I 1878), премда су ту позицију Румунима биле олакшале српске трупе које су се, још, око средине децембра 1877. године, налазиле на линији спољне одбране Видина. Тако, „предстражна линија српске војске у време наступившег примирја, почев од Дунава па према југу, ипла је испред насеља: Флорентин, Гнзово, Теановци, Делена, Фундени, Рабово, Бошњак, Д. Турчин, караула на Липаку, Чучил, Медошевац, Грамада, Водањ, Влчак, Макреш, Кладеруб, Врба, Сливовник, Дубрава, Праужда, Чифлук, Михала Врбовац и Боровица код Белоградчика.”²⁹

Држећи у својим рукама тесну блокаду Видина, Румуни су страховали да ће Срби настојати да узму тврђаву Белоградчика коју су стварно држали под својом опсадом, у ствари имајући већу контролу над њеним прилазима него румунска војска са њене североисточне стране! О томе је 3/15. фебруара 1878. Коглничану, преко Ласкара, тражио обавештење од Ј. Ристића.³⁰ Међутим, 16. II Ласкар је обавештавао свог ресорног министра да Срби нису имали намере да (даље) – оперишу против белоградичке тврђаве, и да је у томе смислу чак, уз посредништво једног руског официра, између Срба и Турака била утврђена демаркациона линија око Белоградчика. Али већ 19. II/3. III 1878. године био је потписан Санстефански мировни уговор који је предвиђао стварање бугарске државе која би се са Србијом граничила на старој српско-турској граници на Тимоку и Старој Планини. Као што је већ споменуто, у међувремену, са руском сагласношћу, Турци су имали препустити Видин и Белоградчик румунској војсци! Тако, у телеграму још од 19/31. јануара кнез Николај Николајевић био је јавио кнезу Каролу следеће: „Честитам ти срећан свршетак рата. Порта је примила основе за мир... Молим те услед тога, да прекинеш даље ратне операције и да се спремиш да твојим трупама поседнеш Видин и Белоградчик, који између осталог имају да нам се предаду”.³¹

Чим је српска влада сазнала за Санстефански мировни уговор, 23. II/7. III била је донета – поред осталог – и одлука „да се ни једно место ни на источној ни на јужној страни које српска војска држи, или је под српску управу већ узето, и ако се налази изван уговорне границе српске, не напушта док се год мешовитом комисијом не обележи нова

²⁸ *Записи Јеврема Грујића*, 317, Архив Историјског института, Београд. Инв. бр. XIX/5, Сигн. XIX/324.

²⁹ *Рат Србије са Турском*, 192.

³⁰ N. Jorga, нав. д., 262.

³¹ Нав. д., 266.

граница, и док Турци не предаду места која припадају у нашу нову границу”.³² У том правцу била је развијена дипломатска активност и код Руса и у Бечу да се признају, ако не у целини а оно бар донекле, српске претензије на делове Видинског санџака. У међувремену биле су скупљане петиције и изјаве народа тих крајева о подаништву Србији и лојалности српској влади односно цивилној управи српској, не само из крајева тзв. кулске (територијално–административне) управе већ и из крајева даље на истоку! И на седници Министарског савета од 7/19. марта било је потврђено раније решење: „да се у смотрењу држања заузете границе остане још при решењу од 23. фебруара о.г., а међутим ће се гледати шта се и како се може учинити да уговорна граница остане сад поседнута”.³³ У том смислу изводила се организација српске цивилне управе тзв. Кулског среза који је – као што је већ наведено – бројао 57 општина са 60 села.³⁴ Срби су се, у овоме, ослањали делом на просрпска расположења већег дела тамошњег становништва, делом у ревизију територијалног пространства новостворене Бугарске, о чему се већ увелико говорило у европским дипломатским и политичким круговима. У току пролећа 1878, паралелно са оваквом српском акцијом у запоседнутим крајевима западне Бугарске, изводила се и почетна организација бугарске администрације на територијама које су биле под заштитом привремене руске управе у Бугарској.³⁵

Због оваквог стања дошло је до разилажења, а затим и до местичног сукобљавања између представника српске и представника руске управе око јурисдикције о спорним крајевима на простору: Белоградчик–Кула–Видин. Било је карактеристично да је, после одласка румунске војске из Видина и Белоградчика, српска влада покушавала – како изгледа – да уз помоћ Аустро–Угарске доведе до промена у постојећем стању – у своју корист. Када се нова дипломатско–политичка оријентација око територијалног наслеђа европске Турске пренела у Берлин – у очекивању рада Конгреса – Јован Ристић је и официјелно за то затражио подршку Андрашија. Маја 27. 1878. године он је извештавао Јеврема Грујића како: „На питање моје, какве су његове (тј. Андрашијеве) намере о Видину, одговори, да ми их не може казати, јер је још нерашчишћена тачка. Саслушао је наше жеље односне на кулски крај, али се није изразио”.³⁶

Упорно инсистирање српске владе да, бар, задржи оно што је српска војска била посела и ослободила у рату, базирало се на тврдњи о

³² Архив Историјског института, Београд. Инв. бр. XIX/5, Сигн. XIX/307 (од 20. I 1878. г.). – *Зайиси Јеврема Грујића*, 318–319.

³³ Нав. д., 319.

³⁴ *Зайисници седница Министарског савета Србије*, 336 (На седници од 23. XII 1877. било је образовано пет срезова, међу њима и Кулски). – *Зайиси Јеврема Грујића*, 321 (по њему, тада, било је 59 села са 6.534 дома).

³⁵ Видети: Горан Д. Тодоров, *Временној руској управи в България през 1877–1879*, София, 1958.

³⁶ Јован Ристић, нав. д., II, 170. – *Зайиси Јеврема Грујића*, 325.

српском народном (етничком) карактеру становништва тога предела. Она се позивала на писану изјаву лојалности представника двадесет и седам кулских општина још из првих дана ослобођења, тј. децембра 1877. године. Такође и на информације једног белоградичког свештеника који је између 1860. и 1877. године био емигрант у Србији, и који је уверавао српску владу да је народ Белоградичке казе „придобијен за Србију”. Он је то тумачио жељом народа да живи под српском влашћу због (великих) слобода које су прижељкивали и становници Загорја. Наводно, сем касабе Белоградчика, још четрдесет и четири села била су спремна да се прикључе Србији (од којих су четрнаест већ била у саставу Кулске управе).³⁷ Руско-бугарски представници, напротив, порицали су српски карактер насеља која су била под српском управом. Шта је била истина у овом питању, данас је тешко утврдити. Николај Дурнаво, који је у то време био члан Московског славјанског комитета па (по свој прилици) имао прворазредна обавештења и о зони коју су држали Срби, тврдио је да је, уопште, у западним крајевима Бугарске, у Видинском и Софијском санџаку, било између двеста и триста хиљада душа који су се сматрали Србима! Но, за насеља, у Кулској управној области, он је наводио ове податке: да је становништво 24 села било са влашким, 21 село са српским, 13 са мешовитим српско-бугарским житељством и само 8 са бугарским становницима!³⁸

Независно од овог питања, са руске стране инсистирало се на политичкој проблематици присуства српских власти у ослобођеним пограничним крајевима западне Бугарске, тражећи да се Срби повуку на стару српско-турску границу. Руски видински гувернер, Тухолски,³⁹ уводећи бугарску цивилну управу на свом подручју, послао је мање јединице руске војске да преко српске запоседнуте територије оду у Белоградчик, који су – по изласку турске војске – били запосели Румуни али који су се одавде били брзо повукли отишавши (као и из Видина) у Румунију. Руси су се, у пролазу, краће време задржали и у Кули – центру српске управе у ослобођеним крајевима западне Бугарске.

³⁷ Архив Историјског института, Београд, Инв. бр. 19/127, Сигн. XIX/1. Предео Загорја у Бугарској, исто као и предео Знепоља и Крајишта, слабо је био познат не само по прошлости и етнографији већ и по географским знањима. Овај иначе релативно густо насељени крај, за који су везане многе буне сељака током IX века, од интереса ће бити, с обзиром и на поменуће извештаје попа Петка Вељковића, навести имена ових белоградичких села која су хтела да се прикључе Србији. То су: Праужда, Салаш, Стаћевци, Врбава, Чупрења, Трговиште, Рапљина, Горњи Лом, Долњи Лом, Протопопинци, Средогрив, Џурич, Белотинци, Плашивац, Црно Поље, Дражинци, Ружинци, Врбовац, Орешац, Медовница, Мемедовци, Корбинци, Водњанци, Дуго Поље, Костичевци, Скомлеп, Бела, Острокапци, Кладоруп, Рабиша, Толовица, Влаонич, Рејановци, Ошања, Струин Дол, Вештица, Врба, Калуђер, Крилотица, Дубрава, Чивлак, Пролазница, Боровица (називи имена су наведени према документу).

³⁸ Н. Д., *Државе и народи Балканскога полуострва, њихова прошлост, садашњост и будућност* ... Београд 1891, 96.

³⁹ Тухолски је био у звању Статског саветника. Видети: *Освобождение Болгарии оти турецкого ига. Документы в трех томах*, 2. Москва, 1964, 558.

У току марта и априла 1878. године сукоб између српских власти и гувернера Тухолског у Видину био се знатно заострио. Њега је подржавао, и новопостављени руски командант Белоградчика мајор Дими-трије Караџић. Три акта Начелника штаба Српске врховне команде генерала Косте Протића, од 27. и 30. марта и од 6. априла 1878 (по старом календару), ту ситуацију приказали су као доста заострену међу дојучерашњим савезницима.⁴⁰ Мајор Караџић, о коме је овде била реч, био је син Вука Караџића! Упркос овом притиску српска влада држала се става да се ослобођено земљиште не напушта све до коначног решења новог мировног уговора који се очекивао у Берлину.⁴¹ У том смислу она је и издавала инструкције окружним властима за Кулску управу, образлажући то предузетим корацима код руске владе у Петрограду, и већ постигнутим споразумима о томе. Тако је Јован Ристић 6. априла 1878. обавештавао генерала Косту Протића у Нишу како: „на кораке, које сам чинио у Петрограду, имам одговор, да руска влада дели потпуно моје мишљење, да треба за сад оставити *status quo militaire*. Обећано је телеграфисати губернатору софијском, потражити обавештења а после наредити шта треба. Држим да би било корисно известити губернаторе у Видину и Софији о гледишту руске владе. Лешјанин данас полази овамо”.⁴²

Тако се конфликт утишао, али у ишчекивању дефинитивног решења искрслог проблема. Тек су одлуке Берлинског конгреса донеле дефинитивну одлуку: Кулски крај припао је Бугарској и српска управа имала се отуда повући иза линије старе српско-турске границе

⁴⁰ Први документ гласи: „У Кулу дошао један руски официр са једном четом пешака, – иде као посада у Белграчик. Каже: у Видин дошла три руска батаљона од којих ће још (...) чета доћи у Белграчик. Говори се да ће у Кулу доћи руске чете као посада. Ако дођу како ћемо се владати, оћемо ли им уступити место и повући се натраг? Молим покорно да ово изволите саопштити и Његовој Светлости Господару Књазу”. – Начелник Штаба Врхов. Команде Генер. Протић. (No 1001, од 27. III 1878. из Ниша, Министру Спољних послова у Београд). Архив Историјског института, Београд. Инв. бр. 19/378, Сигн. XIX/5.

Други документ гласи: „Командант Зајечарске војске, г. потпуковник Катић јавља ми вече-рас, да је добио данас писмо од губернатора Видинског г. Тухолског, у коме му овај јавља, да ће по IV-том члану уговора скоро послати капетана Рутинацког са војском у Кулу да уведе цивилну администрацију, – па иште инструкције. – Упутио сам га да му одговори: да је у пределу, који држи заузет српска војска, заведена српска администрација и да он, без налога од своје владе, не може одобрити, да се заводи и друга страна администрација, нити да те пределе страна војска поседне, и да га умоли да не шаље војску, док претходно не учини, да се руска влада претходно споразуме о овоме са српском владом. – Ако би требало друго упутство, молим кажите ми га.” – Начелник Штаба Врх. Команде, Генерал К.С. Протић (No 1021, од 30. III 1878, из Ниша, Министру Спољних послова у Београд). – Архив Историјског института, Београд, Инв. бр. 19/380, Сигн. XIX/5.

Трећи документ гласи: „Командант Куле јавља ми да је г. Мајор Караџић, командант Белоградчика јавио му да ће послати по 4. војника у свако село које је српском војском заузето да као контрола тамо се бави и брани да наши војници неби од сељака правили изнуде а власт наша да не би купила данак. – Одговорено му је да се ово прима и послат протест против овога г. Тухолском гувернеру Видинском под којим он стоји.” – Начелник Штаба Врх. Ком. Генерал К. С. Протић, О No 1757, – No 165, од 6. априла 1878, из Ниша, Министру Спољних послова у Београд. – Архив Историјског института, Београд, Инв. бр. 19/395, Сигн. XIX/5.

⁴¹ *Зайисници седница Минисшарског савеша Србије*, 344 (седница од 23. II 78).

⁴² Архив Историјског института, Београд. Инв. бр. 19/398, Сигн. XIX/5.

на Тимоку и Старој Планини. Но Срби су се повукли из ослобођених крајева западне Бугарске тек у мају 1879. године,⁴³ тежећи да у међувремену реше питање двовласничких имања и мањих исправа нове српско-бугарске границе. Тако се завршило једно и по годишње присуство српске војске и српске цивилне управе у ослобођеним крајевима тзв. Кулске управе и у крајевима западне Бугарске.⁴⁴

Удео румунске и српске војске у ослобођењу крајева северозападне Бугарске био је са успехом завршен. Српска и румунска војска – свака на свом сектору операција – војнички су тукле турску војску. Прва код Куле и Белоградчика, друга код Арчар Паланке и Смордана. Тиме су војнички допринеле ликвидацији турске политичке власти, нарочито у пределу Белоградчик-Видин-Лом Паланка, и олакшали продор руске војске у правцу Софије. Историјски гледано, војне операције Срба и Румуна имале су двоструки значај: (1) што су обе војске дунавских држава, Румуније и Србије, знатно допринеле великом успеху руске балканске армије, тј. завршним операцијама њеног десног крила сјајним ангажовањем румунске војске код Плевне и Орехова, српске код Белоградчика и Пирота.⁴⁵ Смисао девизе (пароле) рата о ослобођењу хришћана на истоку од стране савезничких војски Русије, Румуније, Србије и Црне Горе тиме је, у односу на Турску, добио своју пуну реализацију. (2) У ослобођењу Бугарске 1877/78. године од стране руске војске удео румунске и српске војске није био незнатан.

⁴³ Горан Д. Тодоров, нав. д., 432.

⁴⁴ Већи број аката из кореспонденције администрације Кулске управе са Алимпијем Васиљевићем, делегатом Владе при Врховној команди, објавила је др Видосава Николић-Стојанчевић, нав. д., 281–295.

⁴⁵ Ђ. И. Бобриков, нав. д., 113.

„КОЦОБАША” ТРНСКЕ КАЗЕ АРАНЂЕЛ СТАНОЈЕВИЋ И СРПСКО-БУГАРСКИ СПОР ОКО ТРНА И ЗНЕПОЉА 1878–1879. ГОДИНЕ

I

У Другом рату са Турском¹ 1877/78, после Пирота, српска војска ослободила је (20. XII/1. I 1878) и Трн, центар знепољске нахије односно казе Трнске. После тога, идући за Турцима, Срби су ослободили и Брезник (нахијски центар за Граово) и Радомир (средиште за предео Мраку), ухвативши везу са Русима, који су од Софије ишли ка Ћустендилу и Цумаји.² Склапањем прелиминарног мировног уговора у Једрену, 19/31. I 1878. ратне операције биле су завршене и једна руско-турска односно српско-турска комисија имала је да, до потписивања пуноважног мира, одреди демаркациону линију и разграничи савезничке војске од турске војске. Србији је тада припало у део да поседне јужне територијалне границе Софијског и Нишког санџака на простору од реке Струме (узводно Цумаје), преко Осогова, Рујена, Карадага (Скопска Црна Гора), Голака и Копаоника до старе тромеђе Нишког, Приштинског и Новопазарског санџака.³ Склапањем Санстефанског мира 19. II/3. III 1878. и одређивањем нових будућих политичких граница на Балканском полуострву била је пројектована и бугарска држава, чије су западне границе, према Србији – како је познато – требало да буду на линији источно од Беле Паланке, на ушћу Власине, Моравом до Грделице, и даље према југозападу. По овом про-

¹ Основно дело је *Рајс Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*. Са две карте. Издање Српске врховне команде. Београд, 1879.

² Видети: Владимир Стојанчевић, *Велика Источна криза. Други српско-турски рајс и ослобођење Јужне Србије 1877/78. године*. – Архив за ИЗКС, 4–5. Београд, 1977, 3–13. – Исти рад на бугарском језику: Владимир Стојанчевич, *Голямата Источна криза, Втората сръбско-турска война и освобождението на Южна Сърбия, 1877/78. година*. – Мост, 50, Ниш, 1978, 38–48. *Рајс Србије са Турском*, 101; 193; 429. – Архив Историјског института, Београд. Фонд Јована Ристића. Инв. бр. 22/386. Сигнатура XXIII/3.

³ *Рајс Србије са Турском*, 187–190.

јекту руске дипломатије српске власти имале су се повући из ослобођених крајева у Видинском и Софијском санџаку и готово са половине територије Нишког санџака, и то у року од две недеље. Влада Србије одбила је, међутим, да изврши евакуацију ослобођених територија на истоку због неизвесности политичке ситуације у рејону Новог Пазара, тј. одбијање Порте да преда градове и срезове – казе Нови Пазар, Митровицу и Вучитрн, затим и због аустроугарских сметњи и њених претензија на Новопазарски санџак. Одбијање европске дипломатије да прихвати Санстефански уговор, као супротан духу споразума сигнатарних сила на Париском конгресу 1856, олакшало је српској влади ситуацију да затражи од руске владе ревизију Санстефанског уговора у погледу њених, већ ослобођених и са руско-бугарске стране оспораваних југоисточних граница.⁴

Нашавши се у веома неповољном међународном положају, руска влада, предузимајући кораке да се дипломатски споразуме најпре са Великом Британијом и Аустро-Угарском, у очекивању да се сазове међународни конгрес да решава о даљој судбини турских територија на Балканском полуострву, прихватила је предлоге српске владе да се – до дефинитивног мировног уговора – српска управа задржи у крајевима које је српска војска ослободила и запосела после истеривања Турака, тј., на принципу *status quo militaire*.⁵ Једна врста конвенције између српске и руске владе, односно споразума између команданта руске војске у Бугарској генерала Тотлебена и Српске врховне команде, односно генерала Косте Протића, са мањим ректификацијама фактичког положаја на терену, разграничила је сферу руске војнополитичке администрације у Бугарској од српске управе, којој се признавало да и даље организује своју администрацију у брезничкој и трнској кази, као и тзв. кулском срезу бившег Видинског санџака.⁶ Тиме је, како се чини, на посредан начин Србији било признато да почне с уређењем цивилне управе у поседнутим крајевима, исто као и у осталим деловима Нишког санџака – у врањској и пиротској кази. Делимитација између руско-бугарске сфере администрирања, с једне стране, и српске, с друге стране, била је тиме јасно одређена. А ово је, пак, значило, у неку руку, и занемаривање важности да се у овим крајевима тј. врањској, пиротској, кулској, брезничкој и трнској кази уведе бугарска цивилна управа, коју су Руси иначе убрзано уводили у бугарским крајевима, које је ослободила и запосела руска војска. Самим тим као да су, практично, пале у воду важности и односне одредбе Санстефанског уговора о

⁴ Најбоље дело о овоме периоду дао је Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност. Други рат*. Београд, 1898. – Део службене преписке о раду српске владе видети у књизи: *Записи Јеврема Грујића, III (Друга влада Обреновића и турски ратови)*. Београд, 1923 – Никола Шкерковић *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*. Београд, 1952.

⁵ Архив Историјског института, Београд. Фонд Јована Ристића. Инв. бр. 22/800, Сигнатура XXII/3. М. Протић из Петрограда Јовану Ристићу, од 5/17. IV 1878.

⁶ Део објављених аката код Видосаве Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предео Србије 1877–1878. године*. Лесковац, 1975.

српско-бугарској делимитацији, уговора који је осим суспензије у међународним оквирима добио и видан карактер захтева за ревизијом и српско-бугарских граница. У суштини, у билатералним српско-руским односима, то је значило, до лета 1878, да је српска влада на ослобођеним територијама имала иста права око уређења нових прилика и народног живота, као и своје мирнодопске администрације,⁷ које су имали и Руси када су приступили организацији бугарске власти у територијама, које су биле у поседу руске ослободилачке војске на истоку од демаркационе линије, за коју су се, по неизвршењу прелиминарног Санстефанског уговора, сложиле и руска и српска влада. Тако је, већ у марту 1878, не само по праву ратног завојевања – запоседања (у овом случају опслобођења) већ и правно, споразумом двеју влада (руске, која је била заступник и штићеник бугарских интереса, и српске владе која се ослањала и на локална народска расположења) почела да функционише српска цивилна управа и у кулској, брезничкој и трнској кази.⁸ Ово ново стање у српско-руским, односно у српско-бугарским односима, потрајало је све до Берлинског конгреса, који је, замењујући Санстефански мировни уговор, међународно санкционисао нови политички и територијални ред на Балканском полуострву и у односу на отргнуте бивше турске државне територије.

II

Док је трајала турска управа у крајевима који су ослобођени у рату 1877/78, трнска каза – према турској административној подели – припадала је Нишком санџаку (а брезничка Софијском). Као признати народни представник пред турском влашћу коџобаша трнске казе, односно Знепоља, био је Аранђел Станојевић, иначе један од најпознатијих и најугледнијих људи на простору од Ниша до Софије и од Пирота од Ђустендила, а истовремено, као трговац стоком, и једна од најбогатијих личности у народу овога краја.⁹ Таквог га је затекао и рат Србије са Турском 1877/78, у коме се он истакао и као организатор народног устанка у Знепољу. Родом је био из Клисуре, висинског насеља на међи Знепоља према Власини. Српско-турски рат га је затекао у 47. години живота. Аранђел Станојевић, као коџобаша Знепоља, био је уважаван

⁷ Већ 3/15. јануара 1878. док су још трајале војне операције, српска влада је објавила Закон о уређењу ослобођених предела и увођењу цивилне управе у крајевима које је ослободила српска војска. – Упоредити и *Календар са шемајџизмом Кнажевства Србије за годину 1879*. Београд, 1878 (1879), 63–64 (пиротски округ, обухватао је тада и брезнички и трнски срез).

⁸ Владимир Стојанчевић, *Улога Србије у ослобођењу крајева западне Бугарске од турске власти и српска управа у њих. Кулском срезу 1877–1879*. – „Историјски часопис”, XXIV. Београд 1977. – О брезничком и трнском срезу за време српске управе, видети код Мите Ракића, *Из Нове Србије*, XIV, Граово. – Отаџбина, књ. VI, св. 21. Београд, 1880, 118–120; XV, Знепоље. Отаџбина књ. VI, св. 22. Београд, 1881, 270–284; XVI. Знепоље (наставак). Отаџбина, књ. VI, св. 23. Београд, 1881, 420–430.

⁹ Кратку биографску скицу о Аранђелу Станојевићу видети у књизи: Воја Стојановић–Боке, *Заслужни синови, Биографије заслужних људи са територије Источне Србије и Поморавља*, I. Београд (1940) 1941, 15–17.

и од турских власти (знао је осим српског још и турски, грчки и француски језик),¹⁰ иако су Турци стално сумњали у његову лојалност, а нарочито чувени Бели Мемед, полицијски инспектор Нишког санџака за нишку,¹¹ лесковачку, пиротску и трнску казу, који је и иначе био познат као велики политички противник Србије и национално-политичких тежњи српског народа у Турској. Аранђел Станојевић био је од 1874. године члан Комитета српске заграничне националноослободилачке тајне организације, са седиштем у Нишу, која је на истоку Нишког санџака обухватала и Знепоље као и брезничку казу Софијског санџака.¹² У томе смислу он је – у духу кнез-Михаиловог програма, који је наставило и Намесништво – чинио припреме у народу свога подручја за дизање великог устанка када Србија уђе у рат са Турском, и одржавао је чврсте везе са српском владом, уживајући велико поверење кнеза Михаила, и намесника, посебно Јована Ристића. Пред почетак Другог рата Србије са Турском, свакако по његовој директиви, у Србију је прешло више стотина Трнчана, Клисуреца и других Знепољаца, где су као добровољци били окупљени у чети Симе Соколова, или су били преузети у формацијске одреде српске војске. Када је рат избио, они су учествовали у борбама на српско-турској граници и при ослобођењу Пирота, одакле су затим прешли у Знепоље и, предвођени Аранђелом Станојевићем, учествовали су у истеривању Турака из знепољских села, деловали у позадини турске војске, држали фронт на Власини и према Ђустендилу, док није наишла српска војска, наступајући од Пирота у правцу Трна, затим и Брезника и Радомира.¹³ Тада се Аранђел Станојевић нарочито истакао у захтеву да му се из Србије дотури 30.000 пушака, за толико добровољаца-устаника у трнској, брез-

¹⁰ Врло интересанте податке о Аранђелу Станојевићу и његовом животу и раду у Трну и Знепољу видети у записима рукописа: *Мемоари и архива Фошија Станојевића дипломатског и конзуларног чиновника*. – Рукопис у поседу поч. санитетског генерала у пенз. др Владимира Станојевића, унука Аранђела Станојевића, стр. 1–5. – Аранђел Станојевић рођен је у Клисурси код Трна, 15. септембра 1830, у чувеној породици марвених трговаца и народних представника знепољске казе. Био је унук познатог Хајдук-Апостола, учесник у Првом српском устанку и побратима хајдук-Вељка.

¹¹ Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и његове реформе (1852–1862)*. – „Браство”, XV. Београд, 1921, 169. (По савременим сведочењима Аранђел Станојевић био је неколико пута затворен од турске власти. „Године 1862. нишки мутесариф Мидхат паша упутио је у трнски крај, у Клисуре и друга места Белога Мемеда и овај је дотерао у Ниш 12 првака хришћана из овог краја. Међу њима био је и архимандрит Мисаило. Они су били окривљени за велеиздају. Велеиздаја се састојала у томе што су „били у везама са српском владом и што су радили да се и њихов крај споји са Србијом”. Аранђел се и овог пута спасао и отишао у Цариград и с помоћу патријарха Јоакима ослободио и ону једанаесторицу „Софијски валија Махзар паша и нишки мутесариф Риза паша, поново су, за време устанка у Херцеговини, затворили Аранђела Станојевића и старали се да утврде да је стајао у вези са српском владом. У друштву са пиротским мутесарифом Јорданча-пашом Аранђел Станојевић је, 1877. и 1878. велике услуге учинио српској војсци и српској ствари”).

¹² Видети: Живан Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, у књизи: *Србија у ратновима. Сећања*. – Изд. СКЗ. Београд, 1958 (прво издање је из 1882. год.) – Тодор Станковић, *Учеће Ниш-лија у ослободилачком рату 1876–1877*. – *Споменица шесдесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937*. Ниш, 1937, 15.

¹³ Владимир Стојанчевић, *Народни јокреј за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турског рата 1877–1878. године*. – Лесковачки зборник, IX. Лесковац 1969, 171–184. Упоредити: *Мемоари и архива Фошија Станојевића*, стр. 28, 61–62 (Народни устанак је обухватио подручја Знепоља, Трна, Брезника, Цариброда, Зеленграда, Клисуре, Ђустендила).

ничкој и деловима радомирске, чустендилске и дупничке казе, од чега је по ослобођењу Пирота – добио преко пуковника Ј. Белимарковића око три хиљаде комада оружја.¹⁴

После ослобођења Трна и Знепоља, део Знепољаца под Симом Соколовом, заједно са Власинцима и Црнотравцима, учествовао је и у бојевима са Турцима у Грделичкој клисури и у бици за Врање.¹⁵ Аранђел Станојевић, пак, постао је први представник српске власти у ослобођеном Знепољу и био узро постављен најпре за председника суда, а затим и за среског начелника трнске казе, трнског среза. У хладним висинским крајевима Знепоља старао се за безбедност комуникација са Пиротом и Брезником и око снабдевања српске војске која је, по ослобођењу Трна и Брезника, боравила и у Мраки (радомирска каза) и у неким дупничким и ђустендилским селима.¹⁶ За заслуге стечене у рату и у предратном раду за ослобођење Знепоља, Аранђел Стојановић био је примљен код кнеза Милана у Нишу, а затим одликован и високим ратним одликовањем,¹⁷ а његов први помоћник у раду на народном ослобођењу (касније и кум) Сима Соколов (родом из Грозновца, на међи Знепоља и Власине) добио је златну медаљу за храброст и почасни чин поручника српске војске.¹⁸ Аранђел Станојевић предводио је и једну народну депутацију трнског краја у Сан-Стефано – пред закључење познатог уговора о миру, а затим и у Петроград руском цару у вези са припајањем свог краја Србији.¹⁹ Већ тада, одмах након ослобођења, док се нису биле појавиле касније сметње политичког карактера, Знепоље и Знепољци су постали веома омиљени код кнеза Србије и његова велика брига када је руска дипломатија у Сан Стефану одређивала трнски крај Бугарској.

III

Гласови о стварању бугарске државе која би обухватила и Знепоље са Трном били су унели велику пометњу, пре свега, код српске владе,²⁰ а затим и код становништва горњег Понишавља и околних кра-

¹⁴ Видети: „Ратник“, год. XVI, књ. XXXI, св. III (септембар). Београд, 1894, 285 („...Напошетку на изјаву дошлих мештана из Трна, да се Трн лако може узети, јер Турака у околини нема много за отпор војсци, но само за насиље Трну, главни командант наредио је, те је још ноћу кренуо се на Трн I. батаљон (грузански) крагујевачке бригаде и 30 коњаника под командом поручника Василија Банковића, те је ово место било доиста и поседнуто 20. дек.“ (тј. I. јануара 1878. по новом календару). – Упоредити: *Рајс Србије са Турском*, 14.

¹⁵ *Рајс Србије са Турском*, 132.

¹⁶ *Рајс Србије са Турском*, 101. – Воињ Максимовић, *Военны связи и отношения Сербии и России (1806-1917)*. – Зборник: Югославия, I. изд. Русскій архивъ, Белградъ 1930, 277. – Мита Ракић, нав. д., књ. VI, св. 21, 114–117.

¹⁷ *Рајс Србије са Турском*, 321 (Станојевић је био одликован Таковским крестом).

¹⁸ „Добровољачка чета Сима Соколова, јака око 50 бораца, распуштена је одмах по закључењу примирја. Док је наша војска стајала преко границе Књажевачког округа, ова се чета у више прилика добро одликовала...“ Мисли се на примирје поч. 1877. – Има и других казивања о јачини чете Симе Соколова, на броју око 150–200 бораца. О томе на другом месту. – Сава Грујић, *Српско-шурски рајс 1876–77. године. Операције Тимочко-Моравске војске*, IV. Београд, 1902, 180 – *Рајс Србије са Турском*, 325.

¹⁹ Видети архивску документацију: Владимир Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године*. – „Лесковачки зборник“, XV. Лесковац, 1965, стр. 71–78.

²⁰ Бранко Петровић, *Јован Ристић. Биографске и међарске белешке*, Београд, 1912.

јева. Како је већ споменуто, српска влада је, после првих дана опште збуњености и запрепашћења, тражила од руске владе исправку гледишта о правцу и карактеру будуће границе између Србије и Бугарске.²¹ Апеловало се на руску владу и износили су се разни аргументи и становишта с позивом на историју, језик, фолклор, народна опредељења, штавише, на војничке заслуге Србије у рату Русије са Турском у завршном делу ратовања.²² Указивало се и на правичност коју је руска дипломатија требало да покаже и према српском народу у Србији, који је достојно, према својој снази, извршио савезничке обавезе у великом ослободилачком делу, затим и на последице које би наступиле и за саме српско-бугарске односе у будућности, ако би се ови крајеви – које је српска влада сматрала за српске – предали Бугарској.²³

У ширем контексту заступања државних интереса Србије и српског народа, влада у Београду је, осим посебних политичких и дипломатских настојања у Петрограду, износила као минимум својих захтева цео Нишки санџак, коме је припадало и Знепоље.²⁴ Инсистирало се такође и на разлогу географско-привредне повезаности знепољске котлине са пиротском казом и са Власином, односно на економској везаности Знепоља за јужноморавске пијаце, одакле се становништво трнских села снабдевало храном, одржавало трговачке везе и упућивало тамо своју економску миграцију.²⁵ Осм тога, српска влада је била приступила и публиковању народних представки, петиција, које су потицале са терена и из крајева за које је руски гувернер у Софији Алабин тражио да се неодложно евакуишу и уврсте у бугарску државну територију.²⁶

У овом деликатном и судбоносном послу народне будућности, природно, потекло је и неколико посебних иницијатива за упознавање шире јавности са жељама и тежњама народа трнске казе, и то путем обавештавања влада европских дворова. Такве народне представке, у прво време, ишле су преко српске владе и преко руског конзула у Београду.²⁷ Несумњиво велику улогу у овом крупном народном послу имао

²¹ За територију коју је српска војска ослободила од Турске, видети карту у делу, *Рајс Србије са Турском*, на крају књиге; Затим: Владимир Стојанчевић, *Јован Ристић и његова дипломатска историја Србије 1875–1878*. Поговор у књизи Јована Ристића, *Дипломатска историја Србије* (Фототипско издање). Београд, 1878, 39. – Владимир Стојанчевић, *Синодистици Другог српско-турског рата 1877/78. и ослобођење округа Југоисточне Србије*. – Глобус, IX, 9. Београд, 1977, 276.

²² Јован Ристић, нав. д. II 143.

²³ Ђ. И. Бобриков, *У Србији. Из усвојеног о рајсу 1877/1878. год.* Београд, 1892, 113.

²⁴ Јован Ристић, нав. д., 111–113.

²⁵ Сѣборник Трѣнски крај. София, 1940.

²⁶ Архив Историјског института, Београд, Фонд Јована Ристића. Инв. бр. 22/172, Сигн. XXII/2; Инв. бр. 19/405, Сигн. XIX/5. Генерал К. Протић Ј. Ристићу, од 17. IV 1878.

²⁷ Већи број ових народних представки и других писаних молби из крајева на југу и истоку од старе српско-турске границе, сачуван у оригиналу, налази се у Архиву ССИП у Београду и у Архиву Историјског института у Београду. Неке од ових молби својевремено биле су објављене у „Српским новинама“ за 1878. г. – Видети и управо изашлу књигу: *Србија 1878. Документи* (Приредили: М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарџић). Изд. СКЗ. Београд, 1978. 625 и 682 (Попис: народне адресе, са читавог подручја ослобођеног од српске војске). – Овакви документи били су објављивани и раније; нпр. Јован Хаци Васиљевић, *Цариград и Босилиград*, „Браство“ XVIII. Београд, 1924, 35–37.

је Аранђел Станојевић, који је, свакако, иступао и као народни представник, али се уз њега јављају и друга крупна имена, као што су били сеоски кметови и други угледни домаћини, свештеници.

За српску владу и њена настојања за што повољније решавање територијалних захтева Србије од битног значаја је било то какво је становиште народа у Знепољу, управо стање народне свести и његова политичка оријентација. Србија је ступила у рат и 1876. и 1877. са циљем да допринесе, и по могућству, постигне ослобођење српског народа, полазећи не само од историјских основа обнове старе српске државе већ, пре свега, од начела једне ослободилачкодемократске концепције, на којој је настала управо српска држава у првом и другом устанку.²⁸ У случају Трна и Знепоља, то је значило знати тачно народно опредељење, односно жеље народа да за своју политичку домовину определи Србију или Бугарску. Из онога што је потекло са терена, српска влада је била чврстог уверења да је становништво Трна, Клисуре и осталих осамдесет села Знепоља своју народну свест и политичко опредељење изразило као српско.²⁹ Свакако, полазећи од свога сагледавања ствари и од оваквих утврђених судова, српска влада је упорно стајала на становишту да Трн и Знепоље на сваки могући начин остану у Србији.³⁰ Било је разумљиво да ни друга страна, бугарска – која је нарочито од времена Егзархије показала много упорности да се цео овај крај посматра као искључиво бугарски – није остајала без ак-

²⁸ Под српском управом трнски срез састојао се из 82 села, 22 општине, 2923 домова и 30.812 становника. Мита Ракић нав. д., књ. VI, св. 23, 284. – Повереник српски у Петрограду М. Протић у разговору са Игњатијевим и Гирсом, наводио је како: „не треба... Србе доводити до тог искушења, да се морају иселавати као из Врања, само да би доказали да су Срби, нити пак ни у што не узимати око 16.000 попутца из Пирота, Трна и Брезника, да су Срби, и да хоће са Србијом.” Игњатијев се правдао да је додељивање врањског и пиротског округа по Санстефанском уговору било по одлуци књаза Черкаског. – Ј. Ристић, нав. д., 139.

²⁹ Постоји попис – белешка ових осамдесет насеља трнског среза: 1. варош Трн, 2. село Турковци, 3. Забел, 4. Зелени град, 5. Милославци, 6. Главановци, 7. Насељевци, 8. Равни Луг, 9. Слишевци, 10. Стрежмировци, 11. Грознатовци, 12. Драјинци, 13. Клисура, 14. Паља, 15. Суви Дол, 16. Кострашевици, 17. Цинцевци, 18. Боова, 19. Рајановци, 20. Цегриловци, 21. Лешниковци, 22. Беранинци, 23. Јарловци, 24. Стајчевци, 25. Радово, 26. Извор, 27. Костуршинци, 28. Јеловица, 29. Вукан, 30. Мрамор, 31. Кожинци, 32. Срул, 33. Душинци, 34. Филиповци, 40. Пара(м)ун, 41. Љаљинци, 42. Реброво, 43. Кривонос, 44. Баба, 45. Бутроњинци, 46. Врапча, 47. Скревеница, 48. Драговид, 49. Борово, 50. Круша, 51. Гор. Невља, 52. Дол. Невља, 53. Сливница, 54. Новосел Чивлик, 55. Бељево, 56. Горочевци, 57. Видрар, 58. Лева река, 59. Дуга Лука, 60. Шипковица, 61. Гор. Мелна, 62. Дол. Мелна, 63. Кшла, 64. Бање, 65. Петачница, 66. Ломница, 67. Искровци, 68. Одоровци, 69. Звонце, 70. Ракита, 71. Вучидел, 72. Куса Врана, 73. Пресека, 74. Јасенов дел, 75. Власе, 76. Поганово, 77. Држина, 78. Бански Дол, 79 (На)Шушковица, 80. Беровица, 81. Планиница. – Архив Историјског института, нав. м., ад: Инв. број 23/15, Сигн. XXIII/1. – У говору становништва трнског краја Константин Јиречек налазио је много српских говорних одлика: *Cesty po Bulhorsku V. Praze 1888*, 369, – Више од тога, Александар Белић говори становништва подручја Сливнице, Брезника и Трна, тј. Граова и Знепоља, све до Радомира, сматрао је за дијалект српског језика. – *Диалектологическая карта сербског језика*. Отдѣлни отискъ. Изъ „Сборника по Славяновѣдѣнію, II. Санктпетербургъ 1904, 23–27. Прилог: Карта. – Упоредити и два новија мишљења о посебном положају пограничних говора трнско-знепољског краја у систему бугарског и српског језика, са картама: Стојко Стојков, *Български диалектологија за I клас на училишескије институции*. София 1955, и Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*. Изд. СКЗ, књ. 429. Београд 1971.

³⁰ *Записи Јеврема Грујућа* 335, 339–340.

тивности у смислу истицања тезе о бугарском карактеру Трна и Знепоља.

У то време, у периоду од објаве Једренског примирја па до Санстефанског уговора, а и после тога, из Трна је било упућено у Београд неколико народних представки. Тако, у адреси кнезу Милану од 5/17. фебруара 1878. била је изражена захвалност за избављење од Турака и потврђена лојалност српском кнезу са пуномоћјем: „Трн варош и сва његова чувена Знепољска нахија” која „у велико већ славе Господ Бога и величају пресветло име твоје, за своје избављање”. У име свих становника адресу су потписали „на вјеки признателни и верни синови”, председник општинског суда Аранђел Станојевић, кметови Тако Г. Пејов и Анастас Бошковић, свештеници прота, Јован, Никола Јовић и Хаџи Михаил Николић, затим петнаест одборника из Трна, па кметови и други представници седам општина знепољских: бапске, изворске, населевске, јарловске, зеленградске, рејановске и клисурске. Из ове последње потписали су се: кмет Милан Станојевић, Манча Петковић и Станоје Ивић.³¹

Као што се види, ова адреса била је сачињена непосредно по обустави рата, а пре закључења Санстефанског мира.

Друга представка, од 12/24. марта 1878, била је писана *Изјава* о жељи Знепољаца да као Срби остану, после ослобођења, и даље у српској држави. Она је била изазвана вестима, после Санстефанског мира, да ће припасти Бугарској, па су стога протествовали и изражавали своју жељу да се не одвајају од Србије („Нећемо ни с ким другим, него с нашом браћом Србима, који пролише своју крв за наше ослобођење”). Изјаву су потписали: Аранђел Станојевић и сто четрдесет других лица, међу којима и свештеници: прота Јован, свештеник Димитрије Млађа, Јован Тевић (!), Никола Јовановић, поп Микаило Радојчић и одборници Златко Богдановић и Андон Н. После тога, 20. III/1. IV 1878. „у име Знепоља и вароши Трна” Аранђел Станојевић, прота Јован, Момчило Хаџи Михаиловић и „још 105 представника од свију општина Знепоља”, молили су српске власти да се у „Српским новинама” одштампа њихова *Изјава* од 12/24. марта 1878. Месец дана касније „на Васкрс 18. априла, у Трну”, „у име општине трнске” била је упућена ускршња честитка кнезу Милану, коју су потписали: „заступник председника суда општинског Никола Станојевић, чланови (општине) Анастас Бошков(ић) и Мита Ђорђевић, као и одборници: Гига Јејић и Станоје Хранисављевић и свих пет свештеника (поп Микаило Николовић, поп Јован Вучо, поп Григорија, поп Стојановић, прота Тајчо Јоџић), као и градски прваци: Јованча Раденковић, Златко Гошић, Јован Горнић и Димитар Јокић.”³²

Међутим, заостреност политичке ситуације, изазване радом бугарског комитета из Софије и егзархијских архијереја – посебно вла-

³¹ „Српске новине”, бр 34. од 14. II 1878.

³² „Српске новине”, бр. 63. од 19. III 1878.

дике Евстатија, кога је Егзархија уочи ослобођења била послала у Пирот за нишавску епархију - који су инсистирали на реализацији граница Бугарске према Санстефанском уговору, па чак и преко тога (у духу егзархијске територијалне јурисдикције и одредаба Цариградске конференције), подстакла је Знепољце на контраакцију, која се није мирила са бугарским претензијама и са побијањем српског идентитета народа овога подручја.³³

У једној другој *Изјави*, од 20 III/1. IV 1878, Знепољци су протествовали што су „пропаганде и агенти”, на своју руку, „јавили руској врховној команди, како су становници нахије Знепољске, и вароши Трна, под притиском написали ону изјаву од 12. овог месеца, у којој се вели, да смо прави стари Срби и да као такви нећемо ни с ким, него са својом браћом Србима”. Устајући „против таквих лажних доношаја из Софије руској врховној команди”, Знепољци су наводили како су, до рата, „годишње по 7-8000 путних исправа вадиле па прелазили... у Србију”,³⁴ па су изјављивали „пред целим светом и пред судом Јевропе”, како су Срби и да нипошто не желе да се одвајају од Србије и да неће да се „претопе у друге народе”. Са народног скупа у Трну ову изјаву су потписали „Председник општинског суда Аранђел Станојевић, прота Јован и још сто и седам кметова, одборника, свештеника и других виђенијих људи из четрнаест знепољских општина”.³⁵ Од несумњивог је (историјског) интереса, држимо, да наведемо, из овог дугачког пописа, имена потписаних из сеоских општина. То су:

кмет јарловачки Момчило Хаџи Михајловић
кмет бапски Милош Мановић
кмет бујеновачки Димитрије
одборник Г. Мраморски Крста
одборник Д. Кожиначки Станко
(кмет) општине вилиповачке Стојан Данчовић
кмет општине рејановачке Милош Богдановић
општине изворске Раде Китановић
кмет општине боровске Најдан Златковић
кмет општине кострошевачке Гига Манчић
кмет општине врапчанске Коста Глигоријевић
општине недељевске Милош Поп Марковић
кмет општине клисурске Милан Станојевић
општине зеленградске Цона Јовановић.

Судећи по постојању општина и општинске власти, већ у ово време, види се да је бивша трнска каза, као срез српске управе, била добро организована.

³³ К. Јиречек, нав. д., 378; 382.

³⁴ До рата 1876. сваке године одлазило је из трнског краја у Србију на печалбу, махом као жетварски радници и дунђери, око пет хиљада људи. - К. Јиречек, нав. д., 370.

³⁵ „Српске новине”, бр. 72, од 31. III 1878.

У Знепољу (као и у суседном Граову, са Брезником) функционисале су српске цивилне власти постављене од најистакнутијих представника тамошњег становништва, на основу Закона о привременом уређењу новоослобођених крајева (од 3/15. јануара 1878).³⁶ Трн је био седиште Знепоља односно трнског среза и припадао је пиротском округу (старом турском мутесарифлуку), односно, у прво време по ослобођењу, тзв. пиротској управи (исто као брезнички и височки срез са седиштем у Драгоману). Начелник пиротског среза био је Аранђел Станојевић. Трнска каза, односно трнски срез био је један од седам срезова пиротског округа, чији је окружни начелник био професор Панта Срећковић.³⁷

Српске власти, заводећи мирнодопско стање, уводиле су и редовну управу и вршиле послове које је послератно време наметало као редовне обавезе. Тако је, на пример, био извршен попис насеља и људства, пореских глава, евидентирана турска имовина, решавани су имовински односи и друге парнице, уклањане су последице турске управе и ратног стања.³⁸ Редовно стање, које је завела српска управа, видело се и у томе што су - по налогу Врховне команде и генерала К. Протића - новоослобођене крајеве, па и Знепоље, с циљем изучавања старина, пропутовали архитекти Мих. Валтровић и Драгутин Милутиновић (син књижевника Симе Милутиновића),³⁹ и књижевник Мита Ракић (отац песника Милана Ракића), који су о свом боравку у Знепољу, иначе, оставили пуно лепих запажања о географији, историјским знаменитостима, етнографији и о стању народне свести становништва трнске казе и околних крајева. Српска управа ставила је ван снаге и све институције турског управног система и законодавства из области аграрно-правних односа, ослободила сељаке дотадашњих обавеза према Турцима и препустила им коришћење земље која је до тада била турска имовина, односно читлук. Многи Знепољци, учесници у српској војсци и добровољци, добили су похвале или одликовања. Законитост је била проглашена за све становнике новоослобођених крајева, а становништво њихово сматрало се за пуноправне грађане Србије.⁴⁰ У очекивању коначног уређења прилика и политичких односа Србије према

³⁶ „Српске новине“, бр. 7, од 10. I 1878. Видети: *Закон о уређењу ослобођених њредела од 3. јануара 1878*. Београд, 1878, 1-23.

³⁷ Поред лужничког, височног и нишавског среза, пиротски округ имао је и срезове: акапаланачки, драгомански и трнски; исто тако и срез брезнички. - Видосава Николић-Стојанчевић, нав. д., 270, 272-273.

³⁸ Нав. д., 267, 275.

³⁹ Видети: *Гласник Српског ученог друштва*, књ., XLVIII, Београд, 1878, 449-454.

⁴⁰ *Рај Србије са Турском*, 124 (у бици за Врање, у службеним релацијама, стајало је: „... а ту су се придружили и усташи из Трна и Власине под поручником Соколовим...”). - Видосава Николић-Стојанчевић, нав. д., 261 (Начелник Пиротски Ђ. Стефановић 3. јануара 1878. из Пирота Ј. Ристићу поводом вести да је Аранђел Станојевић тражио тридесет хиљада пушака за устанике у Трну: „Мени није лично могуће да одем у тај крај да се уверим о расположењу становника да ступе у ред бораца, но... да сам од многих наших војничких личности извештен, да су људи у томе крају добро одушевљени за ствар ослобођења и да се у њима појављује живост духа”).

Турској и новопроектованој бугарској држави и даље су биле предузимане мере, нарочито код руске владе, да се не противе жељама народа Знепоља да остане под српском управом и у државној заједници са осталим крајевима ослобођеног српског народа у рату 1877/78. године.⁴¹ Видан израз народног расположења, у овоме смислу, био је одлазак једне депутације становништва „пиротске, трнске, врањске и околних предела Старе Србије” у Петроград, априла 1878. са великом петицијом руском цару да им Русија призна право да као „Старо-Срби” остану под Србијом. У овој депутацији трнску казу представљао је Аранђел Станојевић.⁴²

У међувремену, расположења политичких кругова у Србији и Бугарској, због спорних територијалних питања, све више су добијала вид искључивости и нетрпељивости у односу на другу заинтересовану страну. Вођи бугарског политичког живота и, нарочито, Егзархија ишли су за идејама територијално максималне Бугарске. У томе су имали снажну подршку бугарских колонија у Русији и, посебно, славјанофилских кругова, затим у руској дипломатији. Гроф Игњатијев, као идејни творац Санстефанске Бугарске и, у још већој мери, гроф Черкаски, као први комесар ослобођене Бугарске, игнорисали су сасвим не само официјелну Србију и њене политичке захтеве већ и жеље и расположења српског народа у крајевима (где је он живео) који су требали да припадну Бугарској. Гроф Черкаски је ишао чак тако далеко да је, за време трајања рата, планирао - у инструкцијама датим руском војном изасланику у Србији за везу руске Главне команде на Дунаву са српском Врховном командом пуковнику Бобрикову - укључење не само целог Нишког већ и Приштинског санџака у будућу Бугарску!⁴³ Иако се не може рећи да су сви најутицајнији фактори у руском државном животу, дипломатији и јавном мњењу делили екстремна мишљења Игњатијева и Черкаског (нпр. конзул Јастребов, историчар Мајков, Н. Дурново),⁴⁴ ипак општа оријентација у Русији била је далеко више наклоњена Бугарској и Бугарима. Та оријентација била је и дошла до изражаја управо у пројекту и уговору у Сан-Стефану. Али, с друге стране, свакако под притиском реалних политичко-дипломатских чињеница и правог стања ствари на терену у ослобођеним крајевима, руска влада, је, ипак, показивала знаке попуштања и извесне

⁴¹ „Међутим су комитетлије распространиле и по нашим селима мноштво оваквих наредби и подбадања, да нашу управу и војску не слуша становништво. Овај њин позив не само да није нашао одзива, него су сељаци разносаче прогнали, а овде за пример приложене наредбе нашим властима донеле и предаде. - Више од 50 села Софијске нахије јавило се нашим пограничним властима и траже заштите; наше су их власти одбиле и упутиле у Софију, да тамо кажу шта хоће”. - Архив ИИ, Инв. бр. 22/172, Сигн. XXII/2. П. Срећковић Ј. Ристићу, из Пирота 15. маја 1878.

⁴² У делегацији су били одређени: Аранђел Станојевић из Трна, Мита Крстић из Пирота и Димитрије Јовановић из Врања. Владимир Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења*, 77.

⁴³ Ђ. И. Бобриков, нав. д., 136.

⁴⁴ Николај Дурново и архимандрит Сава 31. марта 1878. из Москве одлучно саветују Србе „да не уступамо заузете земље, да отуда из тих земаља шиљу се изјаве и новине, а молбе цару да као Срби буду са Србијом, а не под Бугарима”. - Архив ИИ, Инв. бр. 22/415, Сигн. XXII/3.

благодиклоности према захтевима и српске владе и народних протеста у ослобођеним крајевима. Тако се и може тумачити да је управо руска влада - насупрот настојањима својих високих чиновника, гувернера Видинског и Софијског санцака, Тухолског и Алабина - прихватила предлоге српске владе да се српска управа задржи у крајевима које је ослободила српска војска, тј. у кулском, брезничком, трнском, пиротском и врањском округу, као што смо већ споменули.⁴⁵

Али упркос томе, рад и агитација емисара бившег бугарског комитета из Букурешта и Егзархије уносили су немир и независност.⁴⁶ И српске власти и становништво трнског, брезничког, као и височног и пиротског среза жалили су се на агитацију из Софије (и Пловдива) и на фалсификоване изјаве становништва тих крајева за, наводно, њихова бугарска национална осећања. Све се то радило - како је у извештајима стајало - по упутствима нишавског владике Евстатија, на чију се субверзивну делатност жалио српској влади и пиротски окружни начелник Панта Срећковић.⁴⁷ Насупрот овоме, српске власти из пограничних крајева радо су достављале влади у Београд оне вести, као и писане изјаве (тајно дотуране из крајева под руском администрацијом), које су долазиле од народа из неких пограничних села (и скупине села) Софијске, Радомирске, Ђустендилске и Белоградичке нахије!⁴⁸ Са своје стране, то је само појачавало и онако већ заоштрене српско - бугарске односе, што је опет посебно погађало становништво спорних крајева. Са бугарске стране наводило се да су српске власти силом терале становништво на изјаве лојалности Србији и кнезу Милану; са српске стране пак, указивало се на претње и принуде, које су над сељацима неких села и крајева вршили емисари бугарског комитета и агенти - „цандари” - гувернера Алабина, заклањајући се за ауторитетом руског цара, у чије се име, тобож, вршила цела ова антисрпска акција.⁴⁹ Уз то су долазиле и претње духовним (црквеним) санкцијама од стране софијског митрополита и нишавског владике. Уколико се приб-

⁴⁵ Архив ИИ, Инв. бр. 22/4.

⁴⁶ Архив ИИ, Инв. бр. 23/131, Сигн. XXIII/I (Депеша проте Јована Поповића и 58 народних првака из Знепоља, протествује против лажног извештаја софијског митрополита); Архив ИИ, Инв. бр. 22/188, Сигн. XXII/2 (Депеша „кмета” Брезника Ивана Пејчовића и још 12 општинских кметова, 18. јула 1878. против присаједињења Бугарској). - *Записи Јеврема Грујића*, 325.

⁴⁷ Архив ИИ, Инв. бр. 19/383, сигн. XIX/5; и 19/393 - XIX/5.

⁴⁸ „Ја прилажем и оригиналне молбенице од 20 села из радомирског округа у Софијској губернији, која се села налазе поред среза Брезничког у округу Пиротском. И они траже придружење Србији”. - Архив ИИ, Инв. бр. 22/144, Сигн. XXI/I. Ј. Грујић Ј. Ристићу у Берлин, из Београда 1. јуна 1878. - О селима Белоградичке нахије да се придруже Србији. видети: Владимир Стојанчевић, *Улога Србије у ослобођењу крајева западне Бугарске*, 231 (У попису села омашком није унето и село: Бело Поље) - Архив ИИ, нав. м., Инв. бр. 23/133. Изв. од 7. III 1879. Видети: *Србија 1878. Документи*, 335-337, 344-346, 347 у нап.

⁴⁹ У свом агитаторском антисрпском раду нарочито се истицао агент Комитета Нешов, коме је српска власт великодушно дозволила да може скупљати потписе међу Пироћанцима, ако ови хоће да потписе дају за Бугарску!? - *Записи Јеврема Грујића*, 320-321. - Акција Нешова није имала практично успеха. Напротив, демонстрирајући против акције комитета „... Трнчани су с пучњавом дошли (у Пирот) предвођени Аранђелом и отишли с пучњавом!” Архив ИИ, Инв. бр. 22/417, Сигн. XXII/3; Инв. бр. 19/376, Сигн. XIX/5.

лижавало време састанка и почетка рада дипломата и државника Великих сила у Берлину, утолико се више ова обострана агитаторска кампања повећавала. Као да је активност са бугарске стране далеко надмашивала у овом погледу српску страну.⁵⁰ Тако се велико дело ослободилачког рата са Турском 1876. и 1877/78. године и ослобођења неколико милиона дојучерашње турске раје претворило у политику све жешћих неспоразума и сукоба између Срба и Бугара, заправо између српске владе и представника и вођа бугарских национално-политичких организација и патриотских друштава, и у суштини се сводило на питање мањих пограничних аспирација, при чему се заборављала богата баштина заједничког рада и заједничких стремљења у прошлости, и игнорисала перспектива добросуседских односа у будућности.⁵¹ Берлински конгрес био је, у нешто измењеним условима и погодбама, само етапа продубљавања тог процеса дисимилације и дезинтеграције оних постигнућа у дотадашњој прошлости двају народа у 19. веку који су ослобођење бугарског и још неослобођених делова српског народа у Отоманској империји видели као идеалну шансу за живот у много чвршћим облицима државног и међунационалног заједништва.

Одлукама Берлинског конгреса поништена је правна и међународна важност Санстефанског уговора између Русије и Турске. Одређени су нови међудржавни односи и нове политичке границе на Балканском полуострву. Новоствореној бугарској држави припали су и неки крајеви које је од Турака ослободила српска војска, и дотад у њима функционисала српска цивилна управа.⁵² Један од тих крајева био је и трнски срез - некадашња трнска каза. Његово уступање Бугарској, међутим, није било извршено одмах, као ни уступање других крајева тада под српском управом у новоослобођеним крајевима. Влада Кнежевине Србије одуговлачила је са њиховом примопредајом све до времена обележавања границе на терену од стране једне међународне пограничне Комисије састављене од чланова држава Великих сила потписница Берлинског уговора. Још за скоро непуну годину све до маја месеца 1879, српске власти су се задржале у кулском, брезничком, трнском срезу, као и у делу височког среза, који је био одређен, на Берлинском конгресу, да припадне Бугарској.⁵³

Иако су решења Берлинског уговора обавезивала Србију на њихово извршење, српска влада је одуговлачила, тежећи да о појединостима одређивања те границе задржи штогод од територија у којима је,

⁵⁰ Видети више писама. С. Христова, ђака Пловдивске гимназије и учитеља у Пироту, упућених К. Лиречку: *Из Архива на Констанински Иречек*. Бугарска Академија на науките. Архивен институт. Софија 1953, 147-148, и др.

⁵¹ Видети: Владимир Стојанчевић, *Односи између Србије и Бугарске од Санстефанског уговора до Берлинског конгреса*. - Зборник за историју Матице српске.

⁵² Грађу о српској управи у Знепољу (и Брезнику) видети код Видосаве Николић-Стојанчевић, нав. д., 261, 267, 270-273.

⁵³ Архив ИИ, Инв. бр. 23/123, Сигн. XXIII/3. - Упор. Горан Д. Тодоров, *Временнойо руско уйравление в България през 1877-1879*, Софија, 1958.

после истеривања Турака од стране српске војске, још функционисала српска управа. Тачан разлог томе остао је, чини се, непознат, иако се говорило о разним основама и мотивима за ово одуговлачење (највише се спомињала диспропорција у величини Бугарске према Србији, односно опасност од националистичких тежњи оних политичких оријентација у Бугарској које се нису одрекле санстефанских граница). Међутим, није искључено да се српска влада, посебно кнез Милан, надала да ће, у једном билатералном споразуму са руском владом, као згодном допуном одредбама Берлинског уговора - а пошто није више била у питању територија Турске - моћи да понови оно што се десило између обеју влада и после склапања Санстефанског уговора: да се санкционише већ постојећи војни и „цивилни“ *status militaire* бар што се тичало делова Кулске нахије и Знепоља. За трнски срез, тј. Знепоље, било је јасно да је још на Берлинском конгресу, у радном делу седнице, посвећене питању Пирота и Трна, било одлучено да припадне Србији (у замену за Цариброд, који би припао Бугарској).⁵⁴ Али га је у последњем тренутку за Бугарску задржао гроф Шувалов, правдајући то потребом компензације за изгубљени Ихтиман - у корист Турске, односно Источне Румелије, која је остала у зависнијем положају од Порте но Кнежевина Бугарска на северу од Балканског кланца.⁵⁵ Српска влада, по свој прилици, надала се да ће руски цар накнадно узети у претрес ово српско становништво и препустити Србији Знепоље на основу свог права протектората (привременог) Кнежевине Бугарске у фази њеног организовања уз пуну помоћ Русије. Томе су била додана и два аргумента начелне природе: (1) што је за основу утврђивања трасе границе између Србије и Бугарске узет принцип вододелнице Нишаве и Струме односно Искра, и (2) што се надала да ће по народносном принципу - чак и у случају народног плебисцита под међународном контролом - имати расположење народа на својој страни.⁵⁶

У свему овоме пада у очи да руска влада већ дужи период времена не врши неки велики, чак рекло би се никакав, притисак на српску владу да што пре испразни, евакуише територије које су биле одређене да припадну Бугарској. Читавих осам месеци после Санстефанског уговора, српска управа чврсто постоји и ради у њима, иако су, уистини, и видински гувернер Тухолски и софијски гувернер Алабин вршили притисак да српски чиновници и постављене локалне власти напусте спорне територије како би се у њима увела бугарска управа (то је, на њихову руку, чињено чак и са пиротским срезом, на подстицање софиј-

⁵⁴ *Зайиси Јеврема Грујућа*, III, 369-370.

⁵⁵ Видети најновије дело службене преписке са Берлинског конгреса: Immanuel Geiss, *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien. Boppard am Rhein 1978* (Серија: Schriften des Bundes- - Archivs, 27).

⁵⁶ Нав. д., 327. - Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, 119 (Кнез Милан је доказивао Игњатијеву у свом писму како је Нишки пашалук „српски по историји и по етнографији”).

ског митрополита и бугарског цариградског комитета). Али, чињеница је да је постојао период неодређености у томе шта је управо руска влада мислила када је дозвољавала да се српска управа задржи у Бугарској. Да ли су захтеви српске владе били више морално-психолошке природе - да је Русија учинила неправду свом дојучерашњем савезнику - чинили своје, или је било што друго посреди (нови односи између Србије и Аустро-Угарске после Берлинског конгреса) остаје до даљих истраживања (најпре у руским архивама) недовољно јасно.⁵⁷ Или је, пак - што је у извесној мери могло бити могуће - већи број народних петиција руској влади о томе да становништво спорних крајева, по својој већини, жели стварно да остане у Србији, односно под Србијом, имало своју тежину и, са руске стране, спречавало коначно пресецање граничног спора, који је све више оптерећивао политичке односе између Срба и Бугара, питање је које такође тражи суптилније анализе и потврде у документима руске провенијенције.⁵⁸ Или је пак - што би можда било најреалније - руски двор оклевао да потпуно отуђи Србију од себе због новог стања у политичко-дипломатским односима са Аустро-Угарском у вези са њеном окупацијом Босне и Херцеговине која је била у изгледу. Извесне индиције, на пример, о томе да се министар војни Русије Миљутин јако интересовао за расположења и војну моћ Србије у могућем рату Србије и Русије са Аустро-Угарском, као да би ишле у прилог овој хипотези: озлојеђеност јавног мњења у Србији, нарочито интелектуалних и омладинских кругова (треба имати у виду и ефекат познате Змајеве песме о улози Русије у Сан-Стефану - као „српске немајке“), отуђивања српских политичара и државника после Сан-Стефана, и готово већ потпуна предаја кнеза Милана аустроугарском утицају, нарочито после Берлинског конгреса (може бити управо због пиротског и, посебно, трнског питања)⁵⁹ нагонила су императивно руски двор да мисли о каквом-таквом задовољењу Србије и српског народа. То утолико више што је руско организовање Бугарске, њених финансија, привреде и војске уопште, наишло на велике тешкоће, па се Србија (уместо још неорганизоване Бугарске) није смела никако потпуно испустити. Да ли је, да додамо и то, у овоме смислу продужавања неизвесности српско-бугарске делимитације, допринела што и она

⁵⁷ Видети најновији рад о томе питању: Владимир Стојанчевић, *Мисија генерала Милојка Лешјанина у Сан-Стефану пред закључење руско-турског уговора 1878. године*. - Годишњак града Београда, XXIV. Београд, 1977, 115-125.

⁵⁸ Архив ИИ, Инв. бр. 22/59, Сигн. XXII/1. - Грујићев телеграм Ј. Ристићу у Берлин, из Београда 10/22. јуна 1878, и инв. бр. 22/66, Сигн. XXII/1, од 14/26. јуна 1878.

⁵⁹ У једном приватном писму Ј. Ристићу, М. Лешјанин, размишљајући о тешком положају Србије у коме се нашла после Санстефанског уговора, пише: „..... најкривље ми је што нам трнски срез, ове чисте и врло ваљане Србе одузеше. - ... осим Русије, ниједна друга европска сила није у овоме заступала Бугаре. - Но може бити да ће се ова ствар моћи и поправити; народ онамошњи никако неће под Бугаре, можда ће европска комисија, при ограничавању моћи и штети да ствар владама европским представи те да оне исправку учине“. - Архив ИИ. Нав. м. Инв. бр. 22/192, Сигн. XXII/2, од 30.VII 1878. из Прокупља.

трочлана депутација у којој је био и Аранђел Станојевић, остаје да се - до даљег - само нагађа. Но, управо нека збивања у вези са Аранђелом Станојевићем, као изборним народним представником трнског среза, нису могла остати непозната ни Русима, заправо високим круговима руске државне управе, утолико пре што су та збивања задрала и у дубље основе између Срба и Бугара, односно имала ширу позадину у тадашњим српско-бугарским односима.

IV

Као што смо изнели, Аранђел Станојевић је био крупна личност Знепоља и човек од великог утицаја у народу за време турске управе и за време народног покрета у ратној 1877/78. години (децембар-јануар), а и после ослобођења. Као Србин, он се држао Србије и тиме јако допринео да се његов крај што пре ослободи и присаједини Кнежевини Србији.⁶⁰ Његов политички рад за ослобођење Знепоља од турске власти, нарочито је био појачан после повратка кнеза Милоша у Србију, уосталом као и у целом нишком санџаку, па и другде у крајевима са српским становништвом. За време кнеза Михаила он је још смишљење радио на ствари ослобођења уз помоћ Србије, што га је, и иначе као потомка Хајдук Апостола, учинило познатим и код српских власти у Кнежевини. Његово раније затварање у Нишу и турске апсане давали су и снажан морални печат његовој политичкој активности на ствари народног ослобођења. Зато се он толико и ангажовао и око питања одређивања граница односно придружења трнске казе Србији.⁶¹ Управо зато он је у име народа трнске казе, путовао у Русију да се код Руса заузме да Знепоље не припадне Бугарској. По свој прилици је он тада, за време боравка у Петрограду, многим политички утицајним Русима изнео нека своја схватања о приликама и народу тзв. Шоплуку, што сигурно није много ишло у прилог бугарским тврдњама и територијалним аспирацијама на трнски и брезнички срез, па чак и шире.⁶² Аранђела Станојевића је требало пошто-пото придобити за бугарску ствар, или га онемогућити као народног представника Трна и Знепоља. Бугари су настојали да га придобију.

Од многих понуда и обећања да се одрекне Србије и Срба, своје оданости српској влади и својих српских осећања, бугарским водећим политичким првацима учинило се да ће бити најзгодније ако Станојевићу понуде неко високо место у државној организацији, односно у

⁶⁰ Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије*, 214.

⁶¹ Видети текст уз напомену 73. Архив ИИ, Инв. бр. 23/135, Сигн. XXIII/1. Из Трна, 24. априла 1879. – Видети и: *Мемоари и Архив Фойија Станојевића*.

⁶² Видети полемичку, историјско-политичку студију: Н. Д(урново), *Државе и народи Балканскога полуострва, њихова прошлост, садашњост и будућност...* Београд, 1891, 96, 80 (у овом делу има доста претеривања па и нетачности, местимично).

државној управи Бугарске, и то такав положај који би био већи и ласкавији него што га је он имао у српској управи као срески начелник. Њему је било понуђено да се прихвати дужности да буде члан-депутат у уставотворној скупштини, која се управо организовала да као врхунско политичко и представничко тело преузме државну организацију Бугарске после одласка Руса, како је то већ било предвиђено и Берлинским уговором. Штавише, њему је било понуђено да изабере и још по двојицу утицајних људи из Пирота и Брезника и да са њима што пре дође у Трново. Његов долазак у привремену престоницу Бугарске требало је да буде скорашан.⁶³ У противном, пошто је већ два пута одбијао сличне позиве, биће позван на одговорност за неке наводне неправилности и злоупотребе под српском управом, што треба да има на уму, пошто ће Срби – како се наглашавало – за месец дана морати да напусте Бугарску, односно Трн и Брезник, ова опомена је била утолико више значајна и озбиљна што би његов недолазак – како се може закључити посредно из документа, односно писма-позива – могао оставити читав један предео од два-три среза без икаквог представника за будућу бугарску конституанту! Писмо је било датирано 12/24. марта 1879. у Трнову, са потписом Кироше, а с позивом и на ауторитет Захарија Х. Герова. Како писмо садржи становиште најутицајнијег круга бугарских политичких људи, који су били надлежни за придобијање Аранђела Станојевића за ствар бугарске државе, доносимо га у целини, према бугарском оригиналу.⁶⁴

Ако се може ухватити прави смисао овог бугарског писма, он би казао ово: (1) Аранђел Станојевић је био веома потребан у Консти-

⁶³ Копије

Пријатељу Г. Рангеле! в Трѣнѣ

За послѣдній път задави докажа чесам ви искренен пријател советувамъ ви шом това мойе писмо примате да земете заедно и дедо Гыга, ви двама от Трѣн и земете двама от Брезник, а двама от Пирот и елате тук за представители на Народниѣ мезлиш, защото не избѣжимосте потребни, и тѣка можете да потулите дѣлатаси койтоси чинил по Србскыѣ врѣмена против народа тамо в Трѣн, който много зле мисли за Вас, шом ся отеглят Србитѣ, дави опростаи, и Сърбитѣ според Берлинскій трактат който непрѣмѣнно треба дася испълни, намного слѣд месец треба от Трѣн и Брезник дася отеглят чеви пак койето за подобре премислете него направете за вас друго Спасение нема, пак ако мислите со Сербите заедно да заминете за в Сербіа то ваше знаяние, каквото вече намѣрение имате от Софіа телеграфираитеми, ичекам непременно отговорѣт ви. Поздравете всичките тамо от странатами и обичайте вашего искрена КИРОША; По двама депотати од Трѣн и Брезник и Пирот за дадот тук, за вчера станало Дума в камярата, казами Г. Захариѣ Х. Гѣров и чебило непрѣмѣнно нужда дадодатъ по двама пълномоштни от Трѣн, Брезник, и Пирот; Молави наступете Дявола, ипослушайтемя.

Ако Ви неможете да дойдете с дѣдо Гыга, опълномоштете хора който ви вече ще одобрите и един час напрѣш испратетеги, и тѣлка всичките слухове що против Вас ся раздават между болгарскіѣ Нарот, тук щеса по тѣлчат, чеви пак знайте какво да направите, ази като пријател и сполнявам длжността, и вѣрвам шом сязамислите по пространо дами подадете право. Истыѣ.

Архив ИИ, нав. м. Инв. бр. 25/412, Сигн. XXV/13.

⁶⁴ Архив ИИ, нав. м. Инв. бр. 22/188, Сигн. XXII/2 (Депеша цару Александру II, од 18. VII 1878: „У име народа Брезничког, као представници и то кметови главни: кмет општине Бресничке Иван Пејчовић, кмет општине Чуковачерске Коста Тодоровић, кмет општине Радуловачке Стоилько Игњатовић и т.д. са још 12 обштина“).

туанти ради лакшег остварења права на Трн и Брезник, пошто би његов прелазак на бугарску страну избио српској влади њен можда најјачи адут за задржавање Знепоља, (2) Бугари нису имали своје значајније људе за Брезник и Пирот, па су све препуштали Аранђелу Станојевићу, односно његовом избору људи из тих крајева (осим деда Гиге, који је из неких разлога приступио бугарској „партији”, није било других угледнијих Знепољаца који би ишли Бугарима на руку). Једино „ополномошчието” Аранђелово неком другом Знепољцу-Трнчанину давало би моралну и политичку важност и њиховој, бугарској, политичко – анексионистичкој акцији око Трна и Знепоља. Аранђелу Станојевићу, стога, стављало се до знања, уколико не приђе бугарској страни (што би имало вид искупљења, по бугарском мишљењу) да ће му судити „народни” суд, што би, у овом случају, значило смрт од стране Бугарског комитета. Алтернатива томе била би, једино, његова емиграција у Србију! Аранђел Станојевић, међутим, и народни првак за брезничку казу (Граово) под Турцима и први начелник истога среза под српском управом по ослобођењу Брезника од турске власти 1878. Иван Пејчовић⁶⁵ одбили су све бугарске понуде и остали верни народним расположењима и свом српском националном осећању.

Аранђел Станојевић је одбио да дође у бугарску Скупштину као бугарски (народни) посланик и претпоставио је да, само седам недеља касније, као емигрант напусти свој завичај и своје породично огромно непокретно имање, и да пређе у слободну Србију.⁶⁶ Нада која га је, међутим, још држала била је у томе што је веровао да ће, још увек, моћи да задржи Знепоље за Србију када међународна комисија за разграничење између Србије и Бугарске буде пролазила поред Трна и на лицу места се буде упознала, аутентично и *per visu*, са стварним народним мислима и политичким расположењима. Та је комисија, заиста, убрзо и дошла, видела ствар, и прошла, али није могла ништа учинити будући као техничко тело везана за Берлински конгрес и његове политичке и правне одлуке.

Више као детаљ финала једног историјског раздобља и једног политичког спора између Србије и Бугарске, премда веома важног и због саме ствари због које је спор и избио, а још више због његових далекосежних историјских последица, навешћемо главне чињенице њеног присуства у Знепољу.

⁶⁵ Видети: *Мемоари и архива Фојшија Станојевића*. – Сџборник Трџнски крај, 193.

⁶⁶ Трнчани, Цариброђани и Брезничани, са свим својим селима, не само што су најодважније и најенергичније протестовали што се... придају бугарској Кнежевини, но су вадили и бацили коље, којима је међународна комисија обележавала српско-бугарску границу. Као предводници помињу се, од Трнчана, Аранђел Станојевић, Тонча Васиљевић и Димитрије Цакић из Трна, Адам Маринковић из Кусе Вране. – Тодор Станковић, *Учешиџе Нишлија у ослободилачком рају 1876–1877*, 35.

Комисија за разграничење долазећи 13/25. маја 1879. из Врања преко Власине, стигла је, на свом путу, и у село Клисуре, на граници Знепоља према Власини и Црној Трави, где ју је дочекала једна депутација Трнчана и Брезничана, која је одлучно тражила да се граница помакне на исток, остављајући Србији и њихове срезове. Та депутација састојала се из више хиљада људи, на челу са неколико десетина народних првака, угледних домаћина и кметова села и свештеника. Како се то управо збило, види се из једног српског и једног аустроугарског службеног извештаја.

Тако, у свом извештају од 10/22. јуна 1879, инжењеријски пуковник Здравковић, српски опуномоћеник при раду ове комисије, доноси ову вест са обележавања српско-бугарске границе: „... на брду 'Букова глава', близу села 'Власине', дочекали су комисију сељани трнског и брезничког среза у великом броју, а било их је и из среза Радомирског, и поднели јој молбе, да желе да остану под Србијом. – Председник комисије одговорио је сељацима, да ова комисија није опуномоћена и не може решавати ово питање, но да ће комесари њихове жеље доставити својим владама. У селу Клисури поједине депутације ових срезова излазиле су такође пред комесаре, у истој цели. Руски комесар није хтео примити ниједну депутацију”.⁶⁷ Такође, аустроугарски извештај доносио је молбу збора становништва Знепоља, на који се било окупило на хиљаде људи, да преко интернационалне Комисије за разграничење протестује против неправичног Берлинског уговора и да моли европске дворове за присаједињење Србији. Та молба, датирана 27. V/8. VI 1879. у Трну, била је потписана, како је стајало, „од представника српског народа нахије Трнске” (Die Vorsteher des serbischen Volkes der Nahija Trn) на челу са протом Јованом Поповићем, Георгијем (Ђорђем) Васиљевићем, М. Раденковићем, за којима је следило још деведесет и седам потписа. Оваква петиција била је предата свим представницима Комисије понаособ.⁶⁸

⁶⁷ Извештај, инжењеријског п. пуковника Здравковића, од 10. VII 1879. Архива ИИ. нав. м. Инв. бр. 23/103, Сигн. XXIII/3.

⁶⁸ Uebersetzung eines Telegramm's de dato Trn 27. Mai 1879.

SEINER MAJESTÄT dem KAISER OESTERREICH. KÖNIG von UNGARN, durch den oesterreichisch ungarischen Herrn MINISTER RESIDENTEN in BELGRAD

Das serbische Volk aus der NAHIJA TRN, versammelte sich heute in tiefster Ehrfurcht zu Tausenden zu ZNEPOLJE bei den Mitgliedern der internationalen Commission zu dem Behufe: um EUERE KAISERLICHE MAJESTÄT zu bitten, dem oesterreichisch-ungarischen Mitglied der internationalen Commission den hohen und allergnädigsten Auftrag ertheilen zu wollen, dass er die Grenze zwischen unserem Lande und *Bulgarien* nicht nach dem *Berliner* Verträge bezeichnen, denn wir sind keine Bulgaren sondern Serben. Den bulgarischen Namen hat uns die Macht und die lange Sklaverei aufgedrungen, weil der serbische Name bei der Türken als der eines Empörers gegen den Sultan, gleichbedeutend war, und weil uns die Türken in böser Absicht Bulgaren und Griechen genannt haben, wir hoffen zuversichtlich, dass EUERE MAJESTÄT es jetzt nicht zulassen werden, dass wir mit dem fremden bulgarischen Namen benannt werden sollen, und dass wir dem bulgarischen Staate einverleibt werden, wo wir uns in vollkommenster Sklaverei Befänden. Unsere Sprache ist die serbische Sprache, unsere nationalen Gebräuche sind serbische Gebräuche, unsere Tracht ist die serbische Tracht. Wir sind reine und wirkliche Serben. Unter uns lebten zumeist unsere heiligen glorreichen Herrscher die NEMANIC'sche. Uns haben die Türken als Serben unterjocht, und die serbische Armee hat uns als Serben befreit. Wir

Пролазак Комисије кроз Знепоље, међутим, како је већ наведено, није дао очекиване резултате. Берлински уговор, односно његове одредбе о границама Србије према Бугарској, остале су на снази. Тиме је била изгубљена и нада о променама у корист Србије, односно испуњавање народних жеља за присаједињењем Србији и заједничким животом с осталим деловима српског народа. Уместо тога следиле су практичне мере софијског гувернера Алабина о преузимању власти над безничким и трнским срезом. По одлуци руске владе и по наређењу Дондукова Корсакова 27. маја Алабин је са козацима и мањим деловима руске пешадије ушао у Брезник, а дан касније и у Трн.⁶⁹ Српска управа била је суспендована, а Руси су почели уводити бугарску администрацију. Ову смену управе у власти требало је и протоколарно извршити, што је било и учињено. Примопредају је извршио помоћник окружног начелника пиротског округа, па су се српски чиновници и други органи власти повукли у Пирот. Са њима је отишао и Аранђел Станојевић, први и последњи срески начелник српске управе за трнски срез у времену од пролећа 1878. па до краја маја 1879. године. Тако су Трн и Знепоље, као и суседни Брезник са Граовом, после скоро седамнаест месеци српске управе, иза ослобођења од Турака од српске војске, припали Бугарској. Везе са Србијом биле су тиме потпуно прекинуте (са кратком обновом 1885. године), а такође – због посебног режима на граници – и сваки контакт са српским народом у Србији. Историјске последице таквог издвајања биле су јасне.

На свршетку ове замршене једноипогодишње политичке ситуације, која је носила собом доста сукобљавања, непријатности и отуђења, од интереса је завршни детаљ о судбини Аранђела Станојевића у тренутку предаје власти руско-бугарским представницима. Ала-

werden eher von hier wegziehen und unsere Heimat öde verlassen, als dass wir uns in den bulgarischen Staat einverleiben und uns *Bulgaren* nennen lassen. So Gott der Allmächtige EUERER MAJESTÄT in Allem helfen möge, so mögen SIE es nicht zulassen, dass wir von unserem Mutterlande getrennt und zu Bulgaren werden. BULGARIEN wird deshalb nicht zu Grunde gehen, wenn zu Gunsten unserer Freiheit, Ruhe und unser Wohlergehen der Berliner Vertrag insoweit geändert wird, inwieweit er zu Gunsten der Bulgaren in Ost-Rumelien geändert wurde.

Die Vorsteher des serbischen Volkes der

NAHIA TRN:

Jovan Popović Erzpriester

Georgie Wassiljević, M. Radenković.

Folgen Sieben und Neunzig weiter Unterschriften.

Politischer Gegenstand

i 100

Belgrad, 28 Mai 1879.

Freiher von Herbert.

Bitte der Einwohner
der NAHIA TRN um
Einverleibung nach
Serbien.

Haus. – Hof und Staats – Archiv, Wien, P. A. XIX–14. Varia-Serbien, 1879, 132–133.

⁶⁹ Архив, ИИ, Нав. м. Инв. бр. 23/21, Сигн. XXIII/I. Извештај помоћника начелника Пиротског округа, од 14. јуна 1879.

бин, дошавши у Трн, тражио је од помоћника пиротског начелника Марјановића да остави Аранђела Станојевића у Трну, како би овај одговарао пред бугарским судом за наводне злоупотребе. Марјановић је одбио тражење и, бранећи у начелу једног високог српског локалног званичника, среског начелника, изнео је да је Аранђелу Станојевићу, за дела почињена под српском управом надлежан само српски суд (пошто је срески начелник указно лице, а за то је било потребно одобрење кнеза Србије), уколико је уопште Станојевић могао бити оптужен за свој рад за време српске власти у Знепољу. Уосталом, знајући добро да иза овога захтева стоји бугарски комитет у Софији, Марјановић је, 12. јуна 1879. тражио од Алабина „написмено”, „и на основу чега то чините” – јер без писмене судске оптужнице није се могао подићи кривични поступак.⁷⁰

Видећи да је поступио непромишљено, Алабин је, после два-три дана, дигао руке од свог захтева, сматрајући да ће са коначним одласком српских чиновника и српских представника власти отићи и Аранђел Станојевић, главна лична препрека политици бугарског комитета у Софији. Тако је и било: Аранђел Станојевић је са породицом, великим бројем сродника и својих сарадника још из времена турске владавине, а према неким казивањима и са око три стотине породица – других Знепољаца, напустио своје огњиште и прешао у Пирот. Ту је убрзо и умро, по свршетку српско-бугарског рата, 25. новембра 1886. пошто је, неколико година пре тога, избегао атентат који му је био приређен по наредби Драгана Цанкова у близини Аранђеловог имања у околини Пирота.⁷¹

Ко је, управо, био Аранђел Станојевић, и какву је улогу играо у народном покрету Срба под турском влашћу, напоменули су својевремено Живан Живановић и Нишлија Тодор Станковић.⁷² Аранђелов друг и саборац из тајне организације Отоманских Срба за Нишки санџак (Станковић је био познати национални радник и каснији конзул Србије у Приштини, затим и Скопљу – као жерон конзулата, писац неколико добрих и веома значајних књига о животу српског народа у Турској после 1878). Али, није без значаја донети и две краће опаске из Пирота: једна је била од Петрановића, окружног начелника у Пироту, а друга од самог Јована Ристића, тадашњег председника владе и министра иностраних послова Србије у време српско-турског рата 1877/78. године и склапања Санстефанског и Берлинског мировног уговора.

⁷⁰ Архив ИИ, нав. м. Инв. бр. 23/13, Сигн. XXIII/1. Извештај од 31. маја 1879.

⁷¹ Марјановић је, под тачком 6, извештавао софијског губернатора: „Г. Станојевић не пристаје да остане овде нити хоће да државну службу и звање среског начелника напусти; нити да предаје своје рачуне мени. Но и ако би он на то пристао ја опет нисам овлашћен његове рачуне од њега примати, а службе га може лишити само Министарски савет и Његово Височанство Књаз српски и нико други. – Према овоме немогу ни дозволити нити заповедити српском среском начелнику, г. Аранђелу Станојевићу да напусти своју дужност–службу, да овди остане и ни по каквој његовој кривици ако би је било, да предстане бугарској власти”. Архив ИИ, нав. м. 1879.

⁷² Мемоари и архива Фоџија Станојевића.

Тако је, у једном посебном службеном извештају, Ристићу од 24. априла 1879. из Трна, начелник Петрановић писао: „... Морам Вашој Преузвишености похвалити право српско и лојално поступање г. Аранђела Станојевића, начелника среза трнског, који је све учинио да не би боље, искреније и ревносније нити најбољи други српски чиновник и патриота, што се је могло од њега и неочекивати, као од човјека, који је најбогатији на овом крају, и који прије нигде у српској служби не служаше, нити му бијаше кака српска патриотска мисија повјерена. Он је због овога од бугараша не само облагиван него му се све једнако пријети. Ове његове врлине мора сваки српски патриота високо цијенити а наша патриотична влада наградити...”.⁷³

Кад је Аранђел Станојевић умро, Јован Ристић послао је овај телеграм саучешћа породици: „Са свима пријатељима дубоко учествујем у Вашој тузи и жалости. – Ви губите доброг оца, а ми губимо ретка, изредна пријатеља, – а наша отаџбина губи мудра и полезна грађанина. Губитак осетан. – Нека му је лака земља коју је помогао ослободити”.⁷⁴

V

Проласком међународне Комисије за разграничење, доласком руских војних одељења у Брезник и Трн и одласком српских власти из Граова и Знепоља, завршио се скоро једноипогодишњи српско-руски, и српско-бугарски спор око границе и пограничних територија. Нове границе после Берлинског конгреса и проласка Комисије за разграничење имале су међународно признање, па су се могле сматрати стабилним у будућности. Две суседне државе, Србија и Бугарска, после ратног периода 1877/78. године, почеле су изграђивати засебан државни живот и друштвене односе у складу са својим законима и уставним институцијама. Сређивањем унутрашњих прилика у Бугарској, сазивом Уставотворне скупштине, избором првог бугарског кнеза (априла 1879) и одласком руске војске (јула 1879) отпочео је период мирнодопског развитка. И у српско-бугарским државним односима, званично, завладао је период мира и добросуседских односа.⁷⁵ Кнез Ми-

⁷³ Архив ИИ. Нав. м. Инв. бр. 23/135, Сигн. XXIII/1. – Начелник Петрановић, у истом извештају наводио је још и ово: „Неизмјерно ме је обрадовало кад сам опазио, ће у свакој скоро кући, vise о клину српске гусле... а још више сам се дивио... кад је почео пјевати славна и српска јунаштва од најстарије до најновије доби. Овome се никада надао нијесам, особито у овом тако далеком куту... Слушајући арију пјесама, које женске у колу, и ван њега, пјевају, и гледајући кроз ношће и њихове обичаје мишљах, е сам у сред Буговице и Далматинске и Босанске”.

⁷⁴ Воја Стојановић, *Заслужени синови*, 17.

⁷⁵ У српској публицистици најекстремније, до граница шовинизма, показало се „Српство”, књижевни лист, који је уређивао Милојко Веселиновић. Он је налазио Србе до половине географске Бугарске, па и још даље, нпр. у Етропољу, Сливену и Јамболу! Видети нпр. бр. 7 од 15. XI 1886, 50–52. Тај екстремни правац заступали су, поред неких других, и Милош Милојевић, Милојко Веселиновић, Спиридон Гопчевић. Упоредиоти нпр. Милош Милојевић, *Народописни и земљописни преглед средњег дела љаве (Сшаре) Србије*, Београд, 1881, са картом (Милојевићеви радови наишли су на темељну критику многих српских научних и јавних радника, нпр. И. Руварца, Ст. Новаковића и др.).

лан је – одговарајући на адресу Александра Батемберга – примио избор његов за кнеза Бугарске и, отпоздрављајући га, ословио га са „Господине и драги Брате”,⁷⁶ пожелевши напредак држави и народу који га је прихватио за свога владоца. Упркос националистичким, повременим гласовима о Србима који су остали „у бугарском ропству” чак и „до реке Искра”, односно у рестаурацији санстефанских граница „и Бугарима у Пироту” међудржавни односи већ од краја 1879. постали су лојални и потрајаће још неко време, са повременим ремећењем, све до сливничког рата 1885.⁷⁷ У међувремену, српско-бугарски спор око граница и политичко-патриотска носталгија за Трном и Знепољем све више су се удаљавали од реалности живота, прелазили у прошлост и остајали историја.⁷⁸ Данас су они само историја једне прошлости и једног периода из српско-бугарских односа од пре сто година.

⁷⁶ Најдаље је у овом погледу отишао С(имеон) Христовъ, *Пиротския окръгъ и неговойо население*. – Сборникъ за народни умотоворения наука и книжнина, XI. София, 1894, 259–325. – Са бугарске стране, уопште од старијих писаца савременика догађаја, најекстремнији су се показали Г. Занетов, С. Чилингиров и др.

⁷⁷ Видети: Мита Ракић, нав. д., VI, 22, 283; Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1888)* (Прво издање 1881), Београд, 1950, 252; Живан Живановић, нав. д., 90 (Прво издање 1883); Др Михајло Марковић, *Моје усјомене*, Београд, 1906, 305; 310–311; Др Владан Ђорђевић, *Српско-шурски рай, Усјомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, I, II. Београд, 143–161, Др Драгољуб Јовановић, *Црна Река. Прилог за историју и етнографију Србије*. – „Гласник Српског ученог друштва”, 54. Београд, 1883, 256, и др.

⁷⁸ Међутим, научна проблематика из српско-бугарских односа, посебно у области језичке материје и етнографије пограничних крајева, углавном ослобођених у српско-турском рату 1877/78. године, настављена је и почетком XX века и непосредно после Првог светског рата од научних имена као што су: Александар Белић, Јован Цвијић, Риста Николић, Тихомир Ђорђевић и др. Видети и Владимир Стојанчевић, *О пошреби изучавања другог српско-шурског раја 1877/78. године*. „Историјски гласник”, 1–2, Београд 1976, 143–161.

СРПСКА УПРАВА У БРЕЗНИКУ И ГРАОВУ 1877-1879. ГОДИНЕ

У Другом српско-турском рату 1877/78. године – који је касније службено назван ратом за ослобођење и независност – српска војска продрла је далеко на исток и нашла се, три недеље по преласку границе, у непосредној близини Софије: у Сливници, на западној ободини Софијског поља, и у Радомиру, на горњем току реке Струме. Оба ова места налазила су се шест часова пешачког хода удаљена од Софије.¹ Ту су се Срби сусрели са Русима, који су долазили са севера. По споразуму између српске и руске владе, у ослобођеним крајевима, уз извесне мање територијалне корекције, имала се увести привремена цивилна управа, српска, односно руска, по начелу *status quo militaire*, све до закључења мировног уговора и коначног одређивања границе између Србије и новоформиране Бугарске.

По овоме споразуму, Срби су нанустили Сливницу и Радомир, али су у осталим ослобођеним крајевима организовали своју цивилну управу. На територији данашње југозападне Бугарске таква су била два среза: Трн са Знепољем и Брезник са Гра(х)овом. Српска управа у њима потрајала је до маја 1879, када су, по одлукама Берлинског конгреса, бугарске власти замениле српске. Али док се, из овога времена, понешто релативно и знало о српској управи у трнском срезу (под Турцима – трнска каза), за Брезник и његово подручје готово и да није остало помена.² Чак и позната књига Српске врховне команде из

¹ Ј. Ристић, *Дипломаћка историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*. Друга књига. *Други рат*, Београд, 1898, 92. – Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд, 1923, 366.

² Ј. Ристић, *нав. д.*, 143; 139. – Видети: Т. Ђорђевић, *У Трну, аутописна белешка*. – „Дело”, 15, Београд, 1897, 272–289.

1879. године, у вестима са ратишта, није помињала ослобођење Брезника иако је јављала о истеривању Турака из Сливнице, Трна, Радомира и из Ћустендилске околине,³ Срби су, међутим, овде боравили скоро годину и по дана, и за то време били су увели мирнодопску цивилну управну организацију, прву откако је ово подручје крајем XIV века пало под турску власт.⁴

Прве одређене, премда доста скромне, податке за ширу јавност свог времена донео је познати књижевник и путописац Мита Ракић. Он је први у нашој историјској књижевности навео да је Брезник, као центар среза брезничког (за време турске владавине – брезничка каза) био и средиште предела Гра(х)ово.⁵ Он се (у ширем смислу) на истоку граничио – преко планине Искера – са Софијским пољем, на југу са Мраком, чији је центар био Радомир, на западу са Знепољем и на северу са пределом Бурел, између Цариброда и Сливнице.⁶ По Мити Ракићу, брезнички срез бројао је 60 села са 17.674 становника (9.101 мушких и 8.573 женских лица). Број домаћинстава износио је 2.205, без познатог броја пореских глава. Брезнички срез састојао се из 13 општина, али називи села се нису наводили.⁷ За историју ослободилачког рата Србије 1877/78. године, за боравак и рад српске управе у једном крају Бугарске, и за познавање општих прилика у брезничком крају, биће од интереса изнети неколико допунских података уз ово занимљиво Ракићево саопштење.

Становништво Брезника и Граова са несумњивим симпатијама и радошћу дочекало је своје ослобођење од стране српске војске. Израз тога била је и *Адреса кнезу Милану*, у којој су, осим захвалности и признања што су се ослободили Турака, становници изразили жељу да и даље остану под српском управом сматрајући себе саставним делом српског народа и српске државе. Те жеље истицане су биле још неколико пута, као протест против одлуке руске дипломатије да припадну Бугарској по Санстефанском мировном уговору,⁸ као и приликом за-

³ *Раш Србије са Турском за ослобођење и независношћ 1877–78. године*, Београд, 1879, 193; 429.

⁴ Ж. Живановић, нав. д., 367 нап. 1.

⁵ Мита Ракић, *Из Нове Србије, XIV. Грахово*. – „Отаџбина“, књ. шеста, св. 21. Београд, 1880, 117–119.

⁶ Нав. д., 118 („Од Струме к Брезнику, до Искер планине на истоку, и села Брусника на северу и Љубиш планине на северозападу, – зове се Грахово“).

⁷ Нав. д., 119.

⁸ Приликом боравка кнеза Милана у Нишу, 11/23. VI 1878 – „у име народа округа Пиротског“ поздравила га је делегација од преко шездесет људи. Брезнички срез био је заступљен петорицом: Иваном Пејчовићем, поп-Андоном, Костом Митровићем, Догом Миличићем и Димитријем Златковићем. – „Српске Новине“, бр. 134 од 17. VI 1878, 591.

кључења Берлинског конгреса.⁹ Брезничани су то, последњи пут, потврдили и пред међународном комисијом за разграничење, априла 1879. године, када су, заједно са Знепољцима и неким селима радомирског краја, предали своје писане петиције о томе да не жели да буду под бугарском управом.¹⁰ О оваквим народним схватањима и опредељењима, неколико година касније, писао је чак и Константин Јиречек, тадашњи бугарски министар просвете, који је из аутопсије проучавао прилике у брезничком и трнском крају.¹¹

Док је постојала српска управа, брезнички срез је имао ових 13 општина: брезничку, чуковезарску, радуловачку, грлску, бегунивачку, „зидарачку” (видричку), бабичку, алдомировачку, табанску, пиштањску, владисловачку, цацаровачку, недељишку.¹² Од шездесет села која су сачињавала управну територију брезничког среза позната су била ова села: Моштица (Мештица), Реснић, (Расник), Гуруљат, Алдомировци, Табан, Бахалин, Камбељевци, Јаруловци, Чукувезир, Недељиша, Несла, Ново Село, Чекани, Повалирош, Цанцоровци, Драгогинци, Грло, Муртица, Бегновци, Кошарево, Садовић, Извор, Гигинци, Драгојил, Јерославци, Завала, Брусник, Алботина, Красава, Коњско, Ракита, Вељковци, Режанци, Видрица, Нојевци, Слаковци, Сопица, Вискјар, Бабица, Гоз, Доњи Романци, Горњи Романци, Габер, Бегновци, Владиславци, Чорул, Вишањ, Радуловци, Брложница, Арзањ, Пешичањ, Билинци, Брезна.¹³

У целом брезничком срезу, по службеним наводима начелника округа пиротског, проф. Панте Срећковића, било је 2.600 пореских глава.¹⁴ Међутим, како демаркациона линија између руско-бугарске и српске управе није на терену била сасвим тачно утврђена, то ни граница територије брезничког среза није имала увек назначени обим: изражаване су жеље неких села из радомирског и софијског краја да опет, накнадно, дођу под српску управу, односно да буду обухваћени

⁹ Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића. Инв. бр. 23/113, Сигн. бр. XXIII/3. (Телеграм од 18/30. VII 1878. „Представници свију општина среза брезничког поднели су данас телеграмом преко конзула у Београду молбу, царевима: Руском, Аустрискком, Немачком, Краљу Талијанском, Краљици Енглеској и Президенту Француске републике у којој траже да као старо Срби остану са Србијом спојени или ће се иначе селити а никако живи под бугарском управом остати не могу. – Заступник начал, окружног, помоћник Дуњић”) – Видети: „Српске Новине”, бр. 148 од 6. VII 1878, 649.

¹⁰ У ово време већ се водила жестока борба мишљења око припадништва становништва срезова пиротског, трнског, брезничког, радомирског, чиме се занемаривала идеја братских односа српског и бугарског народа из ранијих времена и заједнички политички идеал народног јединства уступао места територијалним питањима.

¹¹ *Za vůlky Breznik byl obsazen od Srbův, k nimž selské obyvatelstvo zdejší i potom chovalo zjevné sympatie. – Jireček, Cesty po Bulharsku. V Praze 1888, 382.*

¹² „Српске Новине”, бр. 148, нав. м.

¹³ „Српске Новине”, бр. 86 од 20. IV 1878, 384.

¹⁴ Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића, Инв. бр. 22/99, Сигн. XXII/2 (од 8. VIII 1878).

брезничким срезом.¹⁵ Тако се у једној депеши, упућеној руском цару са молбом да се не додељују Бугарској, наводе представници петнаест општина.¹⁶

Српска управа у брезничком срезу била је организована на основу Закона о уређењу власти у ослобођеним крајевима.¹⁷ Тада је брезнички срез улазио у пиротски округ (који се састојао још из срезова: нишавског, височког, лужничког и трнског),¹⁸ Као први срески начелник у срезу помиње се М. Матић. Касније је управа била употпуњена и имала је установе општинског и среског карактера.¹⁹ У Брезнику је био и срески суд,²⁰ општински суд, ђумрук према Софији, (српска)

¹⁵ Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића, Инв. бр. 22/171 и 172, Сигн. XXII/2 (од 25. IV 1878).

¹⁶ Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића, Инв. бр. 22/188, Сигн. XXII/2. Видети Прилог.

ПРИЛОГ

Молба – представка народа брезничког среза Руском цару да се не пријаја Бугарској и не одваја од Србије.

Депеша, из Пирота, 18 (?) јула 1878.

„Његовом величанству цару свију Руса преко г. Конзула, да ову жељу изјави његовом Величанству Цару.

Београд

Ако величанство цара велике Русије дозволи, да ми останемо под Бугарском и да се одвојимо од наше браће Срба с којим смо се после толико година помоћу његовог оружја и толико поднешених жртава, састали, чиме је и Богу угодно дело учињено, онда слободно ваше величанство може знати: да стим није толико помогао народ на Истоку, као велики цар ослободио, колико што нас је вечито упропастио, тако да ћемо ми као прави стари Срби само мртви са Бугарском остати, а живи никако не једино са Србијом мајком нашом па ми с' голом душом, јер ако би под Бугарску остали, тиме би се и последњи изданак стари Срба изгубио.

Ако ваше величанство овом вапају непоклони поверења, онда ће чути глас и делек народа пред комисијом која ће без сумње границе опредељавати и која ће јошт као једина узданица бити и наш нов избавитељ и веран тумач наших жеља, које проистичу од храбрости срца наших и наших фамилија.

Уздајући се да ће свемогући Цар и његов предраги народ у коме се јошт помоћи надамо ове речи наше чути и ствар без даљег утишати и прениначити, ако је истина да с' Бугарском као што чујемо остајемо и називљемо му се најпокорнији.

У име народа среза Брезничког као представници и то кметови главни: кмет општине Бресничке Иван Пејчовић, кмет општине Чуковезерске Коста Тодоровић, кмет општине Радловачке Стоилко Игњатовић и т. д. са јошт 12 обштина.

пр. п. Овим подобне жеље изјављене су свима представницима великих сила на Конгресу заступљених”.

(потпис нечитак)

¹⁷ Видети текст код: В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Лесковац, 1975, 271.

¹⁸ Видети: „Српске Новине”, бр. 134 од 19. VI 1878, 591. – Организацију управе у брезничком и трнском срезу извео је Илија Хранисављевић. Његов задатак је био да се позабави „... образовањем општинских власти и прибирањем ране”, тј. пописом спахијских имања и хране заостале од Турака. За тридесет и пет дана Хранисављевић је обишао 144 села трнске и брезничке казе, извршио попис људства и образовао састав општина и општинских власти. – В. Николић-Стојанчевић, нав. д. 267, 271, 273.

¹⁹ По извршеној организацији, као вршилац дужности начелника среза брезничког помиње се Иван Ђурић, рачуноспитач Главне контроле, а као вршилац дужности писара среза Васа Живановић, практикант начелства ђупријског. Видети: *Календар са шемашизмом књажевства Србије за годину 1879*. Београд, 1878, 64.

²⁰ Видети Нап. 18.

школа и – изгледа – пољопривредна школа. Српска управа у брезничком срезу функционисала је као у редовним приликама. Општине су радиле под руководством домаћих људи, кметова, изабраних од народа и потврђених од среске и окружне власти. Општине су имале надлежности првостепених судова. Свештеници су били такође укључени у рад општина.²¹

Организација општина састојала се од органа власти: кмета, помоћника кмета и одборника (у већим општинама). Према једном попису, с почетка маја 1878, види се да је на челу општине вароши Брезника стајао Иван Пејчовић, угледни домаћин, борац за народна права из времена Турака и члан тајне српске заграничне организације, која је заједно са другим људима из Нишког санџака и околних предела радила на ослобођењу српског народа у Турској.²² У пролеће и лето 1878. у општини Брезничкој били су још: помоћник председника општине Крста Марков и Андреја Георгић, као и одборници: Голуб Јанков, Сима Дојчин, Јанаћко Недељковић, Марко Ади Маринковић, Зарко Антанасовић, Петар Малиновић и Ђора Пауновић.

У међувремену, од Берлинског конгреса у лето 1878. па до евакуације српских власти маја 1879, било је промена у управи брезничког среза и у неколико случајева по општинама. У једној изјави захвалности кнезу Милану, поводом прославе државног празника независности, међу приложницима „на напојницу војницима VII пољске батерије артиљерије шумадијске бригаде,” јављају се ова службена лица у Брезнику.²³

Капетан среза брезничког Иван Ђурић, заступник среског судије Вићентије Петровић, председник општинског суда Иван Пејчовић, срески писар Василије П. Живановић, практикант суда Васа Ј. Крстић, чланови општинског суда – Рада Младеновић, Стојанча Лиловић, Ранко Лилов, трговац и Димитрије Михајловић, трговац; затим, артиљеријски поручник Живојин Поповић, ђумрукџија Јанко Тричковић, „надзиратељ хране” (магационер) Трифун Стевановић, „професор земљоделске школе” Милутин М. Савић, као и свештеници – поп Антон, поп Димитрије и поп Илија. Од осталих грађана, дародаваца, помињу се Брезничани: трговци – Павле Протић, Ђорђе Минковић, Митко Минковић, Крста Микић, Мијалко Ђошевић, као и Мана терзија, Кола терзија и „Брезничани” – Ђора Пејчић Милан Илија, Петар Ђорић, Пенко Цветан, Андреја Радојин, Величко Винин, Младен Митровић, Божин Веселкић, Тодор М. Димитријевић. Сем њих, приложници су били и: кметови других дванаест општина, као и свештеници: из села-

²¹ Попис преко сто имена лица у служби општина среза брезничког, видети у: „Српске Новине”, бр. 86 од 20. IV 1878.

²² Тодор Станковић, *Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876–1878.* – Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш, 1937.

²³ „Српске Новине”, бр. 239, од 28. X 1878, 1038.

Јарославци – поп Георги, и села Коњско – поп Анђелко.²⁴ Посебан прилог, од шездесет гроша, учинио је јеромонах намесник манастира Св. Аранђела, Росинонд, који је, као и остали дародавци, добио „јавну благодарност” министра војске „на овом родољубивом делу”.²⁵

Српска управа у брезничком срезу потрајала је до краја маја 1879. Пошто је међународна комисија за разграничење одредила маркацију нове границе између Србије и Бугарске, требало је да се српске власти повуку иза Цариброда, и на Власину, али су још неко време оклевале да то учине. Разлог је било унорно настојање становништва брезничког и трнског среза да задрже српску управу.²⁶ Српска влада је у томе смислу и чинила кораке код руске владе, али без успеха. Најзад, руски царски комесар за Бугарску послао је софијског гувернера да са војском поседне Трн и Брезник. Тек тада су се српске власти морале повући.²⁷ Претходно је била извршена примопредаја општинских власти, о чему је 4/16. јуна 1879. био сачињен и записник. Отада ће Брезник и Грахово ући у састав Кнежевине Бугарске и, са кратким боравком српске војске у јесен 1885. године, остати њена државна територија. Ликвидација турске власти у Брезнику и Граову почетком јануара 1878. године и српска управа у овим крајевима до маја (јуна) 1879. године²⁸ представљају део историје и оновремених српско-бугарских односа насталих непосредно по завршетку рата и стварања нове бугарске државе.

²⁴ „Српске Новине”, бр. 148, од 6. VII 1878, 649.

²⁵ „Српске Новине”, бр. 252, од 14. XI 1878, 1087.

²⁶ Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића. Инв. бр. 23/135, Сигн. XXIII/1 (Изв. из Трна од 24. IV/6. V 1879).

²⁷ Архив Историјског института у Београду. Фонд Јована Ристића. Инв. бр. 23/5, Сигн. XXIII/1 (од 25. априла 1879).

²⁸ Г. Д. Тодоров, *Временноо руско уйравление в Българија през 1877–1879*. София, 1958, 432.

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ ОД САНСТЕФАНСКОГ ДО БЕРЛИНСКОГ УГОВОРА

ПРОБЛЕМИ, КОНТРОВЕРЗЕ, МЕЋУСОБНЕ ПРЕТЕНЗИЈЕ¹

Рат који је Русија средином 1877. године повела против Турске завршио се потпуним турским поразом, најпре закључењем Санстефанског мира 19/31. јануара 1878, а затим и Берлинског уговора 13. јула 1878. У овој рату као савезница Русије (поред Црне Горе и Румуније) учествовала је и Србија, почевши од 13. децембра 1877. Постигавши знатне успехе на крају рата српска војска држала је у поседу цео Нишки санџак и ужи појас западних предела Видинског и Софијског санџака, као и неке крајеве Приштинског санџака.²

У току рата руска влада и врховна команда оперативне војске у Бугарској упорно су тражиле да српска војска енергично надире у правцу Пирота и Софије,³ што је ова учинила дејствујући у леви бок турске балканске армије. Када су руске трупе заузеле Софију, у њихо-

¹ Основни текст овог рада, као посебан реферат под насловом *La Serbie et la Bulgarie depuis le Traité de San Stephen jusqu'au Congrès de Berlin (1878), Problèmes, controverses prétentions réciproques*, (био је саопштен на колоквију „La Crise d'Orient (1875–1878), problématique d'un centenaire”, који су од 14. до 16. X 1977. организовали La Société d'histoire moderne и Centre d'Etudes des peuples et cultures d'Europe centrale et du Sud-Est de l'Université Paris VIII. На француском језику штампана се у „Revue d'histoire moderne et contemporaine” за 1978. годину. Резултати овога рада, делом, коришћени су и за реферат: *Проблеми из српско-бугарских односа од 1877. до 1878. године* на научном скупу „Србија у завршној фази Велике источне кризе 1877–1878. године” (5–7. јун 1978), који је организовао Историјски институт у Београду.

² Видети карту војних операција и ослобођених територија у књизи *Рајш Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*. Издање Врховне команде Српске војске, Београд 1879; Владимир Стојанчевић, *Стогодишњица другог српско-турског рата 1877/78. и ослобођење четвори округа југоисточне Србије*, „Глобус”, година 6, број 6, Београд, 1974, 276 (Издаје: Српско географско друштво); упоредити: Владимир Стојанчевић, *Јован Ристић и његова Дипломајска историја Србије 1875–1878*. Поговор у књизи: *Јован Ристић, Дипломајска историја Србије*, Београд, 1978, 39 (Фотописко издање, „Слово Љубве”, Београд).

³ О томе у контексту ширих збивања ратне 1877. године, код: *Јован Ристић, Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност. Други рат*, Београд, 1898, 68–74, н. д.

вом оперативном подручју српска војска, зауевши Пирот, већ је била у Сливници, Брезнику и Трну, а затим и у Радомиру.⁴ Крај рата затекао је делове српске војске – заједно са Русима, бугарским и македонским добровољцима – пред Дупницом и Ђустендилом. По прелиминарима примирја у Једрену, у Бугарској са руском војском Срби су имали посести рејон од Ђустендила до Цумаје.⁵ Кад је склопљен санстефански мир, софијски руски гувернер тражио је да Срби напусте поседнуте територије које је требало уступити новопроектованој Бугарској, но ови су то одбили да учине. Убрзо, на молбу српске владе, руска влада пристала је да, до дефинитивног решења, линија између руске и српске војске буде по *status militaire*, тј. да до политичког решења будуће српско-бугарске границе у поседу Срба буду све територије које је српска војска ослободила на истоку.⁶

У међувремену, сређивање општих политичких прилика на Балканском полуострву зависило је искључиво од решења великих сила, у првом реду од усклађивања односа између Русије, с једне, и Велике Британије и Аустро-Угарске, с друге стране. Од дипломата и политичара зависила је и судбина даљег положаја балканских народа.⁷ Тако је, између санстефанског и берлинског мировног уговора политичка ситуација на ослобођеним подручјима била неизвесна: Турска је била војнички тучена, њено наслеђе узапђено, али његова деоба међу наследницима, све до лета 1878. године, није била дефинитивно одлучена.

I

Два су питања била веома важна за односе између Србије и Бугарске непосредно по свршетку рата 1877/78. године. Прво питање тичало се карактера правног статуса Бугарске према Турској и, следствено томе, политичког положаја Бугарске према Србији, односно природе будућих односа српско-бугарских. Друго питање односило се на територијално разграничење између Бугарске и Србије и њихове будуће границе.

Прво питање било је важно зато што је одређивало правац, тренутних и будућих, српско-бугарских односа: једна Бугарска са међународним признањем као слободна и независна држава не би била исто што – у другој могућој варијанти – и једна вазална, трибутарна кнежевина без атрибута државне самосталности. У првом случају она је

⁴ Детаљније описе и казивања савременика видети код: Мита Ракић, *Из Нове Србије*, XII, Софија; XIII, Струма и Мрака; XIV, Грахово. – „Отаџбина“, књига 6, свеска 21, Београд, 1880, 107–120; Исто XV, Знепоље, Нав. д., књига 6, свеска 22, Београд, 1881, 270–284; Исто: XVI, Знепоље (наставак). Нав. д., књига 6, свеска 23, 420–430.

⁵ *Рајс Србије са Турском*, 191.

⁶ О овом питању у раду је детаљнија студија.

⁷ Видети: *Зайиси Леврема Грујића*, књига 3 (*Друга влада Обреновића и турски рајшови*), издање Српске краљевске академије, Београд, 1923, 308–377; Јован Ристић, нав. дело, 128–131.

могла – теоријски – самостално одлучивати о својој политичкој (и народној) будућности, у другом случају, пак, то одлучивање било је знатно мање могуће. Практично, Санстефански уговор признао је државну независност Србије (члан III уговора), а Бугарску само као аутономну трибутарну кнежевину. Затим, и Берлински конгрес такође, признао је независност Србији, а Бугарској статус аутономне трибутарне кнежевине (са народном војском), али под сизеренитетом султановим (осим источне Румелије, која је имала само административну аутономију). И у једном и у другом случају, и Санстефански уговор и Берлински конгрес потврђивали су, и међународним оквирима, државни суверенитет Србији, док се Бугарска – са широком политичком аутономијом – сматрала у јавноправном погледу територијом Османског царства, тј. под Портиним суверенитетом.⁸

Овакав развој еманципације Бугарске, гледано са државноправне стране, отежавао је, најпре у принципу, могућност спровођења у дело једне од политичких концепција која је за последњих десет година, руско-турског и српско-турског рата 1877. године, била истицана у друштвеној свести и политичкој идеологији једног дела и Срба и Бугара, а која је и сада, 1877. и 1878. године, могла бити актуелна.⁹ То је била концепција српско-бугарског (или бугарско-српског) народног уједињења и заједничке државне Срба и Бугара, и то у двоструком виду: (1) оне концепције коју је кнез Михаило 1867. концептовао и уговорио са вођама Благотворителне дружине¹⁰ (који су заправо били њени творци), (2) и оне о којој се договарало у круговима бугарских револуционарних комитета из Румуније и Омладине српске (која је у томе контактирала и са намесничким режимом, односно српском владом 1868–1873. године).¹¹ Како је познато, прва концепција је предвиђала дуалистичку државну заједницу Срба и Бугара на монархијским начелима, друга федеративну државу на демократској друштвеној и политичко-правној основи.

⁸ Упоредити: *Историја на Бџлгария*, том прџви. Изд. Бџлгарска Академия на науките. Институт за историја. София, 1961, 484–498; 498–500; 500–503.

⁹ Краћи преглед, популаран, на српском језику дао је: Георги Константинов, *Вођи Бугарског народног покреша*. Раковски, Каравелов, Левски, Бориџов, издање Балканског института, Београд, 1939. У низу других радова видети и: Ђорђе Игњатовић, *Политичке везе Љубена Каравелова са Србима*, „Историјски часопис“, 76–17. Београд 1970, 143–164, исти Љубен Каравелов и србскогo обшешџво, изд. „Браство“, Ниш, 1969. Од бугарских писаца посебно видети: Крумка Шарова, *Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народы в 1870–1872 гг.*, Etudes historiques, T. IV. Изд. Académie Bulgarie des Sciences Institut d'Histoire, София 1968. 83–108.

¹⁰ Најновије дело о томе: Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Сиољна политичка Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез)*, изд. Историјског института, Београд, 1963.

¹¹ Најпотпуније о томе код нас писао је: Васо Војводић, *Уједињена омладина српска и припремање устанка на Балкану 1871–1872. године*, зборник радова Уједињена омладина српска, Нови Сад, 1868, 305–315. Видети и: Ђорђе Игњатовић, *Свешозар Милеџић*, Љубен Каравелов и бугарски национално-ослободилачки покреш 1867–1878, Истраживања 2, 7–98, изд. Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад, 1973.

У 1877. и 1878. години, нови јавноправни положај ослобођене Бугарске, природно, великим делом одређивао је и њен унутрашњи политички развој, а у вези са тим и развој друштвених односа. За српско-бугарске прилике тога времена, по нашем мишљењу, то је – са бугарске стране – утицало и на национално-политичка опредељења бугарског народа уопште, па и према Србији и српском народу, одн. према проблему могуће државне заједнице Срба и Бугара. Практичан резултат тога био је: велико удаљавање представника политичке мисли код Бугара од идеје из претходне деценије о могућностима за стварање једне заједничке државе. По ослобођењу од непосредне турске власти бугарски политички правци окренули су се решавању нових проблема у организовању своје националне државе¹² према новим општим и посебним условима које је, са свим последицама, донео победоносни рат руске војске, покушао да реши Санстефански мировни уговор (3. марта 1878), али је привео у стварност тек Берлински конгрес (13. јула 1878). Што се тиче Србије, у оваквој дипломатско-политичкој констелацији на Балкану, и око њених граница у Подунављу, она је, потпуно напустивши ранија настојања око стварања једне заједничке српско-бугарске државе, била само пасивни посматрач¹³ велике игре великих европских држава, што је, пак, могло само неповољно да утиче и на оне слабе друштвене снаге и појединце који су се евентуално могли наћи међу Бугарима да још некако покушају да се врате на традицију бугарско-српске сарадње из 1860-их и 1870-их година, нарочито из круга Каравеловљевих присталица и посленика. Једна до тада доста реална идеја о заједништву Срба и Бугара, великим збивањима у Источној кризи 1875–1878. године, као и неким другим посебним моментима у развоју и српске и бугарске националне историје између 1867. и 1876, претворила се, у 1877/78. години, у велику утопију. Тај нови правац којим су, потом, нужно кренуле и Бугарска и Србија, прекинувши дотадашње политичке комбинације, отворио је нову еру у историји обе ове државе и оба народа, сасвим различиту од претходне.¹⁴

II

Друго питање, о разграничењу и границама, било је такође од великог значаја за односе Србије и Бугарске, и тога времена и убудуће.

¹² У старијој бугарској историографији најисцрпније дело је: Симеон Радевџ, *Сѣрошѣ-лишѣ на сѣврѣмѣнна Бѣлгария, ѣом ѣрѣви, Царуваниѣто* на кн. Александра 1879–1886, София, 1910. Популарни преглед бугарске прошлости, на српском језику дао је, пре рата: Коста Тодоров, *Политичка историја Бугарске*, изд. Балканског института, Београд, 1936.

¹³ Видети: Владимир Стојанчевић, *Јован Ристић и његова Дипломајска историја Србије*, 34–38; 13–22. Упоредити: Владимир Стојанчевић, *Србија, Русија и Аустро-Угарска према проблему Босне и Херцеговине од санстефанског мира до Берлинског конгреса 1878*, реферат на научном скупу „Отпор аустроугарској окупацији 1878. године Босне и Херцеговине”, у Академији наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево.

¹⁴ Видети: Konstantini Jiriček, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Prag, Wien, Leipzig, 1891.

Пошто је и у Сан Стефану и у Берлину био одређен карактер политичког бића ослобођене Бугарске, као трибутарне кнежевине, разграничење између Србије и Бугарске само се собом наметало за решавање.¹⁵ Руска дипломатија узела је на себе заштиту интереса бугарске кнежевине која се управо уз велику помоћ званичне Русије увелико организовала.¹⁶ Другим речима насупрот Србије, која се залагала за остварење својих планова и циљева, стајала је Русија.

Између ове две земље, међутим, није постојала сагласност у погледу територијално-граничног проблема. Руска влада заступала је, најпре, ону идеју коју је изразила у Санстефанском уговору, али је коначно пристала на оно решење које је договорено на Берлинском конгресу. Српска влада, насупрот томе, првобитно поднела је руској влади – на њено, тј. руско тражење – један мемоар у коме је своје територијалне аспирације протегла према истоку до половине видинског и софијског санџака, тј. до линије: Лом Паланка-Глински кланац-Радомир-низводни ток Струме. То је било пре закључења Санстефанског уговора између Русије и Турске.¹⁷ Касније, под великим утиском санстефанских граница између пројектоване Бугарске и Србије и, нарочито, пред непопустљивошћу руске дипломатије, српска влада је – пред сазивање Берлинског конгреса – ублажила своје захтеве сводећи их на тражење: Видинског краја и брезничке и трнске казе (среза) – што би отприлике одговарало територији коју је ослободила српска војска.¹⁸

Дакле, између пројекта касније назване санстефанске Бугарске, на западу, и тзв. Старе Србије, на истоку, постојала је велика разлика. Први пројект нарочито су заступали гроф Игњатијев, књаз Черкаски и књаз Дондуков-Корсаков, потоњи гувернер бугарски.¹⁹ Други пројект бранили су Јован Ристић, министар спољних послова Србије, и професор Панта Срећковић.²⁰ Са дипломатског терена неспоразум између

¹⁵ Врло лепо расправљао је о питањима границе Србије у 1878. години: Васиљ Поповић, *Берлински конгрес (поводом њедесетогодишњице 13. јуна–13. јула 1928)*, „Братство“, 22, Београд, 1928, 122–146. Упоредити: Владимир Стојанчевић, *Велика источна криза, други српско-турски рат и ослобођење Јужне Србије 1877/78. године*, Архив за историју здравствене културе Србије, година 4–5, свеска 4–5, Београд (1976) 1977, 3–13.

¹⁶ Широку студију дао је: Горан Д. Тодоров, *Временното руско управление в България през 1877–1879*, изд. Българска академия на науките, Институт за българска история, София, 1958.

¹⁷ Јован Ристић, нав. дело, 110–113.

¹⁸ Уочи потписивања Санстефанског уговора, кнез Милан је учинио последњи покушај код великог кнеза Николаја Николајевича и генерала Игњатијева да Србија добије целу територију бар нишког (и приштинског) санџака. О томе видети: Владимир Стојанчевић, *Мисија џуковица Милојка Лешјанина у Сан-Стефано пред закључење мировног уговора*, „Годишњак града Београда“, 26, Београд, 1978 (у штампи).

¹⁹ О настојањима Русије да реши проблем Бугарске у вези с ослобођењем од турске власти, видети најновија дела совјетске историографије: *Историја дипломатије. Дипломатија новог доба (1872–1919)*, св. 2 (у редакцији В. П. Потемкина), Београд, 1949, 29–52; В. М. Хвостов, *Историја дипломатије в новое время 1871–1914*, Москва, 1963, 83–133.

²⁰ Панта Срећковић био је и први окружни начелник пиротског округа, где се истакао као добар организатор и велики познавалац прилика у тамошњем крају. Сачуван је исти број његових службених извештаја-писам Јовану Ристићу, који би, као документацију и за одређивање српско-бугарске границе (пограничног подручја) ваљало објавити.

Русије и Србије, у погледу српско-бугарске делимитације и повлачења нове државне границе, претварао се у политички спор.²¹ У тражењу решења и са једне и са друге стране потезали су се разни аргументи, а највише о историјској прошлости, етнографији, црквеној организацији (и јурисдикцији), о националном опредељењу становништва спорних крајева.

Руска дипломатија имала је добре помагаче у бугарским патриотима који су нарочито инсистирали на егзархијској основи бугарских територијалних захтева, Срби пак на просрпском расположењу становништва чак и у оним казама које су припадале западним крајевима Видинског и софијског санцака.²² Постојање егзархијских епископија („владичанстава“) у Нишу, Пироту и Врању, које је бугарска страна приказивала као премоћ бугарске црквене организације и бугарски национални карактер тих области, српска страна је побијала аргументима да је бугарска егзархијска организација тамо била формална, да није ухватила корена у народу и да се изродила у интересу турске политике за денационализовање српског народа.²³ – Напротив, већи део варошког становништва и готово све сељачко становништво задржало је српско национално осећање и почело се у маси враћати Патријаршији. У старијој црквеној организацији, делом пре доласка Турака, делом за њихове владе, ове три епископије, као и Ћустендилска и Самоковска (даље на југоистоку), биле су под јурисдикцијом српске Пећке патријаршије – све до пред крај XVIII века када су те епархије заузели Фанариоти.²⁴

Руска дипломатија мотивисала је своје захтеве за источном половином Нишког санцака, на пример, тврдњом о наводном бугарском језичком карактеру пиротског округа – док су Срби то побијали и

²¹ Први који је код нас на основу архивске грађе-службене документације приказао положај Србије на свршетку рата са Турском и изнео њен положај у међународној политици, иако са доста субјективности и полемичности, био је: Владан Ђорђевић, *Прилози за историју спољне политичке нове српске државе 9. Србија на Берлинском конгресу*, сепарат из „Отаџбине“, Београд, 1890, 1–92.

²² Већи број оваквих народних представки из срезова и вароши Куле Брезника, софијског и радомирског среза (казе), упућених кнезу Милану, објавиле су „Српске новине“, или се иначе помињу у литератури тога времена. Сачувани су и оригинали неких од ових петиција, и они се налазе, углавном, у Архиви Историјског института у Београду, и у Архиви Савезног секретаријата за иностране послове у Београду (бивши Архив Министарства спољних послова Србије). Оваквих народних представки има и из више села софијске „околије“. Видети: прилоге.

²³ Српску службену документацију о томе видети у брошури: Сава Грујић *Како је постојала бугарска егзархија*, Београд, 1897, 1–23–78. Видети: Владимир Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године*, „Лесковачки зборник“, 15, Лесковац, 1975, 71–78, док. бр. 6.

²⁴ У оквиру Пећке патријаршије постојала је, крајем XVIII века, и новооснована нишавска епархија са седиштем у Пироту, која је обухватала пиротску и трнску казу (Знепоље). Видети: Конст. Иречек, *Историја на Българийѣ*, Софија, 1929, 351. „Нишавска јепархија Горње Мисије“, чији се владика титулисао као „митрополит нишавски“, пружала се до села Комштице, до Драгомана, Магова, до Трна (Знепоље) и Брезника; захватала је Лужницу до села Стрелца, а низ Нишаву чак до села Врелца и Сићева“; Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*, Београд, 1884, 226.

Овај спор, који се пренео и на обострану журналистику и публицистику, као и на активно деловање емисара обеју страна на подручја територијалних аспирација, наставио се све до лета 1878, до заседања Берлинског конгреса.²⁷ Већи број делегација и многе петиције упућене

²⁷ Тако, на пример, у „Новинама српским“ објављено је неколико написа (неки су после прештампани као посебне брошуре), са претензијом да дају мериторна мишљења о језику, историји, географији, фолклору спорних крајева између Срба и Бугара. Тако се најпре појавио Сретен Л. (Поповић) са својим написом *Где је Србин шу је слава*, бр. 81 од 11. IV 1878 (помиње обичај славе у Брезнику, по казивању отуда); затим је Деспот Бацовић, комбатирајући бугарске претензије за Македонијом, објавио свој полемички напис *Којој словенској грани припадају Словени у горњој Албанији и у Македонији*, бр. 99 од 5. V 1878; у сличном духу писао је и Димитрије Алексијевић „из Раоске (у околини Дибре)“ свој напис *Штаро-Срби*, број 119 од 30. V 1878.

европским дипломатама заступале су ову или ону спорећу страну, право Србије односно право Бугарске. Неупућенима било је тешко да утврде где је управо истина, пошто су се агитаторске тежње обеју страна, српске и бугарске, увелико распламсале. Бугарска позивања на одлуке цариградске конференције амбасадора великих сила 1876/77, Срби су побијали аргументима да је то било кабинетско решење проблема словенског становништва у Турској које није било само бугарско – у етничком и националном погледу. Када су руски дипломати, предвођени од Горчакова и грофа Шувалова, за време трајања Берлинског конгреса одустали од захтева за Врањем и покушали изборити пиротски округ, Јован Ристић је (по личном налогу кнеза Милана) затражио народно изјашњавање, тј. плебисцит под међународном контролом не само за уже подручје Пирота, већ и за трнску и брезничку казу, изражавајући уверење да је знатна већина становништва тих каза за Србију.²⁸ Руси на то нису пристајали, иако је то, како се чинило, била најзгоднија и најповољнија прилика да се спозна право стање у народу. Када је, најзад, Берлински конгрес донео своја решења и за овај проблем српско-бугарског разграничења, био је учињен крај једној доста несрећној дипломатској игри - у коју се умешала и остала Европа - да се што више подвуче различитост интереса Србије и Бугарске, као државних организација, и да се питање о њиховом разгра-

²⁸ Британски конзулат из Београда достављао је својој влади извештаје о српско-бугарским односима, као, нпр., и две петиције народа из трнског и брезничког краја, од 28. V 1879. и 6. VI 1879:

„The population of Trn, in the most humble submission gathered today in thousands in Zepolief(!) around the members of the International Commission, beg your Royal Majesty... not to fix the boundary between our Servian and the Bulgarian territories according to the Berlin Treaty, because we are not Bulgarians, but Servians...

Our language is Servian, our national customs and manners are Servian. our dress is Servian, We are genuine Servinas...

We were conquered by the Turks as Servians, and we are now libertated and made free by the Servian troops...

We prefer to expatriate ourselves and leave the country empty than to be incorporated into the Bulgarian Principality and be colled Bulgarians”. Са своје стране Брезничани су се такође жалили међународној комисији: „The Servian population of tihe district of Breznitza, consisting of fiftyseven villages on territory of four hours long (20 kilom.) and five hours wide *25 kilom.) today gathered around the members of the International Commission for the Delimitation of the Frontier, beg most humbly... not to delimitate our frontier, as in the Treaty of Berlin defined, giving us over to the Bulgarians.

... Not a single Servian district can boast of being more Servian than we are, according to national customs and manners, as seen in our songs and language, in one word ethnographically than our around Breznitza...

We hope that we have not now deserved to be compelled to go into slavery to the Bulgarians and Bulgarian statesmen, and to be forced to abandon our faith and patriotism of the last 500 years while Servians in bondage further considerint that in the year 1877 our Servian brethren delivered us at the cust of their blood and sacrifices...

We are happy to have the honour to call ourselves your Majesty's most humble Representatives of the Servian Communities of the District of Breznitza ”. – Further Correspondence respecting the European Commissions appointed for the Demarcation of Frontiers under the Treatz of Berlin, Turkey № 2 (1880), London, 1880, 70; 103/104. (Док. № 98, и ад Док. 110) видети ПРИЛОГЕ.

ничењу представи као спор око политичко-националних права једне или друге стране на територији оне друге државе.

III

Али, осим ова два веома важна начелна питања, била су још друга два или три која су улазила у општу проблематику српско-бугарских односа у 1877/78. години.

Најпре, било је речи о спору око постојања тзв. српских цивилних управа: кулској, брезничкој и трнској²⁹ – територијама које су после Берлинског конгреса припале бугарској кнежевини, а које су у рату 1877/78. биле ослобођене од српске војске и потом дошле под српску управу. То је било подручје од око три стотине села са близу сто хиљада становника. Српска управа држала их је све до пролећа 1879, када их је напустила, нарочито на тражење књаза Дондукова-Корсакова да би се тиме извршио Берлински уговор. Тадашњи бугарски патриоти и политичари осуђивали су задржавање српских власти у тим крајевима приписујући Србима анексионистичке тежње. Насупрот њима, српска влада, настојећи да изврши ревизију Берлинског конгреса – за који је тврдила да је био неправичан по српске интересе – указивала је на ослободилачки карактер присуства српске војске и цивилне организације и на српски патриотизам становништва тих крајева.³⁰ Бугарска страна указивала је на притисак који су, наводно, Срби чинили на становништво да респектује српску власт, док су Срби тврдили да бугарски (комитетски) агитатори тероризују сељаке тражећи од њих да се на силу изјашњавају за Бугаре. У овом погледу настало је нарочито жестоко сукобљавање око вароши Трна и знепољске казе (који су припадали Нишком санџаку) и улоге коју је у овоме имао бивши нахијски коцабаша Аранђел Станојевић, угледни домаћин и богати трговац, са великим утицајем и изван Знепоља.³¹ Но, побијање граничних

²⁹ Видети архивску грађу и студију: Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њереди Србије 1877–1878. године*, Лесковац, 1975, 165–166; 281–285.

³⁰ Владимир Стојанчевић, *Улога Србије у ослобођењу крајева зајадне Бугарске од шурске власи и српска управа у њв. кулском срезу 1877–1879*, „Историјски часопис“, 24, Београд, 1977, 223–234.

³¹ Аранђел Станојевић, коцабаша Трнске нахије, био је веома крупна личност не само Знепоља, већ и ширег подручја у суседству. Одржавао је политичке везе са Србијом и кнезом Михаилом давно пре ослобођења Знепоља крајем 1877. године. Због својих српских осећања и политичке оријентације на Србију био се јако замерио привременој руској управи у Бугарској а нарочито бугарским политичким првацима, услед чега је морао, по дефинитивном повлачењу српско-бугарске границе, да напусти свој крај и пређе у Србију, где је и умро. Са својим кумом, Симом Соколовим, руководио је великим устанком у Знепољу и Крајишту, са суседним крајевима, и био је учинио велике услуге српској војсци за време њеног продирања кроз Грделичку клисуру и у време битке за Врање. (О томе је у Историјском институту у Београду био прочитан рад: *Коцабаша трнске казе Аранђел Станојевић и српско-бугарски спор око Трна и Знепоља 1877–1879. године*).

знакова које је, на основу одлука Берлинског конгреса извршила гранична комисија (састављена од представника-стручњака великих сила потписница уговора) учинило је крај и овом српско-бугарском спору.³² Ова три среза припојена су Бугарској, па се српска управа повукла из њих.

Остављајући по страни питање двовласничких имања, које ће ојачати тек после 1878. године, постојало је и питање даљег опстанка егзархијских владика у Србији. У Нишу је био стари, народски назван „деда” Виктор, у Пироту Евстатије, обојица Бугари из источних крајева Бугарске. Виктор је дуго времена провео међу својим парохијанима и важио је за србофила пошто је у борби са фанариотима имао велику подршку српске владе.³³ Са своје стране он се, све до свршетка рата, иако Бугарин, држао српске стране: доказ је то што су све школе у нишкој епархији биле само српске, тј. на српском језику.³⁴ У Пироту, тј. нишавској епархији (која је обухватала и Знепоље), Јевстатије је заступао бугарске интересе и радио на отварању бугарских школа, али без икаквог успеха у сељачкој маси становништва. За све време до ослобођења, крајем децембра 1877. године, у Пироту је била и постојала и српска основна школа, а по селима и манастирима задржала се традиционална литургија „по српском начину”, каква се овде задржала и за време фанариотских епископа. По селима су постојале и приватне сеоске школе смештене по домовима свештеника и угледнијих сеоских мајстора, такође на српском језику. Иако су, у средини народа, и са радошћу и церемонијално дочекали српску војску и изразили захвалност за ослобођење, ове егзархијске владике су нешто касније дошле у сукоб са грађанским властима због кршења црквене дисциплине и непо-

³² „Тзв. трнско питање сачињавало је, посебно, једно тешко бреме српско-бугарских односа због тежњи обеју страна да територију и становништво Знепоља прикључе својој држави. То је нарочито кулминирало после одлуке Берлинског конгреса да се границом Три остави Бугарској, што је наишло на жестоки отпор српске владе, и нарочито народа трнске казе. Последњи покушај да Знепоље остане у поседу Србије учинили су представници Трчана крајем пролећа 1879. приликом проласка међународне комисије за одређивање маркације дефинитивне границе између Србије и Бугарске, када су, као и суседни Брезничани, послали специјалне петиције владама великих европских сила. О томе је преко аустроугарског конзулата у Београду 28. маја 1879. био обавештен службено и Андраши. У извештају је стајало:

Die Einwohnerschaft der Nahia TRN hat an die Regierungen der Signatar-Mächte die Bitte gerichtet, dass ihr Gebiet durch die Entscheidung der europäischen Grenz-Delimitirungs-Commission dem Fürstenthume SERBIEN und nicht BULGARIEN zugesprochen, und dass hiemit die bezügliche Bestimmung des Berliner Vertrages modificirt werde. – Dieser Ansuchen ist mir gestern Abends in Form eines an SEINE MAJESTÄT den Kaiser und König gerichteten Telegrammes zugekommen, welches ich mir erlaube hierneben in deutscher Uebersetzung EUERER EXCELLENZ gehorsamst zu unterbreiten. – Gleichlautende Telegramme haben auch meine Kollegen erhalten und sie ihrer respectiven Regierungen eingesendet“. – Staats. – Haus und Hof Archiv, Wien, P. A. XIX-14, Varia-Serbien 1879. Видети: ПРИЛОГЕ.

³³ Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска егзархија и њен утицај на балканске Словене*, Београд, 1913.

³⁴ Основно дело из ове области је: Јован Хаџи Васиљевић, *Просвећени и полицијске прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско-шурских рајдова 1876–78)*, Београд, 1928, 49–55; 339–341 (за пиротски крај).

коравања канонској јурисдикцији митрополита Србије. Морали су напустити земљу, слично као што су и неки белоградички свештеници – из сличних разлога – морали напустити своје парохије и прећи у Србију. И код Срба и код Бугара, почевши од средине 1878. године у овом погледу важило је познато (и искључиво) старо правило: *cuius regio, eius religio*.

Био је то, на црквеном плану, још један ударац идеји сарадње Срба и Бугара, идеји која је још од времена кнеза Милоша, митрополита Петра Јовановића и Неофита Бозвелија Хилендарца имала једну сасвим другојачију, не само црквену оријентацију.³⁵

Најзад, питање миграција становништва из једне земље у другу по свршетку рата, тј. у 1878/79. години. Имамо у виду оне миграције које су биле политичког карактера, и биле извршене спонтано или присилно. У овом погледу бугарска историографија наводила је пример исељавања неколико десетина породица из вароши Пирота, углавном чорбација–егзархијских присталица, у суседни Цариброд односно у Софију. Из Бугарске је, опет, због својих српских осећања пребегао већи број (од неколико стотина) људи са својим породицама, нарочито Трнчана и Знепољаца, на челу са Аранђелом Станојевићем,³⁶ који су се населили у Пироту и околним селима. Исељених Трнчана и Клисураца било је такође и у Топлици и по лесковачким селима (нпр. једна грана из фамилије чувеног Симе Соколова), а понешто и из белоградичког и берковачког краја. Но, иако потекле из политичких разлога, ове миграције нису постале политички проблем у каснијим односима између две државе, и убрзо су пале у засенак пред другим проблемима послератног развитка у обема земљама.³⁷

ПРИЛОЗИ

I

”...”

Да ви јав и друга глупост сѣрбска. Незнаня с какво намерение сѣрбите пуствали проповедници по Софиските села за да премавват

³⁵ О томе видети: Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски*, Београд, 1911 (односна места). Упоредити: Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, Историјски гласник 4, Београд 1954, 65–89.

³⁶ Скицу за биографију Станојевићеву видети код: Воја Стојановић Воке, *Заслужни синови. Биографије заслужних људи са шеришорије источне Србије и Поморавља*, књига I, Београд (1940) 1941, 15–17.

³⁷ По извршеној делимитацији и повлачењу граничних знакова, завладало је затишје у српско-бугарским међусобицама. Видан знак тога била је и међусобна измена честитки између бугарског кнеза Александра и српског владоца кнеза Милана, у којима је било изречено пуно лепих жеља за просперитет свог суседа и међусобно разумевање између двеју словенских кнежевина.

селаните на сърбска страна за да се казват сърби. Те им обещават, че няма за три години да им зимат нито данък нито войници. Простия и глупия селенин и туй търси. И тъй голяма част от селените софиски се подхвърлиха на тяхна страна и сърбите дойдоха и в Сливница (Алкалия). С туй тяхно распърсване поселата причиниха анархия в Софиския окръг. Русите туй гледаха, хладнокървно, при всичко, че Софиянците се възвълнуваха и казваха, че ако дойдат и в София, както се проносеше глас, то те са готови да се бият със Сърбите, но по никой начин не ще да търпат Сърбите да окупират София. От ополчението новосъбраните войници няколко душ избегнаха по селата си премамени от родителите си. Окръжния съвет се потъжи на губернатора, но той туй не зимаше до толкоз във внимание, но само се смееше на техния страх. Най после губернатора като видя че и заптиетата, каито се испращаха от София по селата почнаха да ги вързват селените и да ги предават на сърбските войници, които ги пак препращаха под стража в Пирот, тогава зе в сериозност таз дързка постъпка на селяните и на Сърбите. Трябва да е всичко туй съобщил на главната квартира. Губернатора испровожда един член од окръжния съвет с окръж, началник за да разносят билети по селата, който като дойдат Сърбите да им покажат за да ги незакачат, но голяците и глупаците Сърби туй и не гледаха, но напредваха да завзимат села, които подпадат под София.

Най после като се видя, че завладя анархия и че селените се откажат да припознават софиската власт, която уж не била руско-Българска, но комитетска и губернатора не русин, но комитет облечен в руска униформа, според както са сърбите проповядвали на селените, то испровожда губер. един член, окръж. началник с 10–12 душ казаци. Като обиколили няколко села да видат где има сърбски войници дохождат и в селота Брежъе, гдето селените неискали да ги познаят за власт, защото сърбите им казали да непризнават друга власт освен Сърбска. Пратените зели със себе си едного от селените, за да дойде в София и да расправи какво са ги учили Сърбите. Като си търгнали селените скокват и подир тях опалват пушки и гърмват до 50–60 пушки. Като нямали заповед за да се опрат войниците, те отст [пват] пак като остават поведания селенин и побегват. В София веднага се рапортира за таз случка и потаз причина дойде генер. Столипи [н] в София да испита тез работи. След туй приключение търговци дохождающий от Пирот срещнали двама селене от Брежъе с Церебродския капетан да отиват в Пирот. Вижда се да се похвалят какво са извършили и да тръсат помощ от Сретковича. После три дена проводи се войска в Брежъе със заповед да се хавнат виновниците и да са накажат. Как се наказали да Ви неказвам защото е жалосно: ограби им се всичкта стока и стуй такоречи се унищожжава и селото. Хванатите се доведоха в София и ще

се испытват и съдат. А техните покровители голи арнаути Сърби няма да ги помогнат. Със своята си подла хитрост стават причина на опропастяване на толкоз хорица. Туй събитие се случи татъка около 21 Май.

... ”

(С. Христов-Пиротчанец до К. Иречек. Пловдивъ 1878 6-й/18 Юний. – Докуменат бр. 70. – Из Архива на Константин Иречек. Преписка с Българи. Българска Академия на науките. Архивен Институт. София, 1953, стр. 147–148).

II

„Uiberserzung eines Telegramm's de dato Trn 27. Mai 1879.

Seiner Majestät dem Kaiser Oesterreich, König von Ungarn, durch den oesterreichisch ungarischen Herrn Minister Residenten

in Belgrad

Das serbische Volk aus der nahija Trn, versammelte sich heute in tiefster Ehrfurcht zu Tausedned zu Znepolje bei den Mitgliedern der internationalen Commission zu dem Behufe: ub Eure Kaiserliche Majestät zu bitten, dem oesterreichisch-ungarischen Mitglied der internationalen Commission den hohen und allergnädigsten Auftrag ertheilen zu wollen, dass er die Grenze zwischen unserem Lande und Bulgarien nicht nach dem Berliner Vertrage bezeichnen, denn wir sind keine Bulgaren sondern Serben. Den bulgarischen Namen hat uns die Macht und die lange Sklaverei aufgedrungen, weil der serbische Name bei der Türken als der eines Empörers gegen den Sultan, gleichbedeutend war, und weil uns die Türken in böser Absicht Bulgaren und Griechen genannt haben, wir hoffen zuversichtlich, dass Eure Majestät es jetzt nicht zulassen werden, dass wir mit dem fremden bulgarischen Namen benannt werden sollen, und dass wir dem bulgarischen Staate einverleibt werden, wo wir uns in vollkommenster Sklaverei befänden. Unsere Sprache ist die serbische Sprache, unsere nationalen Gebräuche sind serbische Gebäurche, unsere Tracht ist die serbische Tracht. Wir sind reine und wirkliche Serben. Unter uns lebten zumeist unsere heiligen Herrscher die Nemanic'sche. Uns haben die Türken als Serben unterjocht, und die serbische Armee hat uns als Serben befreit. Wir werden eher von hier wegziehen und unsere Heimat öde verlassen, als dass wir uns in den bulgarischen Staat einverleiben und uns Bulgaren nennen lassen. So Gott der Allmächtige Euerer Majestät in Allem helfen möge, so mögen Sie es nicht zulassen, dass wir von unserem Mutterlande getrennt und zu Bulgaren werden. Bulgarien wird desshalb nicht zu Grunde gehen,

wenn zu Gunsten unserer Freiheit, Ruhe und unser Wohlergehen der Berliner Vertrag insoweit geändert wird, inwieweit er zu Gunsten der Bulgaren in Ost-Rumelien geändert wurde.

Die Vorsteher des serbischen Volkes der
NAHIJA TRN:

Jovan Popović Erzpriester

Georgie Vassiljević, M. Radenković,

Folgen Sieben und Neunzig weiter Unterschriften.”

(На полеђини акта:)

Politischer Gegenstand

Nº 100

Belgrad, 28 Mai 1879

Freiher von Herbert

Bitte der Einwohner

der Nahia TRN um

Einerleibung nach

Serbien

(Haus-Hof-und Staats archiv, Wien, P. A. XIX–14. Varia-Serbien 1879; S. 132–133)

СРБИЈА, АУСТРО-УГАРСКА И РУСИЈА ОД САНСТЕФАНСКОГ МИРА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

После Ђуниса и пораза Србије у рату са Турском 1876, питање ослобођења Босне и Херцеговине једним општим српско-турским ратом, савезном српском револуцијом, како је писао Васо Пелагић, било је одгођено да се реши на један другојачији и посебан начин. Улазак Русије у рат са Турском у пролеће 1877, учино је преокрет у дотадашњим напорима да се Босна са Херцеговином ослободи турске управе. Међутим, решење босанско-херцеговачког питања, овога пута, у начелу било је решено руско-аустроугарском политичком и војном конвенцијом у Будимпешти, дакле једним међународним уговором. Већ тада је било јасно, Босна и Херцеговина имале су припасти Аустро-Угарској, чак са правом непосредне анексије у датом тренутку, тј. по поразу Турске у рату са Русијом. Национално начело, због пораза националноослободилачке револуције српског народа, требало је да буде замењено начелом интервенције европских сила, а то је будућем развоју општих прилика на Балканском полуострву, а посебно у Босни и Херцеговини, давало знатно другојачије перспективе од оне због које је и била покренута 1875. године.

Али, ратне операције на Дунаву и у северној Бугарској одужиле су се неочекивано, пошто је турска војска – како је познато – пружила жилав отпор у утврђеној Плевни. Руска влада, која је почетком рата мимоилазила предлоге српске владе за поновно укључивање Србије у рат, полазећи са становишта да Срби не само што опет могу бити потучени од турске војске већ и због могућих компликација од стране Аустро-Угарске, током јесени 1877. учестано је тражила акцију српске војске на правцу Београдчик–Берковица–Пирот–Софија, управо ради слабљења турске одбране на десном крилу руске оперативне армије у Бугарској. Иако је Плевна пала два дана пре ступања Србије у други рат са Турском, успеси српске војске према Пироту и стратешки

важном Гинском кланцу (који је бранио јужне прилазе балканског планинског венца) приморали су турску одбрану да напусти овај важан балкански превој и тиме отвори пут руској војсци ка Софији. Сједињавање руске и српске војске у Софијском пољу и, потом, снажно руско надирање према Пловдиву и Једрену, а српске војске према Врању и Приштини – дало је нови карактер рату, што је довело до расула турске одбране. После прелиминарног уговора о примирју у Једрену дошло је, 3. марта 1878, до Санстефанског мира, који је поред осталих клаузула за Босну и Херцеговину предвиђао широку аутономију под султановим суверенитетом.

Објављивање Санстефанског уговора, како је познато, изазвало је сензацију не само у Турској и на Балкану већ и у Европи, посебно у Аустро-Угарској. Што се тиче Босне и Херцеговине, било је очито да су клаузуле Санстефанског уговора у погледу уређења њиховог будућег положаја биле другојачије – неповољније за аустроугарске претензије но што је то било уговорено Будимпештанским конвенцијама. Аустроугарска дипломатија, заправо свемоћни министар иностраних послова гроф Ј. Андраши, устала је одмах против извршења Санстефанског уговора, затраживши да се о питању наслеђа Османског царства решава на широј европској основи. Позивање на Париски уговор из 1856. и на право сигнатарних сила да учествују у политичким променама на Балканском полуострву уколико се реметио *status quo* у Турској, требало је да послужи као предтекст за суспендовање Санстефанског уговора. Због противљења Аустро-Угарске, претње Енглеске и неодређеног става Немачке, руска дипломатија пристала је, напуштајући своја претходна права из Санстефанског уговора са Турском, да се ново политичко стање, настало поразом Турске, дефинитивно реши на будућем конгресу. За ово време, зарађене стране одредиле су свој узајамни положај по основи *status militaire*; Руси су уводили привремену управу у ослобођеној Бугарској, а Срби су уређивали цивилну власт у ослобођеним крајевима (целог) Нишког санџака (и у тзв. кулском срезу), док је турска власт остала и даље у босанском вилајету.

Неизвршење Санстефанског уговора створило је основу за нови расплет политичких и других прилика на Балкану које ће, као обавезне одлуке за све потписнике, решити Берлински конгрес у лето 1878. године. У међувремену, проблем Бугарске и Босне стајао је у центру пажње европске дипломатије а руско-аустроугарски односи представљали су главну тему дипломатске активности у Европи. У овом контексту Србија, а у мањој мери и Црна Гора, добија свој посебан значај, нарочито у перспективи заострења аустроугарско-руских односа. Са своје стране српска влада, иако немоћна да као самосталан чинилац утиче на прилике на Балкану па и на решење босанско-херцеговачког питања, што је био један од циљева рата 1876, добија у важности све

више уколико је неизвесност одржавања конгреса постајала све приметнија. Руска влада током пролећа 1878. узима озбиљно у разматрање неуспех дипломатских преговора за постизање новог мировног уговора и рачуна се могућношћу новог, проширеног рата као алтернативе ако Европа не прихвати основне идеје Русије о преуређењу балканских прилика. У Србију тада долази генерал Фадејев, по налогу цара Александра II и задацима руског министарства војске, чија је мисија обухватила и испитивање о могућностима преласка српске војске у Босну као и нове устаничке акције у Босни за супротстављање аустроугарској окупацији. У овим новим условима опште ситуације у Европи руска влада рачунала је на Србију као на чиниоца од великог војностратешког и морално-политичког значаја на Балкану, посебно за решавање босанско-херцеговачког питања, управо због познатог карактера народног устанка од 1875. и национално-политичких претензија Србије у Босни. За случај сукоба, односно рата са Аустро-Угарском који не би био само од регионално-балканског значаја, руска влада је сматрала Србију, као и Црну Гору, својим савезником, чак и моћним фактором који би, уз помоћ босанскохерцеговачких устаника, могао да препречи (или бар успори) пут аустроугарском војном продирању у овај турски вилајет.

Разуме се, водећи дипломатско-политичку битку за Бугарску и око карактера будућег државноправног статуса Бугарске, чији су територијални опсег и јавноправни однос према Порти аустроугарски и британски дипломати знатно умањивали, руска дипломатија је сматрала да, због стално нових захтева Беча, Аустро-Угарску треба држати у неизвесности у погледу њених аспирација према Босни и Херцеговини. Чак ни доста попустљива понуда Игњатијева, учињена за време његове мисије у Бечу марта 1878, која је практично давала Босну за Бугарску (у границама Цариградске амбасадорске конференције па и преко тога) није могла задовољити Аустро-Угарску. Јер положај Босне и Херцеговине, како је нарочито инсистирао гроф Андраши, требало је сада да буде другојачије решен него што је то било договорено у Рајхштату, Будимпешти, односно чак и у Сан-Стефану. У пролеће 1878. још увек, после великог пораза Турске, руска влада је била другојачије расположена за судбину словенских провинција Турске него годину дана раније, у време Цариградске конференције, а посебно Будимпештанских конвенција, што је изазвало оштру реакцију са аустроугарске стране.

Суштина сукоба између Русије и Аустро-Угарске лежала је управо у томе што је бечка дипломатија хтела поништење Санстефанског уговора, сматрајући га као уску, билатералну, руско-турску основу за решење једног изванредно крупног проблема као што је било Источно питање, и у томе се позивала на Париски конгрес. Али, са друге стране, и руска дипломатија могла је у начелу рачунати са тим да

се значај Париског уговора увелико изгубио самим тим што је, опет, Аустро-Угарска била склопила билатерални уговор са Русијом у Рајхштату и Будимпешти, дакле не на једној широј европској већ на ужој, двојној, међудржавној основи. То је значило да је аустроугарска дипломатија марта 1877. свесно прешла преко важног Париског уговора и његовог ширег европског значаја, односно хтела га је намерно заобићи рачунајући да ће јој успеси руског оружја у рату са Турцима, без њеног учешћа, комотно донети у посед једну велику и релативно богату турску провинцију. Насупрот томе, руска дипломатија је, такође имајући у виду преседан са аустроугарске стране, игнорисала Париски уговор и хтела створити нови ред ствари на Балкану, свесно мимоилазећи и Аустро-Угарску којој је у Сан-Стефану фактички одрекла право на удео у турском наслеђу на рачун јужнословенске етничке популације у Османском царству. И као што је, вероватно, аустроугарска дипломатија све до краја рата 1877/78. рачунала на то да ће и поред међународног значаја Париског уговора заобићи, у заједници са Русима, европску дипломатију, тако је слично чинила и руска дипломатија хтевши се ослонити на успехе руског (и савезничког, српско-црногорског и румунског) оружја.

Принципи ослобођења хришћанског живља у европској Турској и стварање националних држава или аутономних покрајина на словенском делу Балканског полуострва, био је крупан политички, морални и историјски аргумент за руску владу када је била дала пристанак да се склопи Санстефански уговор, искључивши из њега раније наговештене аустроугарске претензије на Босну и Херцеговину. Али, како је овај принцип управо због његове савремене актуелности и тенденција у његовом будућем развоју – тј. довршења српске националне револуције, с једне стране, и ослобођења Бугарске, с друге стране – ударао у интересе и других, туркофилски оријентисаних европских великих сила чији је дипломатско-политички мотив био садржан у девизи очувања Османског царства на Балкану као препреке (по њиховом становишту) за панславистичку политику Русије, Аустро-Угарска је то вешто искористила и (накнадно) оспорила Русији право на једнострано решење турског наслеђа, створивши тиме, највише, проблем од крупног европског значаја, рачунајући на то да од новог развоја ситуације задобије за себе крупне територијалне користи не само на рачун јужнословенског становништва, Србије и Црне Горе, већ и на рачун – Турске! Руска попустљивост, пак, учинила је захтев аустроугарске дипломатије све више експанзивним: она се у дуелу са Русима све мање позивала на Будимпештанске конвенције, није много инстистирала ни на остварењу предлога Цариградске амбасадорске конференције, него је све више заступала гледиште поделе интересних сфера: њена територијална зона утицаја на Балканском полуострву имала се простирати у максималном опсегу, на истоку до планине Витоша, Родопа и Кавале

на Егејском мору, а као минимум на простор оивичен развођем река Вардара и Струме, укључујући и Солун. У оба случаја Аустро-Угарска је сматрала Босну и Херцеговину за своју неоспорну сферу, штавише укључујући ту и Новопазарски санџак. Како је аустроугарска дипломатија овакво своје схватање изнела као службено гледиште и као услов за признање руског утицаја у Бугарској, односно као начелну основу за претресање питања турског наслеђа после Санстефанског уговора, дошло се до једног новог битно пресудног момента не само у оријентацији руске дипломатије за политичко уређење односа са Турском већ и за њене нове односе са Аустро-Угарском. Постојање две струје у руској државној политици и дипломатији и сузбијање утицаја Игњатијева и славенофила на ново вођење руске државне политике, олакшали су овај нови моменат.

У сасвим неизвесној ситуацији између мира и рата и у крајње заостреним односима са Аустро-Угарском, иза које је дипломатски стајала Енглеска, а и Немачка, у пролеће 1878. Русија рачуна и на могућност рата са својим западним суседом и зато хоће да у своје планове уврсти и Србију, којој сада придаје исти онај велики значај као и у време пуне неизвесности под Плевном с јесени 1877. године. Босна и Херцеговина постају опет објекат, сада удруженог руско-српског интересовања. Са своје стране, и Аустро-Угарска страхује од могућности рата са Русијом, што јој отежава ситуацију да лако и брзо иде на прикључење Босне и Херцеговине, све дотле док се не реши и питање Бугарске. Али та ситуација се отежава не толико због могућег учешћа Србије на страни Русије колико и због отпора Порте, којој би сукоб два суседна хришћанска царства олакшао да задржи своју управу у Босанском вилајету. Због оваквих перспектива, које би јој донеле пуно неизвесности и многе политичке и финансијске тешкоће, аустроугарска дипломатија је избегавала да се до краја разиђе са Русијом пре но што се и сама не споразуме са Портом. Али опет зато, у тежњи да дипломатски продре са својим плановима на Балканско полуострво, она је Турску плашила Русијом, а Русију својом непопустљивошћу која би, у крајњој консеквенци, користила – Турској! Користећи се при томе и држањем Европе, којом је уцењивала Русију, Аустро-Угарска је хтела да Босну и Херцеговину пошто-пото добије. Бијући своју битку за добијање Босне и Херцеговине дипломатским путем, Аустро-Угарска је отежавала и положај Србије, држећи у неизвесности не само њене, већ постигнуте резултате Санстефанског мировног уговора (независност, исправку граница) него доводећи у питање и своје односе са Српском кнежевином уопште. Србија је о томе морала водити рачуна и српска влада налазила се у веома деликатном положају између сувише наглашених аустроугарских претензија и недовољно добијене подршке од руске стране за своје национално-политичке аспирације у Турској.

Нови какрактер односа између Аустро-Угарске и Русије стварао је нови међународни положај не само за Босну и Херцеговину већ и за Турску, као и за Србију. И док је главна брига руске дипломатије била да сачува што више од основа Санстефанског уговора, а аустро-угарске да што лакше добије Босну и Херцеговину, па и преко тога, за Порту је било најважније да спаси максимум својих европских територија, при чему је нарочито настојала да сачува Босански вилајет и да спречи било какво територијално проширење Србије, а, по могућности, и Црне Горе. За Србију, такође, Босна је представљала основну тежњу у њеној националној политици, упркос сазнању да се Русија још почетком 1877. године била сагласила са захтевом Аустро-Угарске о Дрини и Лиму као граничној линији аустроугарске сфере, те да се на тој страни не могу простирати ни војна акција ни политичке претензије српске владе.

Са своје стране, вођи српског народног покрета у Босни и Херцеговини и даље су тражили остварење једног од два за њих прихватљива решења: уједињење са Србијом, односно дела Херцеговине са Црном Гором, или широку аутономију за Босну и Херцеговину. Но, то је било, као што се зна, стајалиште православног српског становништва, које је, додуше, било најбројније. Насупрот томе, муслиманско становништво настојало је да се сачува Портин суверенитет, док су католици (сразмерно најмалобројнији) радије били за замену турске управе аустроугарском. Осим тога, извесно сукобљавање територијалних интереса у Босни и Херцеговини између Србије и Црне Горе отежавало је донекле ослободилачку политику српске, односно црногорске владе. Затим, није још довољно јасно утврђено мишљење европских фактора, да ли је, на пример, политика Велике Британије непосредно по закључењу Санстефанског мира била за одржавање султановог суверенитета у Босни и Херцеговини или за аустроугарску окупацију, што би, у првом случају, олакшавало позиције и руске дипломатије у овом питању, па донекле и ослободилачког покрета у Босни и Херцеговини, као и саме Србије, која по Санстефанском уговору није могла да озбиљније претендује на прикључење, односно сједињење Босне, али која је, бар по овом уговору, била у нади да ће се, можда, избећи аустроугарска окупација. Исто тако, ни гледиште немачке владе у почетку није било за заоштрење руско-аустроугарских односа, па самим тим ни довољно јасно о појединим балканским питањима.

Али, уколико је време више одмицало, све више се осећала међународна изолованост Русије уз потенцијалну тежњу да се створи један антируски блок од неколико европских сила, који је ризикујући репризу Источног рата (Кримског) из 1853. године могао довести у питање све резултате рата Русије са Турском. У самој Русији, под оваквим развојем стања у међународним односима, одбацује се коначно идеја о реалности и одрживости, у целини, Санстефанског уговора, те тако до-

лази до склапања руско-енглеског уговора од 30. маја и енглеско-аустријског од 4. јуна 1878. Ови уговори ће довести до почетка рада Берлинског конгреса, односно они ће, у ствари, имати да потврде, у ширим међународним односима, основне тачке споразума главних европских сила о њиховој политици према Турској, односно да изразе нову концепцију водећих европских држава у решавању Источног питања после отварања Источне кризе у, 1875. и 1876. године. Тек кад је, коначно, 13. јула био потписан уговор у Берлину, било је јасно да је прошло опасно време једног великог ратног заплета у Европи и обнове ратног стања на Балканском полуострву, које је испуњавало период између два уговора – Санстефанског и Берлинског – а у коме је Босни и Херцеговини било посвећено доста пажње. За то време ту су се сударали интереси: Турске, обеју српских кнежевина, Аустро-Угарске и Русије, осим тежњи дела становништва које је такође било за то да се турска управа безусловно замени каквом хришћанском организацијом власти, односно код српског становништва Босне влашћу Кнежевине Србије.

У оваквој ситуацији снажног сударања међународне политике и државних интереса великих сила, односно Аустро-Угарске и Русије, Србија се налазила у тешкој ситуацији, истовремено и изолованости и блокаде. Потиснута у својим национално-политичким захтевима са истока не само из Нишког већ и из Приштинског санџака, и то у исто време кад ју је и аустроугарска дипломатија избацивала чак и из Новопазарског санџака, за што јој руска влада није пружала довољно ефикасне потпоре, српска влада се налазила у готово безизлазном положају да се повинује интересима двеју супарничких сила управо на терену национално-етничког простора српског народа, а то је практично значило, великим делом, негацију њених државних интереса и националних територијалних претензија у Османском царству.

Главна сила отпора да се Босна и Херцеговина присаједине Србији и Црној Гори била је Аустро-Угарска, а проводник те њене политике министар спољних послова гроф Ј. Андраши. Без аустроугарског противљења судбина ових двеју покрајина била би сасвим другојачија. У условима премоћи Русије над Турском, од две алтернативе једна би била остварљива: или њихова аутономија, какву је предвиђала још Цариградска амбасадорска конференција, а потврђивао Санстефански мировни уговор, или уједињење са Србијом, односно Црном Гором, као што је то било проглашено на Скупштини босанских устаничких вођа.

У оба случаја прогрес би био очигледан: уклонили би се основни мотиви и узроци готово перманентног народног покрета у Босанском вилајету, чији је основ био, пре свега, нерешено аграрно-правно питање, а које се изван система турске управе могло понајпре решити примером Србије, односно Црне Горе, где је постојао слободан сељачки посед. Али отпор конзервативних поседничких снага старог

власничког друштва у Босни и Херцеговини, у новим условима прелазне власти – од турске ка једној хришћанској (што је све било неизвесно у периоду од Сан-Стефана до Берлина) – разбијао је јединство далеко већег дела босанско-херцеговачког становништва не само у његовој конфесионалној структури (где су сви хришћани, тј. око две трећине укупне популације, били против продужења турске управе) него и у друштвено-класној, где је, условно, и велики део (ако не и највећи) муслиманског становништва могао бити заинтересован за укидање феудалних установа а за постојање слободног поседа, односно баштине. У дилеми, када је било очигледно да ће Porta изгубити Босну, између једне империјалне управе и њеног друштвеног и економског система који је представљао доминацију аристократско-крупно-буржоаских друштвених слојева, као што је била Аустро-Угарска, и једне ситнопоседничке земље у којој је сељаштво чинило основну друштвену и производну базу и где није било места управној олигархији и земљишнопоседничкој аристократији – водећи слојеви босанско-херцеговачког муслиманског друштва радије су, иако невољно, изабрали прву алтернативу као замену изгубљеној турској управи. То је само олакшавало аустроугарску политику наметања идеје о окупацији као, наводно, излаза из вишегодишње анархичне, устаничке и револуционарне ситуације у Босни и Херцеговини.

У читавој овој ситуацији „прелазног” периода, у ствари својеврсног интереснума дубоко опречних, пре свега унутрашњополитичких, друштвених и економских супротности и многоструко опречне политичке оријентације у кругу самог босанскохерцеговачког становништва у његовој целини, као и тежње да се превазиђе опасна ситуација настала устанком 1875. и допуњена сломом државне моћи Османског царства – Аустро-Угарска води стратешки јасно одређену политику свог Dranga у Босни и Херцеговини, али тактички веома несигурним наступањем и међу босанско-херцеговачким становништвом и, посебно, на Порти.

Из онога што се може сагледати и после објављивања архивске грађе А. Новотнога у Грацу – Келну и Гаврановићеве у Сарајеву, као и других извора – пре свега код Јеврема Грујића и из Ристићеве заоставштине у Београду, као и неколико других веома важних изворно-архивских студија ширег проблемског захвата целог периода српског националног покрета 1875–1878. и Источног питања за тај период (Г. Јакшић, М. Екмечић, Н. Хвостов, Д. Макензи) – излази да формално дипломатско-политичко иступање Аустро-Угарске (пуно снаге, самоуверења и силе) није одговарало интимним расположењима, уверености и стварној моћи дипломатије Двојне монархије да своје захтеве на Балкану спроведе без великог ризика, чак и опасности, за случај да је Русија показала мање попустљивости, да се Србија вратила на свој националноослободилачки програм из 1876. и да је у службеној Европи

било више критичности према аустроугарској пропаганди против покрета јужнословенских народа у Турској.

Данашњој историографији је сасвим јасно да аустроугарска самоувереност није имала ону материјалну снагу којом би могла, иначе, да спроведе своје пропагиране циљеве: унутрашњополитичке прилике у Монархији, доста слабе финансије да би се и стварно могло ући у ратне заплете, било на Балкану било у Европи (конфронтација са Русијом), а посебно велика упорност и још увек релативно снажна војна позиција Турске на простору од Албаније до Босне, биле су оне чињенице стварности о којима је аустроугарска дипломатија, а пре свега врхови државне управе, морала водити рачуна. Неизвесност држања Црне Горе и, донекле, Србије у погледу прихватања судбине Босне и Херцеговине у смислу аустроугарских претензија, иако није било велика загонетка, у сваком случају представљало је „слабо место” у аустроугарској стратегији изоловања Русије на Балкану. (Из службене преписке на релацији Беч–Цариград, односно, Андраши–Зичи, види се да је бечка влада веома полагала на то да на Порти ништа не учини ако претходно није сазнала да је мишљење британске, донекле и француске владе слично њеном, односно док за своје службене захтеве на Порти није претходно обезбедила и британску или британско-француску потпору). Отуда упорно настојање у Цариграду да Порта *драговољно* одступи од својих суверених права, да се *у свом интересу одрекне* Босне и Херцеговине *и сагласи* са аустроугарском окупацијом. Девиза о панславистичкој опасности која би учврстила позицију Русије на Балканском полуострву и о српском национализму који је тежио уједињењу српског народа у западним провинцијама Османског царства, била је, у ствари, вешто сачињена подлога за психолошко „обрађивање” Портиних државника, с циљем да се Порта – пуна мржње на Српску кнежевину и своје српске поданике због њиховог антитурског покрета 1875–1878. лакше одрекне Босне и Херцеговине.

У редоследу тешкоћа са којима је Аустро-Угарска рачунала у спровођењу своје замисли о окупацији, Србија је представљала најмању препреку, Русија већу, а сама Порта највећу препреку, што је и иначе било схватљиво.

Да је Србија била најлакши противник који се могао неутралисати, видело се већ и из тока извођења ратних операција српске војске у Другом српско-турском рату када је српска офанзива била окренута југоистоку, за разлику од Првог рата кад је Босна представљала главни политичко-стратешки циљ српске владе. Последице Будимпештанских конвенција, а нарочито пораз на Ђунису, дипломатски, политички и војно избацили су Србију као крупног чиниоца у разрешавању проблема турског наслеђа на Балканском полуострву.

Русија је већ била нешто друго. Али, како је према Аустро-Угарској починила основну стратешку погрешку када је пристала да се бо-

санско питање решава упоредо са бугарским питањем, односно када је за рачун овог другог после 1876. године ту сконцентрисала своју главну пажњу, Русија је испустила из руку оно прво. Аустроугарско-српске споразуме: Андрашија са кнезом Михаилом, односно и са Намесништвом – који су за своје време имали одређену и велику политичко-стратешку важност за решење босанскохерцеговачког проблема – аустроугарска дипломатија је зачас обезвредила када је почела да преговара са руском дипломатијом, која је мање полазила од важних детаља – локалних географских пропорција и етничких особености у решавању српског питања у Турској – а више од опште оријентације и ширих територијално-политичких и војно-стратешких концепција своје балканске и блискоисточне политике. Српско питање као проблем ослобођења српског народа у Турској и његовог уједињења у једну државу, а у које је тада улазило и питање ослобођења Босне, после 1876. године губило се пред ширим проблемом опстанка власти Османске царевине на Балкану уопште, коме је сасвим неочекивано бугарско питање представљало основну преокупацију широке европске дипломатске радње у 1877/78. години.

Руска дипломатија, склапајући Будимпештанске конвенције, не само да је редуцирала у извесном смислу пуноважни значај Рајхштатског уговора о Босни и Херцеговини него је (унеколико) превиђала корисност решења и Цариградске амбасадорске конференције. Користећи се тим, аустроугарска дипломатија је стално наметала нове услове узимајући из старих уговора оно што је за њу било повољно, а одбацујући оно што је представљало границу њеним тежњама за што широм пенетрацијом на Балканско полуострво. Отуда је и покушала, крајње хазардно, да изигра одредбе Санстефанског уговора о Босни и Херцеговини и да, насупрот томе, постави максимални програм своје, непосредне или посредне, интересне сфере која је мултициплирала добити и користи према њеним захтевима у Иванци 1876, Рајхштату 1876, чак и Будимпешти 1877. године. Средином 1878. године било је јасно да је руска балканска политика у односима са аустроугарском дипломатијом изгубила у оној мери у којој је то добила аустроугарска страна. Истовремено, био је то пораз не само за устаничко-ослободилачки покрет српског становништва Босне већ и за националноослободилачку политику Србије, која не само да је била одстрањена из руско—аустроугарских преговора током 1876–1878. године већ је, неспретним потезима руске дипломатије, у погледу Босне изгубила и оно што је српска влада на дипломатском пољу била постигла у ранијим преговорима са Андрашијем.

Порта, односно Турска, чинила је до последних могућности узалудне напоре да задржи свој суверенитет над Босном и Херцеговином. Губитак Босне, по свој прилици, падао јој је теже него губитак Бугарске (до Балкана). У сваком случају, она је упорно оклевала да ус-

тупи Аустро-Угарској ову своју најзападнију провинцију, чак и онда када је било речи о аутономизацији Босне и Херцеговине. Сви покушаји Аустро-Угарске да са Портом о томе начини било какав споразум задуго су остали без успеха. Насупрот томе, у Босни је, очито, постојао двоструки фронт одбране од окупацијских тенденција Аустро-Угарске: по линији одбране државе од стране турских гарнизона и од муслиманског цивилног становништва, које је, без обзира на опозицију многим Портиним мерама у прошлости, било спремно да брани своје домове од иностране инвазије. У овоме смислу извесно подвајање међу њима наступиће тек када је у време непосредних припрема за Берлински конгрес постало јасно да ће Порта морати да се помири да из Босне повуче своје органе управе.

Међутим практично остављена самој себи, Порта је са резигнацијом гледала како се врши просто отимање њених периферних области не само од стране ратних непријатеља – Русије, Румуније (Добруца) Србије и Црне Горе – него и њених мирнодопских пријатеља – Аустро-Угарске и Енглеске (Кипар). Иако није дала претходни пристанак да повуче своје власти, Берлински конгрес је доделио Босну и Херцеговину Аустро-Угарској. А тај губитак територијално је био готово већи чак и од губитка новообразоване трибутарне бугарске кнежевине и свих проширења за Србију и Црну Гору (Источна Румелија, као територија са административном аутономијом, остаће у саставу Турске све до 1885). Тек касније, када је окупација провођена у дело, Порта ће прихватити силом јој наметнуту конвенцију о уступању Босне и Херцеговине Аустро-Угарској, безуспешно покушавајући да боравак аустроугарске војске у њима сведе на рок од највише пет година. Иако је окупација наишла на велики отпор, пре свега домородачког муслиманског становништва, и била изведена уз неочекивано високе губитке за аустроугарску војску, она је била логична последица тек одлука Берлинског конгреса. Све дотле и Русија и Србија могле су очекивати да остану на снази клаузуле из Санстефанског уговора о Босни, све дотле се могло рачунати на то да ће се мерама са руске и српске стране моћи да спречи аустроугарска окупација. У ту сврху је била планирана мисија генерала Фадејева, као и неке припреме српске војске на Дрини (јуни 1878).

Националноослободилачки покрет у Босни и Херцеговини претрпео је коначно неуспех у 1878. години, јер није имао, као што се понајпре могло очекивати, подршку у слободној Србији. Србија, пак, није могла – у години великог пада моћи Османског царства – да ефикасно подржи питање ослобођења Босне, пошто је и сама тешко изашла на крај са Турском (својим дотадашњим сувереном), да би се могла супротставити Аустро-Угарској, од чије се дипломатско-политичке агресивности и сама Порта није могла одбранити. Без подршке великих европских сила, потписница Париског уговора 1856, политичке про-

мене на Балканском полуострву нису се могле другојачије извести но што је то било одлучено на Берлинском конгресу 1878. године. Русија је тога била свесна и, упркос покушајима да у Сан-Стефану повољније реши питање ослобођења Босне и Херцеговине од турске власти, морала се у Берлину придружити осталим великим силама. Без, макар, руске подршке српска влада је морала оставити босанско-херцеговачки устанички покрет, колико на штету тамошњег српског, и југословенског становништва толико и на своју сопствену. Пораз великог покрета и ратовања 1875–1878. темељио се, пре свега, на сопственој изолацији и препуштености самом себи, затим, више него на његовој недовољној организованости, на изостајању синхронизоване и јединствено вођене акције свих напредних снага. А снаге које су га одржавале и подржавале биле су слабије од оних које су га сузбијале и онемогућавале. Услед тога, једна вековна туђинска окупација била је замењена другом савременог империјалног типа, а ослобођење Босне и Херцеговине било је одгођено за неколико деценија унапред.

У вези са историјом Босне и Херцеговине у 1878. години, мислимо да ваља марљивије истражити и приказати ове моменте:

Да ли је Порта, уцењивана притиском Аустро-Угарске за Босном и Херцеговином, долазила на мисао да помоћу Русије задржи Босну и Херцеговину, прихватајући њихов аутономни положај предвиђен и од Цариградске амбасадорске конференције а и према Санстефанском уговору, и да ли је у том смислу чинила неке кораке у Петрограду, знајући, по свој прилици, за редукцију руских захтева у погледу територијалног обима Бугарске (као мањег губитка према ономе који би се морао учинити у корист Аустро-Угарске)? – Одговор на ово питање можда би могли дати акти царске канцеларије у Цариграду;

Како је руска влада замишљала уређење Босне и Херцеговине за случај да је, бранећи основне резултате Санстефанског уговора, морала ићи у нови рат и са Аустро-Угарском, имајући уза се као савезнике Србију и Црну Гору? – Испитивања у овоме правцу у руским архивима можда би могла и конкретно расветлити ово питање, прихватајући или одбацујући изнесену претпоставку;

Да ли је парламентарна либерална опозиција у лондонском парламенту, за случај да је могла оборити Дизраелијеву владу у време заседања Берлинског конгреса, хтела ићи на стварање једне федерације јужнословенских провинција – као противтеже руским настојањима да створе једну велику словенску државу на Балкану – у којој би Босна и Херцеговина представљале један од њених конститутивних делова, и какав би био положај Србије у овој новој констелацији снага на Балканском полуострву? – Да ли је наша историографија учинила довољно напора да овај проблем сагледа изван општих констатација европске дипломатске историје Источног питања у 1878. години?

Најзад, треба још једном темељно претрести колика је била стварна опасност за безбедност Србије у пролеће 1878. од акције карађорђевићеваца и њиховог боравка на аустроугарском пограничном земљишту према Србији. Другим речима, да ли се посредно тиме изражавао притисак којим је Аустро-Угарска хтела да оптерети српску владу и њене комбинације са Босном и Херцеговином?

Могући нови налази само би још боље расветлили дипломатско-политичу стварност Босне и Херцеговине у 1878. години, а у вези са тим омогућили и боље сагледавање политике српске владе у то време.

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И ОДРЕЂИВАЊЕ ГРАНИЦА СРБИЈЕ 1878. ГОДИНЕ

О британској политици према Србији после свршетка руско-турског и српско-турског рата 1877/78. године, колико знамо, не постоји посебно писана расправа. Познати рад професора др Живојиновића не додирује поближе тематику нашег реферата. Озбиљност и значај теме захтевају, у ствари, далеко већа истраживања него што је то досад учињено. Отуда наш прилог има само скромније претензије да изнесе неке од резултата о тој проблематици.

I

Позната је крупна улога коју је Велика Британија имала у послератном уређењу територијалних и других проблема, а са тим у вези и са одређивањем нових граница Србије према Турској и према новонасталој бугарској кнежевини. У разрешавању нове ситуације, британска политика показивала се у двоструком правцу: као начелна која је узимала у обзир стратешке интересе, и као „условна”, тј. као политика прагматичних *ad hoc* решења. Овај други правац, у ствари, значио је само реалистичку и флексибилну коректуру начелних премиса генералне линије у случајевима када је компликованост проблема била евидентна и претила да дипломатске припреме за рад будућег конгреса доведе у питање. Уопште узев, ово се посебно видело у преговорима које је лорд Солсбери водио у Лондону са грофом Шуваловом, све док, маја 1878, није био постигнут споразум, познати Меморандум Шувалова. За Кнежевину Србију овај британско-руски споразум био је од великог начелног и практичног значаја, иако више на посредан начин с обзиром на његову трећу тачку. Од уласка Русије у рат са Турском 1877, све велике силе сматрале су интересе Кнежевине Србије за „*quantité négligeable*”. Британска дипломатија није изостала у томе. У односу

на Србију Велика Британија се строго држи својих међународних уговора, сматрајући српску кнежевину сувереном територијом Отоманског царства. Када је Србија ушла у свој други рат са Турском, британска влада се није устручавала да изрази оштро негодовање. Сматрала је да кнежевска влада није поштовала Цариградски протокол о миру од 1877, затим да је уласком у рат на страни Русије доста допринела слому турске одбране на Балкану чиме је узбрзала њен пораз. А овај неочекивани потпуни слом Турске вишеструко је погађао интересе Велике Британије. Последице по британско-српске односе ишле су на штету Србије и, нарочито, њене политике ослобођења српског народа од турске власти.

Ипак, до рата 1877/78, држећи Србију за истурену политичку и територијалну позицију Русије на Балканском полуострву, Велика Британија је по свршетку овога рата – и објављивања Санстефанског уговора – почела гледати на Србију у нешто другачијем и повољнијем светлу, ослањајући се у начелу на гледишта аустроугарске дипломатије и аустроугарске државне политике. Нова улога Русије на Балкану и циљеви њене балканске политике, формулисани у Санстефанском уговору, изменили су начелно гледање на улогу и политички положај Србије што је било од повољнијих последица по даље британско-српске односе. Извештаји британских конзула у Београду, најпре Вајта, затим Цернингама, најзад новог генералног конзула Гулда илуструју новонастале британско-српске односе, посебно с обзиром на очекивања подршке српској влади од стране Велике Британије.

Од бројних Вајтових извештаја лорду Солсберију, државном секретару, министру иностраних послова, наводимо неколико. Тако, по Вајтовој оцени политичког стања у Србији и расположења у народу, од 9. априла 1878, излази да „већина становништва (...) показује уочљиву незаинтересованост за тачне границе територијалних тековина” из Санстефанског уговора. Али да су политички кругови у Београду, како влада тако и политички опозиционари, заинтересовани за подршку јавног мњења „западних држава”, те да „тако допринесу да се за њихове националне претензије осигура снажнија подршка у круговима који нису словенски”. Иначе, Вајт је говорио о разочарању и љутњи политичара у Београду, што је било изазвано „укључивањем српских говорних подручја у Бугарску”.

Очито незадовољна одлукама у Сан-Стефану, српска влада је покушавала да придобије, за ствар српских националних и територијалних аспирација, остале велике силе, као и јавност европских држава. Иако је рачунала на могућу подршку британске владе, са те стране није много очекивала. Много више полагала је на утицај британске јавности. Оваква очекивања могла су водити успеху. Новински чланак који је објавио „Times” 10. марта 1878. од свог (?) дописника из Петрограда, према наводу Јована Ристића, доносио је следеће: „Члан уговора

односан на Србију, можда је произвео код руског јавног мњења највеће изненађење. Док се с Бугарима, који, тако рећи, ништа делу ослобођења допринели нису, поступа најлибералније, а Црногорци добијају готово још толико земљишта, колико га имају, Срби, који су, прво својим ратом од 1876. а после својим наступањем у време кад се руска војска спремала да пређе Балкан, толико допринели пропасти Турске царевине – ти Срби, добијају само незнатну исправку граница („*A slight rectification of frontier*”)... У Београду овај члан уговора, сасвим природно изазвао је велико незадовољство (...) Срби су жив (active) и политички предузимљив народ, и они су унеколико пали под утицај Аустрије, а, по мњењу Славенофила, они су се искварили појмовима погледима јеретичког Запада. Бугари, напротив, дају, чисто (*virgin*) земљиште за развијање чисто руско-славенске културе, а њихов географски положај прави их оруђем руске политике, односно Црног мора и Мореуза”. Без сумње, осим констатације чињеница, чланак је остављао на читаоце и одређени психолошки и политички утисак, писање и сугестије које је британска влада могла узети у разматрање.

Међутим, од већег значаја био је текст из говора В. Гледстона, који је „*Dayly News*” објавио 10. априла. У свом говору одржаном дан раније у Радничкој комори, лидер Либералне партије био је одсудно против британске политике ослањања и помагања Аустро-Угарске у решавању државног наслеђа Турске. Гледстон није желео да 12–15 милиона балканских хришћана али „и не само хришћана већ и других подјармљених народа тих крајева”, замене турски јарам неким другим – алузија очито на Аустро-Угарску као и на Русију. Изражавајући неверицу „у савезништво са Аустријом” Гледстон је истицао како „наша доктрина није никад била да се ове провинције, пошто се ослободе од Турака, предају неком другом (...) Сматрали смо да те земље треба да буду ослобођене за оне народе који их настанују”.

У очекивању расплета постстефанске ситуације српска влада је, са разлогом, показивала пуну забринутост. Иако разочарана руским неразумевањем српских национално-територијалних интереса, она је са великом бојазни гледала на предстојећи конгрес државника великих сила. У овом смислу је и Вајт 12. IV 1878. извештавао Солзберија: „ако (...) и Велика Британија пође примером Аустрије у настојању да са Русијом створи посебан план за споразум, постоји вероватноћа да Русија, у жељи да задовољи и неутрализује Аустрију, лако жртвује Србију, како би сачувала оне одредбе које се односе на Бугарску”. Истога дана другим извештајем Солзберију, Вајт је говорио о одлучном уверавању кнеза Милана и Јована Ристића да Србија не води никакве преговоре са Русијом „у случају ако би отпочела непријатељства између тога царства и неке друге европске силе”, чиме се могло алудирати на Аустро-Угарску, али се, такође, односити и на Велику Британију. Вајт је тада сазнао гледиште кнежево и српске владе „да су се они сасвим

одлучили да се уздрже од тога да учествују у било каквом рату". Три дана касније 15. IV 1878, Вајт је сазнао да је кнез Милан намеравао да у Берлин пошаље Ј. Ристића „са меморандумом који ће поднети делегатима Великих сила у вези са српским захтевима", али да је то путовање до даљег одложено на захтев Русије.

О настојањима српске владе да се повољније реше српске границе јављао је и британски посланик из Петрограда А. Лофтус. Он је извештавао Солзберија о Лешјаниновој мисији код руског цара, 23. IV, у вези са разграничењем између Србије и Бугарске. При томе јављао је да је *приватно* сазнао „да је мисија била успешна утолико што је добила уверавања од царске владе да ће жеље и интереси Србије бити неизоставно узети у обзир у случају да се одржи европски конгрес".

У очекивању расплета кризе на нивоу Конгреса државника великих сила, српска влада учинила је један дипломатски потез, са којим је рачунала да ће наићи на одзив и подршку национално-политичким захтевима Кнежевине Србије. Радило се о идеји о референдуму, или плебисциту, као начину и средству да се, по једном демократском начелу, изрази суверена воља становништва у спорним крајевима између Србије и Русије која је заступала бугарску страну. А ти спорни крајеви били су они које је српска војска ослободила на истоку, а руска дипломатија доделила у Сан-Стефану Бугарској. О томе је британски конзул у Београду могао бити обавештен како од Ј. Ристића, министра спољних послова Србије, тако и од самог кнеза Милана. Није нам познато да ли је британска влада разматрала ову идеју, коју је Ристић мислио да изнесе на предстојећем конгресу у Берлину. Срби су се надали да би примена једног оваквог принципа самоопредељивања становништва ишла у корист Србије.

По своме задатку да обавештава о свему што би било од интереса за британску владу, Вајт је крајем априла 1878. послао више извештаја из Београда. С обзиром на становиште српске владе он је, 27. IV констатовао да „основно питање коме овдашња влада наставља да посвећује највећу пажњу јесте њена жеља да обезбеди стални посед над оним областима која су у складу с одредбама примирја заузеле њене трупе". По Вајту Срби су, с једне стране, страховали за Пирот који је ослободила српска војска али који су Руси Санстефанским уговором доделили Бугарској. То стога што је „бугарски део становништва у Пироту под утицајем бугарског комитета организованог у Софији или због тога није у прилици да износи ма какве друге жеље осим оних које су одређене у Софији". Са друге стране Ј. Ристић је за европске заступнике-конзуле у Београду био припремио две карте које је требало да покажу право Србије „на историјској и етничкој основи, на многа места која Русија жели да прикључи Бугарској, као што су Пирот, Трн, Радомир, Врање, Куршумлија, Призрен". Два дана касније, 29. IV Вајт је тумачио становиште српске владе по коме „нема никакве сумње да

ће (...) односи са будућом Бугарском бити непријатељски, ако се дозволи да се ствари препусте своме току". Вајт је 29. IV, са своје стране, наводио мишљење да Санстефански уговор не може да обезбеди трајан мир „различитим становницима, расама и верама” код различитих народа на Балканском полуострву.

Ову осетљиву ситуацију, по Вајту, приметно је појачавала Аустро-Угарска. Притиснута догађајима и супротстављена новим аргументима, руска царска влада морала је да изналази нове модусе споразумевања међу великим силама, управо и на детаљима из њихове балканске политике. Да ли је британској влади била позната Промеморија коју је руска влада упутила немачкој влади 20. IV/2. V 1878, која се састојала од дванаест тачака и чија је трећа тачка говорила о границама Бугарске, признајући као реалистично „измене које (се) буду сматрале праведним на основу начела већине становништва”, што се односило, свакако, и на границе Бугарске према Србији. Не знамо какво је гледиште заузимао, у то време, британска влада на поновљени извештај Вајтов да је кнез Милан и даље, наводно, под утицајем руске владе и „да се управља искључиво по саветима из Русије”. У сваком случају решавање граница међу балканским државама еволуирало је у схватањима, и то се питање почело посматрати не само каби-нетским прејудицирањем већ и етнографским чињеницама, односно већим уважавањем начела народности у мешовитим етничким подручјима, као што су били неки предели на границама Нишког, Софијског и Видинског санџака.

Званични политички смер британске владе око решења балканске ситуације био је боље познат после Солзберијевог говора у Горњем дому 27. V 1878, посебно онај део који је говорио о државама и народима на Балканском полуострву. „Желимо да помогнемо Румунима, Грцима, Србима, Црногорцима и настојаћемо да то учинимо (...) Имамо широке и сентименталне интересе према народима Балканског полуострва и учинићемо за њих све што можемо, осим да идемо у рат”. Међутим, тек је тајни британско-руски Меморандум од 18/30. маја, потписан од Шувалова и Солзберија, разјаснио и утврдио политичку линију разграничења британских и руских интереса у Азији и на Балкану. За будуће становиште британске владе према Србији, иако на посредан начин, значајна је била трећа тачка овог меморандума по којој „западне границе Бугарске измениле би се по националној основи, тако што би се изузело небугарско становништво”. Оваква одлука, у начелу, значила је могуће одступање од територијалног ограничења пројектоване бугарске кнежевине на Цариградској амбасадорској конференцији с почетка 1877. године и њеног тадашњег разграничења са Кнежевином Србијом.

Шта је ово практично и у топографско-географском смислу одређеније значило у српско-бугарском разграничењу, видело се из телеграма који је Солзбери упутио новом британском конзулу у Бео-

граду Х. Цернингаму 31. V 1878, одмах сутрадан по потписивању британско-руског Меморандума. По министровом обавештењу, Аустро-Угарска, која је одлучно била да се Нови Пазар не припоји Србији, слагала се и „у начелу, да Србија прошири своје границе ка југу и југоистоку, чиме би осигурала припајање Ниша и крајеве до Лесковца, с једне стране, и посед толико жељеног и траженог Пирота, на путу за Софију, с друге”. Овакво аустроугарско гледиште у погледу делимичног задовољења захтева српске владе, изнео је и конзул Вреде у Београду кнезу Милану. То становиште састојало се у томе што се још за време сусрета грофа Андрашија са Игњатијевим у Бечу аустроугарски министар иностраних послова изјаснио „за додељивање Пирота Србији”, и што је српском кнезу било пренето гледиште аустроугарске владе „да се ми не бисмо противили проширењу Србије у правцу Врања и Трна”. Из овога произлази да, пошто је бечка дипломатија непопустљиво захтевала од руске дипломатије за Србе Пирот, то и британска влада не би требало да се томе противи из два добра разлога: зато што је у балканским политичким питањима следила Аустро-Угарску у питању српско-бугарског разграничења, и зато што је поменим меморандумом постигла сагласност Русије да се питање западне бугарске границе реши по националној основи.

Нови генерални конзул у Србији Х. Цернингам приспео је у Београд 29. V 1878. У разговору са српским министром иностраних послова Ј. Ристићем сазнао је за страховање српске владе да ће велике силе на Конгресу „лишити Србију оних места која је она успела да заузме у току последњег рата и у којима је њеним трупима било допуштено да остану за време трајања примирја” (тј. на територији после потписивања Једренског примирја од 19/31. јануара 1878). Ристић је код британског конзула инсистирао на задржавању Пирота и уверавао британског дипломату да би приликом изјашњавања тамошњег становништва, ако би до њега дошло, гласање било у корист присаједињења Србији. Било је знакова да је аустроугарски дипломатски агент у Београду гроф Вреде имао налог да увери српску владу да се (Аустро-Угарска) неће противити ширењу ка Пироту на југоисточној граници, нити чак до Врања, на југу. Он је истицао и то да ће Русија „подржати захтеве малих држава и настојати да им буде омогућено да изнесу своје ставове” на будућем конгресу.

Ристићева саопштења Цернингам је имао прилике да употпуни на пријему код кнеза Милана, који га је примио „у приватну аудијенцију” 1. јуна 1878. Српски кнез се и овде залагао за то да Србија стекне наклоност свих великих сила. „Своје наде српски кнез је полагао у рад предстојећег конгреса, и „веровао да неће бити никаквих тешкоћа у погледу Пирота”.

За сагледавање принципијелне основе британске владе непосредно пред отварање конгреса у Берлину и њеног становишта у погледу судбине турског наслеђа на Балканском полуострву после одлука Санстефанског уговора, а посебно положаја и будућности Србије и њених нових граница, била су веома важна три документа британске владе издата у времену од 3. до 8. јуна. То су били: инструкција Солзберијева Џернингаму о упућивању вицекнозула Лајонела Маршала у спорне руско (бугарско)–српске крајеве, од 3. јуна; инструкција лорду Раселу амбасадору у Берлину, од 6. јуна; и упутство секретара за унутрашње послове Ричарда Кроса британским опуномоћеницима на Берлинском конгресу од 8. јуна.

Први од наведених докумената био је врло инструктиван за сондирање британских погледа на разграничење између Србије и Бугарске. Инструкција за Лајонела Маршала, у нешто ширем изводу гласила је, у препису Џернингамовом: „Морам да Вас обавестим да је државни секретар за иностране послове прихватио мој предлог да пођете у Пирот и до положаја на којима је српским трупам дозвољено да остану приликом потписивања примирја. – Као што знате, ја нисам препоручио лорду Солзберију да Ваша мисија треба да има посебан, службени карактер, и стога морам да Вас упозорим да у њеном извршењу треба да поступите са највећом опрезношћу кад (...) уђете у крајеве које су недавно, привремено, заузеле њене трупе (...) – Непотребно је да Вас потсећам на значај који ћу поклонити подробном и тачном извештају о садашњем положају српске армије, а нарочито о притиску или утицају који ће ове трупе вероватно вршити или који већ врше на оно становништво које се налази у непосредној близини. Посебну пажњу треба да посветите посматрању да ли на делу пута до Софије има, у овом тренутку, Руса уједињених са Србима. – Путоваћете (...) до Ниша и Пирота и ићи ћете све до Врања. – По Вашем повратку припремићете за мене извештај, који ћу упутити државном секретару за иностране послове”.

Исто тако била је веома значајна инструкција за лорда Расела од 6. јуна. Према њој, Расел је био одређен да, заједно са Солзберијем и првим лордом благајне буде члан делегације која ће представљати Велику Британију на Берлинском конгресу. Из ове инструкције види се да је британска влада политички и територијални проблем Србије, Црне Горе, као и Босне и Херцеговине, препустила да га, у првом реду и уз пуну подршку британске делегације, тумачи и формулише аустроугарска државна делегација на конгресу. Британским опуномоћеницима било је наложено: „Важно је да у расправама на Конгресу подржите све легитимне предлоге који имају за циљ јачање и добро Аустроугарске монархије. При томе треба да имате на уму да га уколико Русија остане до краја при одредбама прелиминарног уговора, ови непосредно не погађају интересе Енглеске до те мере да опуно-

моћеницима дају право да у својој опозицији иду тако далеко да прекину рад Конгреса”.

Како се из овога може закључити – Британија је главну улогу у расправама о правном и политичком карактеру северозападнoг дела Балканског полуострва препустила Аустро-Угарској, задржавши свој превасходни интерес за бугарски политичко-правни и територијални комплекс. Њено је становиште било, да нова зависна, вазална, бугарска кнежевина „не треба да се пружа јужно од Балкана”. У инструкцији, међутим, није било посебно речи о становишту које би британска делегација заузимала у третирању српско-бугарског разграничења што је, пак, претпостављало да ова питања долазе у главни домен деловања аустроугарске дипломатије и њеног сучељавања са руском делегацијом. Србија је, било је јасно, „генерално” препуштена аустроугарском „углу посматрања” у овом делу Балканског полуострва, односно аустроугарско-руском споразумевању.

Трећи докуменат, упутство Ричарда Кроса, истицао је као примарну дужност британске делегације да „на првом месту, Конгрес треба да се позабави тиме како би се нужно окончао неприхватљив положај који заузимају руске армије пред Цариградом”. Што се тиче унутрашњости Балкана и присуства представника балканских држава чије владе „нису потписнице париског уговора о миру” из 1856. године, Грчка би имала неспориво право да, као независна земља, учествује у раду Конгреса и то само онда „када се буде расправљало о појединим питањима”, за која је она заинтересована. Међутим, постојала је дилема када су у питању биле Румунија, Црна Гора и Србија, „прво стога што оне нису још независне државе, и друго, зато што су, удружујући се с Русијом, ставиле своје право у руке те силе, која није сматрала да (...) имају право да буду потписнице уговора у Сан-Стефану. Ипак, влада Њ. В. ће с одобравањем поздравити повољну одлуку у вези с њиховим захтевима и подржати њихово учешће на оним седницама Конгреса које их посебно интересују”. У међувремену, руска царска влада сагласила се да Румунија, Црна Гора и Србија могу послати своје представнике у Берлин.

Неколико дана раније 4. јуна, Цернингам је писао Солзберију да ће Јован Ристић „рано сутра”, отпутовати у Беч, затим за Берлин, и да „ће собом понети Меморандум о српским захтевима које ће поднети Конгресу”. Ристић се сусрео са Цернингамом и говорио му о потреби проглашења независности Кнежевине, али и о потреби „да се измене њене садашње границе”. Ристић је код Цернингаме и овом приликом инсистирао на Пироту, истичући да у њему живи три хиљаде српских породица, „а око 400 другог порекла”, и да „тражи присаједињење Србији”. Само, невоља је и даље била то што су Руси били против тога, иако су – заједно са Аустријанцима, пристајали да Врање припадне Србији.

У вези са питањем моменталног утицаја Русије и Аустро-Угарске у Србији, пред отварање Конгреса, Цернингам је сматрао да је влада у Бечу грешила што није имала консеквентнију и чвршћу (постојанију) политику према Србији, да у њој истисне руски утицај. Али, то би се могло поправити – размишљао је британски г. конзул – отвореним обећањем за „њено проширење на источној и југоисточној граници, као компензацију за аустријске интересе осигуране очувањем *status quo-a* у Босни”. Уз то, Цернингам је преносио Ристићева расуђивања о томе „да ће Русија са задовољством примити одлуку да они делови који одузети од Русије припадну Србији, уз напомену, да иако су сви браћа Словени, ипак воле своје домове уређене на свој начин”. Цернингамов суд о овоме био је практичан и реалистичан у погледу Србије и њеног односа према Русији, односно према Аустро-Угарској. Он каже: „кад би се признала независност ове земље у њеним проширеним границама (мисли се, свакако, на територију запоседнуту српском администрацијом по основи *status quo-a militaire* од 8. априла 1878, и споразума руске владе са српском владом), захвалност свих странака (у Србији) Русији могла би исто тако брзо нестати као што се и јавила”.

Пред само отварање Конгреса, у разговору Дизраелија са Бизмарком, искристалисала се мисао да Конгрес не треба да губи много времена „на таквим безначајним питањима као што су луке Бар, „пећина у стени”, границе Црне Горе и Србије и места за која се није никада чуло до овог рата. Сва ова питања интересују Аустрију (...) и он жели да јој помогне, али неће да због тих питања ратује против Русије”. По Дизраелију, најважније питање на Конгресу је Бугарска – извештавао је краљицу Викторију. – У исто време Солзбери из Берлина обавештавао је вршиоца дужности председника владе, министра Кроса, да је Андраши разматрао „велики број одређених питања” која се тичу Црне Горе и Србије, те да се веровало „да су готово потпуно решена”.

За то време, док је Лајонел Маршал обављао своју мисију у одређеним крајевима ослобођене старе Србије, бившег турског Нишког санџака, Цернингам је сазнао да ће неке од ових крајева посетити и кнез Милан. По њему, разлог за кнежево путовање је била снажна агитација бугарског комитета у старој Србији „против присаједињења ових крајева Србији”, али и кнежево уверење да се својим присуством тамо „супротстави оваквој агитацији”.

Обављајући поверени задатак, Л. Маршал је за две-три недеље своје службене мисије обишао спорне крајеве и о томе поднео извештаје. Маршалова сазнања била су колико интересантна по подацима, толико још и изазовна за потоње политичке потезе српске владе за све време трајања пограничног спора, тј. до јуна 1879. Реч је била, у првом реду, о етнографским карактеристикама два истурена среза под српском администрацијом, о трнском и брезничком срезу. Те карактеристике показивале су истоветност, или велику сличност, тамошњег ста-

новништва са оним у предратним границама Кнежевине Србије. Сем тога, расположења сељака била су усмерена на присаједињење српској држави.

Било је разумљиво да су овако повољни извештаји добродошли српској влади у њеном пледоајеу за југоистичним границама према Бугарској на основу тадашњег *status quo militaire*, што је истовремено било сагласно и са идејом о плебисциту, ако би до њега дошло.

У овом смислу, с позивом на изјаву Л. Маршала, кнез Милан је, још за трајања Конгреса, 15/27. јуна (из Ниша) обавештавао Ј. Ристића у Берлину како је и у Пироту и у Трну „сав народ нарочито у селима одушевљен за нас” и да би гласање обећавало пун успех; „добро би било – писао је кнез Милан – да пуномоћници енглески захтевају обавештење о стању од Маршала, кога сам данас видео и који је признао упечатљење врло повољно за нас, пошто је био свуда”. Недељу дана касније, и Цернингам је извештавао Солзберија да је Маршалов извештај „веома занимљив” и како су „Маршала срдачно примили сви они с којима је дошао у контакт. Он је запазио и то да Старосрбијанци искрено желе да се припоје овој земљи”, тј. Кнежевини Србији. На конгресној седници од 8. јула Андраши је био чврстог мишљења да Пирот и Трн треба да припадну Србији, „јер у њима живи српско становништво”. Ристићева тврдња од 16.000 потписа из Пиротског, Трнског и Брезничког среза била је прихваћена и од аустроугарске делегације да је, тако, цео бивши Пиротски округ-мутесарифлук, по свом етнографском обележју као и по вољи народа, имао српски карактер. Познато је, код одређивања источне границе Србије, да британска делегација није ишла диспаратно од аустроугарске. Мисија Л. Маршала, тако, имала је за собом не само успешно обављен професионални задатак, већ је представљала, осим за текуће политичке потребе, и веома важан документ у научне сврхе: о демографским, етничким и национално-политичким односима у тим крајевима. Било је, међутим, друго питање да ли га је, и колико, користила британска дипломатија за практичне потребе у Берлину.

Извесну недоумицу у британском поимању нових граница Србије представљало је питање и њеног разграничења са Турском. Шаљући своју делегацију у Берлин да брани интерес Отоманске царевине Порта је, истодобно, преко британског амбасадора у Цариграду, молила владу Дизраелијеву да је помогне да се Црној Гори и Србији не допусти „да задрже читаву територију која им је била додељена уговором у Сан-Стефану и да се, на крају, уједине у једну државу”. Из извештаја о првим данима рада Берлинског конгреса, Солзбери је извештавао Лајарда у Цариграду о доброј сарадњи британске и аустроугарске делегације како о питањима везаним за Бугарску тако и за Босну. „Тиме ће се такође спречити уједињење две словенске државе – Србије и Црне Горе – које Турска неће бити довољно кадра да држи раздво-

јене. Ово уједињење довело би до стварања Словенске конфедерације и, на крају, до велике словенске државе која би се пружала од Пирота до Јадранског мора". Било је очевидно да је, оваквим становиштем, Дизраелијева влада изједначавала своју политику са аустроугарском политиком. Оваква опасност, међутим, није постојала, пошто је влада Србије, још пре избијања рата 1877. године, на сугестију руске владе, невољно пристала да Босна и Херцеговина са тзв. новопазарским санцаком, енклавом која је раздвајала Србију од Црне Горе, уђу у сферу аустроугарских интереса!

Што се тиче јужних и источних граница Србије, ту је аустроугарска дипломатија помагала у Берлину српске претензије, иако не у потпуности према изложеном Меморандуму Ј. Ристића делегатима великих сила пред почетак рада Конгреса на ограничавању Србије. Тако, по том Меморандуму, за Србију, „јужна граница обухватила би околину Кичева, Скопља и Егри Паланке, а источна (...) Трн, Пирот, Белограцик и Видин". Српско образложење је било: „Једна партија земљишта с оне стране Тимока, безусловно је нужна за одбрану српске границе на тој страни". Доказ за то била је турска провала у долину Тимока за време рата од 1876. године. Али, сем тога, Ристић је сматрао „да је та територија насељена у већини српским становништвом, и опкољена Дунавом, која је природно сједињује са Србијом". Разлоге безбедности Ј. Ристић је наводио и због „масакра стотину хришћана који су извршили Арбанаси у Качанику, у Старој Србији", како је о томе Цернингам извештавао Солзберија у Берлину.

Међутим, у спору око српско-турске границе Порта је показивала велику упорност у тражењу да се, из заузетих предела, Срби истисну доста далеко према северу. Тако је, између осталог, Лајард обавештавао Солзберија, 28. јуна, да арбанашки покрет ужива подршку Порте „да спречи ширење Србије и Црне Горе". У овоме смислу, одговорио је и Солзбери Лајарду, 29. јуна, да је интерес Портин био да се не противи Аустро-Угарској и њеним захтевима за продирање у Босну, јер је тиме Турска слабила снаге како би се Арбанаси помогли у настојању да се супротставе и Србији и Црној Гори за ширењем у дубину турске територије.

На Берлинском конгресу, аустроугарски предлог нових граница Србије заступао је гледиште да комплетна територија бившег Нишког санцака треба да уђе у састав Србије, као гранична област и према Бугарској и према Турској. На истоку према Бугарској та граница ишла би „линијом вододелнице између долина, Вардара, Струме, Искра и Лома, с једне, и Мораве и Тимока, с друге стране". То је значило да је Драгомански кланац остајао Србији, а Гински кланац Бугарској. Тако би Пирот и Трн, са срезовима, припали Србији. Овај аустроугарски предлог, свакако, имао је и подршку британских опуномоћеника на Конгресу. Како су, пак, руски представници одбијали овакву трасу гра-

нице, тзв. Први српски пројекат нових граница Србије допуњавао је већ назначено разграничење. По њему Србији би припало подручје и десних притока Тимока, „продужујући на исток косом планине између Раковице и Попадије”, тако да „прелази планину Рабиш и допире до Дунава између села Гајтанци и Жеглице”. Британски опуномоћеници посредно су подржавали аустроугарске представнике, али су руски делегати упорно инсистирали на предратној граници Србије у овом региону Видинског санџака.

Док се Конгрес приближавао крају Л. Маршал се био вратио у Београд и донео врло интересантне налазе од вишеструког значаја за заинтересоване стране око разграничења. О томе је Џернингам, још једном, 4. јула, обавештавао Солзберија у Берлину. „Имам част – писао је он – да доставим веома занимљив извештај вицеkonzула Маршала (...) који је био у стању да запази за време свога скорашњег путовања по Старој Србији, а које је Ваше Господство одобрило својим телеграмом број 15 од 3. јуна о. г. Изгледа да су Маршала срдечно примили сви они с којима је дошао у додир. Он је запазио и то да Старосрбијанци искрено желе да се припоје овој земљи. Установио је то без обзира на подозрења с којима су цивилне и војне власти гледале на његова питања. – Вредно је пажње (...) (да) злочини који се приписују турском становништву у Гњилану, у близини српског округа Врање, упућују на намере званичне Србије да се ове притужбе посредством депутација доставе Маршалу (...) – Маршал прилаже копије ових петиција а истовремено и карту својих путовања...”

Британски представници на Берлинском конгресу у свему су следили аустроугарске колеге, што се тицало будуће границе Србије. Били су једино уздржани када се радило о додељивању вароши Врања тежећи да се то место сачува за Турску, наводно из стратегијских разлога. По конгресној одлуци, већином гласова Врање је припало Србији, али су предели врањског мутесарифлука, од Кончуљског кланца до Ристовца и предео Моравице, са Прешевом, остали Турској!

Берлински конгрес одредио је ново политичко стање, па и границе на Балкану, које ће потрајати све до балканског рата 1912. године. Тако је у јулу 1878. године стање примирја било замењено стањем мира. Одлуке Берлинског конгреса остале су на снази, и биле ратификоване од стране великих сила и Османлијског царства. Влада Кнежевине Србије, која је била проглашена независном државом, такође је прихватила Берлински уговор. Отуда је, кнез Милан још 22. августа 1878. упутио захвалност краљици Викторији поводом британског признања независности Србије, на шта је већ 26. августа краљица честитала, из Осборна, и лично кнезу Милану државну независност Србије. Од тада британско интересовање за Србију прешло је са првенствено политичког и на поље привредног интересовања, о чему је нови британски генерални конзул Гулд почео слати детаљније информације из Србије.

Непосредно интересовање Велике Британије за нове границе Србије појавиће се, у већој мери, и у пролеће 1879. године, када се вршила међународна топографска примопредаја српско-бугарске границе. Мајор Вилсон предводио је, почетком ограничавања, британске стручњаке. Извештаје које је он, заправо његов наследник капетан Андерсон, слао са границе британској влади, потврђивали су раније стечену слику о етничким и етнографским односима у раније спорним срезима Трна и Брезника, који су по Берлинском миру припали Бугарској. У два наврата међународна комисија је примила народне петиције из тих крајева, али она није имала права за било какве политичке акције, односно за промену граничне трасе. Ови извештаји, међутим, остали су као историјска документација о некадашњим приликама у народу тога пограничног краја, какви су били затечени у последње време турске управе, а које су нове историјске прилике после 1878. године сасвим измениле. Сведочења британских представника о пограничним српско-бугарским крајевима задржала су сведочанство историјских докумената, независно од становишта и одлука које је, у време одржавања Берлинског конгреса, заузимала Дизраелијева влада, чак и уопште о приликама на Балканском полуострву тога времена.

**ПРИЛОЗИ ИЗ ИСТОРИЈЕ РАТОВА
1876 – 1878. ГОДИНЕ**

СРБИЈА У 1877. И 1878. ГОДИНИ

У историји српског народа 1878. година означава једну од најважнијих година његове целокупне прошлости 19. века. Те године завршио се Други српско-турски рат и ослобођење југоисточне Србије, Кнежевина је призната за независну државу, Босну и Херцеговину је окупирала Аустро-Угарска, а већи део историјске Старе Србије остао је и даље под турском влашћу. Исте године и Црна Гора је стекла међународно признање независности. Са овим догађајима завршио се, тако, веома значајни период у националноослободилачкој борби српског народа са Турцима, који је, најпре, био отпочео тзв. Невесињском пушком у лето 1875, наставио се устанком у Босанској крајини, и другде, потом, продужио објавом рата Србије и Црне Горе Турској 1876–1878, да би се, завршио у лето 1878. Берлинским конгресом и правним окончањем ратног стања од скоро три године. Овај период устанка и ратовања означавао је покушај да се дође до ослобођења и уједињења српског народа на Балкану, попут Италијана, Немаца и (донекле) Румуна, неколико година пре тога.

Због оружане борбе већег дела српског народа у Турској и ратовања Србије и Црне Горе, период који је започео 1875, Васо Пелагић, један од иницијатора и учесника, идеолога и тумача устанка у Босни, надахнуто и тачно окарактерисао је као „савезну” српску револуцију. Из истих разлога, у Србији је тај период званично био обележен као „време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878”. Европска историографија, пак, назвала га је Великом источном кризом, иницираном свакако херцеговачко-босанским устанком и ратом Србије и Црне Горе.

Предмет реферата односиће се на завршни део овог историјског раздобља, и то само на политику и улогу Србије у догађајима и збивањима у 1877. и 1878. години.

Када је поразом на Ђунису Србија изгубила Први рат са Турском, било је јасно да су последице тога биле тешке и вишеструке, а понајпре за даље перспективе ослободилачког покрета српског народа на Балканском полуострву. Спасевајући Србију од инвазије турске војске, Русија се истовремено, уопште, јако ангажовала за ствар хришћана у Турској и постављала је, као међународни проблем, не само српско (преко Босне и Херцеговине) већ и бугарско питање. То је, пак, изазвало појачану суревњивост Аустро-Угарске чија је дипломатија постављала недвосмислене захтеве: ако мора да се мења политички *status quo* у Турској, онда Аустро-Угарска тражи реципрочне компензације, тј. право на своју искључиво интересну сферу на Балканском полуострву. То је значило, ако би Русија хтела да ратује са Турском залажући се, на пример, за аутономизацију Бугарске, да би Аустро-Угарска резервисала за себе право на Босну и Херцеговину, сматрајући уз то Србију и Црну Гору – за случај руско-турског рата – као неку тампон зону између свог и руског утицаја. Сврха нове аустроугарске политике на Балкану била је: ако се не може сачувати политички интегритет Отоманског царства за случај покретања српског националноослободилачког покрета, а оно да се не допусти да дође до стварања једне веће јужнословенске државе, на пример до уједињења покрајина и крајева са српским становништвом у Турској и слободне Србије и Црне Горе, али исто тако ни до аутономизације словенских провинција Турске, што би, опет, био први корак ка њиховој потпуној еманципацији, природно, уз помоћ Русије.

После пораза Србије, руска дипломатија видела је да ће ослобођење балканских Словена ићи тешко због упорности европских сила да се Турска сачува. Али, не желећи да се власт Отоманске империје и даље задржи неокрњена, руска дипломатија мења своју концепцију о истовременом ослобођењу јужнословенских покрајина Турске и усваја идеју о њиховој појединачној и поступној еманципацији. Полазно становиште било је: ако се не могу створити етничке или регионалне словенске државе на Балкану, тј. на турској државној територији, онда да се издејствују широке, било националне било административне аутономије за поједине турске провинције са словенским становништвом. Оне би, међутим, у суштини представљале прелазне организационо-административне целине у њиховој даљој еманципацији ка потпуном осамостаљењу од Порте, попут Молдавије, Влашке и Србије до 1876. године. Ако се и то не може, онда ићи на непосредну деобу интересних сфера са Аустро-Угарском, нешто налик на споразум између царице Катарине II и Јосифа II крајем 18. века. Тиме би се, по мишљењу руских државника, ипак учинио корак ближе ликвидацији Отоманске империје.

Да у овоме не би имала против себе, евентуално, нову коалицију европских држава, налик на ону из времена Кримског рата, руска влада сматрала је да треба да се првенствено нагоди са Аустро-Угарском и Немачком, својим савезницама из тзв. Тројецарског савеза. Како је у време српско-турског рата 1876. изгледало да је Немачка слабо била заинтересована за прилике у Турској, главни посао руске дипломатије био је то да се споразуме са Аустро-Угарском. Тако је било дошло до Рајхштатског уговора (јула 1876); затим и до Будимпештанске конвенције – војне и политичке (јануара односно марта 1877). Овим аустро-руским уговорима одређивала се судбина већег дела Турске на Балкану, али не у смислу спровођења националног начела и стварања независних националних држава балканских народа, већ – у првом реду – деобе интересних сфера. Додуше, за разлику од аустро-угарске балканске политике која се показивала као искључиво империјално продирање са одређеним политичким, стратешким и економским интересима на Балкану, за руску балканску политику се не може порећи да није имала, великим делом, и уочљиве елемене потпоре и помоћи националноослободилачком покрету пре свега јужнословенских народа.

Обезбедивши се од стране Аустро-Угарске, Русија је мислила да има одрешене руке за слободну акцију у Турској, коју је хтела да примора на испуњење одлуке Цариградске амбасадорске конференције (децембар 1876 – јануар 1877), о побољшању положаја хришћана на Балкану, у првом реду давањем аутономије Босни и Херцеговини, затим и Бугарској, практично највећем делу јужнословенског становништва у европској Турској. Кад су то на Порти одбили, дошло је до рата.

Руси су априла 1877. објавили рат Турцима, ушли у Румунију, прешли Дунав и почели ослобађати северне пределе Бугарске. Међутим, после првих већих успеха, у лето 1877, били су задржани на Плевни, коју је вешто и упорно бранио чувени Осман-паша, победилац Срба на Великом Извору 1876. године. После два велика али безуспешна и крвава јуриша, главна команда руске војске у Бугарској затражила је нове трупе из Русије, и помоћ српске војске. Тада се и цар Александар II лично обратио кнезу Милану и затражио хитну акцију српске војске у бок и у леђа турске балканске армије у западној Бугарској. Српска влада се опирала у почетку, правдајући се рђавим финансијским стањем у земљи, исцрпљеношћу народа од прошлогодишњег рата и слабом спремом српске војске. Али, Руси су виšekратно захтевали што хитнији улазак Србије у рат, како би се знатне турске снаге везале за српски фронт и тиме олакшао положај руској војсци у Бугарској. Србији су била обећана велика финансијска средства и, нарочито, заштита интереса српског народа у Турској, као и саме Србије,

при свршетку рата. За везу са Српском врховном командом, у Србију је био упућен пуковник Бобриков.

У оваквој ситуацији, крајем јесени 1877, Србија, односно српска влада, налазила се на судбоносној раскрсници своје историјске одлуке: ући, или не у нови рат са Турском. С једне стране, Русија је позивала у име великог дела ослобођења балканских Словена и општесловенске будућности. С друге стране, код најутицајнијих политичких кругова Европе све гласније су се чула упозорења српској влади, да би нови рат са Турском носио осуду владе Великих сила Европе и значао би праву катастрофу за народ у Србији који се излагао могућности нове инвазије. Такође, под тешким утиском великих разарања пограничних крајева у Првом рату, и тешких губитака у људству – све ово ценило се на петнаест хиљада војника избачених из строја, око две стотине хиљада погорелаца и избеглица и близу петнаест милиона дуката материјалне штете – није било много расположења за нови рат, чему је (не улазећи у дубље друштвено-политичке узроке) симптоматичан пример била и позната Тополска буна, пред саму објаву рата.

Али, насупротив томе, и јавно мњење и српска влада нису хтели – када се на Плевни решавао исход руско-турског рата, а имајући у виду и позив руског цара – да остану по страни и напусте дело ослобођења српског народа у Турској. Под утицајем и јуначких борби Црногораца, јавног мњења српског народа у Војводини, и у другим словенским земљама, као и на нова и упорна позивања са руске стране, а посебно у уверењу да Србија не сме да остане без учешћа у великом – мада већ посусталом – покрету српског народа у Турској, српска влада је крајем новембра донела одлуку да у најкраће време уђе опет у рат са Турцима. Пошто је била извршена концентрација српске војске, рат је био објављен 1/13. децембра 1877. Стицајем околности то се десило два дана касније пошто се Плевна предала руској војсци.

Овде се нећемо бавити историјатом српско-турског ратовања и борбама које су трајале седам недеља. Напомињемо само да су, за ово време, били ослобођени: Прокупље, Лесковац, Бела Паланка, Пирот, Куршумлија, Ниш, Врање, затим Гњилане, манастир Грачаница и Ново Брдо, Цариброд, Драгоман, Трн, Брезник, Босиљград, Радомир (на Струми) предео у северозападној Бугарској са Кулом (Адлије), све до близу Видина и Белоградчика. Код Гинског кланца, Ћипровца и Сливнице српски војници састали су се са Русима. Тиме је био постигнут основни стратегијски план о спајању српске и руске војске, и обезбеђењу ослобођених крајева северне Бугарске – како је то тражила руска главна команда на Дунаву од српске владе. Тиме су били створени и услови за угрожавање остатака територије које је још држала турска војска јужно од балканског планинског венца.

Не само као куриозум, већ и због стварног значаја и удела у ослобађању својих завичајних крајева, помињемо и вође локалних устаника

који су помогли, у мањој или већој мери, српској војсци приликом гоњења Турака: Кола Рашића у лесковачко-власотиначком крају, Видена Станковића у Лужници, попа Стевана Поповића у Црној Трави, поп Тому Михајловића у Власини, Хаџи Анђелка Димитријевића на Чемернику и у Грделичкој клисури, Аранђела Станојевића и Симу Соколова у Знепољу и Крајишту, попа Косту Поповића у Пољаници, Миладина Манчовића око пиротске Држине и Беровице, Ивана Пејч(ов)ића у пределу око Брезника (Граово), који су још пре рата одржавали везу са српском владом и радили на ослобођењу својих крајева уз помоћ Србије.

Због пораза на свим фронтовима, и избијања руске војске у непосредну околину Цариграда, Порта је затражила обуставу ратних операција. Руси су прихватили па је склопљено примирје у Једрену 19/31. јануара 1878. Примирје се односило и на Србију и Црну Гору, па је тако престао и Други српско-турски рат. Питање ослобођења српског народа у Турској није никада до тада имало погодније прилике, но у јануару 1878. године.

II

Међународни положај Србије по престанку рата, упркос знатним војним успесима српске војске, био је неодређен и неизвестан. Иако побеђена, Турска се јако противила да српска Кнежевина измени свој дотадашњи правни и политички статус, а нарочито да се територијално прошири на рачун суседних сандака. У томе, Порта се надала потпори неких Великих сила, у првом реду код британске владе, затим и аустроугарске.

Али, што се тиче Турске, њено противљење је убрзо изгубило у важности. Најпре, Русија је била победница и њена дипломатија је била та која је имала да одређује услове о мировном уговору. Затим, српска војска држала је у својим рукама добар део дотадашње турске територије са које се, ослоном на Русију, није мислила повући. Шта више, Једренско примирје давало је важну улогу Србији, као савезници Русије, у окупацији турског земљишта, чак на једном веома широком простору, и то од средњег тока реке Струме код Цумаје па, правцем на запад, преко Кончулске клисуре, до планине Копаоника. У члану 3. о Примирју, на пример, изричито је стајало: „.... Цуму, Кистендиле и Врању посешће руске или српске трупе, Приштину отоманске трупе...”, односно: „....демаркациона зона из Цуме преко Врања, до границе, сандака Ново-Пазарског определиће се на месту средством једне комисије представника царско-турске војске с једне и српске војске с друге стране, а суделовањем једног руског изасланика”. У томе смислу је, 25. фебруара 1878. у Врању, и био потписан „Протокол за постављање демаркационе линије између отоманских и српских трупа”, који

је контроли српске војске препустио сву граничну линију од Струме на истоку до Копаоника на западу.

Сем на овој војној страни, Руси нису имали ништа против, у прво време, да Срби задрже и све територије на истоку до Сливнице, Радомира и Ћустендила које су биле ослобођене од српске војске крајем децембра 1877. и првих дана 1878. године. Задовољство и одушевљење Руса због велике победе над Турцима нашло је одраза и у признањима руске владе за не малу помоћ српске војске у критичној и преломној фази за овладавање балканских превоја, у четворонедељном периоду од пада Плевне до ослобођења Софије, 3. јануара 1878. Најбољи доказ томе било је даривање 150 ратних крстова високог ордена св. Георгија за храбре српске војнике.

Судећи по овим актима, Србија се могла надати лепим резултатима, како у промени њеног политичког односа према Турској, тако исто и у проширењу своје државне територије. Са њене стране разлог за то био је што владе европских дворова, тада, нису изричито истичале своја службена становишта не само у погледу судбине турских поседа на Балканском полуострву, него и с обзиром на Србију која се, у условима потпуног турског војног пораза, *via facti* учинила независном према Турској. Тако је то изгледало током фебруара 1878. док се још нису знале одлуке мировног уговора о коме се интензивно преговарало, најпре у Једрену а потом у Сан-Стефану.

Али, са друге стране, савезнички односи између Русије и Србије, затим и Румуније, који су се чинили усаглашеним, када се радило о Турској, били су мање коректни када се планирало о деоби турског наслеђа, за које се мислило да треба да буде у одговарајућој мери према величини турског пораза и међусавезничког доприноса ослобођењу заиста великих територија од турске власти. У том погледу сваки од савезника коалиције: Русија, Румунија, Србија и Црна Гора, имао је своја посебна гледишта и своје одвојене интересе.

Што се тиче Црне Горе и Србије, оне су очекивале максимум, прва од њих, у источној Херцеговини, друга у Босни и западној Херцеговини (до Неретве), и још заједничку границу дуж средњег тока реке Лима, уз признање државне независности за обе српске кнежевине. Уз то, Црна Гора је тражила излаз на море са освојеним Баром и са Улцињом, а Србија и историјску Стару Србију односно цео ондашњи Косовски вилајет (четири санџака: Нишки, Новопазарски, Приштински и Скопљански) „уз додатак Видина”. Тиме би се, по мишљењу политичких кругова у Србији и у Црној Гори, као и код Срба у Аустрији, у ствари постигло ослобођење српског народа у Турској и тиме крунисало велико трогодишње ратовање Срба са Турцима. Али, ако би Аустро-Угарска била препрека за то, онда да се Босни и Херцеговини да широка аутономија коју би, свакако, гарантовала и Русија, што би само

значило њихово укључење у састав обеју српских кнежевина у следећој етапи националноослободилачких покрета на Балканском полуострву.

Међутим, за то време, са друге стране, у врху руских државних и политичких кругова бориле су се, за утицај на цара Александра II, две струје. Једна, умерена и реална која је била за обзирност према Европи због међународних уговора који су везивали царску руску владу, и за релативно задовољење оправданих национално-политичких и територијалних интереса Србије и Црне Горе, као савезница Русије, као и интереса српског народа дотада у Турској. Ову струју су, прећутно, заступали државни канцелар књаз Горчаков и његови први сарадници Жомин и Гирс, и, изгледа, главнокомандујући руске балканске војске, царев брат, велики књаз Николај Николајевић. Другу струју, пак, представљали су: утицајни књаз Черкаски, високи комесар руске привремене управе у ослобођеним крајевима Бугарске, затим руски амбасадор (посланик) у Цариграду генерал Игњатијев, начелник међународног одељења при штабу руске оперативне армије у Једрену гроф Нелидов, већина славјанофилских вођа и, такође, руски престолонаследник. Ова група била је за крајњу експлоатацију победа руске војске, и за стварање једне велике јужнословенске, тачније, бугарске државе на простору скоро целе некадашње Румелије – од међа Босанског вилајета и старе српско-турске границе па до Дрима, Албасана, Корче, Солуна и обала Јејејског мора укључујући, на истоку, целу црноморску обалу од ушћа Дунава па до линије Енос-Мидија, тј. непосредно испред Цариграда.

Колебљиви цар Александар II, коначно је попустио пред гледиштима ове друге групе. Тако је, још почетком јануара 1878, после ослобођења Софије од стране руске војске и ослобођења Ниша од српске војске, док су руске трупе напредовале ка Пловдиву и Једрену а српске ка Приштини и Врању, руска влада била донела одлуку да се, код Порте затражи обустава рата, створи једна велика бугарска државна територија – налик на територијалну јурисдикцију Егзархије и пројекат Бугарске на Цариградској амбасадорској конференцији (децембар 1876 – јануар 1877), територије која би била под непосредним руским утицајем. Ова одлука је била у фебруару 1878. поново потврђена. Тако би та будућа бугарска државна творевина истовремено осигурала и државне интересе, пре свега, на обалама Јејејског мора и у непосредној близини црноморских мореуза Босфора и Дарданела. Али, што је нарочито важно истаћи, то би, у ствари, представљало пандан и геостратешку противтежу аустроугарској утицајној и окупационој зони Босне и Херцеговине које су познатим Рајхштатским уговором и Будимпештанским конвенцијама – у начелу – биле препуштене Аустро-Угарској. Тако се дошло до једне нове ситуације у решавању Источног питања и судбине српског народа на Балканском полуострву.

Напустивши првобитну концепцију о ослобођењу јужнословенских народа и покрајина на Балканском полуострву, усредсређених политички око Србије (како се то десетак година раније сматрало у Петрограду) руска дипломатија, после пораза Србије у рату са Турском 1876. године, усвојила је ону другу о непосредном јачању својих државних интереса преко стварања једне велике бугарске државе која би се формирала не само мимо Србије него би чак, по многим карактеристикама, била и ривалска српским интересима. Готово сав етничко-национални простор српског народа у Турској, у историјској Старој Србији доспео би, тако, у састав бугарске државе.

Ова преоријентација у руској балканској политици, јачањем бугарске компоненте и фаворизовањем Бугара, нужно је морала ићи на штету Србије као слободне словенске државе, и интереса српског народа у Турској који је још 1875. био започео ослободилачку борбу са Отоманском империјом. У овом смислу није још тананије истражено у којој су мери руски дипломатски представници у Београду, најпре конзул Карцов, затим и Персијани, као и војни изасланик пуковник Бобриков, својим пристрасним и неопрезним критикама Србије и њене спољне и националне политике, доприносио на руском двору јачању концепције генерала Игњатијева, насупрот повољнијим и свакако тачнијим, опсервацијама и судовима, на пример, познатог историчара српског народа Мајкова и руског конзула у Турској Ивана Јастребова, који су као добри познаваоци српско-бугарских односа указивали на претераности и неоправданости јако наглашене бугарофилске оријентације руске државне политике у вези са питањем решења турског политичко-територијалног наслеђа у јужнословенским земљама на Балканском полуострву.

Тако се, услед ове нове преоријентације руске дипломатије десило да се руска политика почела делити од српске, а руски државни интереси на Балканском полуострву двојити од интереса српског народа и у Турској и у Србији. Услед тога, иако руски савезник, током фебруара 1878, српска влада још увек није била званично обавештена од руске владе о свом будућем измењеном положају у односу на Турску као и уопште на Балкану. Када су до Београда почеле да пристижу неповољне вести о току руско-турских мировних преговора – уколико су се они односили на Србију, односно на судбину српског народа у Турској – то је потицало од представника српске владе у Петрограду Милосава Протића, и од кнез -Милановог ујака пуковника Катарције који је био делегиран при штабу великог књаза Николаја Николајевића у Сан-Стефану. А те вести тицале су се првенствено положаја Србије у констелацији нових политичких прилика чија је основна карактеристика била: на западу српских граница – улазак Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак, а на истоку и југу – стварање велике бугарске државе.

У ситуацији када су званични кругови министарства спољних послова у Петрограду – да би се смањила важност Србије и њене војске у рату - стално пребацивали Србима што је рат од 1876. био поведен без сагласности Русије, када је у Сан-Стефану Игњатијев непрекидно говорио о великој турској озлојеђености против Србије, а славјанофили у Москви и Петрограду готово искључиво везивали словенско питање у Турској за права и интересе Бугарске и Бугара (као о самим интересима Руса и Русије), што све заједно није слутило на добро, кнез Милан се лично обратио цару Александру за протекцију интереса Србије као ратне савезнице Русије. Успео је утолико што је Србији обећана државна независност, а од ослобођених крајева само Ниш и Прокупље са окупизма, као и незнатно проширење око Новог Пазара! Било је то у време снажног пледоајеа у руској јавности Ивана Аксакова за стварање простране бугарске државе на словенском југу, и ескалације изјава првог комесара руске привремене управе у Бугарској књаза Черкаског, који је на читавом простору турске Румелије, све до граница Србије, видео само Бугарску и Бугаре, игноришући било какво културно-историјско и етничко присуство Срба чак и у Приштинском и Призренском санџаку! У напорима да се спаси што се још спасти могло, мисија пуковника Милојка Лешјанина, ослободиоца Ниша, крајем фебруара 1878, кога је српска влада послала у Једрене односно Сан-Стефан, била је успела утолико што је уместо тзв. минималног територијалног захтева (Новопазарски, Приштински и Нишки санџак) успела да се Србији прелиминарно признају још само Лесковац и Бела Паланка!

У току вишенедељних руско-турских преговора, на крају тријумфовала је концепција енергичног грофа Игњатијева – тог представника великодржавне политике Русије на Балкану (како га је, углавном, карактерисала совјетска историографија) и то скоро у својој првобитној замисли.

Када је убрзо потом, 3. марта 1878, био потписан Санстефански мировни уговор, било је јасно да је велика Бугарска, којој се давало чак и Врање и Пирот са окупизма, била стављена у први план руске дипломатије и руске балканске политике, а не Србија и српски народ који су били тешко погођени поразом великог трогодишњег националноослободилачког покрета, као и огромним штетама два рата Србије са Турском. По Санстефанском уговору – како је познато – Србија се признавала за независну државу, са незнатним територијалним увећањем (154 просторне миље и 226.000 становника), Босна и Херцеговина би имале аутономију под старањем Русије и Аустро-Угарске, а Стара Србија остала је и даље под турском влашћу. Црна Гора је била нешто боље прошла, добивши 170 просторних миља и 143.000 становника.

Међутим, Санстефански уговор није имао, није постигао извршно дејство, његове одлуке нису биле испуњаване, и пре него што је истекао петнаестодневни рок за његово извршење, он је у ствари био суспендован. Због велике дипломатске реакције у Европи, руска влада га није употребила. Од пројекта за стварање велике бугарске државе остало је само слово на папиру. Исто тако и захтев за аутономијом Босне и Херцеговине косио се са обавезама Будимпештанске конвенције, што је аустроугарска дипломатија вешто искористила за своје циљеве. Са незнатним изузецима, задржао се *status quo militaire*, тј. свака од ратујућих страна задржала је свој посед из времена обуставе ратних операција, односно стање према демаркационој одредби из Једренског примирја. Тако, Срби су задржали своје власти на Кончулској клисури, у Бујановцу и на Козјаку – према југу, а Трн, Брезник, Драгоман и Кулу, са њиховим срезовима – на истоку. Руске власти у Бугарској разграничавале су се са турским у Македонији код Ћустендила и Цумаје, а са српским иза Сливнице и Радомира из којих су се повукли српски војници.

Санстефански уговор довео је до великог заоштрења у политичким круговима европских престоница. Јако затегнута ситуација тражила је хитна решења. Руска влада ступа у преговоре са британском и аустроугарском владом. Званична Русија ускраћује даљу подршку Игњатијеву, и Горчаков са Шуваловим успева, после много тешкоћа да склопи посебан уговор са владом Велике Британије, чија је главна погодба у ствари била: свођење аутономије – будуће трибутарне Кнежевине Бугарске у границе између Дунава и планине Балкана, затим право Аустро-Угарске на окупацију Босанског вилајета укључиво Новопазарски санак, и признање балканским државама независности. Тиме је био отворен пут за сазив конгреса у Берлину. За то време, у ослобођеним крајевима била је организована српска цивилна управа, пописано становништво, утврђена бивша турска државна и приватна имовина, укинута стари аграрно-правни односи.

III

Берлински конгрес заседао је месец дана и завршио се 13. јула 1878. Представници балканских слободних земаља: Румуније, Србије, Црне Горе и Грчке нису могли учествовати у раду Конгреса, али су добили право да, писменим путем, изнесу захтеве својих влада. Србију је у Берлину представљао њен министар спољних послова, бивши намесник, Јован Ристић.

Три су главна питања која је требало повољно решити за Србију: признање њене државне независности, територијално проширење и питање трибута Турској. Када се у току Конгреса расправљало о Србији, прво питање није представљало никакву тешкоћу: Србија је (уз неке

практично формалне услове) примљена и призната у ред суверених држава Европе; треће питање, на велико заузимање руске дипломатије, такође је повољно решено. Међутим, нове границе и територијално проширење Србије наишло је на велике тешкоће. Против захтева за Босном и Санџаком – устала је Аустро-Угарска; према неослобођеним крајевима Старе Србије (па чак и за ослобођењем Врања) Турска и Енглеска; а према истоку – Русија која је заступала интересе Бугарске. Свакако у духу својих ранијих схватања.

Међутим, како су сами руски дипломати саветовали – још пре отварања Конгреса – да се српска влада не замера Аустро-Угарској и њеној интересној сфери све до Митровице, и да треба да избегне сва сукобљавања са њом, кнез Милан и српска влада схватили су да – практично остављени од руске дипломатије – треба да прибобију моћну суседну монархију за заштиту српских територијалних захтева према југу и истоку, бар у смислу очувања ослобођене територије бившег Нишког санџака. А већи део ових територија руска дипломатија још увек је захтевала за будућу бугарску државу, нарочито пиротски округ.

Српска влада дошавши до сазнања да је Аустро-Угарска из својих посебних интереса и разлога вољна да помаже српске захтеве за источном границом (како би се руски утицај на Балкану помакао што даље на исток, а Србија због разочарења Сан-Стефаном што више привукла аустријском утицају), пристала је да претходно потпише конвенцију за трговински уговор, регулацију Ђердапа и градњу железнице. Тиме је обезбедила подршку аустроугарског министра спољних послова грофа Андријаша на Конгресу. На крају, конгрес је доделио Србији оспоравани врањски и пиротски округ, без трнског и драгоманског среза који су остављени Бугарској, а тиме одредио и њену нову границу и према Турској и према Бугарској.

22. августа 1878. био је проглашен Закон о независности и издата Прокламација кнеза Милана Обреновића о правном окончању Другог рата Србије са Отоманском царевином. Почетак периода мирног живота тиме је одвојен од скоро трогодишњег периода великог националноослободилачког покрета српског народа у Турској и ратовања Србије и Црне Горе.

IV

Историјски гледано, поставља се питање: какви су били резултати ослободилачког покрета и ратовања српског народа између 1875. и 1878, имајући у виду улогу Србије у њима?

Као што је Невесињска пушка била исходни догађај, тако је потписивање уговора на Берлинском конгресу значило његов завршни чин. За Србију позитивни резултати били су: државна независност и ослобођење позната четири јужноморавска округа – са преко хиљаду и сто насеља и три стотине хиљада становника. А то је значило кидање

свих дотадашњих правних, политичких и економских обавеза Кнежевине Србије према Порти, као њеном сизерену, с једне стране, а затим и улазак Србије у ред суверених држава Европе. За становништво ослобођених крајева то је значило и национално, и економско, и социјално ослобођење. Са новим територијама Србија стиче важан геостратешки и политички положај на Балканском полуострву, држећи у долини Јужне Мораве, са Нишом, једну од три веома важне балканске речне и комуникационе раскрснице. Дотадашње тространо окружење Србије Турском разбијено је, и на њеној источној граници јавља се практично независна и нова Бугарска кнежевина. Са предузетим обавезама о изградњи железничке мреже: Београд-Ниш-Пирот, односно Врање, Србија постаје важна транзитна земља за саобраћај Средње Европе са Солуном и Цариградом, а њена територија за првенствени утицај у њој. Са 1878. годином Србија је постала и привредно и политички, културно и етнички хомогена земља српског народа у слободној и независној Кнежевини. У сфери духовног живота, уместо туђинске егзархијске црквене управе и школства у новоослобођеним крајевима, дошла је национална црквена организација и национална српска просвета. Асимилаторски туђински утицаји (дотада вешто помагани и од турских власти) у југоисточним пределима уклоњени су, а народни живот ослобођен од денационализације. Затим, веома тешки и несређени аграрно-правни продукциони односи у јужноморавским, нишавским и топличким селима, као остатак турског спахијског и, нарочито, читлук-сахибијског „господарског”, система, потпуно су укинути. Остаци старе патријархалне цивилизације, ослобођењем, добили су нови подстрек обнове и даљег полета здравог народног духа, прегаштства и стваралаштва.

То су били, углавном, резултати победе Србије у Другом рату са Турском, и у јужним ослобођеним крајевима једног дела историјске Старе Србије.

Успешан рат Србије 1877/78. имао је још једну важну морално-психолошку и друштвену последицу. А то је било да је, осим популационог и привредног јачања у вези са новоослобођеним крајевима, у национално-политичком погледу знатно порастао углед Србије у свим јужнословенским и балканским земљама. А помицање црногорских граница на Тари и Лиму, природно, стратешки уклапа турски Новопазарски санџак између Србије и Црне Горе (што ће се јасно видети у догађајима Балканског рата 1912). Сем тога, и на другој страни, на Косову и у Метохији, српски народ осећа близину нових граница слободне Србије, и упркос веома тешким условима живота под турском управом, организује се друштвено, културно и политички. Такође везе Србије и са македонским крајевима и словенским македонским становништвом постале су непосредније.

Али, исто тако, Берлински конгрес оставио је и веома тешке последице по историјски развој српског народа у Босни и Херцеговини, коју је аустроугарска војска окупирала крајем лета и почетком јесени 1878. године. Та аустроугарска окупација биће, касније, и главни узрок сукоба са Србијом. Она је представљала, у ствари, најтежи удар националноослободилачком покрету српског народа у Турској у раздобљу 1875–1878. године, чије су последице – историјски гледано – биле дале-косежне, и од најтежих у целокупној историји српског народа у 19. веку.

Без обзира на све друге околности и на све несрећне последице које је Берлински конгрес донео за српски народ, па и за остале југо-словенске народе, једна је чињеница остала чврста и јасна. То је било међународно признање независности Србије као државе, што је за потоњи историјски развој српског народа, а посебно српске државе у Србији – кад већ 1878. године није могло бити другојачије – значило веома много. Није узалуд велики немачки историчар 19. века и писац сјајне *Српске револуције* Леополд Ранке у писму Јовану Ристићу, министру спољних послова и заступнику Србије на Берлинском конгресу, иначе свом берлинском ђаку, написао „како је признање Србијине независности... највеће благо, што је наша земља добити могла...”, и „... да је независност она основа на којој државе постају и своју будућност обезбеђују...”. Јован Ристић, српски државник и политичар који је и сам учествовао у стварању историје Србије 1877/78. године у највећој могућој мери, делио је то мишљење свога бившег професора. У друштвено-политичком систему ондашње Европе, у духовној атмосфери у којој је „високородна” дипломатија беспоговорно одлучивала о судбини малих народа и државица створених у националним револуцијама, као што је била сељачка Србија 19. века, друкчије и није могло бити.

Па ипак, у сваком случају, у историји Србије 19. века, 1877. и 1878. година имају значај скоро једнак 1804. и 1815. години. У ствари, 1878. у новијој историји српског народа представљала је, уопште, важну и крупну карик у процесу ослободилачке борбе и ратовања српског народа, која је била започета српским устанцима против Турака почетком 19. века, а завршила се уклањањем власти Аустро-Угарске из српских, и југословенских земаља 1918. године.

ЈЕДАН АМЕРИКАНАЦ, СРПСКИ ДОБРОВОЉАЦ У РАТУ СРБИЈЕ С ТУРСКОМ 1877–1878. ГОДИНЕ

У ослободилачким ратовима Србије с Турском 1876. и 1877/78. године учествовали су, у извесном броју, и странци добровољци. Тако су, у првом рату 1876. на Дринском фронту, ратовали у Српској војсци италијански добровољци, звани гарибалдинци, на Морави руски добровољци (међу којима се посебно прославио пуковник Рајевски), на Тимоку бугарске чете. Они су били, од странаца, најбројнији. Што се тиче Американаца, 1876. године, посебно се у једној каритативној мисији, истичала „и грофица Жанини, жена италијанског конзула, отмена Американка, која је из својих личних средстава основала једну народну кухињу, у којој је она сама сваки дан бесплатно делила на стотине супа и јела са месом”.¹ Међутим, у Другом српско-турском рату, децембар 1877 – јануар 1878, међу осам стотина добровољаца у Добровољачком батаљону прослављеног пуковника Ђоке Влајковића (хероја севастопољске битке у Кримском рату) помиње се и један Американац, о коме се практично скоро ништа није знало у историографији Другог српско-турског рата.

Реч је о Феликсу Вајтеру, код Срба популарно прозваним Феликс – Срећко Далековић.² Иако о њему има само неколико података, види се да је у Влајковићевом Добровољачком батаљону, касније прозваном

¹ Бузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876.* – Српска књижевна задруга, Посебно издање, Београд 1958, 256. Интересантан је податак о једном другом Американцу у српској војсци из рата с Турском 1876. године, по коме „Једном када кнез (Милан) стаде са мношћом обилазити рањенике нађоше једнога коме су лекари одсекли ногу до колена. Пошто он не знађаше српски то га кнез стаде питати француски ко је он и одакле? Тај војник је знао помало француски па одговори да је из „Чикаго”. Он је после на свагда остао у Србији где је поред инвалидске помоћи примао из Америке лепу награду за дописе. Он се и сада (крајем 19. века) шета по Београду са дрвеном ногом тако добро удешеном да се на први поглед и не познаје да је сакат”. – Алимпије Васиљевић, *Моје усвојене.* – Архив Србије, ПО 102–136.

² Др Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат. Усвојене и белешке из 1876–1878. године.* Књига II, Београд, 1907, 155.

„добровољачки пук”, Феликс Вајтер био на положају шефа штаба са чином потпоручника.³ Тај положај је добио у Власотинцу, почетком јануара 1878. године (према старом календару), пошто се претходно, свакако, истакао у борбама с Турцима око Пирота, Трна и Радомира. Влајковићев ађутант, Андра Книћанин, њега наводи као Американца.

Ко је, у ствари, био овај Феликс Вајтер-Далековић, питање је на које, за сада, не можемо дати одговор, али чија личност „Американца” и потпоручника српске војске, побуђује доста пажње. Како је и када дошао у Србију, није познато, као ни то какве су биле његове побуде да се – по зимском времену и у једну малену војску – јави за добровољца.⁴ Неизвесно је, до даљег утврђивања чињеница, да ли је Вајтер био рођени или натурализовани Американац, европски исељеник-емигрант или, можда, неки европски повратник? Може се поставити и питање да ли је био учесник и у америчком грађанском рату, односно да ли је, идејно и политички, припадао европској демократској мисли или европској политичкој левици, што га је, могуће, и довело у редове добровољаца у Српској војсци.

У српској публицистици познати Сретен Л. Поповић, говорећи о учесницима и акцијама добровољачког „кора” пише како је Влајковићев „привремени шеф штаба потпоручник Феликс Даљковић”. О овоме Феликсу Вајтеру-Даљковићу (Далековићу) нема више помена ни код Книћанина ни код С. Поповића, а ни у службеним забелешкама каснијег команданта Добровољачког пука, пешадијског поручника Лазара Чизмића.⁵ Добровољачки кор био је, сем Чизмићевог одреда који је извршио поход на Косово, службено распуштен након ослобођења Врања, два дана пре закључења једренског примирја 19/31. јануара 1878.

Шта је било с Феликсом Вајтером, односно докле је био у саставу Српске војске није познато. Али, има један службени податак Српске врховне команде, из кога се види да је, 5/17. јануара 1878. Феликс Даљковић био одликован златном медаљом за храброст. На том месту је за њега наведено и то да је био ађутант команданта Добровољачког кора и у чину потпоручника.⁶ То значи да је одликовање добио још пре чувене битке на Грделици 9/21. јануара 1878. Феликс Вајтер, може се докучити, заједно с добровољачким пуком прошао је Грделичку клисуру и учествовао у гоњењу Турака све до места (села) Прибој, пред Врањем. Када је пуковник Ђока Влајковић 16/28. јануара у овом селу дошао у сукоб с командантом Шумадијског корпуса Јованом Белимарковићем, извесно је да се ту десио и Феликс Вајтер. Ту се Влајковић службено

³ Андра Книћанин, *Рајни дневник*, Књига друга. *Други рај* 1877–1878, Београд, 1881, 287.

⁴ Сретен Л. Поповић, *Путовање до Новој Србији (1878–1880)*. – Издање Српске књижевне задруге, Београд, 1950, 550.

⁵ Нав. м.

⁶ *Рај Србије са Турском за ослобођење и независности 1877–1878. године* (са две карте). Издање Врховне команде Српске војске, Београд, 1879, 324–325.

растао од Српске војске (под изговором болести) и вратио се у Београд, непосредно пред битку за Врање, два-три дана пре ослобођење овог града и коначног разбијања турске моравске војске. Влајковићев ађутант, Андра Книћанин, бележи како је Влајковић „са целим својим штабом”,⁷ значи и са Феликсом Вајтером, оставио бојиште, на што је формално имао право као добровољац. Када се поуздано зна да се, до краја рата (што је значило још непуну недељу дана) Даљковићево (Далековићево) име није налазило међу погинулима и рањенима, онда се може сматрати као поуздано да је из рата изашао жив и здрав и да је, по свој прилици, отишао пут Београда заједно с пуковником Влајковићем, како је о томе уопштено писао и Андра Книћанин.

На крају свог ратовања, уз пуну подршку старог и прослављеног команданта Ђ. Влајковића, Феликс Вајтер понео је звање српског потпоручника и златну медаљу за храброст, као један од ретких странаца неспрских држављана. У сваком случају, без обзира на то ко је био у својој земљи, како је у Србију дошао и због чега се борио у саставу њене војске против Отоманског царства, остаје битно то да је учествовао у рату Србије за слободу и независност српског народа, и да је за своје војничке заслуге добио високо одликовање Кнежевине Србије. Даља, суптилнија и пространија истраживања могу да, евентуално, изнађу још нешто података о овој необичној личности, којој су Срби, свакако због његове омиљености, дали – у преводу – и своје име и презиме: Феликс Вајтер, тј. Срећко Даљковић – Далековић, како је било узгред записано, односно службено верификовано чак у званичном извештају Српске врховне команде!

Оно што се поуздано зна, пошто је рат био завршен, то је да је Феликс Вајтер неко време провео у Нишу у геодетској служби. Из овога новоослобођеног града остао је од њега једна детаљан *План Ниша*, у размери 1:4.000, сачињен марта 1878. године, с потписом „снимио и цртао потпоручник Феликс Даљковић.”⁸ Овај податак, да се у послератном периоду јављао како картограф, као и то да је за време рата био Влајковићев шеф штаба, указивао би на то да је Феликс Вајтер – Срећко Даљковић (Далековић) био личност школована и образована, којој војнички „занат” није био сасвим непознат, а који је, можда, чак улазио у саставни део његове доратне биографије.

У сваком случају, за српско-америчке односе од пре стотину година – посебно за ослободилачки покрет српског народа тога времена – овај детаљ о једном Американцу у Србији, за време њеног рата с Турском за ослобођење и уједињење српског народа, свакако је, ипак, нешто више него један сасвим безначајан детаљ.

⁷ Андра Книћанин, нав. д., 318.

⁸ Видети: Картографски прилог код: Видосава Стојанчевић, *Демографска ситуација од 1878. до краја XIX века*, у књизи: *Историја Ниша, II. Од ослобођења 1878. до 1941. године*, Ниш, 1984, 24/25.

ДВА ПИСМА НОВОВАРОШАНА И СЈЕНИЧАНА ДАМЈАНУ С. КУБУРОВИЋУ О ПРИПРЕМИ УСТАНКА 1875. ГОДИНЕ

I

Велики херцеговачко-босански устанак у лето 1875. године, убрзо по избијању, обухватио је и пределе Старога Влаха, посебно нововарошки и сјенички кадилук. Узрок му је био, као што је познато, вишеструк: тешке аграрно-правне обавезе српских сељака, неуређени систем убирања државних пореза, слаба јавна безбедност раје и злоупотребе у управи и судству. Код припреме устанка, пада у очи велика психолошко-морална, национално-политичка и организациона повезаност српских сељака са варошанима, а једних и других са свештенством и калуђерима, што ће устанку давати обележје револуционарног, ослободилачког и општеномодног покрета. Покојни Вукоман Шалипуровић (родом из Прибојских Голеша), иначе веома заслужан за многострано проучавање завичајне прошлости, у својој веома документованој и опширној студији *Устанак у западном делу Сјаве Србије 1875–1878*. са доста детаља изнео је историјат устанка у ново-варошком, пријеполском и сјеничком крају, задржавајући се посебно и на улози виђенијих људи ових крајева као предводника ослободилачке оружане антитурске борбе.

Два писма која су предмет овог рада, потичу од нововарошких и сјеничких трговаца из августа и септембра 1875. године. Она су из Нове Вароши и Сјенице упућена Дамјану С. Кубуровићу, познатом нововарошком трговцу и једном од тамошњих српских првака. Дамјан Кубуровић је пред устанак 1875, због имовинског спора са чувеним Мићом Борисављевићем и многих замерана са представницима турске власти, пребегав у Ужице да не би био хапшен и глобљен. Кубуровићев тајни рад противу Турака био је још одраније уочаван од турских власти, а нарочито у години када је у Херцеговини избио велики ослободилачки

покрет. У Србији је Куборовић уживао помоћ српске владе, пошто је (заједно са попом Жарком Љешевићем) још од 1871. био познат по свом националном раду члановима Намесништва, посебно Јовану Ристићу. Кад је устанак у Херцеговини успешно отпочео, Дамјан Кубуровић је један од значајнијих људи који учествује на Илинденском сабору у манастиру Бањи, на ком је претресан план за припрему устанка у Полимљу и Старом Влаху, чији је циљ требало да буде ослобођење Босне, Херцеговине и Старе Србије од турске власти.

Ваше вођа Т. Дамјану С. Кубуровићу
 Наше душевне брате, ми
 пре зоре посланих дама
 по јовану татривату згради у јану
 вили да кено згради згради
 сви кута вили згради згради
 и тако пред претресе згради
 лана дрзела и доносенам лана
 било писма изкоје дама згради
 као по јовану згради згради
 ку. 150. згради ка нас дама згради
 амавиће примити згради згради
 сите нарадили за дама згради
 30. згради а. 120 за згради кама
 ново варска и кама писма згради
 мачи згради кама згради згради
 и тако згради згради згради
 до згради згради кама кама
 и тако згради згради згради
 дема миламови кути згради згради
 и тако згради згради згради
 кошти згради згради згради
 а. 40. а згради згради згради
 пуно згради згради згради
 згради згради згради згради

Факсимил писма Нововарошана Дамјану Кубуровићу
 (на овој и наредним странама)

Из приложених писама, преписке нововарошких и сјеничких трговаца (види се да их је било неколико) са Дамјаном Кубуровићем, од

30. августа, односно од 1. септембра 1875, очигледна је велика улога овог знаменитог Нововарошанина у организацији народног устанка у овом делу Старога Влаха. Новац који се у овим писмима помиње као помоћ сиромашнијим сељацима и варошанима за дизање устанка потицао је делом од српске владе а (већим) делом од руских славјанских комитета које је у Београду представљао један од водећих славјанофила Наришкин.

живио више сазда много лета којим важе
д. поматати у том случају предузети
вати хвала несебно пута које та
ко својски стварају да важе брже
максни народ српски богами брже
и не обди у вароши врло билим чини
лији пуди да радоване илаци сирот
и на нама дипломат леба у кући народ
аиу тај ките ко нешто та куће по
оку срашати добот сазува дае илво
гаторен илаци обди о катаргата
д. трова, миста жазари дакемо не
жава до пола ноћи доћи вана улоге
ацад непомети док новце не разида
по које си наредно аони повои се
ниту да изидају који слави стана
та дају сви сопствени кајин поручи на
родне сав јесте само сека кајет
ејин поручи да доју пушке илаци
тај на жено сутра унебу с ве свра
ији а у понедионик проноје ето нас све
вана илацина. Варошана сами мислино
више од 150 данас јало доје коштају
пава са во. коначи са миста незнамо
оћели куд даје пралазипи кидеа ви
зесто нелима ипо незнамо зелине
војска остали дел. усматју.

Из писма се закључује да је Дамјан Кубуровић, преко поменутих нововарошких и сјеничких трговаца и њихове организације повере-

ника, требало да покрене на устанак не само нововарошки и сјенички већ и новопазарски и бјелопољски (Бихор) крај. Из писма се, такође, виде путеви и начин, задаци и препреке који су стајали припремама покретања устанка, што баца нову светлост на збивања која су претходила устанку у овим крајевима, чији је почетак био утаначен за крај августа 1875. године.

што најузет да притоме ашово сја
 пре остале потребе све што потне
 по више пониске по.
 најљубезније и најискреније поз
 драва по вас
 са поштом пошто банем
 добрим мерентом свит
 зором пријавит
 и подне снажи
 дравог убојства
 август 1875
 убојства

Да би се прилагодили за лакше читање, оригинали ових писама претрпели су измене у интерпункцији и ортографији, где су за односна места употребљена слова ј, љ, њ, којих у оригиналу нема. Оригиналне писама предао је потписаноме покојни академик Мита Костић, који се и сам бавио прошлошћу каснијег Новопазарског санџака, али који их није користио у својим радовима. Напомињемо да су писма сачувана у оригиналу и да су, пре слања Дамајну Кубуровићу, била оверена оригиналним печатима једног од њихових потписника.

II

Војсковођи Г. Дамљану С. Кубуровићу.

Наш љубезни брате, ми у суботу пре зоре послано вам писмо по Јовану Гагричићу, у ком смо вам јавили да ћемо у суботу преко ноћ доћи сви скупа вама у логор. Кад исти дан, мало пред мрак, дође жена Милана Дрчеле и донесе нам ваше поштовано писмо из ког видисмо да

си послао по Јовану Љујићу Николи Милошевићу 150 дуката на нас, да ми одемо у Дражевиће примити и раздати коме сте наредили: за варошке житеље 30 дуката, а 120 за циел кадилук ново варошки. Ми како смо писмо примили, које нас јако обрадова, одма смо нашли твог верног Димитрија Смаћића и зговоримо се да, на ризик, одемо до у Дражевиће ко да купимо кајмака и сира. И тако решимо се и одемо Милановој кући, нађемо Ивана (!) и Николу, бијају законачили у сиену, у котару. Они одмах одишу из аљина и један 80 а други 70 дуката и нама подпуно предаду. Брате, ми немамо ријечи с којим ти можемо благодарити. Живио ваш газда много лета који вас подпомаже у том сретном предузећу. Вама хвала небројено пута који се тако својски старате за вашу браћу, жалосни народ српски. Богами брате, има овди у Вароши врло ваљани и способни људи за ратовање али су сиротиња, нема залогај леба у кући, продају из куће по нешто те купе по 1 оку брашна; да бог сачува, да је Јавор затворен, била би овди ока брашна 5 гроша. Ми смо казали да ћемо ноћас до пола ноћи доћи вама у логор, а сад не можемо док новце не раздамо, које си наредио, а они по свом сенту да раздаду који су слабог стања, па да су сви готови кад им поручиш. Народ је сав готов само чека кад ћете им поручити да дођу пушке примити. Ми ћемо сутра, у недељу, све свршити а у понедионик про ноћ ето нас свије вама. Биће нас Варошана, сами мислимо, више од 150. Данас рано дође командар паша са 60, ништа не знамо оће ли куд даље пролазити; кад га виђесмо, не би нам мило. Не знамо ће му је војска остала и је ли у Сијеници. Што наручујеш за трнокопе, ашове, сикире и остале потребе, све што могнемо више понијећемо.

Најљубазније и најискреније поздравља вас
са особитим поштовањем

Јеврем Мелентијевић
Ђорђо Трипковић
Димитрије Смаћић,
трговци у Новој Вароши

августа, 30г 1875
у Новој Вароши

*
* *

Господару Дамјану С. Кубуровићу,
ушташком војсковођи

У петак вече донесе нам Илије, Тубића син, ваше поштовано писмо, ис ког виђесмо да сте послали по Јовану Мутавџићу 3 аманета, и по Лазу Субтићу да се нама преда. Ми ону вече никако нисмо могли отићи зашто је у петак многа војска дошла у Сеницу са командар пашом; ујутру доцкан се крену и кажу да ће у Пријепоље, а они слагаше, а и нисмо смели отићи у Лопиже вашој кули без изуна, него смо отишли у Меркес (?) и упитали бинбашу: да ли ман (даје) изун да одемо

у Лопиже прегнати 1 сијено што је близу друма, па (јер) ће га коморције свега покрасти. И тако даде нам изун да можемо слободно, и ми одма одемо и нађемо твоје људе код Илине куче (!), и он каза да смо ми они на кога писмо и паре праћено.

[illegible]

Писмо Дамјану Кубуровићу, упућено из Сјенице (део)

Они одма из своје аљина изваду 3 свезка п(од) вашим печатом: у једном 150 за сенички кадилук, у другоме 1(40) дуката за Нови Пазар, у трећему 50 за Би(х)ор и Пештер; ми оно одпечитили и све новце избројили пред њима; изашло је све под пуно свега 340 дуката. Ми смо људма казали да причекау два три дана док и ми квите узмемо од они људи коим ћемо паре дати, и тако они остану Илине куче (!). а ми одемо у

Сеницу, пошљемо момка нашега Лазу да доче (!) у недељу у Сеницу, но Лазо казо да не може доћи прије четвртка, а Драгутин уговори се са Муратом Спаовићем да пођу у Пазар да узму 2-3 товара пиринча. И одма Драгутин узме паре и писмо и оде са Муратом у Пазар, преда новце коме сте ји наредили, и писмо је од њи узо, које вам га сад шаљемо. Кад Драгутин оде у Пазар, ја, Митар, одма одем у Вапу ко(д) Јоксима и кажем све шта је у ствари да одма у недељу добави попа Стева и попа Зариу и попа Коча и тројицу од кметова да приме паре, да раздаду људма који су слабог и сиромашног стања, да се час прије могу у борбу спремити. И мене Јоксим каза да ће ји свије до подне добавити, па у недељу на подне опет одем у Вапу кад нема попа Стева, ни попа Зарије; поп Стево поручио има неке гости, а поп Зарије отишо у Дунишиће да сарањује чоека, но да остане до понећелника. Кад ујутру у понећелник изиђе у дућан, кад Турци узаврели: сви говоре да је Командар распрашио и потукао до ноге сву Кубуровића војску и Кубуровића посијеко. Па кад чујем, окаменим се, одма одем у Арсенијеву меану да видим зна ли још ко шта о том ужасном гласу, кад тамо још десетак Срба сједи сви ко отровати и сви једнаке зле гласе чули. Па пођем да (...) кући, тревим код гробља неколико коморција од Вароши; упитам шта ми имате браћо за Кубуровића казати. Кад сви одговоре да он се хвала богу сретно у борбу са војском сачувао и куртарисо. Па весели срца вратим се натраг, нађем Драгутина и здоговоримо се да вам одма сачинимо ово писмо, и да идемо у Лопиже да упутимо људе нека раније дођу да не бринете. Брате (ви) сте са овим знаменитим прилогом (ве)лики севап учинили бог да вам плати.

најљубезније поздрављамо вас
с поштовањем највишим

Драгутин Савић
Митар Караичић
Јоксим С. Крстић

М.П.

у Сеници септе(мврија) 1г 1875

(са стране текста):

забога, што прије пожурите се за пушке;

што наређујете за трнокопе и сикире и остало биће готово.

МИТА РАКИЋ И ЊЕГОВО ДЕЛО О ОСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ 1877–1878. ГОДИНЕ

Ослобођење југоисточних крајева Србије у децембру 1877. и у јануару 1878. године ставило је пред српску владу многе задатке политичког, друштвеног и економског карактера. Нове крајеве требало је ослободити пре остатака турске власти и организовати националну управу, водећи при томе рачуна и о провизоријуму политичког стања, током целе прве половине 1878. године. Радећи у овом смислу влада је, најпре, донела *Закон о уређењу ослобођених предела* од 3/15. јануара 1878. Тиме је извела замену, турских државних институција српским установама. Тако је цео Нишки санџак са неким суседним пределима, дошао под српску управу. После тога, прелиминарима Једренског уговора од 19/31. јануара ратно стање замењено је примирјем с утврђеном демаркационом линијом која је руску и српску окупациону зону раздвајала од остале територије Отоманског царства. Санстефански уговор од 3. марта пројектовао је оснивање велике бугарске кнежевине, која је требало да обухвати цео каснији пиротски и врањски округ и део лешковачке казе, али он није био примљен од влада осталих великих европских сила. Договорени конгрес државника великих сила у Берлину имао је да одлучи о новим дефинитивним границама на Балканском полуострву, па и о новим границама Србије на југу и истоку. У међувремену руска влада признала је *status militaire* као подлогу за уређење руско-бугарске, односно српске цивилне управе на територијама које су ослободиле руска, односно српска војска. Тако се почела, на новим правним основама, уређивати српска администрација на свој територији коју је ослободила српска војска и, у току марта, држала „у својој заплави”.

По завршетку рата начелник Оперативног одељења српске Врховне команде генерал Коста Протић, чије је седиште било у Нишу, имајући широка овлашћења и са придодатим делегатима српске владе за поједине ресоре цивилне управе учинило је неколико корисних наре-

даба са циљем да се упознају прилике у ослобођеним крајевима. Тако је одредио неколико личности које су имале да проуче аграрно-правне односе, опет друге личности за проучавање стања монументалне архитектуре српског средњег века, затим за здравство и просвету. Генерал Протић је, тако, одредио и Миту Ракића да проучи писане споменике старе српске књижевности и да о томе поднесе службени извештај. За ову врсту посла М. Ракић је био веома подобра личност, од искуства и угледа, између осталог и као члан Српског ученог друштва.

I

У свом релативно краткотрајном животу – имао је свега четрдесет и четири године када је умро – Мита Ракић, бавећи се литературом, махом се истакао као преводилац са више словенских и европских језика (укључујући и енглески и шпански), али и оригиналним стваралаштвом, чији је део и његов спис из Нове Србије. Својевремено критика је нарочито хвалила његове преводе Хајнеа (*Идеје*) и Игоа (*Јадници*). Млади Ј. Скерлић посебно је истицао Ракићев превод *Идеја* за који је писао да је дат „у живом и допадљивом преводу” који је и са језичке и са стилске стране веома успео. Касније, када је критиковао издавачки програм СКЗ, Скерлић није био против Ракић што његово дело није имало занимљив и документаран садржај већ што се залагао да Задруга доноси дела са чисто књижевним вредностима, а не и она која су имала ужи лингвистички, историјски или други стручни карактер. Из Биобиблиографије Ракићеве коју је саопштио Милан Ђ. Милићевић¹ види се обим и интересовање које је Ракић показивао у свом укупном књижевном раду, а Ракићеву јавну друштвену активност, иако фрагментарно у склопу своје студије о Омладини, дао је Ј. Скерлић.

Интересантно је то да Мита Ракић није добио посебну студију о свом веома интензивном и плодном списатељском раду, иако је, очевидно, био један од најбољих и најпродуктивнијих, на пример, преводилаца на српском језику у 19. веку. Такође, занимљиво је приказати Миту Ракића и са становишта његових погледа на друштвене и политичке проблеме српског народа његовог времена. Грађански демократа са јаким примесам политичког радикализма и социјалистичких учења о друштву и друштвеним односима, М. Ракић је у свом књижевном, преводилачком и научном раду иступао као слободоуман недоктринарни интелектуалац, прогресист и хуманист. У политици – нарочито у младости – заступао је идеје доследне и непосредне демократије, а у друштвеним односима залагао се за темељите социјалне и

¹ М. Ђ. Милићевић, *Митџа Ракић, бивши министар финансије*. – Годишњица Николе Чупића, књ. XIV. Београд, 1894, 391–397; – М. Ђ. Милићевић, *Додајџак Поменику од 1888 знамениџи људи у српскога народа који су преминули до краја 1900 г.* Београд, 1901, 139–142.

економске промене у Србији, али и иначе, у чему се огледао утицај Светозара Марковића. Био је близак материјалистичком схватању историје и развоја друштва, и борио се за слободу личности и друштво ослобођено предрасуда и утицаја негативних традиција. Био је против бирократизоване државне управе, коју је схватао као принуду лишenu правих моралних принципа и рационалних и интелектуалних оправдања. У збивањима националне историје залагао се за угледање на идеале и циљеве Српске револуције из 1804. године. Био је за стварање демократског српског националног друштва, ослобођеног бирократског система управе у унутрашњој политици, и историзма и шовинизма у вођењу националне ослободилачке политике која је требало да доведе до стварања нове српске државе уједињеног српског народа као члана републиканског савеза ослобођених балканских народа. У етици, био је за поштовање основних животних принципа: за слободу личности и стваралаштва, и за поштовање права радног човека, произвођача и грађанина, за друштвену позитивност, са вером у прогрес и стваралачку цивилизацију будућности. Слободно изражавање мишљења, усмене или писане речи, сматрао је основним квалитетом у моралном развоју личности као појединке. Рад је узимао за основну вредност у друштвеним односима и у друштвеној пракси, основом за изграђивање цивилизације и историјског кретања друштва у позитивном и прогресивном развоју. У друштвеним односима, и изграђивању тих односа, улози личности давао је високо место, а лични пример рада, поштења и осећања за дужност и друштвене обавезе, истицао је као велике чиниоце у позитивном развоју друштвене мисли и друштвених кретања. Отуда је сам много радио и друштвено видно деловао у многобројним активностима своје предузетне и вишеструко култивисане личности. Изашао из покрета Уједињене омладине српске шездесетих година 19. века, затим васпитаник европског позитивизма и материјализма и поборник социјалистичких идеја седамдесетих година, Мита Ракић је, и преко своје практичне делатности и претресању разних проблема српског друштва, са своје стране, знатно допринео да се у Србији, а и у српском друштву изван Србије, развије, пре свега, критичан и реалан начин мишљења и деловања. Исто тако да се, нарочито преко његових многобројних и разноврсних превода најбољих дела европске науке и књижевности свога доба, васпитају и генерације младих људи које ће се појавити у јавном и друштвеном животу Србије последњих деценија 19. века.

Исправност својих филозофских и моралних начела М. Ракић је имао прилике да покаже у догађајима и збивањима великог ослободилачког покрета српског народа и српско-турских ратова 1875, 1876–1878. године, „треће српске револуције”, како је ове епохалне догађаје који су обухватили скоро цео српски народ у Турској назвао Васа Пелагић. Као учесник у Другом српско-турском рату 1877–1878. он се

нашао на раду у Оперативном одељењу Српске врховне команде још на почетку рата, да би по његовом свршетку добио посебну мисију генерала К. Протића да пропутује, проучи и сакупи писане споменике српске средњовековне државе, као и уопште „српске старине”, из којих би се боље упознала не само цивилизација и култура старе српске државе већ и народ у ослобођеним крајевима једног дела историјске Старе Србије.

II

Мита Ракић био је, ако не први, један од првих српских виших државних чиновника који је, непосредно по завршетку рата, обишао скоро целу територију југоисточне Србије и околних крајева. Била су то пространа подручја веома интересантна својом географијом и становништвом, привредом и културним одликама, али подручја са slabим комуникацијама и доста пострадала у рату. Путујући пешице на коњу или запрежним возилима Ракић је, за време од пола године, прокрстарио најважнијим правцима *Нову Србију* како је назвао ослобођене крајеве. Живе радозналости и упечатљивог духа, уз то велике физичке покретности и неуморне енергије он је био у стању да запази, истражи и опише много значајнијих и карактеристичних момената из прошлости новоослобођених предела, као и о њиховом савременом стању, и да о томе службено извести начелника Оперативног одељења српске Врховне команде генерала Косту Протића. Свај посао обавио је до краја новембра 1878. године, када се из Ниша вратио у Београд провевши тако годину дана на дужности у српској војсци. Његови службени извештаји нису сачувани. Али зато, већ у 1880. години др Владан Ђорђевић је објавио у „Отаџбини”, у више наставака, Ракићев спис под насловом *Из Нове Србије, етнографско-историјска студија*. Тако је из значајне Ракићеве службене мисије, свакако са проширеним текстом, потекло и једно значајно дело српске књижевности из периода ослободилачких ратова Србије са Турском 1876–1878. године.

Др Владан Ђорђевић, власник и уредник „Отаџбине”, Ракићев спис назвао је студијом, иако је по облику, садржини и по многим књижевним особеностима пре био путопис. У сваком случају, пошавши из Ниша за Прокупље и Куршумлију Ракић је обишао Топлицу и Косаницу, Пусту Реку и Јабланицу, планински предео Голака, Ветерничку клисуру и Пољаницу, Врање, Моравицу и Кончуљску Клисуру где су тада стајале српске предстраже према Турској. Потом је долином Јужне Мораве прошао и Дервен-Грделичку клисуру. Из Лесковца преко Власотинца, долином Љуберађе, поред Заплања и Лужнице, дошао је у Пирот обишавши и добар део пиротске котлине са манастиром Темском. Из Пирота је, идући на Цариброд, Драгоман и Сливницу, стигао у Софију, средњовековни Средец, у коме је био положен њивот светог краља Милутина. Упознавши Софију вратио се у Пирот путем

преко Владаје, и Радомира, Брезника и Трна, места које је ослободила српска војска, па долином реке Јерме, да би затим наставио путовање за Ниш. Ракићев итинерер у „Отаџбини” завршио се његовим изласком из Трна и Знепоља, са напоменом да ће се спис наставити. Завршни део овог Ракићевог дела, међутим, „Отаџбина” није објавила. Ракић је све ове крајеве обишао док још није била дефинитивно уређена источна граница Србије према Бугарској по одлукама Берлинског конгреса.

У „Отаџбини” Ракићев спис излазио је у више наставака, укупно са петнаест поглавља, све до почетка 1881. године. У читалачкој публици побудио је велико интересовање. Била је то, заједно са истодобним делом Сретена Л. Поповића *Пушовање по Новој Србији 1878 и 1880* (који је такође излазио у наставцима) прва потпунија, коректно представљена и лепо написана информација о новим крајевима које је Србија стекла после рата са Турском 1877/78. године. Мита Ракић, иначе познат од раније у стручним и интелектуалним круговима у Србији и ван ње по својим бројним и dobrим преводима Бихнера, Кастелара, Хајнеа и В. Игоа, постао је популаран и у најширим круговима српских читалаца посредством „Отаџбине” која се тада сматрала за најбољи српски књижевни часопис. Али више од тога Ракићев путопис задужио је и српску науку, пре свега изношењем многих историјских етнографских статистичких и демографских података и обавештења, дотле мало знаних или потпуно непознатих чак и стручњацима који су се бавили културно-историјском проблематиком српског народа под турском влашћу.

Ушавши у Нову Србију, Ракић је најпре походио Топлицу, једну од централних области средњовековне Србије. Историјска знања о њој била су недовољна или уопштена. Турска освајања била су прекинула њен развој у духу националне историје српског народа доневши нове елементе у њеном каснијем политичком, друштвеном, конфесионалном и етничком развоју. Читлучење, исламизација, албанизација и нестајање српског народа у дугом трајању турске управе XV–XIX века изменили су знатно претходну слику историјске стварности заменивши је, добрим делом другом и знатно другојачијом. Стицајем историјских околности, Топлица је била од краја XVII до средине XIX века, једна од најмање познатих турских области на Балканском полуострву, што се тумачило посебним приликама у режиму турске управе. Уопште узевши, од средине XVIII па до средине XIX века српско становништво у Топлици, са околним пределима – притиснуто тежином турске управе – живело је у пуној анонимности свог народног и националног живота. Негативан процес историјског развоја и положаја српског народа под турском влашћу у Топлици, као и у осталим крајевима Нове Србије под турском управом, био је прекинут руско-турским и Другим српско-турским ратом, и ослобођењем. Описујући прилике у Топлици Ракић је, с позивом на добре премда ретке историјске изворе, безмало

изнео све што се знало о њеној прошлости, додавши томе и своја лична запажања и сазнања. При томе две су констатације карактерисале физички (географски) и друштвени (етнографски) амбијент Топлице непосредно по ослобођењу: српска топономастика и српска географска номенклатура, затим знатна заступљеност арбанашких насеља. По археолошким преостацима Ракић је потврдио још живо присуство српске средњовековне историје у Топлици, што истиче са нескривеним поносом једног критичног српског патриоте, али што му није сметало да у преосталим Арбанасима у Топлици запази добре привреднике и нове лојалне српске поданике и да то објективно констатује. Без сумње, за разлику од нестабилне турске управе, српска администрација завела је правни поредак који није вршио народносну и верску дискриминацију, и који је подједнако законски штитио и Србе и преостале Арбанасе, што опет није био случај са ситуацијом иза граница у Турској где је, упркос одлукама Берлинског конгреса, владала напета ситуација.

Пусту Реку и Јабланицу, затим Ветерничку Клисину и Пољаницу, Ракић је практично увео у област проучавања, саопштивши доста података о тамошњим насељима и становништву, и о карактеру турске управе последњих деценија пред ослобођење. Њега су нарочито интересовали тамошњи Срби сеоски становници, и он износи једну карактеристичну појаву о томе како су српски сељаци више очували одлике свога народног живота у планинским крајевима него ли у равници где су читлучко-господарски аграрно-правни односи негативно утицали на њихов целокупни друштвени положај. Негативне последице туђинског утицаја видео је, међутим, и код дела варошког становништва, на пример у Врању, где је бугарска Егзархија своју црквену политику била усмерила на денационализацију једног броја варошана. Улазећи у даљу прошлост крајева Врањског Поморавља, Ракић је потврдио поимање средњовековних српских жупа иногоста и Прешева у савременом говору тамошњих становника. Указао је и на велики верски национални значај манастира Прохора Пчињског.

Ракић је би први српски писац који је дао литерарне описе Лесковца и Власотинца и социолошке карактеристике њихових житеља, као битно стваралачке и предузетне, премда и њихове међусобно различите нарави и другојачије темпераменте. Слично је било и са Пиротом који, заједно са његовим округом, практично први уводи у домен научних истраживања у српској историографији. То посебно важи за културно-историјске и црквене споменике, за манастире Темску и Суково, али и за прилике које су владале у Пироту у последње време турске владавине.

У време Ракићевог путовања под српском управом налазили су се и Цариборд, Драгоман, Трн и Брезник као „колови“ (срезови) пиротског мутесарифлука. Одлазећи за Софију, и при повратку из ње, Ракић

се задржао и на описима њиховог географско-историјско-етнографског амбијента. Он је налазио са позивом на Хамера, да је у Драгоманском кланцу била граница српске државе пред наилазак Турака са правца Цариградског друма, да су ови крајеви етнички припадали – по својим језичким и етнографским особинама – српском народу и да су, пред турску окупацију, политички били везани за српску историју. То је важило посебно за Знепоље и Мраку чији се центар налазио, у турско време, у варошици Радомир на Струми. Ови предели су се помињали још у историјским изворима периода Стевана Дечанског, кнез Лазара и деспота Стефана Високог. За потврду својих казивања и расуђивања Ракић је наводио и неке говорне особине житеља ових крајева за које је сматрао да су припадали источним дијалектима српског језика. Бора-већи у Трну, центру Знепоља, он је забележио свој разговор са чувеним архимандритом тамошњег манастира Св. Богородице Мисаилом Цветковићем Бајкушом који је казивао да је, за свог боравка на Цетињу, био Његошев учитељ и пријатељ Симе Милутиновића.

Обилазећи нове крајеве Ракић је посебну пажњу обраћао споменицама образованости и културе српске средњовековне државе, у првом реду рукописима, црквеним књигама, старим записима, епиграфским споменицима. Иако нарочито не много срећне руке, дошао је до већег броја старина, нарочито у Топлици и Знепољу које је, преко генерала Косте Протића послао Народној библиотеци у Београду. Оставио је, међутим, корисне белешке о остацима старих црквених храмова који су за време дуготрајне турске управе били изложени пропасти (Архитектонско-градитељски део овога посла око описивања најважнијих црквених споменика, и њихово снимање, по сличном налогу генерала Косте Протића обавили су Д. Милутиновић и М. Валтровић). На више места у свом путопису Ракић је забележио и неке легенде из народног веровања и из историјске традиције, и то на целом простору свог обимног путовања, од Топлице на западу до Враћа на југу и Знепоља и Мраке на истоку.

Посебан значај, као документарни историјски материјал, имају статистички пописи становништва појединих административних територијалних јединица под српском управом до времена Берлинског конгреса. Иако познати из званичних издања, ови пописи су утолико значајнији што су приказивали демографске прилике у ослобођеним крајевима, и што су претходили Милићевићевом великом делу о Новим крајевима. У овом погледу нарочито су значајни подаци које је Ракић оставио о трнском и брезничком срезу, затим и о височком који је, већим делом (заједно са Царибродом) по одлукама Берлинског конгреса припао новоствореној Бугарској кнежевини.

Ракићево дело из Нове Србије, пуно података и за географију, хидрографију, топономастику и комуникационе правце, било је знача-

јно и за познавање историјско-политичке ситуације у ослобођеним областима после свршетка српско-турског рата 1877/78. године. Ракић је био један од ретких сведока – савременика који је боравио и у оним ослобођеним пределима које је запосела српска војска до свршетка рата као и оним који су јој били одређени по прелиминарима Једренског примирја од 19/31. јануара 1878, а тек у Берлину (јуна-јула 1878) по утврђивању дефинитивне границе били враћени Турској (Лаб, Моравица–кол, Кончуљска клисура) или уступљени Бугарској – Граово са Брезником, Знепоље са Трном, Висок са Царибродом и Грагомански-кол (срез). За боље познавање прошлости ових крајева у време српско-турских ратова, а посебно за српско-бугарске односе, ова Ракићева саопштења имају вредност прворазредне документације. Ово утолико пре што је потоњи политички развитак поменутих крајева кренуо у другом правцу и са другојачијим историјским последицама.² У сваком случају за познавање локалних прилика и за завичајну историју ослобођених крајева 1877/78. године Ракићев спис пружа незаменљиву документацију.³

За Ракићев спис рекли смо да носи обележје путописа, са извесним елементима студијског карактера, како је једноставно мислио др. Владан Ђорђевић. У његовом спису претежу културно-историјска истраживања и запажања. Штета је да се Ракић, иако му то није био службени задатак, није дотакао питања из друштвених односа и економског стања становништва у ослобођеним крајевима, и што није, бар узгред, изнео њихов друштвени и правни положај у последње време турске власти. Његово добро уочавање проблема и смисао за конкретност чињеница и појава без сумње би много значили за боље познавање испитиваних и описиваних крајева.

Интересовање за списе и литературу о Новим крајевима било је, уопште, велико у српској читалачкој публици тога времена, а то се интересовање задржало и дуго после тога у 19. и почетком 20. века. Није било случајно да је Српска књижевна задруга, око 1906. године, унела Ракићево дело у издавачки план за своја издања, замисао која, нажалост, није остварена. У једном приличном броју списа различите садржине и вредности, који су се појавили непосредно по свршетку српско-турског рата 1877/78. године, Ракићево дело је једно од оних која су предњачила по својој занимљивости, садржини и начину приказивања, али пре свега по истинитости казивања и тачности запажања које је изнео о новоослобођеним крајевима од стране српске војске. Стотину година по свом објављивању, оно и данас има велики значај као једно од најбољих дела своје врсте и свога времена, и доста се ко-

² Видети: Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*. Београд, 1986.

³ Делимичан приказ Ракићевог списа објавио је Владимир Стојанчевић *Пирот, Лесковац и Врање пре осам деценија* – „Нин“, од 25. децембра 1960, 10.

ристи и у историографији. Идеја Народног музеја у Лесковцу да данас ретко доступно дело Ракићево изда као посебну књигу, заслужује признање, утолико више што списи овакве врсте, писани лако и занимљиво, о једном времену које је било судбоносно за крајеве који су у њему описивани, увек наилазе на добородошлицу не само у научничким круговима већ и код шире читалачке публике увек радознале и жељне да се упозна са догађајима и делима из своје историјске и националне прошлости.

III

ПРИЛОЗИ

Писмо Начелника штаба Врховне команде генерала Косте Протића Стојану Новаковићу „професору у Великој Школи, итд, итд.”, из Ниша 1. јуна 1878.

Господине,

Дознавши да у пиротском округу има неколико старих манастира српских, ја сам мислио да ће у њима бити каквих старина које би биле важне за историју или књижевност српску, па налазећи да је потребно да се још сада, макар и површно, прегледају ове временом освећене богомоље српске и да је дужност да се књижевне или историјске старине, које буду у њима, размотре, процене и потомству очувају, – ја сам похитао да учиним са своје стране колико могу у овој ствари, и одредио сам једнога од својих чиновника у Врховној Команди да овај посао, изврши.

Сад имам част послати вам приложени извештај под ОНо 2184, и с њиме три штампане србуље, један писан минеј, једно писано јеванђеље, и још два рукописа, од којих је један поцепан, без почетка и свршетка, и замолити вас да ви, као најкомпетентнији судија у делима ове врсте, процените вредност ових књижевних старина српских, и да ми саопштите ваш суд, те да бих, на основу њега, могао наредити да се оне, ако су вредне, предаду на чување Народној Библиотеци или Српском Ученом Друштву, коме ви нађете да је природније.

Очекујући, Господине, с радошћу вашу учену оцену, и захваљујући вам унапред на пријатељској услузи коју ћете ми учинити, ја не пропуштам да вам и овом приликом поновим изразе својега високог уважаења и најодличнијег поштовања.

(Врховна Команда, ОН° 2184)

Архив Српске академије наука и уметности, Београд. Сигн. 8769/1.

*
*
* *

Писмо Мите Ракића Стојану Новаковићу, из Подујева „у Лабу“, 16. јуна 1878.

Драги Стојане,

Хитајући на пут по пределима Нове Србије које још нисам прошао, ја сам заборавио да ти, уз пакет са старудијама које ти је ђенерал послао, напишем неколико речи обавештења.

То ево сада чиним. Ствар је у овом: Теби није послат *Окшои*к од 1530 који ја у извештају помињем, него други један ком се не зна година. Мора да ме је калуђер при паковању преварио, те ми други подметнуо место оног који сам ја хтео; ја пак то нисам видео пре него онда кад је било доцкан, тј. кад је ваљало теби послати.

Ја сам наредио да се онај *Окшои*к узме, и да ти се одмах пошаље. Надам се да ће то бити кроз који дан, ако га већ немаш у рукама.

Ја сам здраво и добро. Прошав по околини Прокупља, Куршумлије, Бањске, по долини Лаба, и видевши пред собом с позиција, Шар-планину и Косово, ја сада идем да прођем вилајет Врањски и Лесковачки. Бојим се само да ме до Врања не уплецају Арнаути, који сваки дан умлате по кога од нас.

Ономадне сам тек видео да ти, по Хохштетеру, тражиш место Земун више Ђустендила, на Струми. Па на каквом сам Земуну онда ја био?"

Много поздрава теби, Јели и Мици твој

М. Ракић

Архив српске академије наука и уметности. Сигн. 8721/2.

*
* *

Писмо генерала К. Протића Ст. Новаковићу, из Ниша 4. јула 1878.

Драги Господине Новаковићу,

Веома смо Вам захвални и ја и г. Ракић на драгоценим оценама које сте нам дали како односно самог његовог нута, кроз ослобођене крајеве, тако и односно некојих старина које је он, на своме путу нашао и узео. Оне ће бити од тако лепе користи по г. Ракића на путу кроз Арнаутлук, гди г. Ракић баш сада путује.

Молим Вас у исто време, да би, оне неколико књиге, које је г. Ракић прибавио на првом свом путу и које сте Ви имали доброту загледати, и казати нам, да вреде да их народној библиотеки предамо, – са под % приложеним спроводним писмом, изволите предати Народној библиотеци.

Ви се сигурно нећете љутити ни на мене ни на г. Ракића, ако би Вам ми још коју од подобних старина, ако их г. Ракић у другим своим путовањима, нађе и додaви, послали на преглед и оцeну.

Жудан да кога од Вас у овоме крају видим, ја Вас и г. Милићевића срдaчно и искрено поздрављам.

Ваш искрени
К. И. Протић
генерал

Архив Српске Академије наука и уметности. Сигн. 8769/2.

ЖАЛБА СРБА ПЕЋАНАЦА НА ТУРСКЕ ЗУЛУМЕ 1876–1878. ГОДИНЕ

Ратни период 1876–1878. године тешко је погодио многе крајеве у Отоманском царству, нарочито оне који су били поприште народног устанка и ратних операција. Али последице нередовног стања и дезорганизације турске власти посебно је осетило српско становништво у пећско мутесарифлуку, иако се налазило далеко од позорнице ратовања Србије и Црне Горе са Турском. Овде, јавна безбедност и ранијих деценија није представљала добру страну турске управе првенствено због великог утицаја који су на локалну управу и меџлисе имали поједини бегови и аге. Посебни историјски услови на подручју Пећског санџака задржавали су развој реформног процеса који је Porta покушавала да уведе после слома наследно-феудалних господара 1830-их година а нарочито у аграрно-правним односима. Опозиција поседничких слојева бегова и ага била је утолико већа што су и политички догађаји у српско-турским односима (1862, 1867, 1875. година) утицали на опадање моћи и ауторитета централне власти. У бојазни, пак, да ће ослободилачки процес против турске власти захватити и рају пећског краја, аге и бегови служе се терором не само као средством политичког притиска већ и економске пљачке материјалних добара српског становништва. Српско-турски ратови 1876–1878. године само су били један подстрек више у овом смислу, иако су прогони Срба у Турској били учестала појава нарочито од времена Кримског рата (1853–1856. године).

Жалба Срба Пећанаца од 20. јула 1879 (као једна у низу сличних у то време) на турски терор, представљала је представку која је била упућена руском цару Александру II. У њој се давао кратак приказ услова и стања у којима се налазило српско становништво после 1875. године, уз један попис преко стотине убијених Срба у вароши Пећи и селима пећског управног подручја, мутесарифлука. У жалби се износио крајње тежак положај и манастира Пећске Патријаршије и Дечана који су, по налогу пећских ага, били притиснути пљачком и уценом од

качака. У апелу на руског цара тражила се његова моћна заштита — иначе старим српским светињама претила је потпуна пропаст. При- тисци и насиља сваке врсте, како је стајало у жалби, достигли су врху- нац управо за последње четири године. Јер, народне жалбе султану, упућене преко цариградске Патријаршије и Порте нису донеле ни- какво побољшање народног положаја. Чак и боравак енглеског кон- зула, Лангворта, у марту 1877. године, који је био пробудио наду у народу на боље дане, донео је разочарања пошто је његова интервен- ција код турских власти остала неуспешна. Штавише, наводно, конзул је отворено изрекао да ће, због земље — која је била богата — Срби бити искорењени, што се иначе подрудало са народним жалбама на аге. Досад се, трпећи велике зулуме, српско становништво одржавало нада- јући се свом бољем положају и на своје боље дане — мисли се на рат 1877/78. године. Сада пак, у 1879. години, те су наде јако умањене јер се нови талас убиства Срба варошана и сељака (из око педесетак села) наставио на претходне случајеве. Убиство Портиног представника Мехмед Али паше (убијен у сукобу са присталицама Призренске лиге) указивало је на крајње тешко и несрећено стање, крајње рђаву јавну безбедност и опасност за животе и имања Срба у пећском крају. Не спомињући Србију и српског кнеза, Пећанци су се обраћали руском цару као заштитнику словенског света у Турској и победнику над Турс- ком у прошлом рату.

У попису се наводе имена убијених Срба из Пећи, пећске и других каза Пећског мутесарифлука. Пошто је ова жалба Пећанаца у ствари немачки превод са српског, имена многих села у немачкој транскрип- цији дата су у нешто искривљеном облику што ће упућени читаоци лако уочити. Текст жалбе, који је доспео српској влади у Београд као предмет упућен руском конзулу у Београду, преко аустријског конзула био је познат и за аустроугарску дипломатију: отуда се његов превод и налази у Државној архиви у Бечу, одакле је и овај његов текст и познат. Ова жалба драгоцен је докуменат не само за познавање положаја срп- ског народа у Пећском мутесарифлуку крајем 1870-их година, него је и илустрација о општим приликама у којима се налазило Отоманско царство у том раздобљу, посебно за однос турске власти према њего- вим поданицима.

UIBERSETZUNG AUS DEM SERBISCHEN

SEINER MAJESTÄT DEM ALLERDURCHLAUCHTIGSTEN UND MÄCHTIGSTEN
CHRISTENLIBENDEN, DEM GOTT GESALBTEN UND DEM ERSTEN DER
KAISER, DEM GROSSHERRN ALEXANDER NIKOLAZJEVITSCH II. GROSSEN
IMPERATOR ALLER RUSSEN, DEM BESCHIRMER UND BESCHÜTZER ALLER
SLAVISCHEN VÖLKER

Beschreibung der traurigen lage des serbischen Volkes in Alt-Serbien, in der türki- schen Stadt IPEK, der Klöster des alten serbischen Patriarchates und der erhabenen DEČAN'S.

EUERE MAJESTÄT

Wir die Geislichkeit der beiden Klöster im Verein mit der Gemeinde IPEK wagen allerunterthänigst und allergehorsamst kniefällig EUERRER MAJESTÄT unsere niedererschlagend traurige und unglückliche Lage vorzubringen welche wir seit 5 Jahrhunderten ertragen.

Die Unterdrückungen und Gewaltthätigkeiten aller Art, sowohl in Glaubens und Religionssachen, als hiesichtlich der Sicherheit der Person und des Vermögens, ja die erduldeten Drangfale in den vervlossenen 4 Jahren erreichten ihren Gipfelpunkt, die wir von den gott- und gesetzlosen AGA'S zu erdulden halben; deren Gewaltthätigkeiten und Ausschreitungen lassen sich gar nicht beschreiben, welche sie an uns griechisch orientalischen Slaven in IPEK dem unglücklichsten Volke der Welt ausüben; allein jetzt nach dem glücklichen und glorreichen Kriege ist es so weit in IPEK gekommen, dass beinahe kein Christenvolk übrig blieb dessen Mitglieder sich Christen nennen könnten. Wir haben öfters weinend an den Sultan telegrafirt, und im Wege des Grossvesirs, ja sogar durch den Patriarchen in Constantinopel unsere Beschwerde vorgebracht, aber bis heute hat uns Unglücklichen gegenüber Niemand in der Welt das Gesicht zugekehrt oder den Blick zugeworfen, ja Niemand fragte uns ob wir noch leben.

Am 26. März 1877 erschien bei uns der englische Consul Namens Longuar (:Longvorth (?):) untersuchte unsere Bücher über die heimlich Getödteten, und wir übergaben ihm die Namen derselben, allein er gieng und zeigte uns bei unseren Türken an, erzählte ihnen wie wir geweint und was wir gesprochen haben, ja er gab ihnen auch die Liste; er sagte uns: dieses Euer Land ist ein ausgezeichnetes (:vadovita¹;) Land, und deshalb werdet ihr ausgerottet, und so blieben wir in diesem Unglücke.

Wir hätten schon früher an die hohe Gnade EUERER MAJESTÄT uns wenden sollen, aber Du grosser und gnädiger Vater! sei versichert, dass wir nicht im Stande sind, uns auf eine Stunde weit mit unserer Mitteln zu wagen, noch weniger sind wir im Stande Jemanden zu EUER GNADEN zu schicken; nur wenn sich Jemand trifft der um Gnade Gottes und den Gnaden Christi des Erlösers sich herbeiläuft unser trauriges, trauerndes, weinendes Flehen mitzunehmen, so pflegen wir in 100 Male zu beschwören, das, er diese unsere Bitte in die hohen Hände EUER MAJESTÄT übergebe, dessen Gnade die rechtgläubige slavische Christenheit der ganzen Welt mit den Strahlen der von Gott Dir gegebenen Sonne beleuchtet und erwärmt hat.

Angesichts solcher Gnade hoffen wir dass SIE auch über uns Unglückliche wachen und mit der Sonne erwärmen werden. Denn es ist die Zeit angebrochen, dass alle slavische Völkerschaften von dem Glauben und der Religion abfallen, denn entweder muss der Llave hier den Glauben aufgeben oder aber sich ertränken. Aber wir müssen auf der Hut sein, denn es scheint, dass die Zeit naht, wo man auch bei uns mit beiden Händen vollauf zu thun haben wird, hierüber kann man sich leicht überzeugen, denn was geschah vor kurzer Zeit mit dem Kaiserlichen Abgesandten MEHMED ALI PASCHA. Wir danken nur Gott, dass in unserem Patriarchats-Kloster zu IPEK solche Vorsteher waren, die das arme elende Volk und die heilige Kriche zu retten gewust und das ganze Vermögen für das Volk und für die Kirche aufgeopfert haben.

Ebenso bringen wir das betrübte und traurige Dasein des Kloster des erhabenen DEČAN'S EUERER HONEN GNADE vor dessen elende Lage lässt sich nicht schildern; den von allen Seiten kommen die Arnauten Banden nehmen es in ihre Gewalt und thun was sie wollen, sie zehren und plündern Alles aus, da alle Tage 50 bis 100 Menschen kommen, essen und trinken und bevor sie wegziehen, müssen ihnen der Klostervorsteher und die Brüder ein Reisegeld geben; dieserhalb musste der arme Klostervorstand im Vereine mit den Brüdern alle kirchlichen Utensilien in Pfand geben und Geld auf Interessen borgen um die Arnauten zu befriedigen; vor einigen Jahren kam es vor, dass diese bösen

¹ Треба: валовита.

Leute oftmals sich vorbereitet haben die heilige Kirche zu zerstören und der Erde gleich zu machen, wie sie viele andern zerstört und der Erde gleich gemacht haben. So haben sich die Klosterbrüder bisher zwar erhalten, aber nunmehr können sie sich weder halten noch vertheidigen, sie sind bemüssigt entweder das heilige Kloster zu verlassen und sich zu flüchten, oder aber in ein bodenlos tiefes Wasser zu springen um sich zu ertränken; denn eine Hilfe kam in diesem Jahre von nirgends her ausser von Gott. Dieses Kloster war kaiserlich ausgestattet, heute ist es des allerärmste geworden; wesshalb wir Unwürdigen, das Volk und die Geistlichkeit, allerunterthänigst und kniefällig mit Bluttharänen in den Augen die unbeschreiblich hohe Gnade anflehen, um Gottes Barmherzigkeit, der Gnade des heiligen Glaubens und der heiligen Klöster willen, welch letztere DU sammst dem slavischen Volke mit Gottes Hilfe gerettet hast, kehre DEIN ANTLITZ auch zu uns Unglückliche ehethunlichtst, denn unsere Hoffnung ist nur auf den allmächtigen Schöpfer und auf DEINE GNADE gerichtet, wir haben weder eine Unterstützung noch irgend eine Hoffnung ausser in DEINER GNADE.

VERZEICHNISS

Der vom I. Mai 1876 durch feindliche ottomanische Hände getödteten Christenbrüder aus IPEK, und dem IPEK, und IPEK'ER Kreise.

1. 20 September wurde JAKOB ŽUIĆ aus Ipek oberhalb des ipeker Patriarchatsklosters todtgeschlagen.

2. 10 Oktober tödtete man HADŽI ANDELKO aus Prizren Klosterkoch, unterhalb der Kirche bei der kaiserlichen KARAULA.

3. 15. Oktober wurde der 70 jährige Greis Lehrer TOMA NIKOLAJEVIĆ unterhalb der kaiserlichen KARAULA auf Höhe von ŠAHAR mit Messer erstochen.

4. 18. Oktober tödtete man den NIKODIE STOJANOVIĆ in der Mitte des Šahar.

5. 21. November hat man den ŽIVKO STEFANOVIĆ einen 12 jährigen Knaben aus einem Gewehre verwundet und den Arm zerschmettert in der Mitte von Šeher vor dem eigenem Hause.

6. 8. Dezember hat nach den Erzpriester STEFAN im IPEK, er Kreise im Dorfe RUHOT aus 3 Gewehren geschossen, und die rechte Hand hat man ihm im Rücke gehauen.

7. Seinen Gefährten STEFAN GVOZDIĆ hat man ebendasselbest getödtet; sowie.

8. den dritten Gefährten des Erzpriesters SPASOJE JANKOVIĆ hat man verwundet und die Füsse gebrochen; alle drei sind miteinander zu Grunde gegangen.

9. 22. Dezember ist SIMON DAJA Färber im eigenen Kaufladen verwundet worden.

10. 25. Dezember tödtete man den SAVA ŠOŠKIĆ unterhalb IPEK. Am Weihnachtsfeiertage als das Volk, Weiber und Kinder des Morgens in die Kirche ging, ist 3 Mal auf das Volk geschossen worden, worauf dasselbe erschreckt auseinanderlief.

11. 26. Dezember hat man MARKO ŽIVANOVIĆ Gerichtsdiener (:Kodžobaša:) der im kaiserlichen HUTJUMAT (:Kreismtsgebäude:) wohnte, in der Mitte der Stadt IPEK getödtet, und als man ihn todter nach Hause brachte, so plünderte man ihm das ganze Haus aus.

12. 28. Dezember hat man dem 10 jährigen Knaben ANDELKO NIČIN viele Messerstiche versetzt.

13. Den NIKOLA 'er Insassen PETKO IVKOVIĆ aus dem Kreise IPEK, hat man im eigenen Hause verwundet und dann ausgeraubt, worauf man das Haus anzündete und Alles verbrannte.

14. Den JOKSIM PAVLOV aus VOČNIK, Kreis IPEK, hat man mit Messer ermordet.

15. Den MARKO DOBRODOLJAC aus DOBRODOL, Kreis IPEK, hat man mit Messer ermordet und seine ganze Viehherde geraubt.

16. RISTA UGRENOVIĆ aus GORAŽDEVATZ, Kreis IPEK, wurde mit einem Messer geschlachtet.

17. JOVAN PVNPALOVIĆ aus TRBOVATZ, Kreis IPEK, und dessen Sohn.

18. STANKO wurden am helichten (!) Tag zur Mittagszeit getötet.

19. STOJAN FILIPOVIĆ aus VERIĆ, Kreis IPEK, wurde ermordet.

20. MILETA DOGANDŽIĆ aus BINČA, Kreis IPEK, wurde getötet.

21. KRSTA VIDA KOVĆ aus BRESTOVİK, Kreis IPEK, wurde ermordet, 40 Tage nach dieser Mordthat wurden seine zwei Brüder:

22. SPASOJE VIDA KOVIĆ und

23. BOŽA VIDA KOVIĆ ermordet.

24. ĐELOŠ SIMITS aus BRESTOVİK wurde ermordet,

25. STEFAN KRSTIĆ aus DRAGOLEVATZ, beide aus dem Kreise IPEK, wurde ermordet.

26. GYORGE BOŽOVIĆ aus KRSTAVAĆ, Kreis IPEK, wurde getötet, und sein ganzes Vieh geraubt und weggetrieben.

27. ANTA BOGAČEV aus LABLJANE, Kreis IPEK, wurde aus einem Gewehre verwundet.

28. MAXIM PAVLOVIĆ aus SIG, Kreis Ipek, und dessen

29. Sohn ANTA MAXIMOV wurde mit dem Vater zugleich ermordet, nicht minder

30. ARSA JEREMIĆ ebenfalls aus Sig wurde ermordet.

31. Milojka, Weib des ARSA aus NA-BRDJA, Kreis IPEK, wurde getötet.

32. ANTA DABIŠLAVIĆ aus DRSNIK, Kreis IPEK, wurde erschlagen.

33. Am Weihnachtsfeiertage wurde TOMA KOVAČEVIĆ, aus BANJA, Kreis IPEK, getötet.

34. VUČIĆ GLAVAČANIN aus GLAVIČITZA, Kreis IPEK, wurde getötet.

35. ZDRAVKO KMET aus ŽAČI, Kreis Ipek, wurde ermordet.

36. ALEXA RIBAC aus DRSNIK, Kreis IPEK, hat man todgeschlagen.

37. Die Brüder JOVAN und.

38. STOJAN und der Sohn dieses Letzteren.

39. JOVAN aus PREKALE, Kreis IPEK, alle dreie wurden an einem und demselben Tage getötet.

40. PETRONIE und dessen Sohn.

41. MICHAEL aus KOSTORAC, Kreis IPEK, wurden beide an einem Tage ermordet.

42. PETER RADIŠEVATZ aus BANJA, Kreis IPAK, wurde ermordet.

43. JOVAN ANTONIEW aus LUKOVATZ, Kreis IPEK, wurde mit einem Messer umgebracht.

44. Der Richter MICHAEL KONSTANTINOVIĆ aus TUČEPA, Kreis IPEK, wurde mit Prügel erschlagen,

45. ZVETKO PETKOVIĆ aus KRININA, Kreis IPEK

46. MARKO STANOJEVIĆ aus BELOPOLJE bei PODGOR, Kreis IPEK, wurden getötet.

47. JOVAN VITAMNITZA aus ROŽAJA, Kreis IPEK wurde eingekerkert, einer Tortur unterzogen und musste ein Kösegeld zahlen.

48. MARKO GARIĆ aus DOLOVA, Kreis IPEK, wurde im Ipeker Walde aus einem Gewehre verwundet.

49. STEFAN KULOVIĆ aus LUKAVAC, Kreis IPEK, wurde verwundet und ihm der Arm zerschmettert.

50. PETER PETRONIJEVIĆ aus CRNILUG, Kreis IPEK, wurde ermordet.

51. MILAN MARKOVIĆ aus CRNCE, Kreis IPEK, ist ermordet worden.

52. STANUŠA Weib des MILOSAVLJEV aus LEOČINA, Kreis IPEK, wurde umgebracht.

IM JAHRE 1877.

53. 23. Jänner ZVETKO DOČANDŽIĆ (!) aus SVRKA, Kreis IPEK wurde ermordet.

54. 28. Jänner PETER PAVLOVIĆ aus DRAGOLEVATZ, Kreis IPEK, wurde getödtet.

55. 6. Feber wurde ANTONIE KOLAKOVIĆ und
56. sein Brudr KRSTA KOLAROVI aus KRNJAJNE (!), Kreis IPEK zugleich verwundet.

57. 1. März MALISA JOLEVIĆ aus CRNILUG, Kreis IPEK, ist ermordet worden.

58. 6. März MILIVOJ aus PLAVLJANA, Kreis IPEK, wurde durch ein Flintenschuss verwundet.

59. 14. März wurde in IPEK NAUM SPRIRIDONOVIĆ Brotbäck in der Mitte der Stadt im eigenen Laden zur mittagszeit durch ein Flintenschuss verwundet.

60. 15. März wurde TODOR MIKIĆ aus IPEK, unterhalb der Stadt ermordet. Der Unglückliche hinterliess drei unmündige Kinder ohne Brot und Wasser, ohne einer Stütze ausser Gott.

61. NIKOLA STAFIĆ aus MOISTER, Kreis IPEK, wurde am 15. März verwundet.

Das sind jene Gräuelthaten welche uns Unglücklichen angethan wurden bis zur Ankunft des englischen Consuls, welcher die obangeführte Liste von uns erhalten und mit sich genommen hat. Allein, darin dürften leider nicht alle die umgekommen sind verzeichnet sein, da wir Unglückliche auch diese nur im Geheimen in einer schrecklichen Furcht verzeichneten, indem wir nachgefragt und gehört haben: wer, wann und wo von den gottlosen AGA'S, die an kein Gott glauben, getödtet wurde.

NACH ABGANG DES ENGLISCHEN CONSULS

62. 27. März wurde GEORG JOVANOVIĆ aus IPEK im Dorfe RAKOŠ durch ein Flintenschuss im Arm verwundet, der Arm blieb verkrüppelt.

63. 27. März wurde ILIA STEFANOVIĆ aus GJURJAKOVAC (!), Kreis IPEK, ermordet, ausgeraubt, dann das Haus angezündet welches auch verbrannte.

64. 28. März SPASOJE JOVANOVIĆ aus BELOPOLYE, Kreis IPEK, wurde durch einen Flintenschuss am Arm verwundet.

65. 6. April IVAN MURATOVIĆ und dessen Sohn

66. ANTONIE wurden mit Prügel derart geschlagen, dass sie halb todt auch jetzt noch im Bette liegen.

67. Dem ILJA JOSIFOVIĆ aus IPEK, hat man im eigenem Gewölbe den Kopf zerschmettert welcher auch heute sein trauriges Leben im Elende fristet.

68. 13. April wurde ARSA VESIĆ aus PREKALE, Kreis IPEK, durch einen Flintenschuss am Arm verwundet.

69. 14. April MARKO STJEPANOV aus TRBOVAC, Kreis IPEK, wurde ermordet.

70. 28. April NIKOLA FILIPOVIĆ aus NOVA, Kreis IPEK, wurde durch ein Flintenschuss am Arm verwundet.

71. 22. Juni SIMON HERZ, Müller im Dort VRELJA, Kreis IPEK, wurde umgebracht.

72. 24. Juni YLIA OBRADOVIĆ aus KOŠ, Kreis IPEK wurde erschlagen.

73. 27. Juni JOVAN MARTINOVIĆ Schneider aus IPEK, wurde zur Mittagszeit in der Mitte der Stadt ermordet.

74. 10. Juli wurde WASILIE PAVIČEV aus IPEK, im eigenen Laden ermordet.

75. 13. Juli wurde ZDRAVKO VIDIĆ aus LEVČANE, Kreis IPEK, ermordet.

76. 27. Juli wurde WUKADIN STEFIN aus OSAJANA, Kreis IPEK, ermordet.

77. 28. Juli wurden dem VUKSAN VUČKOVIĆ aus KIJEVA, Kreis IPEK, mittelst Flintenschüssen 6 Wunden beigebracht.

78. 12. August SIMA JOJANIČIJEV (!) aus KRUŠEVO, Kreis IPEK, wurde verwundet.

79. 4. September wurden MICHAEL KOSTIĆ aus TUČEPA, Kreis IPEK, und.

80. MICHAEL MEMAROVIĆ (!) beide angeschossen und verwundet, ferner

81. JOVAN DŽOLIĆ erschossen; dies geschah auf der Strasse.

82. 12. September ARSENIE KRSTIĆ, aus NOVA, Kreis IPEK, wurde verwundet.

83. 12. September wurde MILIJA LEKIN, aus GRABAC, Kreis IPEK, aus einer Flinte verwundet.

84. 18. September STANISLAV ILIĆ aus RUDNIK, Kreis IPEK, wurde erschossen.

85. 30. Oktober KRSTA ĐORĐEVIĆ aus OTTOMAN, Kreis IPEK, wurde erschossen.

86. 4. November ARSA STEFANOVIĆ aus BINČA, Kreis IPEK, und dessen Bruder

87. GAŠA wurden zugleich ermordet.

88. 18. November MILENKO ĐUŠIN aus KRNINCE, Kreis IPEK, hatsechs Schüsse erlitten worauf er den Geist aufgab.

IM JAHRE 1878.

89. 1. Jänner, DRAGA MILETIN, Bruder des Müllers in IPEK hat man daselbst ermordet.

90. 24. Feber YLIA DEDOVIĆ aus NOVA, Kreis IPEK, hat man umgebracht.

91. 28. Feber wurde NELJA LEKIN aus GRABAC, Kreis IPEK, verwundet und sein Bruder

92. YLIA LEKIN wurde zum zweitenmale verwundet.

93. 29. Feber wurde DIMA GVOZDIĆ aus MUŽEVINA, Kreis IPEK, ermordet.

94. 18. April, ARSA JOANIĆ Brothäcker in IPEK, wurde in der Mitte der Stadt Abends ermordet.

95. 9. Juni MILUTIN BUKUMIROVIĆ aus IPEK wurde im Dorfe ISTOK, des Kreises Petzko (!), ermordet.

96. 27. Juni hat man dem 7 jährigen Mädchen STOJANKA NIKODIMOV vor dem eigenen Haus in IPEK, ein Gift eingegeben, deren 18 Monat alten Bruder DIMITRIA hat man auf die Hände gehoben und so das Gift eingegeben, er starb, das Mädchen ist aber aufgekommen.

97. 10. Juli ŽIVAN RADIVOJEVIĆ aus LJUBOŽDA, Kreis IPEK, wurde ermordet.

98. 21. Juli wurde STEFAN STANKOVIĆ aus PATRČA, Kreis IPEK, getödtet.

99. 10. August ĐURA LAKIČEV aus LEOČINA, Kreis IPEK, wurde ermordet.

100. 29. August ist JANČE RADIČEV aus IPEK beim Nachhausegehen aus der Kirche auf der Gasse mit Rösche todtgeschlagen worden.

101. 20. Oktober, SIMA KOSTIĆ aus IPEK, wurde im Dorfe ROŽAJ ermordet.

102. 2. November wurde MICHAEL ILIĆ in IPEK, 18 Jahre alt und.

103. GAVRILO JANČETOV 10 Jahre alt zu Mittag im eigenen gewölbe ermordet.

104. 4. November, RISTA, Sohn des SIMA DŽIMIROT (!), aus IPEK, wurde mit einem Messer umgebracht.

IM JAHRE 1879.

105. 20. Feber, wurde ŽIVKO MIHAJLOV aus BANJA, Kreis IPEK, ermordet.

106. 27. Feber wurde aus demselben Orte BANJA, BOJKA KOZIĆ mit einem Messer umgebracht.

107. 1. April FIĆA VOJNOVIĆ aus ISTOK, Kreis IPEK, wurde ermordet.

108. 2. April SIMA GVOZDIĆ aus KLINAVATZ, Kreis IPEK, wurde aus einer Flinte verwundet.

109. 20. April SIMA JOLIĆIN aus NABRĐA, Kreis IPEK, und

110. VUKSAN VUJKOVIĆ aus demselben Orte wurden ermordet.

111. 28. April ist SAVA RADIVOJEVIĆ aus BANJA, Kreis IPEK, aus einer Flinte verwundet worden.

112. 30. April wurde JEFREM GLIGORIEVIĆ aus IPEK, am Platze Abends beim Nachhausegehen vor dem eigenen Hause aus einer Flinte verwundet.

113. 30. April MICHAEL MIHATOV aus Kijev, Kreis IPEK, wurde ermordet.

114. 3. Mai ARNUTZKO (!) DIMITRIE und der Sohn.

115. des GVOZDEN DINIĆ aus BELOPOLJE, Kreis IPEK, wurde ermordet.

116. 8. Mai PERIŠA FATIĆ aus Žači, Kreis IPEK, hat man zu IPEK vor dem HUT-JUMAT getödtet.

117. 31. Mai wurde ĐORĐE PETROVIĆ Back(er) in IPEK in der Früh vor seinem Laden an vielen Stellen des Körpers mit Messer angestochen, worauf man ihm den Hals abschnitt und im türkischen Viertel in den Fluss warf.

118. 15. Juni MILOSAV ĐOKIN aus CRNILUG, Kreis IPEK, wurde ermordet.

119. 2. Juli wurde MILOVAN VUKOTIĆ aus BRESTOVIK, Kreis IPEK, verwundet.

120. 9. Juli JANIĆIJE GRUIĆ aus Salinovac, Kreis IPEK, wurde ermordet.

121. 12. Juli wurde JOVAN STANOJEV aus Čabić, Kreis IPEK, ermordet.

UND SO VON STUNDE ZU STUNDE GRÜBELN DIE TÜRKEN NACH. WAS SIE THUN SOLLEN UM UNS DAS LEBEN ZU ERSCHWEREN UND ZU VERBITTERN.

O DU GNADENREICHER HERR! KEHRE DEIN ANTLITZ UNS ZU, UND HABE ERBARMEN mit DEINEM VOLKE.

Wir verherren in allertiefsten Ehrfucht mit blutgeweinten Thränen in den Augen in grosser Hoffnung einen allergnädigsten Bescheid zu erhalten.

IPEK 20. JULI 1879

EUERER MAJESTÄT²

Amtssiegel des
Kloster Ipek

² Haus. – Hof – und Stats-Archiv. Wien. Politisches Archiv. Varia. Serbien 1879. K. 275, ad N° 180. 22. IX 1879. Belgrad.

ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈСКУ ПРОШЛОСТ ЗАПАДНОГ ДЕЛА ИСТОРИЈСКЕ СТАРЕ СРБИЈЕ, ОД ВЕЛИКЕ СЕОБЕ 1690. ДО НАРОДНОГ УСТАНКА 1875–1878. ГОДИНЕ

Кад је у јуну 1875. године планула Невесињска пушка, био је то почетак једног великог ослободилачког покрета противу власти Турске царевине који је, за непуну годину дана, обухватио готово све крајеве и области јужнословенског становништва на Балканском полуострву. Херцеговина и Босанска Крајина, западни део Старе Србије, Пореч у западној и Малешево са Пирином у источној Македонији, најзад област Средње Горе у Бугарској, били су центри и попришта најупорнијих и најкрвавијих борби за слободу и ослобођење од туђинске власти. На ширем плану међународних збивања, то је означавало почетак тзв. Велике источне кризе 1875. године а која ће се завршити тек на Берлинском конгресу 1878. године. У западном делу Балканског полуострва, од старе Рашке па до Босанске Крајине, ови покрети са снажном социјалном позадином, ималу су, истовремено, и национално–политичко обележје: уједињење са Србијом и Црном Гором ради стварања заједничке државе на традицијама револуционарних тековина Првог српског устанка и ослободилачке борбе Црне Горе са Турцима. Из ових разлога је у ту борбу са Турском ушла 1876. године Црна Гора а затим и Србија, док су стотине хиљада српског и осталог југословенског становништва у тадашњој Аустро–Угарској са нескривеним симпатијама и несебичном моралном и материјалном помоћи пратили велика прегнућа ослободилачког дела балканских Словена.

Како се овај велики покрет српског народа одвијао у западним југословенским покрајинама ондашњег Турског царства, у нашој историографији познато је из низа већих и мањих научних радова, публицистичких прилога и савремених казивања мемоарског карактера међу којима се, својом садржином и обрадом, нарочито истичу две одличне студије: *Босански устанак 1875–1878*. др Васе Чубрило-

вића, и *Устаник у Босни 1875–1878*. др Милорада Екмечића, затим велико мемоарско дело Спиридона Гопчевића *Црногорско-шурски рати 1876–1878*.

Ратови Србије и Црне Горе – изазвани управо херцеговачким и босанским устанком – обрађивани су, такође, у више махова, најчешће фрагментарно и више са гледишта вођења војних операција, али целовите студије о њима још нема. Готово у средини ових збивања стоји територија западног дела Старе Србије између Увца и Таре, Дрине и Ибра која је била поприште великог народног устанка за готово све време трајања ослободилачког покрета и ратовања Србије и Црне Горе са Турском 1876. до 1878. године, али која је остала досада необрађена и готово сасвим заборављена. Тек је рукописни рад Вукомана Шалипуровића извукао на видело дана ову јуначку и славну прошлост и својим налазима омогућио да добијемо целовитији увид у општи ток ослободилачког процеса и борбе српског народа са турском влашћу и Турском царевином на целом простору од Босанске Крајине и источне Херцеговине па до крајева Ибарског Колашина, северног Косова и пространог Јужноморавског подручја.

I

Историјски гледано, велики народни покрет из 1875. године у Старом Влаху, Рашкој и средњем Полимљу, са околним крајевима, у ствари је представљао једну етапу изразито оружане борбе у готово континуираном процесу ослободилачког покрета народа овог краја из ранијих времена, а нарочито од почетка XIX века.

У нашој новијој историји, још од времена Велике сеобе Срба 1690. године, старовлашко-рашки крајеви са Таром, Колашином и Бихором – централни делови и језгро старе, средњовековне Српске државе – повремено али одлучно иступају против Турака, против аграрног и пореског система Турске царевине, и покушавају да дођу до слободе. У географском миљеу пуном остатака материјалне цивилизације немањићког доба, успомене на стару српску државу и националну независност, потхрањиване историјском традицијом и неговане у старим патријархалним породичним задругама, са високим личним моралом људи и херојском етиком једне здраве друштвене средине, упућивале су столећима генерације на отпор и пркос иностраном завојевачу и његовим институцијама за економским, друштвеним и културним поробљавањем српског народа. Отуда су се и јављали покрети, подизали устанци, проводиле миграције, јављала хајдучија, ускраћивао харач и пореза Турцима. Чак и чувена аутономија Старога Влаха под домаћим кнезовима Рашковићима, која је представљала нужан уступак турске државе бунтовном и упорном становништву ових крајева, није пружала довољно јемства за безбедност народа и неповредивост

обичајног права и сопственог начина живота. Отуда 1689. године отпадање од турске власти, приступање аустријској војсци и српским фрајкорима, учешће у Великој сеоби 1690. године. Слично се дешава 1717/18. и 1737. године (тзв. Друга сеоба Срба под патријархом Арсенијем IV Чарнојевићем Шакабентом; аустријска војска кратковремено била је, заједно са српским добровољцима из Угарске и домаћим устаницима, заузела Ужице, део Старога Влаха, Пештер, Нови Пазар). За време последњег аустро-турског рата 1788–1791. године и Кочине крајине, народ западног дела Старе Србије је у, латентном покрету, али турска власт је још увек јака па ослобођење не може да се спроведе ни уз помоћ стране хришћанске државе (Аустрије).

У међувремену, Османска турска држава је покушавала да спроведе масовну исламизацију ових крајева, а хришћанима да наметне ванредне контрибуције и нове порезе. Денационализација српског народа ових крајева имала је релативно мало резултата: османлије успевају да далеко мањем делу становништва силом наметну ислам али не и да му промене језик чак, делом, ни успомене на историјску прошлост и порекло. Још током друге половине XVII и нарочито током друге половине XVIII века у неким крајевима Старе Србије, као средство притиска, јављају се читлучки продукциони аграрно-правни односи, не би ли дехристијанизација становништва ових крајева добила и видљивије материјалне и друштвеноправне основе. У оваквим историјским условима, тек је Први српски устанак 1804–1813. године пружио реалне могућности и за ослобођење осталих делова српског народа под турском влашћу, самим тим и у крајевима Старе Србије.

II

Устанак Срба у Београдском пашалуку 1804. године, у почетку схваћен као „буна против хахија” узурпатора легалне султанове власти, већ после пораза турске војске на Иванковцу 1805, престао је да има карактер локалне буне и непослушности турској власти. Крајем 1805. на Скупштини устаничких старешина у Смедереву, прокламован је ослободилачки програм устаника и револуционарне методе кидања са Турском царевином. Укидање система турске управе у Београдском пашалуку на бази проширења тзв. Кнежинске самоуправе до степена независне унутрашње аутономије (елиминисање спахија из српских села и надлежности муселима и кадија у управи и суђењу) у ослобођеним крајевима уз симболично признање турског суверенитета (утврђени број турске посаде по градовима, тачно одређени годишњи трибут – „данак”) биле су оне радикалне мере устанка којима је започет револуционарни процес кидања са турском влашћу у српском народу. Одлукама је следила и акција.

Крајем 1805. и почетком 1806. године, шумадијски устаници прелазе у суседне турске санџаке и пашалуке и започињу револуционисање и тих крајева. То је било олакшано тиме што је незадовољство народа турском управом било веома велико и што су ти крајеви – готово све околне турске провинције – и саме устале противу турских власти.

Западни део старе Србије до Дрине и Таре – све до племенске територије Дробњака, Морачана и арбанашких Климената (укључујући и њих) – већ крајем 1805. године налазе се у устанку противу Турака. Но први налети побуњених сељака и устаничке војске из Шумадије налазе на отпор турских гарнизона у Новој Вароши, Сјеници, Пље-вљама, Пријепољу и Новом Пазару, па се ослобођење ових крајева није могло одједном извести. Пред контраофанзивом турских посада део сељака из Старога Влаха и Рашке пребегава у ослобођени део Србије. У побуњеним крајевима турска војска заводи репресалије на што преостало становништво одговара масовном хајдучијом, те се турска власт осећа сигурном једино по градовима и већим паланкама и тамо где постоје компактнија насеља муслиманског становништва српског говора. У ствари обезземљени и обескућени сељак ових крајева започео је борбу са турском влашћу на типично класним основама водећи прави сељачки рат из године у годину за све време трајања Првог српског устанка. Српско-турске супротности тако постале су још изразитије.

Реприза српско-турских борби у западним крајевима Старе Србије дешава се и у 1807, затим и у чувеној 1809. години. Оба пута, пред снагом народног устанка, турска власт је била елиминисана на простору од Вишеграда и Прибоја до пред Пљевља, до Колашина, Ражаја и планине Рогозне. 1809. године устаници држе у својим рукама: Прибој, Нову Варош, Пријепоље, Сјеницу, Бијело Поље, Бихор, Пештер, Раждогин, а предстраже се налазе у Митровачкој Шаљи, на Мокрој Гори и – преко усталих Васојевића – до на домак Плава; осим тога, на широкој линији реке Таре, старосрпски устаници успостављају везу са Дробњацима, Морачанима и Братоножићима а преко њих и са Црном Гором. (Карађорђе са главнином војске боравио је у Сјеници, у Бихору, на Суводолу, у Новом Пазару, пошто су биле потучене војске сјеничког, новопазарског и пећког паше). Тако је први пут, од слома српске средњовековне државе, народ ових крајева био ослобођен сопственим снагама и уједињен са осталим Србима у северном делу Србије.

Потпуни успех револуције у овим крајевима омео је пораз српских устаника на главном ратишту са Турцима, на Чегру (пред Нишом) после чега је уследило повлачење шумадијске војске и војевање Сулејман-паше Скопљака са одредима босанско-херцеговачке турске војске. То је имало за последицу нова страдања народа у крајевима заузетим турском војском и велико пресељавање народа из преколимских кра-

јева у северни део Србије – све до Ужица, Ваљева, Рудника, Крагујевца и Јагодине. Но народни отпор ни тиме није био сасвим савладан. 1812. и 1813. године хајдучија у Старом Влаху и на Рогозни до те мере потреса безбедност турске управе да је, на пример, царски друм од Косова за Сарајево био веома често прекидан, турска пошта уапћивана а каравани са трговачком робом и мањи турски војни транспорти стално харани; осим тога – иако не без сваке опасности – одржавала се и курирска веза између Карађорђа и владике Петра I у Црној Гори управо преко крајева Старог Влаха, Пљеваљске нахије, Таре, Мораче. То је трајало до лета 1813. године када је Први српски устанак пропао.

Хаџи-Проданова буна 1814 (Хаџи-Продан је био Старовлашанин) као да је била припремана и уз договор са истакнутијим људима у Нововарошком кадилуку. У Другом српском устанку 1815. године, до местимичног покрета сељака долазило је и у Старом Влаху, Сјеничкој и Новопазарској нахији нарочито после погибије Турака под Чачком и на планини Јелици. Али брзи свршетак српско-турског ратовања крајем лета те године и споразум између кнеза Милоша и Марашли Али паше онемогућио је отворено избијање устанка и у поменутих крајевима.

III

Први и Други српски устанак оставили су дубоки траг у свести и животу становништва обеју вероисповести у западним крајевима Старе Србије. Основна идеја о ослобођењу српског народа од Османске империје била је тотално неприхватљива за султана и Порту. Српски устанак од 1804. године својим негирањем турског државног система спроводио је пре свега, у основи, велику социјалну револуцију, ослобођење сељака од турског тимариотско-спахијског система, а затим ломио и турску политичку управу замењујући је органима народне власти израсле из устанка. Тиме је отварао и перспективу и за друштвену и културну еманципацију и стварање националне државе. Природно је што му се Османска турска држава, и феудално-управни господари у унутрашњости царевине (махом са правом наследства), супротставила са највећом жестином, окрутношћу и крајњом мобилизацијом људства и оружја, да би га сузбили, победили и уништили. Јер Српски устанак давао је пример и другим областима Турског царства и значио је, по својој озбиљности, интензитету и распрострањености, почетак политичке дезинтеграције царства. С друге стране, српски устанак идеолошки је подразумевао пре свега социјално ослобођење сељака којима је препуштао у власништво спахијску (или читлуксахијску) земљу тражећи од њих да ослобођену земљу бране све до свршетка рата са Турском царевином. Као народна револуција, са широким друштвено-економским програмом и демократским садржајем власти и управе (централизованим због перманентног ратовања са

Турском) и Први, а затим и Други, српски устанак мање су полагали рачуна на верске мотиве и верске разлике између хришћана и муслимана, подразумевајући ту и праве Турке, османлије, муслимане не српског говора.

Борећи се за ослобођење пре свега од социјално-економске искључивости и оштрине турске управе и турског политичког и друштвеног система, устаници нису били ни за уклањање а *limine* Турака односно муслимана са ослобођених територија. Стога је муслимански сељак – аналогно хришћанском – српском сељаку – могао остати на својој земљи под условом да се покори новој власти и да даље није хтео ратовати противу ње. Као и свака права социјална револуција, и Први и Други српски устанак успостављали су социјалну правду и нове социјално-економске односе управо у антиподном облику од онога што су, са оружјем у руци, рушили као неправедно, анахронично и преживело. Отуда се српски устанак борио противу дахија, јаничара, крцалија, јарамаза, дошљака, (башибозука), а био за споразум са „добрим“, „кућевним“, „временитим“, „душевним“ Турцима.

Ово што је важило за српско-турске односе у ослобођеној Србији важило је – тамо где се устаничка власт јављала као организована, макар и привремено ослобођене крајеве и области. То је био, у неку руку, императив револуционарне свести и сазнања да се сопственом правдом превазиђе туђинска неправда противу које се устало. Истини за вољу, било је и спорадичних прекршаја овакве револуционарне законитости, али су такве појаве брзо и најстроже сузбијане и кажњаване. Тиме су се, пре свега, руководиле главне устаничке старешине, почев лично од Карађорђа, а у Другом устанку и од кнеза Милоша. Познато је како је Карађорђе окрутно казнио неке пљачкаше и убице турских цивила у Београду док су још трајале уличне борбе. То исто важило је, на пример, и за привремено ослобођене крајеве Старе Србије. Тако је познато да су били кажњени они устаници који се, код освајања Сјенице, нису држали дате обавезе да ће с миром пропустити излаз Сјеничана муслимана. Такав поступак осудио је и први историк Првог српског устанка и први интелектуалац ослобођене Србије Вук Караџић. Или, како опет Вук пише, када је кнез Милош у Другом устанку, пропустио часно турско „робље“ (жене и децу) да се из ослобођеног Чачка иселе у Ужице односно Сјеницу, па су после ове „турске“ жене и девојке причале и самом селаскеру Хуршид-паши како „Срби су нас поватали и поробили... али у рз наш нико није дарнуо, него су нас као браћа сестре чували и поштено испратили...” Или, што је карактеристично за револуционарну психологију и нову норму револуционарне правде у Другом устанку, када кнез Милош – после страховите погибије турске војске на Чачку – наређује да се не убијају и не прогоне даље разбијени турски војници, људи из народа и силом мобилисани у турске ордије („прођите се, браћо, за Бога! доста је већ; греота је од Бога”). Најзад,

када се, на Дринском ратишту, после битке на Дубљу не само неубијени већ и погошћен, заробљени Никшићки Ибрахим-паша пушта слободно у Босну да на свом искуству размисли и евентуално пропагира револуционарни хуманитет српских устаника (потпуна супротност од турског начина одсецања глава заробљеног у боју или погинулог противника, поготову ако је био војсковођа). Али са 1815. годином, после десетогодишњих покушаја да се ослободе од турске власти, крајеви западног дела Старе Србије морали су се покорити надмоћнијој турској сили.

IV

Друштвено-политичка ситуација настала догађајима Првог и Другог српског устанка и поремећајем система турске управе у западном делу Старе Србије, после 1815. године карактерисала се све већим заоштравањем односа не само хришћанско-муслиманских већ и односа муслимана српског говора према Турској држави. Укидање јаничара 1826, походи босанских феудалаца под Хусеин-капетаном Градашчевићем 1831. и 1832. године, боравак Великог везира Мехмед Решид-паше у овим крајевима 1832, проширење Србије кнеза Милоша исте године у деловима Сјеничке и Новопазарске нахије, укидање капетанија 1835. а спахијског реда 1839, као и увођење Танзиматског законодавства 1840-их година мењали су из основа старе управне, пореске и аграрне односе који нису остали без утицаја на становништво обеју вероисповести. Увођење аграрне четвртине, обавезног пореза на стоку („агнам”), и служба у низаму тешко је погађала и муслимански део становништва. Каткада они иступају заједнички противу Портиних чиновника нарочито када се покушала увести аграрна четвртина, негде чак и трећина, затим пореза на ситну стоку. Тако су 1832. године настала комешања сељака у Старом Влаху и Новопазарској нахији, са тежњом да се и ти крајеви припоје Србији кнеза Милоша. Око 1835. и 1837. крвави сукоби сељака обеју вероисповести са властима Ејуб-паше Пазарског, којом приликом је погинуло неколико destined сељака. 1840. и 1841. године Срби Новопазарског пашалука били су у завери противу турске власти заједно са косовскометохијским Србима и становништвом Нишког и Лесковачког пашалука са циљем да се подигне општи устанак српског народа у Старој Србији противу Турака. Око 1843. године за ослобођење ових крајева агитује и фамозни самозвани кнез Никола Васојевић желећи да у крајевима старе Рашке, Полимља и Брда обнови средњовековну српску државу. После 1844. године цела Стара Србија улази у склоп револуционарно-завереничке мреже којом у Србији руководи Илија Гарашанин. Западни део Старе Србије спадао је у тзв. Рашки предео са завереничким центрима у Новој Вароши, Сјеници, Бихору и Новом Пазару, а вођи су им око 1850. године били поп Илија Церовић из Лопижа и дечански

игуман Антим. Године 1851. и 1852. долази до сељачких немира у Новопазарској нахији, Колашину и Бихору, а затим спорадично и следећих година. Ту предњаче муслимански сељаци, те Порта има доста муке да их примири. 1861. године велики број људи из Пљеваљског, Пријепољског, Сјеничког и Новопазарског округа (нахије) придружује се великом одреду састављеном од Црногораца, Херцеговаца и Васојевића који су са оружјем у руци крчили себи пут до српске границе да би ушли у састав великог добровољачког корпуса (са средиштем у Ваљеву) ради вежбе за рат са Турцима.

Црногорско-турски рат 1862. године и догађаји око бомбардовања Београда 1862. године силно су узбудили духове и у пограничним крајевима где долази до живљег отпора према турским властима, али због пораза Црногораца и дипломатске пресије Великих сила на кнеза Михаила, до општег рата са Турском не долази ни овога пута.

Од почетка друге половине XIX века Порта уводи централизацију и отоманизацију у управи, доводи у административне службе своје чиновнике, османлије, уместо домаћих људи, заводи нове порезе, мобилише у низам. Домаћи муслимани на то све гледају нерадо и све више и чешће показују отпор централној власти у Цариграду. У то време у ослобођеној Србији кнез Михаило уноси нове принципе у програм своје спољне политике, обраћајући посебну пажњу питањима муслимана домаћег порекла и српског говора изван граница тадашње Србије. Тако он, ради успешнијег и бржег рушења Турске, покушава да ступи у тајне политичке везе са многим истакнутијим муслиманима у Босни и Старој Србији, тежећи да их придобије за своју политику против османлија. Он потврђује свим муслиманима – ако би дошли под његову управу – поседе и имовину, слободу вероисповести и обичаја, учешће у локалној управи, помагање варошке сиротиње од стране државе а сељацима обезбеђење земље. Он препоручује и Србима у околним турским областима да у ту сврху раде са оним муслиманима који би били вољни да се ослободе османске управе. У своје време знало се поуздано да је било и неколико већих примера српско-муслиманске сарадње управо у крајевима Старе Србије на великом делу ослобођења од Турске царевине. (Ова политика антитурске сарадње званичне Србије са муслиманима домаћег порекла, обухватала је чак и удаљеније крајеве и места као што су били Подгорица, Рожаје, Пећ, Вучитрн). Тако су се, поступно али ипак видљиво, превазилазили ранији антагонизми на основи верске поделе, а код извесног броја просвећенијих муслимана почиње се јасно увиђати да је Османска империја у основи држава са одређеним политичким системом, законодавством и установама који су требало, као и приликом освајања средњовековних српских, и других балканских области, пре свега да обезбеде славу, моћ и богатство Турака османлија. Отуда има помена да се муслиманска деца почињу слати у хришћанско-српске школе, да писмени муслимани варошани

читају књиге и новине штампане у Београду и Новом Саду, да се интересују за политичка и друштвена збивања у Србији, штавише да ступају у ближе пријатељске везе и са званичним људима у Србији. (Код знатног броја просвећенијих муслимана у западним крајевима Старе Србије, источне Херцеговине и југоисточне Босне, ћирилично писмо било је познато као „стара Србија”, а у многим беговским и капетанским кућама очувале су се, као нека врста реликвије, старе српске повеље и писма од којих неке потичу још из времена турских освајања и времена пре примања ислама).

Херцеговачки устанак, 1875. који је избио као реакција на зулуме органа управне власти, сурово прикупљање аграрних и пореских обавеза сељака, због крајње заоштрености хришћанско-турских односа, од почетка је добио карактер велике социјалне револуције. У борби за голи опстанак хришћанска раја се на жестоки притисак одупрла непоштедном борбом против свега што је било турско. Србија и Црна Гора теже да читавом устанку дају политичку боју и политичку платформу борбе противу османских чиновника и за аутономију Босне и Херцеговине, са присуством црногорске управе у источној Херцеговини а србијанске у Босни и Старој Србији, а на бази политичке и грађанске равноправности словенског елемента свих трију вероисповести. С тим циљем вршене су и дипломатско-политичке акције на Порти о мирној предаји Босне, Херцеговине и дела Старе Србије на управу Србији односно Црној Гори уз номинално признавање султановог суверенитета. Но Порта није попуштала, а ни устаници такође. То је довело до тоталног раскида између устаника и Порте и до непоштедног рата између турске власти и народа. Под утицајем турских власти, феудалних кругова и дервишких редова – да раја хоће уништење свих муслимана, и отимање њихове земље, османски чиновници и официри успели су да шире слојеве домаћих муслимана привежу уз Порту и да их фанатизују противу хришћанских устаника. Ово је, пак, имало пресудан утицај на даљи ток устаничке борбе са Портом и турским војскама.

Како је дошло до устанка и да покретања оружаних борби са турским војскама у западном делу Старе Србије, у Нововарошкој, Сјеничкој, Пријепољској и Пљеваљској кази и суседним крајевима, са много детаља и нових података, приказано је у књизи Вукомана Шалипуровића *Устанак у западном делу Старе Србије 1875–1878.*

ЗАКЉУЧАК

У историји српског народа поред ослободилачког покрета у Босни, Херцеговини и Старој Србији, ратови Србије и Црне Горе за слободу и независност, и ангажовање Великих европских сила у тзв. Великој источној кризи, 1875–1878. године, представљају преломан и пресудан низ збивања и догађаја од највеће важности и за њихово савремено решавање али и за потоњу еволуцију српског националног питања – Српске националне револуције 19. и 20. века (до 1918. године). Како су се дешавали догађаји из овог периода, од почетка Херцеговачког устанка 1875. па до одлука Берлинског конгреса 1878. године, изнето је у пет поглавља ове књиге. Оно што је битно да се изнесе, и каже, као резултат свега оног што се збивало – безмало на целокупној етничкој и националној територији српског народа током пуне три и по године његовог активног учешћа да се дође до ослобођења, и слободе, од власти Османског царства, Турске, то је – по нашем мишљењу – најпре, сазревање свести о моралном и политичком јединству и сазнање да се заједничким снагама морају решавати заједнички национални проблеми а сви напори и циљеви, ослободилачког покрета усредсредити око Србије као матичне земље. Иако са неједнаким интензитетом учешћа у ослободилачком процесу, колико је историјска наука могла да утврди – на једном ширем плану разматрања читаве проблематике овога времена – подударност народних жеља за слободом одговарала је и државном програму и националној политици Србије (и Црне Горе) да се ослобођење Срба у Турској постигне и ратом, када европска дипломатија није – у почетку српског покрета – хтела да реши политичким путем и присилом Турске и олакша правни (безбедносни), друштвени и економски положај своје хришћанске раје, у овом случају српског становништва у Турској.

За ово веома немирно и ратно време, карактеристично је било и то да су Велике силе Европе искористиле социјално-политичку, свенародну, побуну Срба у Турској као и ратовање Србије и Црне Горе, пр-

венствено за своје, у суштини, империјалне циљеве, чиме су биле погациле основна начела европске историје тога времена: стварање националних друштава и држава и елиминацију Турске са Балкана, као анахрону и антицивизацијску (у европском смислу поимања) депотску државну творевину. На Берлинском конгресу Европа је диктирала да се историјски прогресивни, демократски и цивилизацијски покрет српског народа за своје ослобођење реши у једном сасвим другом, супротном и антиисторијском смислу: стварањем својих интересних сфера и потчињавањем идеје народности диктату сопствених хегемонистичких циљева у Турској. Берлински конгрес је, својим одлукама, показао да је постојала дубока разлика, штавише *скоро* непремостива противност, између ослободилачког покрета балканских народа, а Срба у првом реду, са легитимистичком политиком Великих сила у решавању тзв. Источног питања.

Књига која је пред нама, надамо се, показала је на једном сегменту велике европске политике и историје, у чему је био српски проблем, како је Србија (заједно с Црном Гором) покушавала да га сама реши, и шта је Европа радила да се Српска национална револуција угуши, односно сведе на минималним резултатима. Третирање Србије на Берлинском конгресу, као представнице националних интереса целог српског народа у Турској, био је очити пример европског (прорачунатог) несхватања суштине ослободилачког покрета уопште на Балканском полуострву, али и велика поука за Србе и њихове националне циљеве како треба радити и како се сналазити у околностима у којима су се налазили 1875–1878. године, али и после тога све до 1918. године, до завршетка Српске националне револуције која је почела са 1804. годином.

САДРЖАЈ

	Страна
Увод	7
ОПШТИ ПОЛОЖАЈ СРБА У СТАРОЈ СРБИЈИ, ПОЗОРНИЦИ ДРУТОГ ТУРСКО-СРПСКОГ РАТА	
Јужно поморавље у историји српског народа XIX века (до 1878)	17
Друштвени и економски положај сељаштва у нишком и софијском санџаку уочи ослобођења 1877–1878. године	23
Прошлост пиротског краја у периоду ослобођења 1874 –1878. године	43
Један докуменат о аграрно-правним односима пре Српско-турског рата 1877–1878. године	55
ПОЛИТИЧКА И РАТНА ПРОБЛЕМАТИКА СРПСКО-ТУРСКИХ ОДНОСА УОЧИ И ЗА ВРЕМЕ РАТОВАЊА	
Политички погледи Јована Ристића на проблем ослобођења српског народа у Турској 1868 –1878. године	63
О потреби изучавања другог Српско-турског рата 1877–1878. године	75
Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској 1878. године	95
РАТ СРБИЈЕ С ТУРСКОМ И ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ СРБА ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ	
Велика источна криза, други Српско-турски рат и ослобођење Јужне Србије 1877–1878. године	121
Народни покрет за ослобођење и локални устанци у нишком санџаку за време Српско-турског рата 1877–1878. године	135
Прво ослобођење Косова од стране српске војске у рату 1877–1878. године	159
Из прошлости српског народа околине Манастира Прохора Пчињског у време другог Српско-турског рата и ослобођења од Турака 1878. године	179
Добровољци и народни устаници у другом Српско-турском рату 1877–1878. године	191

Сарадња Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877–1878. године	215
Југоисточна Србија у време ослобођења 1877–1878. године	229

ОД СВРШЕТКА РАТА ДО САН-СТЕФАНА И БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА. ОДНОСИ СА БУГАРСКОМ И ТУРСКОМ ОКО ОДРЕЂИВАЊА НОВИХ ГРАНИЦА

Мисија генерала Милојка Лешјанина у Сан-Стефану пред закључење Руско-турског уговора 1878. године	247
Улога Србије у ослобођењу крајева западне Бугарске од турске власти и српска управа у тзв. Кулском срезу 1877–1879. године	261
„Коџобаша” трнске казе Аранђел Станојевић и српско-бугарски спор око Трна и Знепоља 1878–1879. године	273
Српска управа у Брезнику и Граову 1877–1879. године	297
Односи између Србије и Бугарске од Санстефанског до Берлинског уговора	303
Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса .	317
Велика Британија и одређивање граница Србије 1878. године	331

ПРИЛОЗИ ИЗ ИСТОРИЈЕ РАТОВА 1876–1878. ГОДИНЕ

Србија у 1877. и 1878. години	347
Један Американац, српски добровољац у рату Србије с Турском 1877–1878. године ..	361
Два писма Нововарошана и Сјеничана Дамјану С. Кубуровићу о припреми устанка 1875. године	365
Мита Ракић и његово дело о ослобођеним крајевима Србије 1877–1878. године ...	373
Жалба Срба Пећанца на турске зулуме 1876–1878. године	385
Поглед на историјску прошлост западног дела историјске Старе Србије, од велике сеобе 1690. до народног устанка 1875–1878. године	393
Закључак	403

Технички уредници
Јован АРАНЂЕЛОВИЋ
Слободан КОВАЧИЋ

Ликовно решење корица
Марија МАРКОВИЋ

Слог и ѡрелом
ЕМКА – Београд

Обим
26 штамп. табака

Формати
17 x 24 cm

Тираж
500 примерака

Штампа
БАКАР – Бор

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

352.83(497.11) "1876/1878"

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Српски народ у Старој Србији у Великој
источној кризи: 1876–1878 / Владимир Стојанчевић. –
Београд: Службени лист СРЈ: Балканолошки институт САНУ, 1998.
(Бор: Бакар) – 408 стр.; 26 см. (Посебна издања
/ Службени лист СРЈ, Балканолошки институт САНУ: књ. 68)

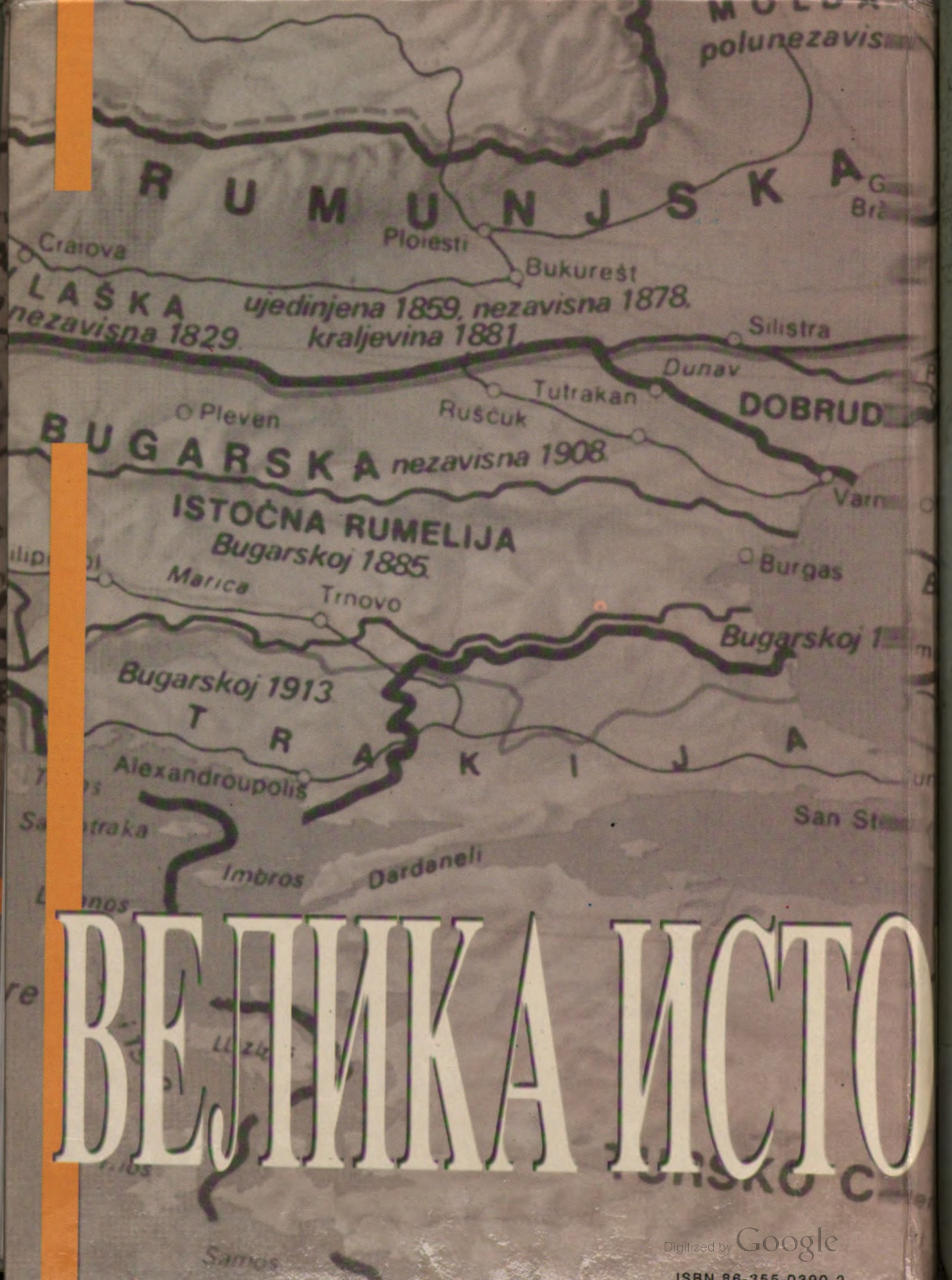
Тираж 500. – Библиографија уз текст.
ISBN 86-355-0390-2

949.711 "1876/1878" 956.0 "1876/1878"
а) Ослободилачки покрети – Србија – 1876–1878
б) Српско-турски рат 1876–1878
ИД=63851020

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 05790 6516

ВЕЛИКА ИСТО